

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

ისტორიის
არქეოლოგიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

4· 1976

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

СЕРИЯ
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ,
ЭТНОГРАФИИ И
ИСТОРИИ ИСКУССТВА

თბილისი
ТБИЛИСИ

4 · 1976

ს ა რ ე დ ა ქ ც ი ო კ ო ლ ე გ ი ა: ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე).
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качарава (*зам. редактора*), Р. К. Кикнадзе (*зам. редактора*),
Г. А. Меликишвили (*редактор*), Г. С. Читая, Л. А. Чилашвили.

პასუხისმგებელი მდივანი ე. ვაშაკიძე
Ответственный секретарь Э. Вашакидзе

შინაარსი

ამხანაგ ლეონიდ ილიას ძე ბრეუნეცს	5
სკვპ ცენტრალური კომიტეტის გენერალურ მდივანს ამხანაგ ლ. ი. ბრეუნეცს	9

წერილები

ბ. ჯანაშვილბაძე, მძლავრი და ნაცადი იარაღი	11
კ. ანთაძე, ამიერკავკასიის მოსახლეობის რიცხოვნობა და ეროვნული შემადგენლობა 1878 წელს	28
ბ. გიორგაძე, ხეთური „საიმუნიტეტო სიგელები“	39
ვ. შამილაძე, შესაქონლეობის ზოგიერთი სახე საქართველოში	53
ლ. სუმბაძე, სამცხე-თრიალეთის თაქარებიანი ოლა	67

ცნობები და შენიშვნები

ი. აშუბატაძე, საქართველოს სანავსადგურო ქალაქები დიდ სამამულო ომში	81
რ. კიკნაძე, „ისტორიათა და აზმათა“ რამდენიმე გეოგრაფიული სახელის განმარტებისათვის	89
ჟ. გიშნაშვილი, შენიშვნები ტერმინ „ადშირალის“ წარმოშობის შესახებ	96
ვ. ჩოჩიძე, იმერეთის სამეფოსა და ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI ს-ის ბოლო მეოთხედში	100
მ. ნაღარაძე, სამყარო ქართველი ხალხის უძველეს წარმოდგენებში	109
ლ. ხრუშკოვა, მარმარილოს ბიზანტიური ნაქეთობანი აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთიდან	122
ჯ. რუხაძე, ეთნოგრაფიულ ატლასთან დაკავშირებული მივლინება ზემო სვანეთში	132
ნ. ბრეზაძე, ხორბლის ლექსიკასთან დაკავშირებით	139

დისკუსია და განხილვა

ილ. ანთაძე, „დარბაზი“ XI—XII საუკუნეთა საქართველოში	147
დ. გუგოლაძე, სიმონ მეფის 1594 წლის წყალობის წიგნი	160

საქართველოს ფაზრიკა-ქარხნების, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორია

თ. გორგოძი, ჯ. უჩიძე, ვ. კიკნაძე, მარეღისის გრებილი ავეჯის ფაბრიკის ისტორიიდან	168
ლ. ნანიკაშვილი, ა. დაუშვილი, მ. ხარბაძე, ტრადიცია გრძელდება — იწერება ფაბრიკა-ქარხნების ისტორია	172

კრიტიკა და გიგლიოგრაფია

ნ. აბესაძე, იხვე ქარგლის ინსტიტუტის შესახებ	176
მ. ტატიშვილი, ლ. მ. დანლოპი, არაბეთის ცივილიზაცია 1500 წლამდე	180

ქრონიკა და ინფორმაცია

მ. აბაშიძე, ფარსადან გორგიჯანიძის დაბადების 850 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია	185
ბ. ალასანიძე, აკად. ვ. გორდღევსკის დაბადების 100 წლისთავი	187
ბ. ჯაფარიშვილი, ანთროპოლოგიურ და ეთნოგრაფიულ მეცნიერებათა X საერთაშორისო კონგრესი	189

საისტორიო მეცნიერების მოღვაწენი

ა. ბარამიძე, დიმიტრი ბაქრაძე	191
ბ. მარტიანი, აპოლონ როგავას ხსოვნას (ნეკროლოგი)	200
ა. კალანდაძე (ნეკროლოგი)	202

С С Д Е Р Ж А Н И Е

Товарищу Брежневу Леониду Ильичу	5
Генеральному секретарю Центрального Комитета КПСС товарищу Л. И. Брежневу	9

С Т А Т Ь И

Г. ДЖАНГВЕЛАДЗЕ, Сильное и испытанное оружие	11
К. АНТАДЗЕ, Национальный и численный состав населения Закавказья в 1873 году	28
Г. ГИОРГАДЗЕ, Хеттские «иммунитетные грамоты»	39
В. ШАМИЛАДЗЕ, К вопросу о формах скотоводства в Грузии	53
Л. СУМБАДЗЕ, Архитектурная структура южно-грузинского жилища «Такаре- биани ода»	67

С О О Б Щ Е Н И Я И З А М Е Т К И

Э. КУПАТАДЗЕ, Портовые города Грузии во время Великой Отечественной войны	81
Р. КИКНАДЗЕ, Разъяснение некоторых географических названий «Истории и восхваления венценосцев»	89
Дж. ГИУНАШВИЛИ, Заметки о происхождении термина «адмирал»	96
В. ЧОЧИЕВ, Из истории имеретинско-турецких взаимоотношений в последней четверти XVI века	100
М. НАДАРАЯ, Мироздание в древнейших представлениях грузинского народа	109
Л. ХРУШКОВА, Мраморные византийские изделия Восточного Причерноморья	122
Дж. РУХАДЗЕ, Командировка в Верхний Сванети в связи с составлением этнографического атласа Грузии	132
Н. БРЕГАДЗЕ, О связанной с пшеницей лексике	139

Д И С К У С С И Я И О Б С У Ж Д Е Н И Е

И. АНТЕЛАВА, «Дарбази» в Грузии XI—XIII веков	147
Д. ГОГОЛАДЗЕ, Жалованная грамота царя Симона 1594 года	160

И С Т О Р И Я Ф А Б Р И К , З А В О Д О В , К О Л Х О З О В И С О В Х О З О В Г Р У З И И

Т. ГОРШКОВ, Дж. УЧИДЗЕ, В. КИКНАДЗЕ, Из истории марелисской фаб- рики гнутой мебели	168
Л. НАНИКАШВИЛИ, А. ДАУШВИЛИ, М. ХАРБЕДИА, Традиция продолжа- ется — пишется история фабрик и заводов	172

К Р И Т И К А И Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

Н. АБЕСАДЗЕ, Опять об институте подмастерьев	176
О. ЦКИТИШВИЛИ, Л. М. Данлоп, Арабская цивилизация до 1500 г.	180

Х Р О Н И К А И И Н Ф О Р М А Ц И Я

М. АБАШИДЗЕ, Научная сессия, посвященная 350-летию со дня рождения Парсадана Горгиджанидзе	185
Г. АЛАСАНИЯ, Столетие со дня рождения акад. В. А. Гордлевского	187
Г. ДЖАВАХИШВИЛИ, X международный конгресс антропологов и этнографов	189

Д Е Я Т Е Л И И С Т О Р И Ч Е С К О Й Н А У К И

А. БАРАМИДЗЕ, Дмитрий Бакрадзе	191
Г. МАРГИАНИ, Памяти А. Рогава (некролог)	200
А. Каландадзе (некролог)	202

ამხანაგ ლეონიდ ილიას ძე ბ რ ე ჟ ნ ე ვ ს

ძვირფასო ლეონიდ ილიას ძე!

სკკ ცენტრალური კომიტეტი, სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმი და სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭო მხურვალედ და გულითადად მოგესალმებიან თქვენ — საბჭოთა ხალხის ერთგულ შვილს. კომუნისტური პარტიის, საბჭოთა სახელმწიფოსა და საერთაშორისო კომუნისტური მოძრაობის გამოჩენილ მოღვაწეს. მშვიდობისა და სოციალური პროგრესისათვის მგზნებარე მებრძოლს, თანამიმდევრულ მარქსისტ-ლენინელს — თქვენი დაბადების სამოცდათი წლისთავის დღეს.

თქვენი დაუცხრომელი და ნაუფიერი მოღვაწეობა, ლეონიდ ილიას ძე, სამშობლოს, ლენინის პარტიის, კომუნიზმის საქმის თავდადებული სამსახურის შთამავრებელი მაგალითია. ყველა პოსტზე, სადაც პარტიამ გაგზავნათ, ყველა პასუხსაგებ ამოცანათა გადაწყვეტაში, რაც კი მან დაგავალათ, ყოველთვის ღირსეულად ამართლებდით და კვლავაც ამართლებთ მის ნდობას.

თქვენს დაუშრეტელ ენერგიას. პარტიულ პრინციპულობას, ხალხის ცხოვრებასთან განუყრელ კავშირს ღრმა ფესვები აქვს. თქვენ, ლეონიდ ილიას ძე, სიჭაბუკის წლებში შეუერთდით მშრომელთა დიად არმიას და მილიონობით თანატოლთან ერთად გულდაჭერებით მიაბიჯებდით საბჭოთა ხელისუფლების მიერ დასახულ გზაზე, ქარხანაში მუშაობასთან ერთად ბეჭითად ეუფლებოდით ცოდნას. მუშათა კოლექტივში ცხოვრებამ მოგცათ მშრომელთა ფიქრებისა და ნისწრაფების ღრმა გაგება. მუშა, ინჟინერი, პარტაული მუშაკი, თქვენ ყოველთვის იყავით პირველი ხუთწლედების წლებში სოციალისტური ინდუსტრიისა და საკოლმეურნეო წყობილების განვითარების დამკვირვებელი მიმართულებებზე.

როცა ფაშისტური გერმანიის ავაზაკურმა თავდასხმამ უღიდეგო საფრთხე შეუქმნა ჩვენს სამშობლოს, თქვენ დიდი სამამულო ომის პირველი დღეებიდანვე ჩადექით მეომართა რიგებში და საბოლოო გამარჯვებამდე იბრძოდით. ბრძოლა კავკასიისათვის, ლეგენდარული „მცირე მიწა“, ჰიტლერელ ოკუპანტთა გაძევება ყირიმიდან, უკრაინიდან, პოლონეთის, უნგრეთის, ჩეხოსლოვაკიის განთავისუფლება — ასეთია იმ არმიათა სახელოვანი გზის ნიშანსვეტები, რომელთა ბრძოლებში აღინიშნა თქვენი მხედრული გმირობა და პირალი მამაცობა, რისთვისაც სამშობლომ საბჭოთა კავშირის გმირის წოდება მოგანიჭათ.

დიდი სამამულო ომის შემდეგ თქვენ, როგორც პარტიის ჯაპორუი, შემდეგ კი დეპარტარტოვსკის საოლქო კომიტეტების პირველი მდივანი, მთელ ძალ-ღონეს ახმარდით ამ დიდი ინდუსტრიული ცენტრების აღორძინებას, უშუალოდ მონაწილეობდით სახელგანთქმული ვ. ი. ლენინის სახელობის დნეპრობესისა და მეტალურგიის გიგანტის — „ჯაპოროვსკალის“ აღდგენაში.

მოღვაწეობისა და უაზახეთის მშრომელებმა კარგად იცნან, რამდენი შრომა, ინიციატივა და სიმტკიცე მოახმარეთ თქვენ. ლეონიდ ილიას ძე, როცა ამ მოკავშირე რესპუბლიკების პარტიულ ორგანიზაციებს მეთაურობდით, მათი მრეწველობის, სოფლის მეურნეობისა და კულტურის განვითარებას. უაზახეთის ყამირი მიწების გადაქცევა ქვეყნის დიდ ბედლად რესპუბლიკის ისტორიაში შევიდა შესანიშნავ ეპოპედ, რომელშიც ჩაწერილია თქვენი სახელიც, თქვენი დიდი წვლილიც.

მომდევნო წლებში, როცა სკკ ცენტრალური კომიტეტის პოლიტბიუროს წევრი, ცენტრალური კომიტეტის მდივანი იყავით და განაგებდით მძიმე, თავდაცვითი მრეწველობის, მშენებლობის საკითხებს, თქვენ თვალსაჩინო როლი შეასრულეთ სამშობლოს ინდუსტრიული და მეცნიერულ-ტექნიკური პოტენციალის გადიდებაში, მისი თავდაცვითი ძლიერების გან-

მტკიცებაში, კომსოლური კვლევის ორგანიზაციაში. სამშობლომ ღირსეულად დააფასა თქვენი დაშასხურება, ლეონიდ ილიას ძე, და მოგანიჭათ სოციალისტური შრომის გმირის წოდება.

სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის თავმჯდომარის პოსტზე თქვენ ბევრი ძალ-ღონე მოახმარეთ საბჭოთა სახელმწიფოს შემდგომი განმტკიცების საქმეს და სოციალისტური დემოკრატიის განვითარებას.

თქვენი, როგორც ლენინური ტიპის ხელმძღვანელის, ავტორიტეტის მაღალი აღიარება პარტიისა და ხალხის მიერ იყო თქვენი არჩევა, ძვირფასო ლეონიდ ილიას ძე, სკკპ ცენტრალური კომიტეტის პირველ მდივნად პარტიის ცენტრალური კომიტეტის 1964 წლის ოქტომბრის პლენუმზე, ხოლო სკკპ XXIII ყრილობის დამთავრების შემდეგ ცენტრალურმა კომიტეტმა თქვენ აგირჩიათ ცენტრალური კომიტეტის გენერალური მდივნად.

მას შემდეგ, უკვე 12 წელზე მეტია, ჩვენი პარტიისა და ხალხის ცხოვრების ყველა მთავარი მოვლენა, საბჭოთა კავშირის ლენინური საშინაო და საგარეო პოლიტიკის წარმატებანი, დაკავშირებულია სკკპ ცენტრალური კომიტეტის გენერალური მდივნის პოსტზე თქვენს ნაყოფიერ საქმიანობასთან. თქვენ, ლეონიდ ილიას ძე, თვალსაჩინო წვლილი შეგავქვთ პარტიის იმ ლენინური გენერალური კურსის შემუშავებასა და განხორციელებაში, რომლის სისწორეს და სამართლიანობას ადასტურებს ჩვენი სამშობლოს განვითარებისა და მსოფლიო ისტორიული პროცესის მთელი მსვლელობა.

ეს იყო საბჭოთა კავშირის ხალხის მასების აღმშენებლობითი ესერგიის მძლავრი, განუხრელი აღმავლობის წლები, ხალხის მასებისა, რომლებიც კომუნისტური პარტიისა და თქვენი, ლეონიდ ილიას ძე, მეთაურობით მოქმედი მისი ცენტრალური კომიტეტის ბრძნული ხელმძღვანელობით ახორციელებდნენ გაქანებითა და სიღრმით გრანდიოზულ სოციალურ-ეკონომიურ გარდაქმნებს. განვითარებული სოციალისტური საზოგადოების მშენებლობას. პარტიისა და ხალხის გმირული შრომით შეიქმნა საბჭოთა სამშობლოს გიგანტური მატერიალური და სულიერი პოტენციალი. თავისი პოლიტიკური და ეკონომიური შედეგებით თვალსაჩინო იყო მეცხრე ხუთწლიანი, რომლითაც აღინიშნა დიდი ეტაპი კომუნიზმის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის შექმნის, ხალხის ცხოვრების მატერიალური და კულტურული დონის ამაღლების, ქვეყნის თავდაცვისა და უშიშროების უზრუნველყოფის გზაზე.

ამ წლებში სულ უფრო მონოლითური ხდება მუშათა კლასის, კოლმეურნე გლეხობის, სახალხო ინტელიგენციის კავშირი, სულ უფრო მკიდრო და განუყრელი — საბჭოთა კავშირის ხალხთა ძმური მეგობრობა. საბჭოთა სახელმწიფო საერთო-სახალხო სახელმწიფო გახდა და სოციალისტური დემოკრატიის, მთელი ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების თანამიმდევრულ განვითარებაში დამაჯერებლად ვლინდება ხალხის მასების ისტორიული რევოლუციური შემოქმედების დიდი ძალა.

საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XXV ყრილობამ ცხადყო, რომ ჩვენმა სამშობლომ მიაღწია ახალ ისტორიულ მიჯნებს კომუნიზმისაკენ დიდი წინსვლის გზაზე.

პარტიის საპროგრამო დოკუმენტია „სკკპ ცენტრალური კომიტეტის ანგარიში და პარტიის მორიგი ამოცანები საშინაო და საგარეო პოლიტიკის დარგში“, რომელიც ყრილობას თქვენ მოახსენეთ, ლეონიდ ილიას ძე. ამ დოკუმენტში ღრმად და ყოველმხრივ გააანალიზებულია ჩვენი ეპოქის უმნიშვნელოვანესი პროცესები, პარტიისა და ხალხის რევოლუციური გარდამქმნელი საქმიანობა, მსოფლიო რევოლუციური პროცესი, გაშუქებულია მათი კანონზომიერებები და პერსპექტივები, დასახულია ლენინური საშინაო და საგარეო პოლიტიკური კურსის კარდინალური ამოცანები თანამედროვე ისტორიულ ეტაპზე.

ჩვენი პარტია და მისი ცენტრალური კომიტეტი თქვენი მეთაურობით, ლეონიდ ილიას ძე, დაუტოვებლად ზრუნავენ საბჭოთა ხალხის ცხოვრების განუხრელი გაუმჯობესებისათვის. ყრილობის მიერ შემუშავებული სსრ კავშირის სახალხო მეურნეობის განვითარების 1976—1980 წლების ძირითადი მიმართულებანი და მათ შესაბამისად მიღებული მეათე ხუთწლიანი გეგმა მთავარ ამოცანად ისახავენ ხალხის კეთილდღეობის განუხრელ აღმავლობას სახალხო მეურნეობის ყველა დარგში საზოგადოებრივი წარმოების დინამიკური და პროდუქციული განვითარების, მისი ეფექტიანობის ამაღლების, მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარების, შრომის ნაყოფიერების ზრდის, მუშაობის ხარისხის ყოველმხრივ გაუმჯობესების საფუძველზე.

სკკპ XXV ყრილობამ მხურვალედ და ერთხლოვნად მოიწონა სკკპ ცენტრალური კომიტეტის პოლიტიკური ხაზი და პრაქტიკული საქმიანობა, ცენტრალური კომიტეტის საანგარიშო მოხსენება და მოქმედების სახელმძღვანელოდ მიიღო თქვენს მიერ წამოყენებული დებულებები და ამოცანები. ყრილობამ მძლავრი იმპულსი მისცა საბჭოთა აღმშენებლის პოლიტიკუ-

რი და შრომითი აქტივობის ახალ აღმავლობას, რომლებმაც ყრილობის გადაწყვეტილებასი აღიქვეს როგორც თავიანთი საქმიანობის პროგრამა. ისინი უფრო ძვიდროდ შეკავშირდებიან პარტიასა და მისი ცენტრალური კომიტეტის ვარშემო.

კომუნისტური მშენებლობის წარმატებებთან მჭიდროდ დაკავშირებულია საბჭოთა კავშირის ავტორიტეტისა და გავლენის გახსტიკება მსოფლიო ასპარეზზე. ჩვენი სამშობლოს საერთაშორისო მდგომარეობა მუარა, როგორც არასდროს. განუწყვეტლივ ვითარდება მსოფლიო სოციალისტური თანამეგობრობის ქვეყნებთან ჩვენი ძმური მეგობრობა და თანამშრომლობა, რომლებიც შედუღებულნი კომუნისტური პარტიების საბრძოლო კავშირით მარქსიზმ-ლენინიზმის პროლეტარული ინტერნაციონალიზმის პრინციპების საფუძველზე, მტკიცდება საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის კავშირის კომუნისტურ, მუშათა პარტიებთან, იმპერიალიზმის წინააღმდეგ, მშვიდობისათვის, დემოკრატიისა და სოციალიზმისათვის ბრძოლის მსოფლიო ფრონტის მონაწილეთა ყველა რანგთან, მზარდი სოლიდარობის, მეგობრობისა და ურთიერთგაგების სულისკვეთებით არის განმსჭვალული საბჭოთა კავშირის ურთიერთობა განვითარებად ქვეყნებთან, პოლიტიკური და ეკონომიური დამოუკიდებლობისათვის, მშვიდობისა და თავისუფლების საქმისათვის მებრძოლ ყველა ხალხთან.

ბოლო წლებში ჩვენმა სამშობლომ, რომელიც განუზრვლად ახორციელებს მშვიდობის-მოყვარულ ლენინურ კურსს, მოძმე სოციალისტურ ქვეყნებთან და სხვა მშვიდობისმოყვარე ძალებთან ერთად წარმატებანი მოიპოვა ხალხთა მშვიდობისა და უშიშროების გახსტიკებაში. სამშვიდობო პროგრამა, რომელიც თქვენ, ლეონიდ ილიას ძე, სკკპ XXIV ყრილობაზე დასახეთ, გახდა საერთაშორისო ურთიერთობის გაჯანსაღების, დაძაბულობის შენელებისა და სხვადასხვა სოციალური წყობილების სახელმწიფოთა მშვიდობიანი თანაარსებობის იმ პრინციპების სულ უფრო მტკიცედ დამკვიდრებისაკენ შემობრუნების მძლავრი პოზიტიური ფაქტორი, რომელთათვის ვ. ი. ლენინი იბრძოდა.

საბჭოთა აღმშენებმა, მსოფლიოს ყველა პათიოსანმა აღმშენებელმა აღფრთოვანებით აღიქვეს მშვიდობისა და საერთაშორისო თანამშრომლობისათვის, ხალხთა თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის შემდგომი ბრძოლის პროგრამა, რომელიც თქვენ ჩამოაყალიბეთ სკკპ XXV ყრილობაზე, და რომელიც ასახავს საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა ხალხის ერთიან ნებას—დაიცვან და განამტკიცონ კაცობრიობის მშვიდობისა და პროგრესის საქმე, თავიდან აიცილონ მსოფლიო თერმოატომური ომის საფრთხე.

საბჭოთა აღმშენებნი ამაყობენ იმით, რომ სკკპ ცენტრალურ კომიტეტის, ცენტრალური კომიტეტის პოლიტიბიუროსა და პირადად თქვენი, ლეონიდ ილიას ძე, საგარეო-პოლიტიკური საქმიანობის თითოეული ღონისძიება ეძღვნება ამ კეთილშობილური, პუმანური მიზნების მიღწევას. მშვიდობისათვის შთაგონებული, მგზნებარე ბრძოლით თქვენ დამსახურეთ მსოფლიოს ყველა კეთილი ნების აღმშენებელის მადლობა, რაც გამოიხატა თქვენითვის, „ხალხთა შორის მშვიდობის განმტკიცებისათვის“ ლენინური პრემიის მინიჭებით და ფ. უოლიო-კიურის სახელობის მშვიდობის ოქრის მედლით თქვენი დაჭილდოებით.

რეაქციული იმპერიალისტური ძალები ყოველნაირად აფერხებენ საერთაშორისო დაძაბულობის შენელების პროცესს და განაგრძობენ გამაღებულ შეიარაღებას. ამიტომ საბჭოთა სახელმწიფო, პარტია და მისი ცენტრალური კომიტეტი დაუცხრონლად ზრუნავენ იმისათვის, რომ სათანადო დონეზე იყოს ჩვენი სამშობლოს თავდაცვა. პირადად თქვენ, ლეონიდ ილიას ძე, როგორც თავდაცვის საბჭოს თავმჯდომარეს, დიდი წვლილი შეგაქვთ ჩვენი სახელგონი შეიარაღებული ძალების მშენებლობაში.

ჩვენი პარტიის საქმიანობის, მისი საშინაო და საგარეო პოლიტიკის მეცნიერული საფუძველია შემოქმედებითად გამოყენებული და განვითარებული მარქსისტულ-ლენინური მოძღვრება. თქვენ, ლეონიდ ილიას ძე, დიდი პირადი წვლილი შეიტანეთ პარტიის მიერ მარქსისტულ-ლენინური მეცნიერების შემდგომ შემოქმედებითან განვითარებაში. განსაკუთრებით განვითარებული სოციალიზმის მშენებლობისა და კომუნოზმზე გადასვლის პირობების შესაბამისად. დიდი წვლილი შეიტანეთ ჩვენი ქვეყნის ეკონომიური და სოციალური განვითარების საკვანძო პრობლემების ღრმად დამუშავებაში. დებულებებს, რომლებიც თქვენ წამოაყენეთ ისეთ საკითხებზე, როგორიცაა სოციალისტური ინდუსტრიის განვითარება; აგარარული პოლიტიკა, რომლის მიზანია სოფლის მეურნეობის ყოველმხრივ განვითარება; საზოგადოებრივი წარმოების ეფექტიანობის ამაღლება; მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის მიღწევისა და სოციალისტური წყობილების უპირატესობათა შერწყმა, საზოგადოებრივ ურთიერთობათა სრულყოფა; მშრომელთა კომუნისტური აღზრდა; საერთაშორისო ურთიერთობის პრობლემები და საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა სახელმწიფოს საგა-

რეო-პოლიტიკური საქმიანობის ამოცანები, ფუძემდებელი მნიშვნელობა აქვთ ჩვენი სამშობლოს განვითარების თანამედროვე ეტაპზე.

ძვირფასო ლეონიდ ილიას ძე!

თქვენ დაიმსახურეთ კომუნისტებისა და ყველა საბჭოთა ადამიანის ღრმა პატივისცემა. სიყვარული და ნდობა იმით, რომ მთელ თქვენს ძალ-ღონეს ახმართ პარტიისა და ხალხის თავდადებულ სამსახურს. თქვენ პირნათლად ასრულებთ პარტიის მიერ დაკისრებულ მისიას, მეთაურობთ მის საბრძოლო შტაბს — ცენტრალურ კომიტეტს. პარტიამ და ხალხმა იცინ, თუ რა პეშმარიტად დაუშრეტელი ენერგიით, პრინციპულობითა და გამჭრიახობით ხელმძღვანელობთ თქვენ კომუნისტური მშენებლობის რთული და პასუხსაგები ამოცანების გადაწყვეტას.

თქვენ დღენიადავ ზრუნავთ ჩვენს საზოგადოებაში კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელი როლის შემდგომი ამაღლებისათვის, ხალხის მასებთან მისი კავშირის განმტკიცებისათვის, პარტიისა და საზოგადოების ცხოვრებაში ლენინური პრინციპებისა და ნორმების დამკვიდრებისა და განვითარებისათვის, რაც ჩვენი წარმატებების პარობაა.

ძვირფასო მეგობარო და ამხანაგო!

ყველა თქვენი ამხანაგისათვის, კომუნიზმის საქმის ყველა მებრძოლისათვის თქვენ ხართ იმის მაგალითი, თუ როგორი უნდა იყოს კომუნისტი ლენინელი. მთელი თქვენი მოღვაწეობა გამსჭვალულია პარტიისა და ხალხის შემოქმედებითი ძალების ღრმა რწმენით, მშრომელ ადამიანებთან გულითადი სიახლოვითა და პატივისცემით. თქვენ გაქვთ შესანიშნავი უნარი შთააგონოთ და შეკავშიროთ ადამიანები, იყოთ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის ერთსულოვანი, შეკავშირებული მუშაობის ორგანიზატორი.

ჩვენმა კომუნისტურმა პარტიამ, მისმა ცენტრალურმა კომიტეტმა, ცენტრალური კომიტეტის პოლიტიბიურომ და პირადად თქვენ, ლეონიდ ილიას ძე, საბჭოთა საზოგადოებაში დამკვიდრეთ და განავითარეთ ნამდვილი კოლექტივიზმის, ამხანაგური ნდობის, პატივცემის და ამასთან ერთად მომთხოვნელობისა და პრინციპულობის ვითარება, რაც ხელს უწყობს კომუნიზმის მშენებელი ადამიანის მიერ შემოქმედებითი ძალების აყვავებას. საბჭოთა ადამიანები პარტიას, სკკპ ცენტრალურ კომიტეტს, თქვენ, ლეონიდ ილიას ძე, გიპასუხებენ ღრმა გულითადი მადლიერების გრძნობებით.

გამოვხატავთ რა ამ გრძნობებს და გულწრფელად გილოცავთ თქვენ, ძვირფასო ლეონიდ ილიას ძე, დაბადების სამოცდაათ წლისთავს, გულითადად გისურვებთ ჭანჭრთელობას და ბედნიერებას, ახალ წარმატებებს თქვენს დაუცხრომელ და ნაყოფიერ მოღვაწეობაში საბჭოთა ხალხის, ყველა მშრომელის საკეთილდღეოდ. მშვიდობისა და კომუნიზმის ნათელი იდეების გამარჯვებისათვის.

საბჭოთა კავშირის
კომუნისტური პარტიის
ცენტრალური კომიტეტი

სსრ კავშირის
უმადლეხი საგოოს
პრეზიდიუმი

სსრ კავშირის
მინისტრთა
საბჭო

სსკპ ცენტრალური კომიტეტის

გენერალურ მდივანს

ამხანაბ ლ. ი. ბრეჟნევს

დიდად პატივცემულო ლეონიდ ილიას-ძე!

საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტი, საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმი და მინისტრთა საბჭო რესპუბლიკის ყველა კომუნისტის, ყველა მშრომელის სახელით სულით და გულით გილოცავთ და ეკვეთივით საუკეთესოს გისურვებთ თქვენი სახელობაში 70 წლისთავის დღეს.

თქვენი ცხოვრება მკაფიოდ ასახავს ჩვენი პარტიის გმირულ ისტორიას. ხოლო თვით ამხანაგ ბრეჟნევის ცხოვრება ლენინური პარტიისადმი უანგარო სამსახურია. ისტორიაში არც ისე ბევრია ასეთი ბედნიერი შემთხვევები, როცა პოლიტიკური ხელმძღვანელის იდეები და პრაქტიკული მოღვაწეობა ესოდენ ეხმიანებოდეს მთელი ხალხის ფიქრებსა და მისწრაფებებს.

დღეს განსაკუთრებული ძალით გვაგონდება ვლადიმერ ილიას-ძე ლენინის ხიტუვები. რომელიც ამბობდა, რომ პროლეტარიატს სჭირდება დაკვირვებული, გამოცდილი და მცოდნე პოლიტიკური ხელმძღვანელები, ყველაზე ავტორიტეტისანი, გავლენიანი, ყველაზე პასუხისმგებ თანამდებობებზე არჩეული პირნი, რომლებსაც ბელადებს ვუწოდებთ. მუშათა კლასის სწორედ ასეთი პოლიტიკური ლიდერი, ხალხის ხელმძღვანელი, პარტიული ბელადია ლეონიდ ილიას-ძე ბრეჟნევი — სსკპ ცენტრალური კომიტეტის გენერალური მდივანი, კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა სახელმწიფოს, საერთაშორისო კომუნისტური და მუშათა მოძრაობის გამოჩენილი მოღვაწე, მთელი მსოფლიოს მშვიდობისათვის დაუცბრომელი მებრძოლი, ლენინური ტიპის ბრძენი და შორსმჭვრეტელი პოლიტიკოსი, გამოჩენილი მარქსისტ-ლენინელი.

ძვირფასო ლეონიდ ილიას-ძე!

საქართველოს ბევრი რამ აკავშირებს თქვენს სახელთან: ისიც, რომ დიდი სამამულო ომის წლებში მკერდით იცავდით კავკასიას. ისიც, რომ მშვიდობისა და შრომის წლებში საქართველოს დროშას მიაბნეით ლენინის ორდენი, შემდეგ კი ოქტომბრის რევოლუციის ორდენი.

მაგრამ უმნიშვნელოვანესი და უმთავრესი, რაც განსაზღვრავს საქართველოს პარტორგანიზაციის, მთელი რესპუბლიკის ცხოვრების შინაარსსა და რიტმს, არის პარტიის ისტორიული XXV ყრილობა, სსკპ ცენტრალური კომიტეტის სამი ცნობილი დადგენილება, სამი უმნიშვნელოვანესი პარტიული დოკუმენტი, რომლებიც მიღებულია თქვენი ინიციატივით. თქვენი რჩევით, თქვენი ბრძნული მითითებით: გადაწყვეტილებანი თბილისის საქალაქო კომიტეტის შესახებ, საქართველოს სახალხო მეურნეობის შემდგომი დაჩქარებული განვითარების შესახებ, თბილისის საქალაქო კომიტეტის თაობაზე დადგენილების განხორციელებისათვის რესპუბლიკის პარტორგანიზაციის მუშაობის შესახებ. ამ სამმა დადგენილებამ, თქვენმა დარიგებამ და რჩევამ, თქვენმა მუდმივმა ზრუნვამ და ყურადღებამ, რომელსაც იჩენთ საქართველოს კომუნისტებისადმი, მშრომელებისადმი, რესპუბლიკაში განსალი მორალურ-ფსიქოლოგიური კლიმატი, ნამდვილი შემოქმედებისა და აღშენებლობის ატმოსფერო შექმნა. მნიშვნელოვანწილად დაძლეულია რესპუბლიკის ჩამორჩენა. მეთათუთნაფლდის პირველ წელს ბევრად დაჩქარდა სამრეწველო და სასოფლო-სამეურნეო წარმოების ზრდის დაგეგმული ტემპები. ასობით საწარმომ მთლიანად და გადაქარბებით შეასრულა წლიური დაჟალბანი. შემხედარი გეგმები, სოციალისტური ვალდებულებანი. გამოვებულია ათეული მილიონობით მანეთის ზეგეგმითი პროდუქცია. სამშობლომ დამატებით მიიღო ათეულათასობით ტონა ხარისხოვანი ჩაის ფოთოლი, მარცვლეული, ციტრუსები, ხილი, ბოსტნეული, შაქრის ჯარბალი, ხორცი. რძე. მწეობრში ჩადგა ახალი სამრეწველო საწარმოები, სასოფლო-სამეურნეო წარმოების ობიექტები, კულტურის, მეცნიერების, განათლების, ჯანმრთელობის დაცვის დაწესებულებანი, ასეულათასობით კვდრატული მეტრი ბინები.

ამრიგად, ლენინის ანდერძის ერთგული საქართველოს მშრომელები თქვენს იუბილეს აღნიშნავენ ახალი შრომითი წარმატებებით, სახელობითი შრომითი საჩუქრებით და ამით გამოხატავენ თავიანთ უდიდეს პატივისცემასა და სიყვარულს, დიდ სიმპათიასა და გულითად მაღლიერებას.

ჩვენში ყველგან საზეიმო ვითარებაში აღინიშნება თქვენი დაბადების დღე. და დღეს რესპუბლიკაში არ არის ქალაქი თუ სოფელი, სახლი თუ ოჯახი, სადაც ადამიანები თქვენ, ძვირფასო ლეონიდ ილიას-ძევ, არ გისურვებდნენ ყოველივე იმას, რასაც უსურვებ უახლოეს და უძვირფასეს ადამიანს: ჭანმრთელობას, ღღერძელობას, სიხარულსა და დიდ ბედნიერებას, ახალ ძაღლოვნესა და ახალ ენერგიას — ყველა საბჭოთა ადამიანის, მთელი პროგრესული კაცობრიობის სასიხარულოდ და საბედნიეროდ, ჩვენი დიადი საშუალოს საკეთილდღეოდ, ჩვენი ლენინური პარტიის სადიდებლად. კომუნიზმის სრული და საბოლოო გამარჯვებისათვის!

საქართველოს კომპარტიის
ცენტრალური კომიტეტის
მდივანი
ე. შევარდნაძე

საქართველოს სსრ უმაღლესი
საგზოს პრეზიდიუმის
თავმჯდომარე
კ. გილაშვილი

საქართველოს სსრ
მინისტრთა საგზოს
თავმჯდომარე
ზ. პატარიძე

გიგლა ჯანაშვილი

მძლავრი და ნაცადი იარაღი

კომუნისტური მშენებლობა წარმოადგენს ღრმა გარდაქმნების ყოველ-
მხრივ პროცესს საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროში. ჩვენში ახლა
განსაკუთრებით მტკიცე და ურღვევია ყველა კლასისა და სოციალური ჯგუფის,
საბჭოთა ხალხის ყველა თაობის, ყველა ერისა და ეროვნების ერთიანობა.
საბჭოთა ქვეყანაში უზრუნველყოფილია ხალხთა ძმური მეგობრობა და მჭიდრო
თანამშრომლობა სახელმწიფოებრივ, სამეურნეო და კულტურული მშენებლო-
ბის ყველა უბანზე.

ლენინური პარტიის დიდი მონაპოვარია სოციალისტური ინტერნაციონა-
ლიზმის იდეების, ხალხთა მეგობრობის გამარჯვება. იგი წარმოადგენს სსრ კავ-
შირის ხალხთა ძმური, ურღვევი, მტკიცე მონოლითური ერთიანობის მძლავრ
და ნაცად იარაღს. სოციალისტური ინტერნაციონალიზმის, პროლეტარული სო-
ლიდარობის სულისკვეთებითაა გამსჭვალული პარტიის, ჩვენი ხალხის რევო-
ლუციურ-გარდამქმნელი საქმიანობა. საბჭოთა მრავალეროვანი სოციალისტუ-
რი სახელმწიფო თვალნათლივ განასახიერებს კომუნიზმის მშენებელ თავისუფ-
ალ და თანასწორუფლებიან ხალხთა ინტერნაციონალურ ძმობას, რომლის
განმტკიცებაში ღირსეული წვლილი შეაქვს საქართველოს კომპარტიას, მთელ
ქართველ ხალხს.

საქართველოს მშრომელებმა, ისე როგორც მთელმა საბჭოთა ხალხმა, უმა-
გალითო შრომითი და პოლიტიკური აღმაშენებლის ვითარებაში დაიწყეს მეთე-
ნეთწოდის პირველი თვეების დავალებათა შესრულებისათვის ბრძოლა. რეს-
პუბლიკის კომუნისტები, ყველა მშრომელი მხურვალე მოწონებით შეხვდნენ
პარტიის XXV ყრილობის გადაწყვეტილებებს, დებულებებს და ამოცანებს,
რომლებიც ამხანაგმა ლ. ი. ბრეჟნევმა დასახა სკკპ ცენტრალური კომიტეტის
საანგარიშო მოხსენებაში; თავდადებით იბრძვიან მშობლიური პარტიის XXV
ყრილობის გადაწყვეტილებათა პრაქტიკული განხორციელებისათვის.

მიმდინარე წლის პირველი ნახევრის დასასრულს კიდევ ერთი ჭეშმარი-
ტად აღმაფრთოვანებელი მოვლენის მოწმე გახდა ყველა ჩვენგანი: საბჭოთა
კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა მიიღო დადგენი-
ლება „პარტიის თბილისის საქალაქო კომიტეტის ორგანიზატორული და პოლი-
ტიკური მუშაობის თაობაზე სკკპ ცენტრალური კომიტეტის დადგენილების
შესასრულებლად საქართველოს პარტიული ორგანიზაციის საქმიანობის შე-
სახება“.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის გენერალური მდივნის ანზ. ლ. ი. ბრეჟნევის
ინიციატივით მიღებულმა ამ ღრმაშინაარსიანმა, პარტიული პრინციპულობითა
და დიდი მეცნიერული სიღრმით გამორჩეულმა ჭეშმარიტად ისტორიულმა დად-
გენილებამ, რომელსაც დიდი ზოგადპარტიული მნიშვნელობა აქვს, ფრთები

შეასხა, კიდევ უფრო განუმტკიცა რწმენა და ახალი შემოქმედებითი ძალები შთაბერა საქართველოს მშრომელებს, რომლებიც განვლილი ოთხი წლის მანძილზე დაუზოგავად და თავდადებით შრომობდნენ თავიანთ უბანზე, მტკიცედ ედგნენ გვერდში საქართველოს კომპარტიის ახალ ხელმძღვანელობას ეის კეთილშობილურ საქმიანობაში.

აღნიშნული დადგენილების მიღება კიდევ ერთხელ თვალნათლივ ცხადყოფს სკკპ ცენტრალური კომიტეტის, მისი პოლიტიბუროს, სკკპ ცენტრალური კომიტეტის გენერალური მდივნის ამხ. ლ. ი. ბრეჟნევის ჭეშმარიტად ლენინურ ზრუნვას საქართველოს პარტიული ორგანიზაციისათვის, საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ყველა რაზმისათვის. განუზომელია მაღლიერების გრძნობები, ჩვენი ხალხის განცდები იმ დიდი მშობლიური მზრუნველობის გამო, რასაც სკკპ ცენტრალური კომიტეტი, პირადად ამხანაგი ლ. ი. ბრეჟნევი იჩენენ საქართველოს მშრომელებისადმი, რესპუბლიკის ეკონომიკისა და კულტურის შემდგომი აღმავლობისათვის.

„ღელს. — თქვა ამხანაგმა ე. ა. შევარდნაძემ რუსთავის მეტალურგიული ქარხნის პარტიული აქტივის კრებაზე, — არ გვეგულება უფრო დიდმნიშვნელოვანი ამოცანა, ვიდრე პარტიის აღნიშნული გადაწყვეტილების განხორციელება. ეს ჩვენი რესპუბლიკის პატივისა და ღირსების საქმეა. ამ დადგენილებით დიდი ნდობა გამოუცხადეს ჩვენს კომპარტიასა და ჩვენს რესპუბლიკას. უნდა გავუფრთხილდეთ ამ ლენინურ ნდობას... ამოცანა ის არის, რომ ყველას ესმოდეს ამ დოკუმენტში ჩაქსოვილი დიდი პოლიტიკური აზრი და სწორად იყენებდეს მას რესპუბლიკისა და ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში“¹.

სკკპ ცენტრალურმა კომიტეტმა სავსებით და სრულად მოიწონა საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის ბოლო წლების საქმიანობა იმ სერიოზული ნაკლოვანებებისა და ზარეზების აღმოფხვრისათვის, რომლებიც მხილებულია თბილისის საქალაქო კომიტეტის შესახებ პარტიის ცენტრალური კომიტეტის ცნობილ გადაწყვეტილებაში, მაღალი შეფასება მისცა საქართველოს პარტიული ორგანიზაციების, რესპუბლიკის მშრომელების მიერ გაწეულ მუშაობას ჩვენი ცხოვრების ყველა სფეროში, განსაზღვრა ახალი, უფრო პასუხსაგები ამოცანები.

ამ ისტორიულ დოკუმენტში ღრმადაა გაანალიზებული, აგრეთვე, საქართველოს კომპარტიის საქმიანობა მშრომელთა პროლეტარული ინტერნაციონალიზმისა და სსრ კავშირის ხალხთა მეგობრობის სულისკვეთებით აღზრდისათვის. კერძოდ, დადგენილებაში ნათქვამია, „პარტიის თბილისის საქალაქო კომიტეტის შესახებ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის დადგენილებას შესაბამისად საქართველოს პარტიული, პროფკავშირული და კომკავშირული ორგანიზაციები აუმაღლებდნენ აღმნიშნულ აღზრდას... საბჭოთა პარტიოტიზმისა და სსრ კავშირის ხალხთა მეგობრობის... სულისკვეთებით... წარმოებს შეუთრგეველი ბრძოლა... იმ ნაციონალისტური გამოვლინებების წინააღმდეგ, რომლებიც ჯერ კიდევ ზოგჯერ გვხვდება... ხორციელდება კონკრეტული ღონისძიებანი საქართველოში მცხოვრები ყველა ეროვნების წარმომადგენელთა შორის იდეურ-აღმზრდელობითი მუშაობის გაძლიერებისათვის, აქტიურ შრომითა და საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში მათი ჩაბმისათვის“².

¹ გაზ. „კომუნისტი“, 1976 წლის 25 ივლისი.

² გაზ. „კომუნისტი“, 1976 წლის 27 ივნისი.

საქართველოს პარტიულმა ორგანიზაციამ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის ესოდენ მაღალი შეფასება იმიტომ დაიშაბურა, რომ იგი ქმედით ღონისძიებებს ახორციელებდა და ახორციელებს ამჟამად მშრომელ ხალხთა მეგობრობისა და ინტერნაციონალისტური სულისკვეთებით აღზრდისათვის.

საყოველთაოდ ცნობილია ქართველი ხალხის ინტერნაციონალური ბუნება, მისი ინტერნაციონალური ტრადიციები, ქართველი ხალხი ამაყობს მოძმე ხალხებთან მეგობრობით, იცის მეგობრობის ყადრი, უფროსილდება მას. მაგრამ წარსულ წლებში საქართველოს კომპარტიის ხელმძღვანელი ორგანოების მიერ დაშვებულმა სერიოზულმა შეცდომებმა უარყოფითი გავლენა მოახდინა ინტერნაციონალურ აღზრდაზე.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1972 წლის თებერვლის დადგენილებაში სკკპ XXIV ყრილობის გადაწყვეტილებათა შესასრულებლად საქართველოს კომპარტიის თბილისის საქალაქო კომიტეტის ორგანიზატორული და პოლიტიკური მუშაობის შესახებ ნათქვამია „მთელ რიგ პარტიულ ორგანიზაციებში სათანადო მნიშვნელობა არ ენიჭება, მშრომელთა, განსაკუთრებით ინტელიგენციისა და ახალგაზრდობის ინტერნაციონალურ აღზრდას“³.

ცენტრალური კომიტეტი ავალებდა საქართველოს ორგანიზაციებს „გააძლიერონ მუშაობა მშრომელთა აღზრდისათვის სსრ კავშირის ხალხთა ძმური მეგობრობის, საბჭოთა პატრიოტიზმისა და სოციალისტური ინტერნაციონალიზმის სულისკვეთებით... ყოველნაირად გააშუქონ ლენინურ-ეროვნული პოლიტიკის გამარჯვება. საბჭოთა ხალხის მიღწევები კომუნისტურ მშენებლობაში“⁴.

საბჭოთა კავშირის კომპარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა მშრომელთა სოციალისტური ინტერნაციონალიზმისა და ხალხთა მეგობრობის სულისკვეთებით აღზრდის გაძლიერების თაობაზე შემთხვევით როდი გაამახვილა რესპუბლიკის კომპარტიის ყურადღება.

მშრომელთა სოციალისტური ინტერნაციონალიზმისა და ხალხთა მეგობრობის სულისკვეთებით აღზრდის გაძლიერება კომუნისტური მშენებლობის თანამედროვე ეტაპზე აუცილებელია, რადგან კომუნისტური მსოფლმხედველობა და მორალი მკვიდრდება თანდათან, სოციალისტური ცხოვრების წესისა და პარტიის აღმზრდელობითი მუშაობის ზემოქმედებით, წარსულის გადმოწონაშობების წინააღმდეგ მუდმივ ბრძოლაში. არ შეიძლება დავივიწყოთ, რომ ინაციონალისტური ცრურწმენები ჯერ კიდევ ცოცხლობენ პოლიტიკური თვალსაზრისით მოუმიწიფებელი ადამიანების შეგნებასა და ფსიქოლოგიაში. ისინი ელინდებიან ეროვნულ თავისებურებათა გაზვიადებული და დამახინჯებული გაგებით, კუთხურობით, ხალხთა წარსულის შეფასებისას კლასობრივი პოზიციებიდან გადახვევით.

მართალია, საბჭოთა საზოგადოების ახლანდელი თაობა უფრო განათლებულია, უკეთაა უზრუნველყოფილი მატერიალურად, აქტიურად მონაწილეობს კომუნიზმის მშენებლობაში, მაგრამ მას არ გაუვლია სოციალისტური წყობილების ჩამოყალიბებისა და განმტკიცების ყველაზე უფრო რთული პერიოდის მკაცრი, გმირული სკოლა. კლასობრივი ბრძოლის რთული პერიპეტეიები, იმ სიძნელეთა გადალახვა, რომელიც წილად ზვდა უფროს თაობას, მათ მხოლოდ წიგნებში ამოუკითხავთ ან იმ ამბების მონაწილეთაგან სმენი-

³ გაზ. „კომუნისტი“, 1972 წლის 7 მარტი.

⁴ იქვე.

ათ. ისინი ვერ გახდებიან კომუნისტური საზოგადოების შეგნებული და აქტიური მშენებლები, თუ არ იქნებიან ღრმარწმენიანი ინტერნაციონალისტები, შეიარაღებულნი პროლეტარული, სოციალისტური ინტერნაციონალიზმის, ლენინური ეროვნული პოლიტიკის არსისა და პრინციპების ღრმა ცოდნით.

მშრომელთა აღზრდა პროლეტარული ინტერნაციონალიზმისა და ხალხთა ძმობის სულისკვეთებით წარმოადგენს მნიშვნელოვან საშუალებას და სტიმულს მათი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური საქმიანობის აქტივობის შემდგომი ამოღებისათვის კომუნისტურ მშენებლობაში. მშრომელთა ინტერნაციონალური აღზრდა კიდევ უფრო განამტკიცებს სოციალისტურ ერებს შორის მეგობრულ ურთიერთობას, ძმურ თანამშრომლობას და ამხანაგურ ურთიერთდახმარებას.

სოციალისტური ინტერნაციონალიზმის შინაარსი არ წარმოადგენს რაღაც უცვლელს, გაყინულს. იგი მუდამ ვითარდება და მდიდრდება იმის კვალობაზე, თუ რა გამოცდილებას იძენს სსრკ კავშირში და სოციალისტური სისტემის სხვა ქვეყნებში კომუნისტური მშენებლობა, მსოფლიო კომუნისტური მოძრაობა, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა. პროლეტარული, სოციალისტური ინტერნაციონალიზმის შინაარსისა და პრინციპების განვითარების კვალობაზე მდიდრდება აგრეთვე მშრომელთა ინტერნაციონალური აღზრდის შინაარსი, ფორმები და მეთოდები.

ამასთან, არასოდეს არ უნდა დავივიწყოთ საგარეო ვითარებაც. სოციალისტურ ქვეყნებზე იდეოლოგიურ შეტევას იმპერიალისტური წრეები ახლა უფრო მეტ როლს აკუთვნებენ, ვიდრე ოდესმე. იმპერიალიზმის იდეოლოგიები ცდილობენ შეასუსტონ ხალხთა ერთიანობა, ძირითად ყურადღებას უთმობენ ნაციონალიზმის გამოცოცხლებას, ნაციონალისტური ცრურწმენების გაღვივებას. საბჭოთა ხალხს საკმაოდ მტკიცე იმუნიტეტი აქვს მტრული იდეების ექსპანსიისადმი, მაგრამ შეცდომა იქნებოდა ჩაგვეთვალა, რომ მავნე ინფექციისადმი ყველას უარყოფითი რეაქცია აქვს. აქედან გამომდინარე, აუცილებელია მტრული შეხედულებების, თეორიების ბოლომდე მხილება, საჭიროა მთელი სისრულით ვაჩვენოთ კაპიტალიზმის საძაგელი სახე, რომლის ისტორია წარმოადგენს ძალადობის, ექსპლუატაციის, თავისუფლების ჩანჩობის, ადამიანის ღირსების დამცირების მთლიან ჭაჭვს.

ინტერნაციონალური, ხალხთა ძმობის სულისკვეთებით აღზრდა, ისე როგორც იდეოლოგიური მუშაობა საერთოდ, არ არის გარკვეულ ჩარჩოებში მოქცეული საქმიანობა. ეს ყველგან და ყოველთვის სხვადასხვა ფორმით ვლინდება (ლექციებისა და შეხვედრებზე, სიმპოზიუმებისა და კონფერენციებზე, მოგზაურობაში, მასობრივი ინფორმაციის საშუალებით, კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებათა საქმიანობაში და ა. შ.).

საბჭოთა ხალხების მეგობრობა იძენს სულ უფრო მძლავრ მატერიალურ საფუძვლებს, მათი თანამშრომლობა და ურთიერთდახმარება კი სულ უფრო მძლავრი და ნაყოფიერი ხდება. ხალხთა მეგობრობის გამოვლენის მთავარ სფეროში—სოციალისტური ეკონომიკის აყვავებაში დიდი წვლილი შეაქვს ქართველ ხალხს. საქართველომ უდიდეს წარმატებებს მიაღწია, ეკონომიკისა და კულტურის განვითარებაში. კიდევ უფრო მეტ წარმატებებს მივაღწევდით, რომ ახლო წარსულში არ ყოფილიყო დაშვებული სავალალო შეცდომები. როგორც ცნობილია, ჩვენი რესპუბლიკის ზოგიერთი ხელმძღვანელი არ იდგა

თავის მოწოდების სიმაღლეზე, რის გამოც თითქმის ორი ათეული წლის მანძილზე საქართველოში დაგროვდა ძალიან ბევრი უარყოფითი მოვლენა, რის შედეგადაც ჩამორჩა ეკონომიკისა და კულტურის განვითარება.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ უკანასკნელი ორი ათეული წლის მანძილზე დაშვებულ შეცდომებს რომ ვაკრიტიკებთ ცალმხრივად როდი ვუძღვებით საქმეს, ხელაღებით როდი უარყოფთ ყველაფერს, რაც რესპუბლიკის წმინდანებმა მოიპოვეს. მართალია, რესპუბლიკის ზოგიერთმა ხელმძღვანელმა ბევრი შეცდომა დაუშვა და ბოროტება ჩაიდინა ამ ხნის მანძილზე, მაგრამ მუშების, კოლმეურნეების, ინტელიგენციის, პარტიული ორგანიზაციების თავდადებათა შრომით რესპუბლიკამ მნიშვნელოვანი წარმატებები მოიპოვა ეკონომიკისა და კულტურის მრავალ დარგში. ხოლო რასაც ჩვენ ვაკრიტიკებთ იყო სხვისეული მოვლენა, უცხო დანაშრევი, რაშიც ბრალი მიუძღვის მაშინდელ ზოგიერთ ხელმძღვანელს.

საბჭოთა საქართველოში ერთმანეთის მხარდამხარ შრომობენ და ცხოვრობენ 70-ზე მეტი ეროვნების წარმომადგენელი. არ არის საპეიურნეო და კულტურული მშენებლობის არც ერთი ისეთი უბანი, სადაც არ მოქმედებდეს საბჭოთა ხალხების მეგობრობის მძლავრი ძალა. „საბჭოთა საქართველო, — თქვა საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველმა მდივანმა ამხანაგმა ე. ა. შევარდნაძემ ქალაქ თბილისში გამართულ ლიტერატურისა და ხელოვნების მოღვაწეთა სრულიად საქავშირო თათბირზე 1974 წლის 23 აპრილს, — გადაიქცა ხალხთა მეგობრობის რესპუბლიკის კლასიკურ მაგალითად. რესპუბლიკის განვითარების უკანასკნელი 20 წლის მანძილზეც კი, რომელსაც ხშირად სამართლიანად ვაკრიტიკებთ პარტიული პოზიციებიდან, მეტად ბევრი რამ გაკეთდა ჩვენი ცხოვრების მრავალ დარგში, განსაკუთრებით სსრ კავშირის ხალხთა მეგობრობის და ძმობის განმტკიცების სფეროში“⁵.

მაგრამ როგორც აღვნიშნეთ, წარსულ წლებში საქართველოს კომპარტიის ხელმძღვანელი ორგანოების მიერ დაშვებულმა სერიოზულმა შეცდომებმა უარყოფითი გავლენა მოახდინა ინტერნაციონალურ აღზრდაზე. ზოგიერთი გატაცებული იყო წარსულით, ყოველთვის ვერ იჩენდა კლასობრივ მიდგომას ინტერნაციონალურ და პატრიოტულ აღზრდაში.

სწორედ ამიტომ იყო, რომ საქართველოს კომპარტიის განახლებულმა ხელმძღვანელობამ იმავეთვე გაამახვილა ყურადღება მშრომელთა კომუნისტური აღზრდის, კერძოდ, მისი განუყოფელი ნაწილის — საბჭოთა ადამიანების პროლეტარული ინტერნაციონალიზმის, სსრ კავშირის ხალხთა ძმობისა და მეგობრობის სულისკვეთებით აღზრდის გაძლიერების საკითხებზე.

საქართველოს კომპარტიის საოლქო, საქალაქო, რაიონული კომიტეტები, პირველადი პარტიული ორგანიზაციები დღითიდღე აძლიერებენ მშრომელთა ინტერნაციონალურ აღზრდას, სსრ კავშირის ხალხთა ძმობის შემდგომ განმტკიცებისათვის ბრძოლას. პერსპექტიულ და მიმდინარე ღეგმებში ყურადღებას ამახვილებენ ინტერნაციონალური მუშაობის ფორმებისა და მეთოდების ქმედითობაზე. ფართოდ იყენებენ პროპაგანდისა და აგიტაციის სხვადასხვა ფორმებს — პარტიულ და კომკავშირულ პოლიტგანათლების ქსელს, ლექციურ პროპაგანდას, სააგიტაციო-მასობრივ მუშაობას, თვალსაჩინო აგიტაციას, ბეჭდვით სიტყვას, რადიოს, სამეცნიერო თეორიულ კონფერენციებს და ა. შ. ყვე-

ლაფერი ეს მიზნად ისახავს იმას რომ საბჭოთა ადამიანებს განუვითარონ ერთიანი ოჯახის გრძნობა, შემდგომ განამტკიცონ ჩვენი ქვეყნის ხალხთა ურყევო ერთიანობა.

1975 წლის სექტემბერში, მაგალითად, საქართველოს კპ ცენტრალური კომიტეტის პროპაგანდისა და აგიტაციის განყოფილებამ და საქართველოს კპ სამხრეთ ოსეთის საოლქო კომიტეტმა ცხინვალში მოაწყვეს სამეცნიერო-თეორიული კონფერენცია თემაზე „მშრომელთა ინტერნაციონალური აღზრდის ამოცანები განვითარებული სოციალიზმის პირობებში“. კონფერენციის მონაწილეებმა ერთმანეთს გაუზიარეს იდეოლოგიური მუშაობის გამოცდილება. აღნიშნეს ნაკლოვანებანი და ოლქის მშრომელთა ინტერნაციონალური აღზრდის სტილისა და მეთოდების შემდგომი სრულყოფის გზები. მიღებულ იქნა შესაფერისი რეკომენდაციები.

ქალაქ ფოთში ქართველებთან ერთად ცხოვრობენ და შრომობენ ოცდაათი ერის წარმომადგენელი. ქალაქის ეს თავისებურება თავისთავად განაპირობებს ინტერნაციონალური აღზრდის დიდ მნიშვნელობას. 1974 წლის ივლისში აქ ჩატარდა თეორიულ-პრაქტიკული კონფერენცია. იგი მოაწყო საქართველოს კპ ფოთის საქალაქო კომიტეტმა, საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პროპაგანდისა და აგიტაციის განყოფილებამ და გაზეთ „კომუნისტის“ რედაქციამ. კონფერენციამ განიხილა საკითხი „ინტერნაციონალიზმი პროგრესის, მეგობრობის და მშვიდობის საფუძველია“. ამ ღონისძიებაში მონაწილეობისათვის მიიწვიეს პარტიული მუშაკები მომხმ რესპუბლიკებიდან—ლატვიიდან, აზერბაიჯანიდან, სომხეთიდან.

ხალხთა მეგობრობისა და ინტერნაციონალიზმის სულისკვეთებით აღზრდას უნარიანად წარმართავს 26 კომისიის სახელობის მანქანათსაშენი ქარხნის პირველადი პარტიული ორგანიზაცია. ქარხნის საამქროებსა და განყოფილებებში, საწარმოო უბნებსა და ბრიგადებში ერთმანეთის მხარდამხარ შრომობენ და პარტიის მიზანდასახულობათა განხორციელებისათვის ბრძოლის საუკეთესო მაგალითებს უჩვენებენ თხუთმეტზე მეტი ერისა და ეროვნების შვილები.

ქარხნის კომუნისტებმა კარგად იციან, რომ კოლექტივის სიძლიერეს, ბრძოლისუნარიანობას და ყოველდღიურ საქმიანობაში წარმატებას მნიშვნელოვანწილად განაპირობებს ადამიანთა ინტერნაციონალური სულისკვეთებით აღზრდა. ამის მისაღწევად პარტიული ორგანიზაცია მრავალ ფორმას და საშუალებას იყენებს. განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა ლექციურ პროპაგანდას. ტარდება ლექცია-მოსენებები აქტუალურ თემებზე: „ეროვნულ საკითხში ლენინური პოლიტიკის განხორციელების სიკეთე“, „საბჭოთა საქართველოს აყვავება დიდ საბჭოთა ძმურ ოჯახში“ და ა. შ. აგიტატორები ატარებენ საუბრებს თემებზე: „ჩვენ ინტერნაციონალისტები ვართ“. „საბჭოთა ადამიანის ინტერნაციონალისტური მისია“, „დიდი საბჭოთა ქვეყნის ვარ მოქალაქე“, „მეგობრული შრომით ვადიდოთ სამშობლო“ და სხვა.

ქარხანაში პერიოდულად იმართება მეგობრობის საღამოები, სადაც სხვადასხვა ერისა და ეროვნებათა წარმომადგენლები ერთმანეთს უზიარებენ თავიანთ ფიქრებს, მსჯელობენ იმაზე, თუ რა დიდი მნიშვნელობა აქვს თითოე-

ული მათგანის ერთსულოვან, შეხმატკბილებულ მუშაობას. სხვადასხვა ერისა და ეროვნების ადამიანთა ურთიერთდახმარების და შრომაში დამეგობრებისათვის წარმატებით იყენებენ ძველი, გამოცდილი მუშების შეფობას ახალბედებზე და ა. შ.

თბილისის ქარხანა „ცენტროლიტში“ ნაყოფიერად მუშაობს მშრომელთა ინტერნაციონალური აღზრდის საბჭო, „თბილკონდიტერის“ საწარმოო გაერთიანებასთან წარმატებით მოქმედებს ხალხთა მეგობრობის სახალხო უნივერსიტეტი.

პარტიული ორგანიზაციები განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობენ მშრომელების საბჭოთა პატრიოტიზმის სულისკვეთებით აღზრდას, რადგან ინტერნაციონალურისა და ეროვნულის თანაფარდობა ნათლად გამოვლინდა და ვლინდება საბჭოთა პატრიოტიზმში. სიყვარული სამშობლოსადმი, ეროვნული კულტურისადმი, ტრადიციებისადმი გამობატავს ეროვნულ მომენტს საბჭოთა პატრიოტიზმში. ამავდროულად საბჭოთა პატრიოტიზმში ინტერნაციონალური მომენტიცაა სოციალისტური და კომუნისტური მშენებლობისადმი უსაზღვრო ერთგულება, ყველა ხალხის ეროვნული კულტურისადმი, ტრადიციისადმი პატივისცემა.

კომუნიზმის მშენებელთა სახეში შერწყმულია პატრიოტიზმი და ინტერნაციონალიზმი. ალბათ არ არის კაცი, — აღნიშნა ლ. ი. ბრეჟნევი 1971 წელს თბილისში გამართულ საზეიმო სხდომაზე, — რომელსაც ძვალ-რბილში არ ჰქონდეს გამჭდარი მამულის, მშობლიური კულტურის, თავისი ენის, ტრადიციებისა და ზნე-ჩვეულებების სიყვარული. მაგრამ სოციალისტურ საზოგადოებაში ეს გრძნობა — პატრიოტიზმის გრძნობა სცილდება ეროვნული კუთვნილების საზღვრებს, ახალი შინაარსით ივსება. ყველა საბჭოთა პატრიოტი, რომელ რესპუბლიკაშიც არ უნდა ცხოვრობდეს იგი, ერთი სოციალისტური სამშობლოს შეილია და ყველაფერი, რაც მშობლიურ მიწაზეა შექმნილი, საბჭოთა ხალხის საერთო შრომის შედეგია, საერთო კუთვნილებაა.

პროლეტარული ინტერნაციონალიზმისა და საბჭოთა პატრიოტიზმის სიმტკიცე და უძლეველობა შემოწმებულია ისეთ უმძიმეს განსაცდელში, როგორიც იყო დიდი სამამულო ომი.

ამ ომში ერთმანეთს დაუპირისპირდა არა მარტო ურთიერთსაწინააღმდეგო სოციალურ-ეკონომიური სისტემები, არამედ ორი იდეოლოგია, ორი ურთიერთსაწინააღმდეგო მსოფლმხედველობა: ინტერნაციონალიზმის იდეოლოგია, მარქსიზმ-ლენინიზმის იდეოლოგია, ერთი მხრივ, და ნაციონალიზმის, შოვინიზმის, რასიზმის პიტლერული ბურჟუაზიული იდეოლოგია, მეორე მხრივ. საბჭოთა ხალხის გამარჯვება დიდ სამამულო ომში ფაშისტ დამპყრობლებზე მოასწავებდა არა მარტო პიტლერული გერმანიის განადგურებას, არამედ ფაშიზმის, მისი რასისტული იდეოლოგიის კრახსაც.

ჩვენმა რესპუბლიკამ ღირსეული წვლილი შეიტანა ფაშიზმის განადგურებაში. საქართველოში თითქმის არ არის ოჯახი რომ შინმოუსვლელი არ ჰყავდეს. საქართველომ 600 ათასზე მეტი მეომარი მისცა სამშობლოს.

ქართველი ხალხი სათუთად ინახავს გმირი მეომრების პატივისცემისა და დიდების სახელოვან ტრადიციებს. თითქმის ყველა ქალაქში, რაიონული ცენტრში, დასახლებულ პუნქტში დადგმულია ობელისკები, ძეგლები, მემორიალური დაფები, არსებობს მხედრული დიდების მუზეუმები, ოთახები ან

კუთხეები. ისინი მოგვაგონებენ იმათ ვინც სამშობლოს საკუთრებეველზე მიიტანა ყველაზე ძვირფასი — სიცოცხლე.

ჩვენი რესპუბლიკის პარტიული ორგანიზაციები დიდ მუშაობას ეწევიან იმისათვის, რომ ყველა მშრომელს ჩაუნერგონ თავისი ხალხისა და ქვეყნის ღირსეული წარსულისადმი სიამაყისა და პატივისცემის გრძნობა. დიდი ყურადღება ეთმობა მშრომელთა, განსაკუთრებით ახალგაზრდობის რევოლუციური, საბრძოლო და შრომით ტრადიციებზე აღზრდის საკითხებს. ამ მხრივ ბევრი გაკეთდა დიდ სამამულო ომში გამარჯვების 30 წლისთავისათვის მზადების და გამარჯვების აღნიშვნის ღონისძიებებში.

საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის გადაწყვეტილებით თბილისის გამარჯვების პარკში გაიხსნა მემორიალი—უცნობი ჯარისკაცის საფლავი.

ფორტელებთან შესხედრა, ლექცია-მონხსენებები და სხვა ღონისძიებანი, რომლებსაც პარტიული ორგანიზაციები ატარებდნენ, ხელს უწყობდა ახალგაზრდობის აღზრდას პატრიოტიზმისა და ინტერნაციონალიზმის სულისკვეთებით.

საქართველოს კპ ცენტრალურმა კომიტეტმა 1972 წლის 7 დეკემბერს მიიღო დადგენილება⁶ ქ. თბილისში საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხალხთა მეგობრობის მუზეუმის დაარსების შესახებ. მუზეუმი გადაიქცევა სამეცნიერო-კვლევით ცენტრად და ხალხთა ლენინური მეგობრობის იდეათა პროპაგანდის მძლავრ კერად. 1975 წლის 9 მაისს, დიდი სამამულო ომის დამთავრებიდან 30 წლისთავთან დაკავშირებით მუზეუმში გაიხსნა გამოფენა, რომელშიც აისახა ქართველი, რუსი და სხვა მოძმე ხალხების დიადი საბრძოლო თანამეგობრობა დიდი სამამულო ომის მრისხანე ღღებში, როცა ჩვენი ქვეყნის ხალხთა მეგობრობა გამოვლინდა მთელი თავისი სიდიადით, მთელი სიცხადით.

ჩვენი რესპუბლიკის მრავალი ახალგაზრდა სავალდებულო სამხედრო სამსახურში იმყოფება. რაიონულ, საქალაქო, საოლქო, რესპუბლიკურ გაზეთებში სისტემატურად იბეჭდება წერილები იმ საამაყო ჭაბუკების შესახებ, სახელოვნად რომ იხდიან მოვალეობას სამშობლოს წინაშე, წახალისების ეს ფორმა დიდად უწყობს ხელს ახალგაზრდობის საბჭოთა პატრიოტიზმისა და ხალხთა ძმობის სულისკვეთებით აღზრდას.

საბჭოთა ადამიანები ერთად იბრძვიან ცხოვრების ყველა სფეროში ლენინური ყოფის დამკვიდრებისათვის. ერთად შრომის საუკეთესო ღერძია სოციალისტური შეჯიბრების ცხოველმყოფელი ძალა. საქართველოსა და მოძმე რესპუბლიკების ქალაქებსა, რაიონებსა, კოლმეურნეობებსა, საწარმოებსა და სასწავლო დაწესებულებებს შორის გაშლილი სოციალისტური შეჯიბრება, რომელიც უკანასკნელ წლებში ესოდენ მასშტაბური და მრავალმხრივი გახდა, დიდად უწყობს ხელს ჩვენი ქვეყნის ხალხთა შორის ძმობის კიდევ უფრო განმტკიცებას.

რესპუბლიკის პარტიული და კომკავშირული ორგანიზაციები მიზანდასახულ იდეურ-პოლიტიკურ მუშაობას ეწევიან კომუნისტური საზოგადოების შემოქმედება ახალი თაობის კიდევ უფრო შეკავშირებისათვის, მათი კომუნისტური სულისკვეთებით აღზრდისათვის, ახალგაზრდობაში ინტერნაციონალური,

6 ვაზ. „კომუნისტი“. 1975 წლის 10 მაისი.

ხალხთა შორის ძმობის კეთილშობილური გრძნობების დანერგვისა და განმტკიცებისათვის. ბოლო ხანს მნიშვნელოვნად გაუმჯობესდა ამ მუშაობის შინაარსი, აქტიურად იყენებენ პატრიოტული აღზრდის მრავალნაირ ფორმებს.

სტუდენტი და მოსწავლე ახალგაზრდობის მტკიცე მეგობრობის სულისკვეთებით აღზრდის საფუძველს, ერთად სწავლის გარდა, წარმოდგენს ერთად დასვენება და შრომა საზაფხულო არდადეგების დროს. ეს განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, რამდენადაც სტუდენტობისა და უფროსი კლასების კოლექტიური შრომა იღებს საფუძვლით რეალურ სოციალურ მნიშვნელობას.

სტუდენტთა და მოსწავლეთა რაზმები ახალგაზრდობის პროლეტარული ინტერნაციონალიზმისა და ხალხთა მეგობრობის სულისკვეთებით აღზრდის დიდმნიშვნელოვანი ფორმა გახდა. რესპუბლიკის პარტიული ორგანიზაცია ამ საქმეს დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს. ამიტომ საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა და საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭომ მიიღო ერთობლივი დადგენილება „რესპუბლიკის სასწავლებლების სტუდენტთა და მოსწავლეთა საზაფხულო სამუშაოების 1976 წელს ორგანიზებულად მოწყობისა და ეფექტიანობის შემდგომი ამაღლების ღონისძიებათა შესახებ“.

მიმდინარე წლის შრომით სემესტრში თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა დიდი რაზმი მუშაობდა სმოლენსკის ოლქში, საქართველოს ვ. ი. ლენინის სახელობის პოლიტექნიკური ინსტიტუტის სტუდენტები — ქალაქ გაგარინში, ქუთაისის პოლიტექნიკური და პედაგოგიური ინსტიტუტების სტუდენტები — მურმანსკის ოლქში, სოხუმის მ. გორკის სახელობის პედაგოგიური ინსტიტუტის სტუდენტები — კამის ავტოქარხნის დამკვეთურ კომკავშირულ მშენებლობაზე.

საბჭოთა ხალხების მეგობრობისა და ძმობის, მათი მონოლითური შეკავშირების ინტერესებს ემსახურება ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლის, უმაღლესი, პროფესიულ-ტექნიკური სასწავლებლების მოსწავლე და სტუდენტი ახალგაზრდობის აღზრდის პრინციპები; საქართველოში არ არის ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლა, პროფესიულ-ტექნიკური თუ უმაღლესი სასწავლებელი, სკოლის გარეშე დაწესებულება, რომელსაც მეგობრული მიწერ-მოწერა თუ კონტაქტები არ ჰქონდეს ჩვენი მოძმე რესპუბლიკების შესაბამის სასწავლებლებსა და დაწესებულებებთან, არ იცნობდეს მოძმე სოციალისტურ ქვეყნებსა და კაპიტალისტურ სახელმწიფოებში მათი თანატოლების ცხოვრებას.

საბჭოთა ქვეყნის ყველა ძმური ხალხის საერთო კუთვნილებად იქცა სოციალისტური, მრავალეროვანი კულტურა. ინტერნაციონალური საბჭოთა კულტურა, რომელსაც კვებავენ მეცნიერებაში, ხელოვნებასა და ლიტერატურაში ყველა ხალხის მიერ მოპოვებული წარმატებები, თავის მხრივ ხელს უწყობს შთელი ქვეყნის სულიერი ცხოვრების ამაღლებას.

საბჭოთა კულტურისა და ხელოვნების კეთილნაყოფიერ გავლენას მშრომელთა პატრიოტულ და ინტერნაციონალურ აღზრდაში ხელს უწყობს ფესტივალები, დათვალიერებები, ლიტერატურის დღესასწაულები და სხვა ღონისძიებები, რომლებიც ტრადიციად იქცნენ და მტკიცედ დამკვიდრდნენ ჩვენს ქვეყანაში.

ასეთი ღონისძიებანი შემდგომ განამტკიცებს ხალხების სულიერ და კულტურულ კავშირურობას, ამდიდრებს, ამრავალფეროვნებს მოძმეთა ერ-

ოვნულ საგანძურს, ადამიანებს შთააგონებს სხვა ერისადმი პატივისცემას, სიყვარულსა და თავდადებას.

ამ მხრივ განსაკუთრებით ნაყოფიერი იყო საბჭოთა ლიტერატურის დღეები საქართველოში, რომელიც საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის დადგენილების შესაბამისად მოეწყო 1975 წლის ივნისში.

გამოჩენილი საბჭოთა მწერლის კონსტანტინე სიმონოვის მეთაურობით ორმოცდაათზე მეტი ცნობილი მწერალი ესტუმრა საქართველოს. ჩვენი მრავალეროვანი ქვეყნის მწერლობის წარმომადგენლებთან ერთად გვეწვივნენ სოციალისტური ქვეყნების ლიტერატორები.

ამ დიდ ღონისძიებას, აღფრთოვანებით შეხვდნენ მშრომელები. მახარაძის რაიონის სოფელ ნატანების ვ. ი. ლენინის სახელობის კოლმეურნეობის მერგოლური, სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი სვეტლანა ნიკოლაიშვილი, იმ დღეებში წერდა: წიგნების ავტორებთან შეხვედრა „მშრომელ ადამიანს შვებას მოგვრის, სიამოვნებას მიანიჭებს, მიძიმე, დაძაბულ შრომას შეუმსუბუქებს და მწერალს ახალ საფიქრალს, ახალ სათქმელს გაუჩენს“⁶. ხოლო ცხაკაიას რაიონის სოფელ ფოცხოს კიროვის სახელობის კოლმეურნეობის მეჩაიე, სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი ციალა ნოდია აღნიშნავდა: „როგორც ხედავთ შრომა გვიყვარს, გვემარჯვება, კიდევაც გვეამაყება და თამამად შემოიძლია აღვნიშნო, რომ ამაში მთავარი როლი წიგნმა, მხატვრულმა სიტყვამ შეასრულა“⁷.

საბჭოთა ხალხების ძმობის განმტკიცების საქმეში ლიტერატურის დღეებს რომ აფასებდა გამოჩენილი საბჭოთაპოეტი ე. დოლმატოვსკი წერდა „ჩვენს მწერალთა ჯგუფს, რომელიც საერთოდ ინტერნაციონალური იყო, მახარაძის რაიონის შრომის კოლმეურნეობაში ინტერნაციონალური მეგობრობის დიდი გაკვეთილი უჩვენეს. მახარაძელთა და უკრაინელთა მეგობრობა, რომელსაც დიდი ტრადიციები აქვს, საბჭოთა ხალხების მეგობრობისა და ძმობის საუკეთესო მაგალითია“⁸. ხოლო კ. სიმონოვმა თავისი გრძნობა ასე გამოხატა: „ლიტერატურის დღეებს საქართველოში კარგად დაუკავშირდა მაიაკოვსკის დღეები. მაიაკოვსკის სამშობლო ბაღდადში მუდამ ამაღელვებელია შეხვედრები და წლებულსაც ასე იყო. რაიონის ცენტრის მშრომელები სათუთად ინახავენ რევოლუციური ტრიბუნის დიად სახელს და ეს კიდევ ერთხელ ნათლად მოწმობს ქართველი კაცის ინტერნაციონალურ ბუნებას“⁹. ცნობილმა პოეტმა რ. გამზატოვმა თქვა: „საქართველოში შეხვედრები ჩემთვის უწინარეს ყოვლისა იყო დიდი დღესასწაული, ან ხატოვნად რომ ვთქვათ, ეს იყო ჩემი სულის ინტერნაციონალური დღესასწაული“¹⁰.

სტუმრების თვალს არ გამოპარვია ისიც, რომ საქართველომ კომპარტია თანმიმდევრულად იბრძვის ნეგატიური მოვლენების წინააღმდეგ, ხოლო მშრომელები თავდადებული შრომით უპასუხებენ ამ კეთილშობილურ საქმიანობას. ჟურნალ „ნაშ სოვრემენიკის“ მთავარმა რედაქტორმა ს. ვიკულოვმა აღნიშნა: „საქართველო წარმოგვიდგა ერთგვარ უზარმაზარ საამქროდ ლაქვარდი ცის ქვეშ, საამქროდ, სადაც შესანიშნავი სამუშაო განწყობილება სუფევს. და ეს

6 გაზ. „სოფლის ეხოვება“, 1975 წლის 19 ივნისი.

7 იქვე.

8 გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1975 წლის 27 ივნისი.

9 გაზ. „კომუნისტი“, 1975 წლის 24 ივნისი.

10 გაზ. „კომუნისტი“, 1975 წლის 26 ივნისი.

მარტო ლამაზი პოეტური სახე როდია... ეს ნამდვილი რეალობაა, თანაც: თავისთავად; შემთხვევით წარმოშობილი რეალობა კი არა, არამედ იმ უდიდესი ორგანიზატორული მუშაობის შედეგია, რომელიც უკანასკნელ წლებში გასწიეს საქართველოს კომუნისტურმა პარტიამ, მისმა ცენტრალურმა კომიტეტმა.

ქართველ ხალხს, ისევე როგორც ყველა სხვა ხალხს, აქვს ეროვნული ღირსების მაღალი გრძნობა, იგი უაღრესად შრომისმოყვარე და აღსავსეა სურვილით რათა ჯეროვნად ააშალოს რესპუბლიკის ავტორიტეტი¹¹.

ერთმანეთის გვერდით მცხოვრებმა მოძმე ხალხებმა — ქართველებმა, აფხაზებმა და ოსებმა ერთად გამოვლეს დიდი და სახელოვანი ისტორიული გზა, გაიზიარეს ჭირი და ლხინი, როგორც ეს ნამდვილ ძმებსა და მეგობრებს სჩვეიათ.

1974 წლის სექტემბერში მოეწყო აფხაზეთის კულტურის დღეები თბილისში. მისი მონაწილენი შეხედნენ ქალაქის საწარმოთა კოლექტივებს, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორ-მასწავლებლებსა და სტუდენტებს, აგრეთვე რესპუბლიკის შემოქმედებითი ორგანიზაციის წარმომადგენლებს.

ეს შეხვედრები, ისე როგორც თბილისის კულტურის მოღვაწეთა და ხელოვნების ოსტატთა შეხვედრები სოხუმში, აღსავსე იყო გულთაძობითა და ჰმური: გულთბილობით. იგი აფხაზი და ქართველი ხალხების დიდი ხნის სახელოვანი ტრადიციის, მეგობრობის ტრადიციის გაგრძელებად გადაიქცა.

ქართველი და ოსი ხალხების მრავალსაუკუნოვანი მეგობრობის დამოძირკით, მათი კულტურული ურთიერთობის ისტორიას ახალი მკაფიო სტრიქონები შემატა სამხრეთ ოსეთის მშრომელებთან საქართველოს მწერალთა და ხელოვნების ოსტატთა შემოქმედებითმა შეხვედრებმა, რომლებიც 1974 წლის ნოემბერში მოეწყო.

ჩვენი ქვეყნის ხალხების დიდი მწერლებსა და პოეტების იუბილეები საბჭოთა კავშირის ყველა ხალხის ერთობლივი ზეიმის ხასიათს იღებს. ეს ღირსშესანიშნავი თარიღები ტრადიციისამებრ აღინიშნება როგორც ჩვენი ქვეყნის ყველა ერისა და ეროვნების დიდი ინტერნაციონალური დღესასწაული, მოძმე ხალხების კულტურის, ურთიერთგავლენისა და გამდიდრების ნიშნით, თითოეული მათგანის ეროვნული კულტურის საგანძურის გულწრფელი პატივისცემის ვითარებაში.

ქართველი, სომეხი და აზერბაიჯანელი ხალხების მეგობრობა საუკუნეებს ითვლის. ისტორიის გრძელ მანძილზე ისინი მხარში ედგნენ ერთმანეთს და ერთად გადაჰქონდათ ავბედობა და ჟამთა სიავე. სამივე ხალხის ისტორიაში უხვადაა იმის ნათელი მაგალითი, როცა ერთმანეთის დახმარებით, ერთმანეთისადმი გულისხმიერების წყალობით არა ერთგზის გამოსულან საერთო მტრის წინააღმდეგ, უხსნიათ თავისი ერი დამპყრობი ბარბაროსებისაგან.

საუკუნეებით გამობრძმედილმა მეგობრობამ, მისმა საუკეთესო ტრადიციებმა ახალი ღრმა შინაარსი შეიძინა, თვისობრივად გამდიდრდა და გამრავალფეროვნდა ამიერკავკასიაში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შენდევ.

მოძმე ხალხების მტკიცე მეგობრობისა და შემოქმედებითი ურთიერთგავების ბრწყინვალე დემონსტრაციად იქცა მუსიკის დიდი აღლუმები, რეგულარულად რომ იმართება უკანასკნელ წლებში.

11 გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1975 წლის 11 ივლისი.

საბჭოთა ხალხებს შორის ძმობისა და მეგობრობის შემდგომი განმტკიცების მიზნებს ემსახურება რესპუბლიკის პარტიული ორგანიზაციების თანამიმდევრული ბრძოლა პროგრესული ტრადიციების, ზნე-ჩვეულებების, ადამის, რიტუალების დანერგვისათვის. ისინი განამტკიცებენ კოლექტივიზმის გრძნობას. ამკვიდრებენ კომუნისტურ ზნე-ჩვეულებებს, აძალდებენ და აკეთილშობილებენ შრომასა და ყოფას.

ამიტომ საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის 1975 წლის ნოემბრის დადგენილება „მავნე ტრადიციების და წეს-ჩვეულებების წინააღმდეგ ბრძოლის გაძლიერების ღონისძიებათა შესახებ“ მთელი ჩვენი საზოგადოებრიობის ყურადღების ცენტრშია, პარტიული ორგანიზაციები ქმედით ღონისძიებებს ახორციელებენ ამ დადგენილების შესასრულებლად.

საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტია ქვეყნის შიგნით პრინციპულ პოლიტიკას რომ ატარებს ამასთან თანმიმდევრულად ახორციელებს ინტერნაციონალურ ხაზს საერთაშორისო არენაზე, ისე როგორც კომუნისტური მშენებლობის ფრონტზე საბჭოთა ხალხი გამოდის ერთიან ძალად, ასევე ერთიან საბჭოთა ხალხად გამოვდივართ სოციალისტურ ქვეყნებთან თანამშრომლობაში და უცხო სამყაროს წინაშე. ამიტომ დღითი დღე მტკიცდება მოძმე რესპუბლიკების მათ შორის საბჭოთა საქართველოს ინტერნაციონალური ურთიერთობა სახალხო დემოკრატიის ქვეყნებთან, ფართოვდება მათი კონტაქტები სხვა ქვეყნებთანაც.

მშრომელი მასების ინტერნაციონალური შეფენების განვითარების მნიშვნელოვან პირობას წარმოადგენს სსრ კავშირისა და უცხოეთის ქვეყნების ხალხებს შორის მრავალმხრივი მეცნიერული და კულტურული კავშირის განმტკიცება. სულიერ ფასეულობათა გაცვლას რომ უწყობს ხელს საბჭოთა სახელმწიფოს მიაჩნია, რომ საჭიროა საბჭოთა ადამიანებმა უფრო მეტი იცოდნენ სხვა ხალხების წარსულისა და აწმყოს შესახებ, უფრო ღრმად იცნობდნენ მათს კულტურას, პატივს სცემდნენ სხვა ქვეყნების ისტორიულ გამოცდილებას და მიღწევებს.

განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა სოციალისტური ქვეყნების გამოცდილებისა და წარმატებათა პროპაგანდას. სკკპ პროგრამის მითითების თანახმად პარტია გამოდის იქიდან, რომ სოციალიზმის მსოფლიო სისტემის წარმოშობასთან ერთად სოციალისტური საზოგადოების მოქალაქეთა პატრიოტიზმი სახიერდება თავისი სამშობლოსადმი, სოციალისტურ სახელმწიფოთა თანამეგობრობისადმი თავდადებასა და ერთგულებაში. მათი მიღწევების თვალსაჩინოდ გაცნობა, მოძმე ხალხებთან მრავალმხრივი მეგობრული კავშირი ჩვენი ქვეყნის მშრომელებს განუმტკიცებს სოციალისტური პატრიოტიზმისა და ინტერნაციონალიზმის გრძნობებს. ამას ხელს უწყობს სხვადასხვა ერთობლივი ღონისძიებანი, ძმური თანამშრომლობა, დამოხილვითი ქალაქების მონათესავე შრომითი კოლექტივებს შორის გამოცდილების გაზიარება.

მშრომელთა ინტერნაციონალური აღზრდის პრობლემებს უდიდესი ყურადღება დაუთმო საქართველოს კომპარტიის XXV ყრილობამ. „ჩვენი პარტია და საზოგადოება, — თქვა ამხანაგმა ე. ა. შევარდნაძემ საანგარიშო მოხსენებაში, — სოციალისტური ინტერნაციონალიზმის, საბჭოთა პატრიოტიზმისა და ხალხთა ლენინური მეგობრობის პრინციპების უმაღლესი განსახიერებაა.

ჩვენი პოლიტიკა, საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის პოლიტიკა, რომელიც კაცობრიობის უმაღლეს ინტერნაციონალურ იდეალებს გამოხატავს, ამავე დროს მთლიანად შეესაბამება საბჭოთა კავშირის ყველა ხალხის ეროვნულ ინტერესებს.

სოციალისტური ინტერნაციონალიზმი მაღალფარდოვანი სიტყვაა, რომელიც არის, რეალობაა.

ჩვენს რესპუბლიკაში მცხოვრები ხალხების მრავალფეროვანი ოჯახის კომუნისტური აღზრდის პრობლემები, ინტერნაციონალიზმისა და ცხოველყოფილი საბჭოთა პატრიოტიზმის, ხალხთა მეგობრობისა და ძმობის განმტკიცების სულისკვეთებით მათი აღზრდა საქართველოს კომუნისტური პარტიის ყურადღების ცენტრში იდგა საანგარიშო პერიოდში. ეს მუშაობა მთელი იდეოლოგიური საქმიანობის ერთ-ერთი მთავარი მიმართულება იყო¹².

ყრილობაზე ხაზგასმით აღინიშნა, რომ საქართველოს კომუნისტები, რომლებიც გრძნობენ დიდ პასუხისმგებლობას ისტორიისა და თანამედროვეობის წინაშე, თვალსაჩინოვით უფრთხილდებიან ხალხთა ლენინურ მეგობრობას. ყრილობაზე ითქვა, რომ ჩვენი რესპუბლიკა კიდევ უფრო გააფართოვებს და გააღრმავებს ძმობისა და მეგობრობის საქმიან კონტაქტებს ჩვენს უახლოეს მეზობლებთან — ამიერკავკასიის მოძმე რესპუბლიკებთან, ყველა საბჭოთა რესპუბლიკასთან. „საქართველოს მშრომელები, რესპუბლიკის ყველა კომუნისტი, — თქვა ამხანაგმა ე. ა. შევარდნაძემ, — ამ ყრილობის ტრიბუნიდან მხურვალე მადლობის სიტყვებს უძღვნიან დიდ რუს ხალხს და გამოხატავენ აღტაცებას მისი უმაღალითო გმირობის, პუშკინიზმის, შრომისმოყვარეობის, მტკიცე ხასიათის, ნათელი გონების გამო, ყველაფრის გამო, რაც რუსულ გენიას შეუქმნია, უწინარეს ყოვლისა, კომუნიზმის მშენებლობაში, მთელი მსოფლიოს ხალხთა მშვიდობისა და მეგობრობის განმტკიცებაში მისი დიდი წვლილის გამო.

ქართველი ხალხი, თავის მხრივ, ცდილობდა ყოფილიყო რუსი ხალხის, საბჭოთა კავშირის ყველა ხალხის ღირსეული მეგობარი და ძმა.

ყველაფერი, რაც კი საუკეთესო აქვს ქართველ ხალხს, მის ისტორიასა და ხასიათს, მის ფსიქოლოგიასა და სულიერ სამყაროს, მის ენერგიას, აღმშენებლობით სულს, მის ტალანტსა და გმირობას, მუდამ ემსახურებოდა დიად სოციალურ, ადამიანურ ღირებულებას — ხალხთა მეგობრობას, ინტერნაციონალიზმს.

ასე იყო და ასე იქნება ყოველთვის!

ქართველმა ხალხმა იცის მეგობრობის ყადრი, უფრთხილდება მას და მეგობრობას მეგობრობითვე უპასუხებს¹³.

ყრილობამ რესპუბლიკის პარტიულ ორგანიზაციათა იდეოლოგიური მუშაობის ცენტრალურ ამოცანად მიიჩნია ის, რომ განსაკუთრებული მნიშვნელობა იდეოლოგიურ მუშაობაში მიანიჭონ ინტერნაციონალურ და პატრიოტულ აღზრდას, კომუნიზმის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის მშენებლობაში ჩვენი ქვეყნის ხალხთა ერთობლივი მუშაობის პროპაგანდას, კაპიტალისტურ და განვითა-

¹² საქართველოს კ. ცენტრალური კომიტეტის საანგარიშო მოხსენება საქართველოს კომ. პარტიის XXV ყრილობას. საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივნის აშხ. ე. ა. შევარდნაძის მოხსენება, თბ., 1976, გვ. 116.

¹³ იქვე. გვ. 119—120.

რებად ქვეყნებში რევოლუციურ და ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობასთან სოლიდარობის გრძნობის განმტკიცებას.

საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XXV ყრილობამ, რომელმაც დასახა კომუნიზმისაკენ საბჭოთა ხალხის ძლევა მოსილი წინსვლის ნათელი, მეცნიერულად დასაბუთებული პროგრამა, ღრმა ანალიზი გაუკეთა იდეურ-აღმზრდელობითი მუშაობის საქმეში პარტიის მიერ გაწეულ ყოველნაირ და ნაყოფიერ მუშაობას.

ყრილობამ განსაკუთრებული ძალით კვლავ დაადასტურა ჩვენი პარტიის ურყევი ერთგულება პროლეტარული ინტერნაციონალიზმის პრინციპებისადმი.

განვითარებული სოციალიზმის არსებით ნიშანს წარმოადგენს ცხოვრების საბჭოთა სოციალისტური წესი, რომელსაც ახასიათებს „ქეშმარიტი კოლექტივიზმისა და ამხანაგობის ატმოსფერო, ქვეყნის ყველა ერისა და ხალხის შეკავშირება. მეგობრობა, რაც დღითი დღე მტკიცდება“¹⁴.

სსრ კავშირში განვითარებული სოციალიზმის უმნიშვნელოვანეს მონაპოვარს წარმოადგენს „საბჭოთა ადამიანი. ადამიანი, რომელმაც მოიპოვა თავისუფლება და შეძლო დაეცვა იგი უმძიმეს ბრძოლებში. ადამიანი, რომელიც აშენებდა მომავალს, ძალ-ღონეს არ ზოგავდა და არავითარ მსხვერპლს არ ერიდებოდა. ადამიანი, რომელმაც ყველა განსაცდელს გაუძლო და თვითონაც უმაღალითოდ შეიცვალა, შეისისხლხორცა იდეური მრწამსი და უზარმაზარი სასიცოცხლო ენერგია, კულტურა, ცოდნა და მათი გამოყენების უნარი. ეს არის ადამიანი, რომელიც მგზნებარე პატრიოტია და ამასთანავე იყო და ყოველთვის იქნება თანამიმდევრული ინტერნაციონალისტი“¹⁵.

სკკპ XXV ყრილობის მთელი მუშაობა და ლ. ი. ბრეჟნევის საანგარიშო მოხსენება, დელეგატების გამოსვლა და მიღებული დოკუმენტები გამსჭვალულია ინტერნაციონალიზმის იდეებით.

საშინაო პოლიტიკის დარგში, საზგასმით აღინიშნა პარტიის XXV ყრილობაზე, პარტია თანმიმდევრულად და წარმატებით ატარებს საბჭოთა ქვეყნის ყველა ერისა და ეროვნების შემოქმედებითი ძალების ყოველნაირი განვითარების, ერთიანი ძმური ოჯახის ჩარჩოებში მათი უფრო მჭიდრო დარაზმვისა და დაახლოების, საბჭოთა ხალხის — ახალი ისტორიული ერთობის შემდგომი განვითარების ლენინურ კურსს.

„განვიღო პერიოდში, — თქვა საანგარიშო მოხსენებაში ამხანაგმა ბრეჟნემ, — პარტიული ორგანიზაციები ბევრ ძალ-ღონეს ახმარდნენ მშრომელთა პატრიოტული აღზრდის საქმეს და ამავე დროს მასების ინტერნაციონალისტური შეგნების განმტკიცებას...“

შშრომელთა, უწინარეს ყოვლისა ახალგაზრდა თაობის, შეგნებაში საბჭოთა პატრიოტიზმისა და სოციალისტური ინტერნაციონალიზმის იდეების, საბჭოეთისათვის, ჩვენი სამშობლოსათვის სიამაყის, სოციალიზმის მონაპოვართა და-

¹⁴ ლ. ი. ბრეჟნევი სკკპ ცენტრალური კომიტეტის ანგარიში და პარტიის მორიგე მოცანები საშინაო და საგარეო პოლიტიკის დარგში, თბ., 1976, გვ. 121.

¹⁵ იქვე, გვ. 121—122.

საცავად მზადყოფნის ჩანერგვა პარტიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ამოცანა იყო და არის¹⁶.

უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ სკკპ XXV ყრილობაზე დასახელებულ იქნა სკკპ ცენტრალური კომიტეტის დადგენილება პარტიის თბილისის საქალაქო კომიტეტის მუშაობის შესახებ, რომელშიც ცენტრალურმა კომიტეტმა პარტიული ორგანიზაციების ყურადღება მიაპყრო ინტერნაციონალური აღზრდის საქმეში არსებულ ნაკლოვანებებს. „დღეს ჩვენ შეგვიძლია კმაყოფილებით აღვნიშნოთ, — თქვა ლეონიდე ილიას ძემ, — რომ აქედან სწორი დასკვნებია გამოტანილი“¹⁷. ყრილობაზე ხაზი გაესვა თბილისის საქალაქო კომიტეტის შესახებ ცენტრალური კომიტეტის დადგენილების შემდეგ გაწეულ ნაყოფიერ მუშაობას, აღინიშნა, რომ პარტიული ორგანიზაციები უფრო ინიციატივიანად და ფართოდ წარმართავენ მუშაობას მშრომელთა პატრიოტული და ინტერნაციონალური აღზრდისათვის. ისპობა ნაციონალიზმისა და შოვინიზმის ცალკეული გამოვლინებები, ისტორიული მოვლენების შეფასებისადმი არაკლასობრივი მიდგომის ფაქტები, კუთხურობის გამოვლინებები, დრომოჭმული პატრიარქალურობის განდიდების ცდები¹⁸.

ყველაფერი ეს ერთხელ კიდევ თვალნათლივ მიუთითებს საქართველოს პარტიული ორგანიზაციების მიერ მშრომელთა პატრიოტული აღზრდისა და მასების ინტერნაციონალისტური შეგნების განმტკიცებისათვის გაწეული მუშაობის განსაკუთრებულ მნიშვნელობაზე.

მთელი ჩვენი ქვეყნის, საბჭოთა რესპუბლიკების შთამბეჭდავი მიღწევები შთამაგონებელ მაგალითს აძლევს მსოფლიოს ბევრ ხალხს, რომლებიც ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის, კლონალიზმის მემკვიდრეობის დაძლევისათვის, მასების სილატაკის ლიკვიდაციის და სოციალური პროგრესისათვის იბრძვიან.

ამიტომ იმპერიალისტური რეაქცია მთელ თავის პროპაგანდისტულ ძალებს წარმართავს საბჭოთა კავშირის წინააღმდეგ. ბურჟუაზიული პოლიტიკოსები და იდეოლოგები განსაკუთრებული გულმოდგინებით ესხმიან თავს პროლეტარული ინტერნაციონალიზმის პრინციპს.

არასოციალისტური სამყაროს მშრომელთა დეზინფორმაციის მიზნით ანტიკომუნიზმის იდეოლოგები ყველა ღონეს იმართავენ რათა უარყონ ან დაამახინჯონ საბჭოთა კავშირში ეროვნული საკითხის გადაწყვეტის მნიშვნელობა, თავიანთ მახვილს მიმართავენ საბჭოთა ეროვნული და ენობრივი პოლიტიკის, რუსული ენის წინააღმდეგ, დამახინჯებულად განმარტავენ იმ ფაქტს, რომ რუსული ენა გადაიქცა საბჭოთა კავშირში ეროვნებათა შორის ურთიერთობის ენად.

რა სიყალბესაც არ უნდა მიმართონ, იმპერიალისტები სინამდვილეს ვერ გაეცევიან. ყოველგვარი ხრიკების მიუხედავად ამაოა მათი ოფლისდგრა. იმპერიალისტების იდეოლოგიების ტაქტიკა ერთი ძველი აღმოსავლური იგავიდან იმ თაღლითის ოინებს გვაგონებს, თავის დაძვრენის მიზნით ფანდს რომ მიმარ-

16 ლ. ო. ბ რ ე ე ნ ე ე ი, სკკპ ცენტრალური კომიტეტის ანგარიში და პარტიის მორიგი ამოცანები საშინაო და საგარეო პოლიტიკის დარგში, გვ. 104.

17 იქვე.

18 იქვე.

თა. როგორც ცნობილია, მას, მხილების შემდეგ მდევრები გამოუდგნენ. იმანაც ხერხი იხმარა: შეუერთდა პატიოსან ადამიანებს და ყვირილი მორთო: „დაიჭირეთ ქურდიო“.

საყოველთაოდ ცნობილია ბურჟუაზიის დანაშაულებანი კაცობრიობის წინაშე. იმპერიალისტმა ავაზაკებმა ცეცხლითა და მახვილით დაიპყრეს აფრიკის, აზიის და ლათინური ამერიკის ხალხები, ძარცვავდნენ და სპობდნენ ადგილობრივ მოსახლეობას. იმპერიალისტების გაუმაძლარ მადას კვლავაც უამრავი ტანჯვა, წამება, ცრემლი და სისხლი მოაქვს ხალხებისათვის.

კაცობრიობის ისტორიაში არც ერთ ქვეყანას არასოდეს არ განუხორციელებია ისეთი გრანდიოზული პოლიტიკური, ეკონომიური და კულტურული ღონისძიებანი ხალხთა სახელმწიფოებრივი აღორძინების, მათ შორის ძმობისა და მეგობრობის განმტკიცების, კულტურისა და ენების განვითარების დარგში, როგორიც გატარებულია სსრ კავშირში.

მრავალეროვანი საბჭოთა კავშირი, რომელიც ახორციელებს ყველა ხალხის სრული თანასწორუფლებიანობის, მათი ენისა და კულტურის თავისუფალი განვითარების ლენინურ პოლიტიკას, აუცილებლად საჭიროებს საეროვნებათაშორისო ურთიერთობის საერთო ენას. ამიტომ, ბუნებრივია, სსრ კავშირის ყველა ხალხმა და ეროვნებამ ნებაყოფლობით აირჩია რუსული ენა საეროვნებათაშორისო ურთიერთობისა და თანამშრომლობის საერთო ენად.

მიუხედავად იმისა, რომ რუსული ენა სსრ კავშირის ეროვნებათა შორის ურთიერთობის და თანამშრომლობის საერთო ენად იქცა, მტკიცედაა დაცული მისი შესწავლის ნებაყოფლობითობა, ამ ენას არავის ძალით არ ახვევენ თავს და მაინც ღტოლვა რუსული ენის შესწავლისადმი უსაზღვროა. ეს ბუნებრივია. ჩვენი ქვეყნის ყველა ერის, თითოეული მოქალაქის ძირეული ინტერესები მოითხოვენ ღრმად დაეუფლონ რუსულ ენას.

ცხადია, ყოველივე ეს არ ნიშნავს ქვეყნის სხვა ხალხთა ენების დამცირებას. პარტია და მთავრობა ყოველგვარ პირობებს ქმნიან სსრ კავშირის ხალხთა ენების განვითარებისათვის რადგან იგი წარმოადგენს ერებისა და ხალხების, მათი ეკონომიკის, სახელმწიფოებრიობის, კულტურის განვითარების მძლავრ ბერკეტს. ვ. ი. ლენინი გვასწავლიდა, რომ ეროვნულ განსხვავებათა წაშლა და სრული შერწყმა მოხდება მხოლოდ მსოფლიო მასშტაბით კომუნიზმის გამარჯვების პირობებში.

მშობლიურ ენაზე ადამიანები უფრო ჩქარა და ღრმად ეუფლებიან კომუნიზმის დიად იდეალებს, აქტიურად მონაწილეობენ მეურნეობისა და წარმოების განვითარებაში, ქმნიან და ამდიდრებენ თავიანთ თვითმყოფად კულტურას, მშობლიური ენა ქვეყნის მოსახლეობის უმრავლესობისათვის წარმოადგენს იმ საშუალებას, რომელიც უფრო უკეთ და სრულად ემსახურება ყოველდღიურ საჭიროებას.

ყოველგვარი ბინძური თინების მიუხედავად იმპერიალისტები ვერ შეძლებენ დაამუხრუჭონ ისტორიის განვითარება. კოლონიური სისტემის სრული კრახი გარდევალა. ოქტომბრის დიდმა სოციალისტურმა რევოლუციამ თვალნათლივ დაამტკიცა ხალხთა სრული ეროვნული განთავისუფლების რეალური შესაძლებლობა, დასაწყისი მისცა კოლონიური სისტემის კრიზისს და რეალური პერსპექტივა დაუსახა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ რევოლუციებს. სოციალიზმის წარმატებასთან განუყრელად არის დაკავშირებული კოლონიური იმპერიების დამხობა, წინათ დამონებული ხალხების ჩაბმა საერთაშორისო

ცხოვრებაში, როგორც აქტიური და დამოუკიდებელი ძალისა, მათი მისწრაფება სოციალური პროგრესისადმი. საბჭოთა კავშირი იმპერიალიზმის წინააღმდეგ ბრძოლის წინა ხაზზეა. ჩვენი ქვეყანა აქტიურად უჭერს მხარს კოლონიური ჩაგვრისა და ნეოკოლონიალიზმის წინააღმდეგ მებრძოლ ხალხებს, განუხრელად ახორციელებს ეროვნული განთავისუფლების ძალებთან კავშირის განმტკიცების კურსს.

ჩვენმა პარტიამ თავის უმაღლეს ფორუმზე კვლავ დაადასტურა თავისი ინტერნაციონალური მიდგომის ურყეობა საერთაშორისო პრობლემებისადმიც. სკკპ XXV ყრილობამ დამაჯერებლად აჩვენა, რომ ინტერნაციონალიზმი საშუალებას იძლევა საერთაშორისო მუშათა კლასის, მსოფლიო კომუნისტური მოძრაობის, მთელი კაცობრიობის განთავისუფლებისათვის ბრძოლის ინტერნაციონალური მიზნები ორგანულად შეეხამოს ეროვნულ, პატრიოტულ ინტერესებს. რომ პროლეტარული ინტერნაციონალიზმისადმი ერთგულებით შეიძლება თავის დადწევა სინამდვილეზე ემპირიული შეხედულებებისაგან. რომელიც ახასიათებს იმ ადამიანებს, რომლებიც ცდილობენ მოიპოვონ დროებითი სარგებლობა და ამით ეშვებიან ოპორტუნიზმისა და ნაციონალიზმის ჭაობში. რომ პროლეტარული ინტერნაციონალიზმის დროშისადმი ერთგულება უზრუნველყოფს მსოფლიო კომუნისტური მოძრაობის, სოციალისტური თანამშრომლობის ქვეყნების იმ უდიდეს ავტორიტეტს და იმ მიმზიდველ ძალას, რომელიც საშუალებას აძლევს მათ შეამჭიდროვონ თავის გარშემო მშვიდობისათვის, დემოკრატიისათვის, ეროვნული თავისუფლებისა და სოციალიზმისათვის. კაცობრიობის ყოველმხრივი პროგრესისათვის ყველა მებრძოლი.

პარტიის XXV ყრილობის ტრიბუნიდან შთამაგონებლად გაისმა ამხანაგ ბრეჟნევის მგზნებარე სიტყვები: „ჩვენ, საბჭოთა კომუნისტებს, პროლეტარული ინტერნაციონალიზმის დაცვა თითოეული მარქსისტ-ლენინელის წმიდათა-წმიდა მოვალეობად მიგვაჩნია“¹⁹.

საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტია აღუდგა ჩვენი დიადი სამშობლოს ხალხების ძმური ოჯახის ურდვევ ერთიანობას და შეკავშირებას, ხალხებისა, რომელთა შთამაგონებელია საბჭოთა პატრიოტიზმის და სოციალისტური ინტერნაციონალიზმის გრძნობები, საბჭოთა ადამიანის საერთო ეროვნული სიამაყე. საბჭოთა ხალხები, რომლებმაც ერთად გაიარეს დიდი ისტორიული გზა, დარწმუნებით მიდიან წინ და მომავალშიც ივლიან საერთო მიზნისაკენ ერთიან მონოლითურ ოჯახად, მთელ თავიანთ შემოქმედებით ძალებს ახმარენ სამშობლოს კეთილდღეობას, კომუნისტურ მომავალს.

¹⁹ ლ. ი. ბ რ ე ჟ ნ ე ვ ი, სკკპ ცენტრალური კომიტეტის ანგარიში და პარტიის მორიგი ამოცანები საშინაო და საგარეო პოლიტიკის დარგში, გვ. 44.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საბჭოთა საქართველოს ისტორიის განყოფილებამ

ამიერკავკასიის მოსახლეობის რიცხოვნობა და ეროვნული შემაღგანელობა 1873 წელს

დემოგრაფიული მონაცემების მოპოვება, განსაკუთრებით ახლად შემო-
ერთებულ მხარეებში, ყოველთვის შეადგენდა სახელმწიფოს ერთ-ერთ მნიშ-
ვნელოვან საზრუნავს. ამდენად არაა გასაკვირი, რომ ცარიზმის ხელისუფლებ-
მა ამიერკავკასიაში ფეხის შემოდგმის დღიდანვე ფისკალური და სამხედრო
მიზნებისათვის დიდი გულმოდგინებით დაიწყო ადგილობრივი მოსახლეობის
შესახებ ცნობების შეგროვება. მეფის რუსეთის ადმინისტრაციამ ამიერკავკასი-
აში მოსახლეობის პირველი აღწერა განახორციელა აღმოსავლეთ საქართვე-
ლოში გენერალ პაულე ციციანოვის 1803 წლის 2 აპრილის ცირკულარის სა-
ფუძველზე.

ცარიზმის ხელისუფლებმა ამიერკავკასიაში პეტრე I-ის მიერ რუსეთის
გუბერნიებისათვის დაწესებული რევიზიების ნაცვლად კამერალური აღწერე-
ბის ჩატარება ამჯობინეს. მათ ეშინოდათ, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა
აღუდგებოდა რევიზიის ძირითადი წესების გატარებას. რაც მთავარია, ცა-
რიზმის მოხელეებისათვის ნათელი იყო, რომ ვერ შესძლებდნენ ამიერკავკა-
სიაში აღწერების ისეთივე სიმკაცრით შემოწმებას, როგორც ამას რუსეთის
ცენტრალურ გუბერნიებში აკეთებდნენ. კამერალური აღწერები მოიცავდა
მხოლოდ გადახდელ მოსახლეობას და ამასთანავე მამაკაცებისაგან განსხვა-
ებით, სათანადო სიებში ქალების მხოლოდ რაოდენობას აღნიშნავდნენ სა-
ხელებისა და გვარების შეუტანლად. კამერალური აღწერა არ ეხებოდა პრი-
ვილეგიურ წოდებებს. შეიარაღებულ ძალებსა და უცხო ქვეყნების ქვეშევრ-
დომებს.

XIX ს-ის პირველი სამი მეოთხედის განმავლობაში ამიერკავკასიაში მე-
ფის რუსეთის უშუალო მმართველობას დაქვემდებარებული ტერიტორიების
გაფართოებასთან ერთად იზრდებოდა კამერალური აღწერებით მოცული რე-
გიონის სიდიდე. 1873 წლის ზაფხულში ამიერკავკასიაში ჩატარდა უკანასკნე-
ლი კამერალური აღწერა; აღწერა შემოწმდა იმავე წლის მიწურულში. წინა
კამერალური აღწერების მსგავსად იგი შეეხო მართლოდენ გადახდელ მოსახ-
ლეობას. გამოწვევას შეადგინა მხოლოდ სოხუმის განყოფილებამ და ქა-
ლაქმა თბილისმა. აფხაზეთში კამერალური აღწერა ჩატარდა ერთი წლის შემ-
დეგ, 1874 წელს, ხოლო თბილისში, 1876 წელს მოეწყო ერთდღიანი აღწერა.
რომელმაც აღწერა მთელი მოსახლეობა¹. ადმინისტრაცია შეეცადა უკანას-
კნელი კამერალური აღწერის დროს, ფისკალური მიზნებისათვის საჭირო დე-

¹ Сборник сведений о Кавказе (შემდეგ: ССК) т. VII, Тф., 1880, Таблица о на-
роднонаселении Кавказского края по народностям, гл. X—XXV.

მოგრაფიული ცნობების შესაგროვებლად, მაქსიმალურად გამოყენებინა მის ხელთ არსებული შესაძლებლობანი და ამ სფეროში დაგროვილი გამოცდილება.

უკანასკნელმა კამერალურმა აღწერამ მოიცვა საქართველოს, აზერბაიჯანისა და სომხეთის საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების მთელი თანამედროვე ტერიტორია, გარდა აჭარისა, რადგან ეს ქართული მხარე 1878 წლამდე ოსმალეთის იმპერიის შემადგენლობაში რჩებოდა. ჩვენს სტატიაში ამიერკავკასია განხილულია მის თანამედროვე საზღვრებში, რისთვისაც პირველ ცხრილში მითითებულ იმდროინდელ ადმინისტრაციულ ერთეულებს დავუმატეთ აჭარა და გამოვაყელით, ცნობილ გარემოებათა გამო, ერევნის გუბერნიის სურმალინის (იგდირის) მაზრა.

1873 წლის კამერალური აღწერის შედეგად მოპოვებული მასალის საფუძველზე ამიერკავკასიის მოსახლეობის რაოდენობის დადგენის პირველი ცდა ეკუთვნის კავკასიის სტატისტიკურ კომიტეტს². ამასთანავე კომიტეტმა სხვა წყაროებიდან მიღებული ცნობების გამოყენებით თავის ცხრილში ქუთაისის, ერევნის და ბაქოს გუბერნიებისათვის 25 ათასით განსაზღვრა მოსახლეობის ის კატეგორიები, რომელთაც კამერალური აღწერა არ შეხებია³. მაგრამ ეს უკანასკნელი ციფრი, როგორც ამავე კომიტეტის თავმჯდომარე ნ. ზეიდლიცი აღნიშნავდა, მეტისმეტად შემცირებული და არარეალური იყო⁴ და ამდენად ჩვენ მიერ წარმოდგენილ პირველ ცხრილში არ შეგვიტანია, ხოლო არაგადაუხდელი მოსახლეობის რაოდენობის დადგენას, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ, შევეცადეთ სულ სხვა გზით.

პირველ ცხრილში, გარდა ქალაქ თბილისისა და აჭარისა, გადმოვიტანეთ სტატისტიკური კომიტეტის მიერ გამოქვეყნებული მონაცემები.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სტატისტიკურმა კომიტეტმა თბილისისათვის უჩვენა 1876 წლის ერთდღიანი აღწერის შედეგები, რომელთა მიხედვით საქართველოს დედაქალაქის მუდმივი მოსახლეობა შეიარაღებული ძალებისა და უცხო. ქვეყნების ქვეშევრდომთა გარეშე 1876 წლისათვის დაახლოებით 78,5 ათასს შეადგენდა, ხოლო 1864 წლის აღწერით — 53,8 ათასს⁵. ამ ორ მონაცემს შორის აწონილი გეომეტრიული საშუალო 1873 წლისათვის 71,3 ათასს გაუტოლდება; თბილისის 1864 და 1876 წლების ერთდღიანმა აღწერებმა საშუალება მოგვცეს დაახლოებით განგვესაზღვრა 1873 წელს საქართველოს დედაქალაქის მოსახლეობის ეროვნული შემადგენლობა. პირველ ცხრილში საქართველოს დედაქალაქისათვის ჩვენ მიერ მიღებული შედეგები დავუმატეთ თბილისის გუბერნიის მაზრების გადამხდელი მოსახლეობის შესახებ სტატისტიკური კომიტეტის მონაცემებს.

1873 წლისათვის აჭარის მოსახლეობის ეროვნული შემადგენლობის დადგენისას მოგვიხდა პირობითი ხასიათის შედეგებით დაკმაყოფილება, რადგან XIX ს-ის 70-იანი წლების პირველ ნახევარში ოსმალეთის იმპერიის შემად-

² ССК, т. IV, Тф., 1878, Пространство, население и населенность Кавказского края.

³ ССК, т. VII Таблица о народонаселении..., გვ. X—XXV.

⁴ ССК, т. IV, Пояснительная записка к таблице пространства, населения и населенности Кавказского края.

⁵ ССК, т. VII, Таблица о народонаселении..., გვ. X—XXV; ССК, т. VI, Тф., 1880, გვ. 60—61, часть I, отдел III, გვ. 86—87.

ამიერკავკასიის მოსახლეობა 1873 წლის კამერალური აღწერის მიხედვით (ქალაქი თბილისი და აკარა—შეფასება)
 (ათასობით) ცხრილი I

		მოსახლეობის სქესობრივი და ეროვნული შემადგენლობა												მათ შორის					
		სიმაღლე	მამაკაცი	ქალი	საქონლის მფლობელი	საქონლის გარეშე	საქონლის გარეშე	საქონლის გარეშე	საქონლის გარეშე	საქონლის გარეშე	საქონლის გარეშე	საქონლის გარეშე	საქონლის გარეშე	საქონლის გარეშე					
აღმინისტრაციული ერთეულები																			
სოხუმის განყოფილება	39,6	34,8	74,4	26,4															1,0
ქუთაისის გუბერნია	298,2	265,0	563,2	552,4		1,7												0,1	0,5
აკარა	26,0	24,0	50,0	43,0		0,2													1,5
თბილისის გუბერნია	354,3	288,2	642,5	336,8	39,5	157,8												4,5	3,3
ზაქათალის ოქრუგი	36,7	32,1	68,8	11,7	15,6	0,2													
ერევნის გუბერნია	257,6	222,0	479,6		181,7	274,6													1,3
ელისაბეტპოლის გუბერნია	334,2	259,6	593,8		357,9	193,7													3,2
ბაქოს გუბერნია	287,9	240,0	527,9		303,5	27,1	79,1	18,2											12,6
სულ	1.634,5	1.365,7	3.000,2	970,3	898,2	655,3	79,1	63,0	52,0	50,8	43,0	41,3	40,1	33,9	17,5	16,7	9,7	5,9	23,4

გენლობაში მყოფ საქართველოს ამ მხარეში კამერალური აღწერა არ ჩატარებულა. სხვადასხვა წყარო და გამოკვლევა თურქეთის ბატონობის ქვეშ მყოფი იმდროინდელი აჭარის მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ საშუალებას იძლევა საქართველოს ამ მხარის მცხოვრებთა რიცხვი 1873 წლისათვის განისაზღვროს დაახლოებით 50 ათასით. 1873 წლისათვის საეარაუდოდ აღებულ აჭარს 50 ათასი სული მოსახლიდან ეროვნულ უმცირესობებზე, ალბათ, მოდიოდა არაუმეტეს 7 ათასისა, ქართველებზე კი არანაკლებ 43 ათასისა. სათანადო ლიტერატურაში ამ საკითხის შესახებ მოტანილი მონაცემების მიხედვით აჭარს არაქართველი მოსახლეობა შედგებოდა დაახლოებით 0,2 ათასი სომხის, 1,5 ათასი თურქის, 4,0 ათასი აფხაზის, 0,3 ათასი ბერძნისა და 1,0 ათასი ქურთისაგან⁶.

პირველ ცხრილში სტატისტიკური კომიტეტის მონაცემების გადმოტანის დროს შევიტანეთ რამდენიმე შესწორება:

უგულებელყავით მეფის რუსეთის ოფიციალური სტატისტიკისათვის ტრადიციულად ქცეული ქართული მოსახლეობის დანაწევრება კუთხურ-ტომობრივი და კონფესიონალური თვალსაზრისით, კერძოდ, 1873 წლისათვის ე. წ. ქართული მოდგმა⁷ და ახალციხე-ახალქალაქის მაზრების აზერბაიჯანელი თათრები გავაერთიანეთ ქართველებად.

სტატისტიკური კომიტეტის მონაცემებში აღნიშნული 7 ათასი გაურკვეველი ეროვნების პირი მივაკუთვნეთ სათანადო ადმინისტრაციული ერთეულებისა და ქალაქების ეროვნულ უმრავლესობას ან დანარჩენ ეროვნებებს;

ეროვნებები, რომელთა რაოდენობაც ამიერკავკასიაში 1873 წლის კამერალური აღწერით 5 ათას მოსახლეზე ნაკლები იყო, მოვაქციეთ დანარჩენ ეროვნებათა ჯგუფში.

პირველი ცხრილი საშუალებას გვაძლევს დაახლოებით განვსაზღვროთ ამიერკავკასიის მოსახლეობა 1873 წლისათვის შეიარაღებული ძალებისა და კავკასიონის ქედის სამხრეთით რუსეთის იმპერიის ფარგლებში მცხოვრებ უცხო ქვეყნების ქვეშევრდომთა გარეშე (იხ. მე-2 ცხრილი).

პირველი ცხრილიდან მეორე ცხრილში უცვლელად გადმოვიტანეთ აჭარისა და თბილისის გუბერნიის შემავალი საქართველოს დედაქალაქის მოსახლეობის ჩვენ მიერ მოცემული შეფასება.

როგორც პირველი ცხრილის მეორე და მესამე სვეტების უკანასკნელი მუხლი ნათელყოფს, 1873 წლის კამერალური აღწერის მიხედვით ამიერკავკასიაში ყოველ ათას მამაკაცზე მოდიოდა 836 ქალი. სტატისტიკური კომიტე-

6 Г. Казбег, Военно-статистический и стратегический очерк лазистанскаго Санджака, Тф., 1876, гл. 86; Заметка о Батуме, Известия Кавказскаго отдела императорскаго русскаго географическаго общества, 1873, т. III, № 3 гл. 100—106; Отчет консула Пальгрева за лето 1872 года, Известия Кавказскаго отдела императорскаго русскаго географическаго общества, 1882—1888 гг. т. VII, приложения гл. 41—87; В. Д. Лисовский, Чорохский край, вып. I, Тф., 1887, гл. 54; В. III. Джаошвили, Население Грузии, гл. 9; შ. მეგრელიძე, აჭარის წარსულიდან, თბ., 1964, გვ. 62—63; გორგი ყაზბეგი აჭარის შესახებ, ბათუმი, 1960, გვ. 21, 113.

7 სტატისტიკური კომიტეტის ცხრილში ქართული მოდგმა დანაწევრებულია ქართველებად, მეგრელებად და სვანებად, ხოლო ქართველები, თავის მხრივ, გაყოფილი არიან საკუთრივ ქართველებად, ქართველებად (იმერლებად და გურულებად), თუშებად, ფშავებად და ხევსურებად (СССР, т. VII, Таблица о народонаселении.... гл. X—XXV).

ამერკანის შიხსელების რაოდენობა და ეროვნული შემადგენლობა 1873 წელს (შუესება)
(შეიარაღებული ძალებისა და უცხო ქვეყნების ქვეშევრდომთა გარეშე)
(ათასობით)

ადმინისტრაციული ერთეულები	ეროვნებები												ს ა მ ა
	საქართველო	სომხები	სომხები	სომხები	სომხები	სომხები	სომხები	სომხები	სომხები	სომხები	სომხები	სომხები	
სომხების განკ.	26,3				56,0								83,9
ქუთაისის გუბ.	619,8	1,9											631,8
აჭარა	43,0	0,2			4,0								50,0
თბილისის გუბ.	360,0	42,3	16,9										684,3
ზაქათალის ოქრ.	12,1	16,2	0,2					42,8					71,3
ერევნის გუბ.		189,3	286,1										499,7
ელისვეტოპოლის გუბ.		401,5	217,4										666,4
ბაქოს გუბ.		323,7	28,9	84,3		45,9							563,2
ს ა მ	1,061,2	573,0	701,6	84,3	66,9	55,9	60,0	45,9	42,8	43,0	36,6	19,1	3,250,6

ტ-ის ეს ცნობა შემდგომ დაზუსტებას საჭიროებს, მით უფრო, რომ ამ კომიტეტის თავმჯდომარის ნ. ზეიდილის აღიარებით. უკანასკნელი კამერალური აღწერის დროსაც გადაშხდელი მოსახლეობის ქალების აღრიცხვა არადაამკმაყოფილებელი და არასრული იყო⁸.

თუ განვაზოგადებთ კამერალურ აღწერებთან შედარებით უფრო ზუსტ 1886 წლის საოჯახო სიებისა და 1897 წლის პირველი საყოველთაო აღწერის მონაცემებს მოსახლეობის სქესობრივი სტრუქტურის შესახებ⁹, მივიღებთ, რომ XIX ს-ის უკანასკნელ მესამედში ამიერკავკასიის მოსახლეობაში მამაკაცები სჭარბობდნენ ქალებს. მოსალოდნელია, რომ რეფორმის შემდეგდროინდელი გასული საუკუნის ამიერკავკასიაში მამაკაცებისა და ქალების თანაფარდობა დაახლოებით 10:9-ს შეადგენდა. მოსახლეობაში მამაკაცების სიჭარბე ამჟამადც დამახასიათებელია აგრარული ქვეყნების დიდი უმრავლესობისათვის. იმ დროს. როდესაც განვითარებულ ქვეყნებში, პირიქით, თითქმის ყველგან მამაკაცები ქალებზე ოდნავ ნაკლები არიან.

სურათის სისრულისათვის გასათვალისწინებელია, რომ კამერალური აღწერებისაგან განსხვავებით, რომლებიც ეხებოდნენ მხოლოდ გადაშხდელ მოსახლეობას 1886 წლის საოჯახო სიები პრივილეგიურ წოდებებზედაც გავრცელდა.

1873 წლისათვის ამიერკავკასიის მოსახლეობის რაოდენობის დასაზუსტებლად მეორე ცხრილის უკანასკნელ სვეტში პირველი ცხრილის მესამე სვეტთან შედარებით თბილისის გუბერნიის მაზრების, სოხუმის განყოფილების, ჭუთაისის, ერევნის, ელისავეტპოლის და ბაქოს გუბერნიებისა და ზაქათალის ოკრუგისათვის მცხოვრებთა საერთო რიცხვის დასადგენად მამაკაცების რაოდენობას დავუმატეთ ცხრა მეათედად მიჩნეული ქალების რაოდენობა და მიღებული ციფრები გავზარდეთ შესაბამისი თარიღისათვის პრივილეგიური წოდებების იგივე პროპორციით, როგორითაც 1886 წელს თავდაზნაურობა, სამღვდელთა და საპატრიო მოქალაქენი ჩამოთვლილ ადმინისტრაციულ ერთეულებში შეესაბამებოდნენ გადაშხდელ მოსახლეობას¹⁰. რაც შეეხება მოსახლეობის ეროვნულ შემადგენლობას, მითითებულ ადმინისტრაციულ ერთეულებში, გარდა სოხუმის ოკრუგისა, დავტოვეთ 1873 წლის კამერალური აღწერის შედეგად მიღებული თანაფარდობით.

სტატისტიკური კომიტეტის მონაცემების მიხედვით სოხუმის ოკრუგში რუსეთ-თურქეთის 1877—1878 წლების ომის შემდეგ ცხოვრობდა 26,3 ათასი ქართველი¹¹. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ სტატისტიკური კომიტეტის მიერ მოტანილ მონაცემთა უზუსტობას, სავსებით გამართლებულია და მიზანშეწონილი სოხუმის ოკრუგში ქართველთა რაოდენობის აღმნიშვნელი ეს ციფ-

⁸ ССК, т. IV, Пояснительная записка к таблице пространства, населения и населенности Кавказского края.

⁹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 года, Тф., 1893; Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года, т. I, СПб., 1905.

¹⁰ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 года, Тф., 1893.

¹¹ ССК, т. VII, Таблица о народнонаселении Кавказского края..., гл. X—XI.

რი გადავიტანოთ 1873 წელზე, ბუნებრივი ზრდის ყოველგვარი შესაძლო პროცენტის გამოთვლებლად.

სტატისტიკური კომიტეტის ცნობით, გარდა მკვიდრი ქართველი და აფხაზი მოსახლეობისა, სოხუმის ოკრუგში ცხოვრობდნენ ჩამოსულნიც 0,9 ათასამდე ჩრდილო კავკასიელი, 0,3 ათასი რუსი და 0,1 ათასი თურქი¹². თუმცა სტატისტიკური კომიტეტი არ მიუთითებს, მაგრამ ზოგერთი წყარო ადასტურებს, რომ 1869 წლიდან აფხაზეთში დაიწყო თურქეთიდან ბერძნების ჩამოსახლება, რომელთა რიცხვიც 1873 წლისათვის 0,3 ათასზე ნაკლები არ უნდა ყოფილიყო¹³.

ამრიგად, 1873 წელს აფხაზეთში ქართველების, რუსების, თურქების, ჩრდილო კავკასიელი მთიელებისა და ბერძნების რაოდენობა 27,9 ათასს აღწევდა. თუ ამ რიცხვს განოვაკლებთ ჩვენ მიერ მიღებულ სოხუმის ოკრუგის მოსახლეობას 83,9 ათასს, გამოვა, რომ 1873 წლისათვის აფხაზეთის რაოდენობა სოხუმის ოკრუგში 56,0 ათასს შეადგენდა.

მეორე ცხრილის უკანასკნელი ნუხლის დანარჩენ ეროვნებათა პექტში აღნიშნული 25 ათასი მცხოვრებიდან 7,5 ათასი მოდიოდა შაჰსევანის ჭგუფზე, 2,1 ათასი თურქულებზე, 1,5 ათასი ასირიელებზე, 0,6 ათასი პოლონელებზე, 0,5 ათასი სპარსელებზე, 0,3 ათასი ბოშებზე, ნახევარ ათასამდე ეროვნულ უმცირესობებზე, რომელთა რიცხვი ამიერკავკასიაში ასამდე ძლივს აღწევდა და 12 ათასამდე ჩრდილო კავკასიელ მთიელებზე, გარდა ოსებისა, ზუნძებისა და ლეკებისა, რომლებიც მოცემულ ცხრილში ცალკე არიან გამოყოფილი.

1873 წლისათვის ამიერკავკასიაში არსებული ადმინისტრაციული ერთეულების მიხედვით მეორე ცხრილში მოცემული მოსახლეობის რაოდენობისა და ეროვნული შემადგენლობის შეფასება ვერ იქნება ბოლომდე ზუსტი, რადგან მიღებულ ციფრობრივ მონაცემთა დადგენისას არაპირდაპირი დაანგარიშების ხერხებია გამოყენებული, მაგრამ სავარაუდოა, რომ შესაძლო ცდომილება რამდენიმე პროცენტს არ უნდა აღემატებოდეს. ყოველ შემთხვევაში მეორე ცხრილში მიღებული შედეგები უფრო სრულად და სწორად ასახავენ სინანდილეს, ვიდრე 1873 წლის შესახებ სტატისტიკური კომიტეტის ცნობების ყოველგვარი წინასწარი დაშუშავების გარეშე გადმოტანა სამეცნიერო ლიტერატურაში, როგორც, ამას, საწუხაროდ, ჰქონდა ხოლმე ადგილი. მეორე ცხრილის გამოყენებისას აგრეთვე გასათვალისწინებელია, რომ მოსახლეობას შეფასება მოცემულია შეიარაღებული ძალებისა და უცხო ქვეყნების ქვეშევრდომთა გარეშე.

როგორც მეორე ცხრილი ნათელყოფს, 1873 წლისათვის ამიერკავკასიაში მცხოვრებ ერებს შორის ყველაზე უფრო მრავალრიცხოვანი ქართველები იყვნენ, რომელთა მშობლიური ქართული ენა კავკასიური ენების ქართველური ჯგუფისაა. მკვლევართა დიდი უმრავლესობა უდავოდ მიიჩნევს ქართველების ავტოქტონურ წარმოშობას, თუმცა ქართველთა ეთნოგენეზისის შესახებ შექმნილი მრავალი კონტეფიციიდან ჯერჯერობით არცერთი არაა საყოველთაოდ აღიარებული. არქეოლოგიური მასალა, ტოპონიმიკური და სხვა.

¹² ССК, т. VII, Таблица народонаселения..., гл. X—XIII.

¹³ ს. ყაუხჩიშვილი, ბერძნების დასახლების ისტორია საქართველოში, აღწერულია კიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. 6. 1946, გვ. 153.

ხასიათის ენობრივი მონაცემები, ანტიკური ეპოქის ისტორიკოსთა ცნობები ნათელყოფენ, რომ ქართველი ტომები უძველესი დროიდან ცხოვრობდნენ ცენტრალურ და დასავლეთ ამიერკავკასიაში.

1873 წლისათვის ქართველები შეადგენდნენ ქუთაისის გუბერნიაში თითქმის მთელ მოსახლეობას, თბილისის გუბერნიაში ნახევარზე მეტს, აჭარის მოსახლეობის ცხრა მეათედამდე. სოხუმის განყოფილებაში თითქმის ერთ მეცამედს და ზაქათალის ოკრუგში ერთ მეექვსედს.

რაოდენობის თვალსაზრისით ქართველების შემდეგ 1873 წლისათვის ამიერკავკასიაში მეორე ადგილი აზერბაიჯანელებს ეკავათ. აზერბაიჯანელი ეროვნების ჩამოყალიბების ხანგრძლივი და რთული პროცესი, ხარისხობრივად ახალ სტადიაში შევიდა XI—XIII საუკუნეებში, როდესაც იბერიულ-კავკასიური და ინდოევროპული ენების ნაცვლად სალაპარაკო ენის საფუძვლად თურქული იქცა. ამ პერიოდში ჩამოყალიბებული აზერბაიჯანული ენა მიეკუთვნება თურქულ ენათა ოჯახს.

1873 წლისათვის აზერბაიჯანელები დაახლოებით შეადგენდნენ ბაქოსა და ელისავეტოპოლის გუბერნიებში მოსახლეობის ექვს მეათედს, ერევნის გუბერნიაში — ერთ მეცამედს, ზაქათალის ოკრუგში — ერთ მეხუთედს და თბილისის გუბერნიაში — ერთ მეთექვსმეტედს.

ამჟამად აზერბაიჯანელები ყველაზე უფრო მრავალრიცხოვანი ერია ამიერკავკასიაში, რაც განაპირობა ამ სოციალისტური ერის შემადგენლობაში თალიშებისა და შაჰსევანის ჯგუფის მთლიანად და თათების თითქმის მთლიანად შესვლამ. თალიშები ბინადრობდნენ ბაქოს გუბერნიის ლენქორანის მაზრაში; თალიშური ენა ეკუთვნის ინდო-ევროპულ ოჯახს. რაც შეეხება შაჰსევანის ჯგუფს, იგი აერთიანებდა ბაქოს გუბერნიის ყუბის მაზრაში მცხოვრებ სამ პატარა ხალხს — ბუღუხებს, კრიწებსა და ხინალულებს, რომელთაგან თითოეული ლაპარაკობდა საკუთარ განსხვავებულ ენაზე: ამავე დროს სამივე ეს ენა მიეკუთვნება იბერიულ-კავკასიურ წრეს¹⁴.

თათი—თურქული სიტყვაა და ჩვეულებრივად აღნიშნავს მკვიდრ ბინადარ არათურქ მოსახლეობას. თათების წარმოშობა სასანიდთა ბატონობის ხანას მიეკუთვნება, როდესაც ამ უკანასკნელებმა საკუთარი ხელისუფლების განმტკიცების მიზნით კავკასიის ალბანეთში ჩამოასახლეს ირანულენოვანი მოსახლეობის ჯგუფი, მოგვიანებით თათებად წოდებული. თათების განსახლება ბაქოს გუბერნიაში კუნძულებად მოჩანდა აზერბაიჯანელ მოსახლეობაში. კონფესიონალური თვალსაზრისით თათები იყოფოდნენ მაჰმადიანებად, სომეხ-გრიგორიანებად და იუდეველებად. მეორე ცხრილში 84,3 ათასით აღნიშნული თათებიდან 80 ათასზე მეტი მისდევდა მაჰმადიანურ სარწმუნოებას, დანარჩენი სომეხურ-გრიგორიანულს, რომელთაგან პირველნი შეერწყნენ აზერბაიჯანელებს, მეორენი კი დღევანდლამდე აღწერებში თათებად მოიხსენიებიან¹⁵.

იუდეველი სარწმუნოების თათები, ე. წ. მთიელი ებრაელები კი ბინადრობდნენ გარდა ბაქოს გუბერნიისა, ელისავეტოპოლის გუბერნიაშიც და მეორე ცხრილში ებრაელების სახელწოდებით არიან აღნიშნული. როგორც დანარჩენი თათები, ისინიც ლაპარაკობდნენ ირანულ ენათა ჯგუფის ერთ-ერთ

¹⁴ არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965, გვ. 1. 10—11.

¹⁵ Б. В. Миллер, Таты, их расселение и говоры, Баку, 1929.

სამხრეთ-დასავლურ ენაზე. რაც შეეხება ქუთაისისა და თბილისის გუბერნი-
აში მითითებულ ებრაელებს, ისინი ქართველი ებრაელებია, რომელთა საქარ-
თველოში ჩამოსახლების დასაწყის თარიღად ძვ. წ. II ს-ის პირველი ნახევარ-
ია სავარაუდებელი. ფეოდალურ საქართველოში ებრაელები, როგორც წე-
სი, ცალკე უზნებად ცხოვრობდნენ ქალაქებსა, დაბებსა და სავაჭრო-სახე-
ლოსნო პუნქტებში. ქართველი ებრაელებისათვის მშობლიური ენა ქართული
იყო.

ამიერკავკასიაში მცხოვრებ მესამე დიდ ერს, რომელიც რიცხოვნობით
1873 წლისათვის მხოლოდ ქართველებსა და აზერბაიჯანელებს ჩამოუვარდე-
ბოდა, სომხები წარმოადგენდნენ. ძირითადად ძვ. წ. VII—VI საუკუნეების
მიჯნაზე დასრულდა სომეხი ეროვნების ფორმირების ხანგრძლივი პროცესი.
ინდოევროპულ ოჯახში შემავალ სომხურ ენას გააჩნია საერთო ნიშნები კავ-
კასიურ ენებთანაც.

1873 წლისათვის სომხები შეადგენდნენ ერევნის გუბერნიაში მოსახლე-
ობის ნახევარზე მეტს, ელისავეტოპოლის გუბერნიაში თითქმის ერთ მესამედს,
თბილისის გუბერნიაში ერთ მეოთხედამდე და ბაქოს გუბერნიაში დაახლოე-
ბით ერთ მეოცედს.

უკანასკნელი ასი წლის მანძილზე სომეხთა ინტენსიური იმიგრაციის შე-
დეგად, მათი რაოდენობა ამიერკავკასიაში ამჟამად ქართველების რაოდენო-
ბას ვაუთანაბრდა.

რუსული მოსახლეობის ჩამოსახლება ამიერკავკასიაში ამ მხარის რუსე-
თის იმპერიაში შესვლის შემდეგ დაიწყო, როდესაც ცარიზმი შეუდგა კავკა-
სიის ქედის სამხრეთით მდებარე თავის სამფლობელოების ეკონომიურ ათვის-
ებას და შესაბამისი დემოგრაფიული პოლიტიკის განხორციელებას. 1873
წლისათვის რუსების რიცხვი ამიერკავკასიაში 67 ათასზე გაცილებით მეტი
იყო, რადგან მეორე ცხრილი არ მოიცავს შეიარაღებულ ძალებსა და ოფიცერ-
თა ოჯახებს, რომლებიც გარდა მცირე გამონაკლისისა რუსებისაგან შედგე-
ბოდნენ.

ჩრდილო კავკასიიდან საქართველოში ოსთა გადმოსახლების პროცესი,
რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში გრძელდებოდა და საფუძველს უყრიდა
ამიერკავკასიის ოსურ მოსახლეობას. 1873 წლისათვის ოსები საქართველოში
კომპაქტურად ბინადრობდნენ თბილისის გუბერნიის გორის მაზრის ჩრდილო
ნაწილში, დუშეთის მაზრის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეში და ქუთაისის გუბერ-
ნიის რაჭის მაზრის აღმოსავლეთ კუთხეში. ინდოევროპული ენების ოჯახში
შემავალ ოსურ ენაზე გარკვეული გავლენა მოახდინა კავკასიურმა ენებმა.

აფხაზების წინაპრები უძველესი დროიდან სახლობდნენ ჩრდილო-დასავ-
ლეთ კავკასიაში. 1873 წლისათვის აფხაზების ძირითადი მასა კომპაქტურად
ბინადრობდა სოხუმის განყოფილებაში, რაც შეეხება აჭარაში მცხოვრებ რამ-
დენიმე ათას აფხაზს, ისინი წარმოადგენდნენ (1866 წელს აფხაზეთში გლეხ-
თა აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ) ოსმალეთის იმპერიაში გარდახვეწილ მუჰა-
ჯირთა ერთ ნაწილს. აფხაზური ენა აფხაზურ-ადიღეურ ენათა ჯგუფისაა.

1873 წლისათვის ხუნძები ამიერკავკასიაში ზაქათალის ოკრუგში ბინად-
რობდნენ. დაღესტნიდან მათი აქ ჩამოსახლება XVII საუკუნეში მოხდა, რო-
დესაც ირანელ დამპყრობთაგან აოხრებულ-გაპარტახებული კახეთის აღმო-

სავლეთი ნაწილის საინგილოს შეთხელებული მოსახლეობა დაუცველი აღმოჩნდა. ხუნძური ენა ეკუთვნის კავკასიურ ენათა დაღესტნურ ქვეჯგუფს¹⁶.

ლევების ძირითადი მასა 1873 წლისათვის ამიერკავკასიაში ცხოვრობდა ბაქოს გუბერნიის ყუბის მაზრაში და დაღესტნელი ლევებისაგან ძირითადად მდინარე სამური გამოჰყოფდა. ლეზგიური (კიურული) ენა მიეკუთვნება დაღესტნურ ქვეჯგუფს¹⁷.

ქურთები ამიერკავკასიაში პირველად შუა საუკუნეებში გამოჩნდნენ, მაგრამ ქურთისტანიდან მათი ძირითადი მასა ყარაბაღსა და სომხეთში უკვე მეფის რუსეთის ბატონობის დამყარების შემდეგ ჩამოსახლდა¹⁸.

მეორე ცხრილში აღნიშნულ ბერძენთა ჩამოსახლება ამიერკავკასიაში XVIII ს-ის მეორე ნახევარში დაიწყო, ბერძენი მოსახლეობის ძირითადი მასა კი დასახლდა თბილისის გუბერნიის ბორჩალოს მაზრის წალკის მხარეში რუსეთ-თურქეთის 1828—29 წლების ომის შედეგად. როდესაც ისინი აიყარნენ ანატოლიის იმ სანჯაყებიდან, რომლებიც ადრიანოპოლის ზავის თანახმად რუსეთის ჯარს უნდა დაეტოვებინა.

უღბი აზორიგენი მოსახლეობის შთამომავალი იყვნენ, უდიური ენა ეკუთვნის კავკასიური ენების ჯგუფს; ანტიკურ ავტორთა მონაცემებით უღბის წინაპრები შედიოდნენ იმ 26 ტომის რიცხვში, რომლებიც ბინადრობდნენ კავკასიის ალბანეთში¹⁹.

გერმანელები თავიანთი სამშობლოდან ამიერკავკასიაში ჩამოსახლდნენ 1817—18 წლებში და მათთვის მეფის რუსეთის ადმინისტრაციამ დააარსა ექვსი კოლონია თბილისის გუბერნიაში და ორი კოლონია ელისავეტოპოლის გუბერნიაში.

ამრიგად, თუმცა ამიერკავკასიისათვის მრავალეროვნობა იყო დამახასიათებელი, რაც ნაწილობრივ თვითმპყრობელობის დემოგრაფიული პოლიტიკით იყო განპირობებული, მაგრამ ამ მხარის მოსახლეობის ოთხ მეხუთედზე მეტი 1873 წელს მოდიოდა და ამჟამადც მოდის სამ ყველაზე უფრო მრავალრიცხოვან ეროვნებაზე — ქართველებზე, აზერბაიჯანელებსა და სომხებზე.

1873 წლისათვის ამიერკავკასიის მოსახლეობის რაოდენობა და ეროვნული შემადგენლობის შეფასება საყურადღებოა გასული საუკუნის 70-იანი წლების დასაწყისის განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო ქართველი, აზერბაიჯანელი და სომეხი ხალხების ისტორიისათვის. საერთოდ XIX ს-ის 70-იანი წლების დასაწყისში საგრძნობი გარდატეხა მოხდა მსოფლიო ისტორიაში: ამ ფაქტს ყურადღება მიაქცია არა მხოლოდ საბჭოთა მარქსისტულმა ისტორიოგრაფიამ, როდესაც ამ თარიღით დაიწყო ახალი ისტორიის მეორე პერიოდი, არამედ საზღვარგარეთის ბურჟუაზიულმა ისტორიოგრაფიამაც, რომელმაც ეს თარიღი საფუძვლად დაუდო ე. წ. თანამედროვე ისტორიის დასაწყისს.

გასული საუკუნის 70-იანი წლების პირველი ნახევრისათვის ამიერკავკასიაში ბატონულობა უკვე გადავარდნილი იყო, ცხოვრებაში ტარდებოდა და-

¹⁶ არნ ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, გვ. 9.

¹⁷ ენათმეცნიერების შესავლის საკითხები, გ. ახვლედიანის რედაქციით, თბ., 1972, გვ. 313.

¹⁸ Народы Кавказа, т. II, М., 1962, გვ. 602—616.

¹⁹ იქვე, გვ. 195—198.

ნარჩენი ძირითადი ბურჟუაზიული რეფორმებიც, მწყობრში ჩადგა პირველი რკინიგზები, მრეწველობაში დაიწყო ორთქლის ძრავებისა და მანქანების და-
ნერგვა, აღმავლობის ფართო შესაძლებლობები გადაეშალა სამთომპოვებით
წარმოებას. რუსეთის იმპერიის ეს განაპირა მხარეც მტკიცედ დაადგა კაპიტა-
ლისტური განვითარების გზას.

ყოველივე ამან განაპირობა ქართველი, აზერბაიჯანელი და სომეხი ხალხე-
ბის ბურჟუაზიულ ერებად ჩამოყალიბების პროცესის უკანასკნელ სტადიაში
შესვლა, როდესაც დღის წესრიგში დგება ერის სხვა ნიშნების ფორმირების
დასრულებასთან ერთად ეკონომიური ერთობის შექმნა-განმტკიცება.

ამ პროცესის უკანასკნელი სტადია სპეციფიკურ ვითარებაში მიმდინარე-
ობდა — თვითმპყრობელობის კოლონიური პოლიტიკა თავისი ყველა გამოვ-
ლინებით და წინააღმდეგობა ქართველ, აზერბაიჯანელ და სომეხ ხალხთა ექს-
პლუატატორულ კლასებს შორის ამიერკავკასიის მოსახლეობის ეთნიური სიჭ-
რელის ფონზე — ართულებდა ეროვნული კონსოლიდაციის დასრულებას და
ერთა შორის ლოიალური ურთიერთობის დამყარებას. მაგრამ ამ შიდაპოლი-
ტიკურ სიძნელეებს ემატებოდა ქართველი, აზერბაიჯანელი და სომეხი ხალ-
ხებისათვის გაცილებით უფრო არახელსაყრელი საგარეო პოლიტიკური ფაქ-
ტორები. სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო და დასავლეთი სომხეთი თურქე-
თის იმპერიაში რჩებოდა, ხოლო სამხრეთი აზერბაიჯანი — ირანის სახელმწი-
ფოში, თურქეთ-ირანში კი ამ ხალხების ბურჟუაზიულ ერებად ჩამოყალიბების
შესაძლებლობანი ფრიად შეზღუდული აღმოჩნდა.

1877—78 წლების რუსეთ-თურქეთის ომმა, მართალია ხელი შეუწყო
ამიერკავკასიის ხალხთა ეროვნულ კონსოლიდაციას. მაგრამ ბერლინის კონფე-
რენციაზე დასავლეთ ევროპის დიდი სახელმწიფოების წინააღმდეგობის შე-
დეგად ბოლომდე ვერ მოხერხდა ამიერკავკასიის ტერიტორიის გაერთიანება
რუსეთის მფარველობაში და, ამდენად ამ რეგიონის ხალხთა ეროვნულ კონ-
სოლიდაცია ბოლომდე ვერ დაემთხვა მათ ეთნიკურ საზღვრებს.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტის საბჭოთა საქართველოს ისტორიის განყოფილებამ

პრივოლ გიორგაძე

ხეთური „საინფინიტუმი სიგელები“

ხეთური საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის არაერთი პრობლემა. განსაკუთრებით, სამიწათმოქმედო ურთიერთობებისა და საგადასახადო-საბეგრო სისტემის შესწავლისათვის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს წყაროს წარმოადგენს ხეთური დოკუმენტები, რომლებსაც ჩვენ ვუწოდებთ „საინფინიტეტო“ ანუ „შეუვალობის“, „განთავისუფლების“ სიგელებს¹. ამ ხეთურ ტექსტებში იგულისხმება ისეთი დოკუმენტები, რომლებიც „ახალი სამეფოს“ დროსაა შედგენილი და ეხებიან სახელმწიფო სავალდებულო სამუშაოებისაგან თუ გადასახადებისაგან, სახელდობრ, ნატურალური და შრომითი ბეგარისაგან, ანუ ხეთური ტერმინები რომ ვიხმაროთ, სახანისაგან და ლუცისაგან² ან თუ იმ მეურნეობის („სახლის“) განთავისუფლების საკითხს. ეს მეურნეობები მთელი მათი მუშა პერსონალით განეკუთვნებოდნენ სატადრო ან საჯულტო დაწესებულებებს, ისევე როგორც რომელიმე კერძო პირს. აღნიშნული შინაარსის ხეთური ლურსმული დოკუმენტები, მათი წარმოშობის, როლისა და მნიშვნელობის საკითხები, დღემდე სპეციალურად არავის არ შეუწავლია.

ჩვენამდე მოაღწია შეუვალობის მხოლოდ რამდენიმე დოკუმენტმა (ჩვენთვის უცნობია, თვითონ ხეთები რას უწოდებდნენ მათ). მიუხედავად ამისა, შესაძლებლობა გვეძლევა ვიმსჯელოთ ამ სახის ხეთური დოკუმენტების წარმოშობის პირობებზე, მიზანზე, მათ ფორმაზე, გავარკვეოთ, თუ კონკრეტულად რას ნიშნავდა „განთავისუფლება“, როგორი უფლებებით სარგებლობდა ესა თუ ის მეურნეობა, ანდა კერძო პირი ასეთი შეუვალობის მიღების შემდეგ, რას კრძალავდა სიგელი, როგორი შედეგები შეიძლებოდა მოყოლოდა იმუნიტეტის ინსტიტუტის განვითარებას საერთოდ და სხვა. ქვემოთ ჩვენ შევეცდებით შესაძლებლობის ფარგლებში განვიხილოთ ყველა ეს საკითხი.

ჩვენს ხელთ არსებული სიგელების შინაარსის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ხეთები იცნობდნენ ძირითადად ე. წ. საგადასახადო-საბეგრო შეუვა-

¹ სიტყვა „ინფინიტეტს“ („შეუვალობას“) ვხმარობთ რომაული სამართლის ტერმინის *immunitas* მნიშვნელობით. იგი აღნიშნავდა მოსახლეობის ცალკეული ჯგუფის ან სხვადასხვა კატეგორიის მიწების განთავისუფლებას სახელმწიფო სავალდებულო სამუშაოებისაგან და გადასახადებისაგან. უცხო სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში ჩვენთვის საინტერესო დოკუმენტები ცნობილია როგორც *Freibriefe*, *immunity charters* და ა. შ. აქვე ვსარგებლობთ შემთხვევით და უღრმეს მადლობას ვუხდით საყურადღებო შენიშვნებისათვის საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის უფროს მეცნიერ თანამშრომელს ვ. გუჩუას, რომელიც ხელნაწერში გაეცნო წინამდებარე ნაშრომს.

² „სახანი“ და „ლუცი“, როგორც ნატურალური და შრომითი ბეგარა, განხილული გაქვს ცალკე ნაშრომში — „სახელმწიფო ვალდებულებანი ხეთურ საზოგადოებაში“ (იბეჭდება).

ლობას (податно-повинностный иммунитет). სხვა სახის იმუნიტეტი, სახელდობრ, სამართლებრივი ან ადმინისტრაციული, ძვ. წ. II ათასწლეულის მცირე აზიაში, როგორც ჩანს, ან საერთოდ არ უნდა ყოფილიყო პრაქტიკაში. ანდა ძალზედ ნაკლებ უნდა ყოფილიყო განვითარებული³ (მაგალითად, ადმინისტრაციული იმუნიტეტი).

საგადასახადო-საბეგრო იმუნიტეტის ინსტიტუტი, როგორც ასეთი, უნდა წარმოშობილიყო ხეტების „ძველი სამეფოს“ ადრეული ხანებიდანვე, როცა უნდა შექმნილიყო იმის საჭიროება, რომ ცალკეულ სახელმწიფო მეურნეობებს, ადამიანთა ცალკეულ კატეგორიებს ანდა კერძო პირებს მიეღოთ გარკვეული პრივილეგიები დამოკიდებულების ამა თუ იმ ფორმიდან განთავისუფლებისა. სწორედ „ძველი სამეფოს“ დროიდან უნდა დაწყებულიყო მსხვილი სახელმწიფო მეურნეობების ჩამოყალიბება, რაც გულისხმობდა სამეფო დომენის, სატაძრო და საკულტო მეურნეობების, სადედოფლო და საუფლისწულო მამულების არსებობას. შემოინახა არაერთი მითითება იმის თაობაზე, თუ ხეტების „ძველი სამეფოს“ ხანაში როგორ ხდებოდა სახელმწიფოს მიერ ცალკეული თემების დამორჩილება, სახელმწიფო დამოკიდებულებაში მოქცევა, იმ თემებისა, რომლებიც მანამდე თავისუფალი იყვნენ.

ეს პროცესი, როგორც ჩანს, მიმდინარეობდა „ძველი სამეფოს“ არსებობის მთელ მანძილზე. ამ პერიოდის ბოლო მონაკვეთშიც, კერძოდ, თელიფინუს მმართველობის დროს (დაახლ. ძვ. წ. XVI ს.). ამ მეფის მიერ შედგენილ ზრცელ დოკუმენტში, ე. წ. „თელიფინუს ტექსტში“, შემოინახა ადგილები, საიდანაც ჩანს თელიფინუს მიერ გატარებული ღონისძიება სახელმწიფო დამოკიდებულებაში 94 თემის მოქცევის შესახებ⁴. ყველა მათგანი გადაეცა ე. წ. „ბეჭდის სახლს“.

სახელმწიფოს მიერ თემების დამორჩილების პროცესი არ მიმდინარეობდა უმტკივნეულოდ, რადგან თავისუფალი თემების გადაქცევა დამოკიდებულ ერთეულებად იწვევდა გარკვეულ წინააღმდეგობებს თავისუფალ მეთემეთა მხრიდან. მაგრამ სასოფლო თემების მოქცევა სახელმწიფოს სისტემაში უკვე გარდუვალი მოვლენა იყო ხეტების სამეფოს ძველი პერიოდისათვის, როცა ძირითადად უნდა მომხდარიყო მიწაზე სახელმწიფო საკუთრების გაბატონებულ ფორმად გადაქცევა⁵. ეს პროცესი, როგორც ჩანს, მთლიანად დამთავრდა ხეტების „ახალი სამეფოს“ დასაწყისი ხანისათვის (დაახლ. ძვ. წ. XV ს.).

სახელმწიფო დამოკიდებულებაში მოქცევის ერთ-ერთი გამოვლინება იყო დამორჩილებული თემების ვალდებულება სახელმწიფოს სასარგებლოდ

³ ანალოგიური სურათი ჩანს ამ მხრივ ძველი აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებშიც, კერძოდ, ბაბილონეთსა და ასურეთში. მესამოტამიაში, ძველბაბილონურ ხანაში, გადასახადებისაგან და სხვადასხვა ვალდებულებიდანააგან ქალაქების განთავისუფლების შესახებ იხ. J. Renger, *Flucht als soziales Problem in der Altbabylonischen Gesellschaft*, „Gesellschaftsklassen im Alten Zweistromland und in den angrenzenden Gebieten“, München, 1972, გვ. 168 და შენ. 3, ასურეთის მაგალითისათვის იხ. В. А. Яковсон, *Социальная структура Ново-ассирийского царства*, ВДИ, 1965, №1, გვ. 105 და შმდ.

⁴ იხ. §§ 37—38 ზემონახსენები ტექსტის: Г. Г. Гноргадзе, *Очерки по социально-экономической истории Хеттского государства*, Тб., 1973, გვ. 222 და შმდ. შენ. 24—29. იქვეა მითითება ლურსნულ წყაროებზე.

⁵ ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებში სახელმწიფო საკუთრების როგორც გაბატონებული ფორმის შესახებ იხ. Г. А. Меликишвили, *Некоторые аспекты вопроса о социально-экономическом строе древних ближневосточных обществ*, ВДИ, 1975, № 2, გვ. 18—45.

სხედასხვა სამუშაოს შესრულებისა. ამ ვალდებულების წინაშე იდგა საერთოდ აღამიანთა ყოველი ჯგუფი, რომლებსაც უშუალო დამოკიდებულება ჰქონდათ სახელმწიფო მიწის მფლობელობასთან. მთელი ვალდებულება-მოვალეობანი, რომლებიც ზოგადად გამოიხატებოდა სახანისა და ლუცის სახით, გამოწვეული იყო სწორედ სახელმწიფო მიწის მფლობელობით. ვინც სახელმწიფო მიწას ფლობდა, იქნებოდა ეს სამეფო, სატაძრო, საკულტო დაწესებულებანი მთელი მათი პერსონალით, თუ კერძო პირები ასევე სამეურნეო პერსონალით, ვალდებული იყო შეესრულებია ყველა სავალდებულო სამუშაო, რომლებსაც მიწის მფლობელს სახელმწიფო დაუდგენდა.

მაგრამ ჯერ კიდევ ხეთების „ძველი სამეფოს“ ხანიდანვე გაჩნდა იმის საჭიროება, რომ აღამიანთა ან მეურნეობათა ცალკეულ კატეგორიებს მიეღოთ გარკვეული პრივილეგიები სახელმწიფო ვალდებულებების მოხდასთან დაკავშირებით. ეს პრივილეგიები გამოიხატებოდა დამოკიდებულების ამა თუ იმ ფორმისაგან — სახელმწიფო სავალდებულო გადასახადებისაგან და სამუშაოებისაგან განთავისუფლებათა, რაც მხოლოდ და მხოლოდ ცენტრალური ხელისუფლების ნებართვით შეიძლებოდა მომხდარიყო. ასეთ შემთხვევებში სახელმწიფო უარს ამბობდა გარკვეულ მიწებზე მსხდომი მოსახლეობის გადასახადების აკრფისა და სავალდებულო სამუშაოთა შესრულების უფლებასაგან, გადასცემდა რა ამ უფლებას ტაძარს, საკულტო დაწესებულებას თუ ცალკეულ პირს, რომლის სასარგებლოდაც ამიერიდან შესრულებოდა ყველა საჭირო სამუშაო. იმუნიტეტის გაცემა იყო სახელმწიფოსათვის განუთვნილი გადასახადებისა და შემოსავლის დათმობა მიწის მფლობელთა სასარგებლოდ. ამით ტაძრებს, საკულტო დაწესებულებას, ანდა კერძო პირებს საშუალება ეძლეოდათ ექსპლუატაცია გაეწიათ მათ მიწებზე მსხდომი უშუალო მწარმოებელთათვის, აღწევდნენ რა ეკონომიურ სიძლიერესაც. ასეთი უფლება უზარუნველყოფდა მათ პირდაპირ ბატონობას უშუალო მწარმოებლებზე.

ხეთური კანონების ზოგიერთი მონაცემის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ადრეულ ხანებში ამ პრივილეგიას ღებულობდნენ, მაგალითად, რელიგიური ცენტრების — ნერიქის, არინასა და ციფლანთის ქურუმნი და ტაძრის მსახურთა რომელიღაც კატეგორია (LUKKE?), რასაც ვგებულობთ ხეთური კანონების § 50-იდან: „LUKKE- მსახური, რომელიც ქ. ნერიქშია, ვინც ქ. არინაში, ყვინც ქ. ციფლანთაში ქურუმია, ყველა (ამ) ქალაქში 60მათი სახლები თავისუფალია, ხოლო მათი მოწილენი ლუცის ასრულებენ. 61როცა არინაში II თვე დადგება, იმი[ს სახლი], 62რომლის ქიშკარზე GIŠeia — ჩანს. თა[ვისუფალია]“⁶. ამ პარაგრაფიდან ჩანს არა მარტო ის, რომ „განთავისუფლება“ გამოიხატებოდა ლუცის შეუსრულებლობაში და რომელიღაც ნიშნის (GIŠeia —) ქიშკარზე გამოკიდებაში, არამედ ისიც, რომ ტექსტში მოხსენიებულ პიროვნებათა მეურნეობის მოწილენი, მეურნეობის უშუალო გამძღოლნი, არ თავისუფლდებოდნენ სახელმწიფო მოვალეობის შესრულებისაგან მიუხედავად იმისა, რომ იმავე მეურნეობების მფლობელნი სარგებლობდნენ სათანადო პრივილეგიით.

⁶ ხეთური კანონების სათანადო პარაგრაფები აქ და ქვემოთ ნათარგმნია ამ კანონების შემდეგი გამოცემებიდან: J. Friedrich, Die hethitischen Gesetze, Leiden, 1959; F. I mparati, Le leggi ittite, Roma, 1964.

უძველეს ხანებში ამავე პრივილეგიებს ღებულობდა აგრეთვე არინასა და ციფლანთას ზოგიერთი სხვა სოციალური კატეგორიაც. ხეთური კანონების § 51-ში ვკითხულობთ: „ვწინათ ვინც ქ. არინაში მქსოველი გახ[დებოდა, მისი სახლი (ოჯახი) თავისუფალი იყო. მისი მოწილენი] და მისი ხალხი (— აქ საუბარია უშუალო მწარმოებლებზე. — გ. გ.) თავისუფალი იყვნენ. ახ[ლა კი მართო მისი სახლია თავისუფალი, მისი მოწილენი] და მისი ხალხი სახანსა ლა ლუ[ცის ასრულებენ.] ასევეა ქ. ციფლანთაშიც“. როგორც ვხედავთ, ამ პარაგრაფშიც „განთავისუფლება“ ნიშნავს სახანისა და ლუცის მოვალეობის შესრულებისაგან თავისუფლებას. „წინათ“, ე. ი. ხეთური კანონების უძველესი ვარიანტის შემუშავებამდე, იმუნიტეტით სარგებლობდნენ როგორც არინასა და ციფლანთაში მცხოვრები მქსოველები, ასევე მათი მოწილენი და, რაც განსაკუთრებითაა საინტერესო, მათი მუშა პერსონალიც. მოგვიანო ხანებში კი. ანუ ტექსტის მიხედვით — „ახლა“, ე. ი. როგორც ვარაუდობენ, ხეთური კანონების კრებულის შედგენის დროს, ზემოაღნიშნულ მქსოველთა მოწილეებმა და მუშა პერსონალმა დაკარგეს სათანადო პრივილეგია, გარკვეული გარემოების გამო სახელმწიფომ შეზღუდა მათი უფლებები, რაც ნიშნავდა მოწილეთა და მუშა პერსონალის მოქცევას ორმაგ ექსპლუატაციაში — ამიერიდან მათ უნდა ემუშავათ როგორც მქსოველთა, ასევე სახელმწიფოს სასარგებლოდ⁷. მეურნეობის უშუალო მფლობელნი — მქსოველები, როგორც ჩანს, არინას მთავარი ტაძრის მსახურნი — კვლავ ინარჩუნებდნენ იმუნიტეტს, რადგან თვითონ ტაძარი მზის ღვთაებისა უნდა ყოფილიყო განთავისუფლებული სახელმწიფო სავალდებულო სამუშაოებისაგან.

არინაში მდებარე მზის ღვთაების ტაძარი რომ ჯერ კიდევ ხათუსილი I-ის დროიდან უნდა ყოფილიყო განთავისუფლებული ზემოაღნიშნული სამუშაოებისაგან, ამას მოწმობს ამავე მეფის „ახალებში“ დადასტურებული მითითება, სადაც აღწერილია ხეთების მიერ ქ. ხახას დალაშქვრა, რის შემდეგაც ვკითხულობთ: „18მე, დიდმა მეფემ, თაბარნამ, 16ხელები მისი (ე. ი. ქ. ხახას) მონაქალებისა დოლაბისაგან მოვაცილე, 17ხოლო მონათა ხელები მათი (— ე. ი. ხახას მცხოვრებთა) სამუშაოსაგან მოვაცილე. 18მე ისინი სახანისაგან და ლუცისაგან 19გავანთავისუფლე და მათი მხრები გავხსენი. 20ისინი მე ქ. არინას მზის ღვთაებას, ჩემს ქალბატონს, მივართვი“⁸.

როგორც ვხედავთ, ქ. ხახას მოსახლეობის დეპორტირებული ნაწილი, ხათუსილი I-მა „მიართვა“ — შეწირა არინაში მყოფ მზის ღვთაებას, ამ ქალაქის უზენაეს ქალღმერთს, გაათავისუფლა რა დეპორტირებულნი სახანისა და ლუცისაგან. ეს იმიტომ უნდა მომხდარიყო, რომ თვითონ ტაძრის ამავე ღვთაებისა უნდა ჰქონოდა სათანადო იმუნიტეტი.

ხეთურ კანონებში შემოინახა ერთი ირიბი ხასიათის მითითება, რომლის მიხედვით „ძველი სამეფოს“ დროს სახელმწიფო ვალდებულებათა შესრულებისაგან თავისუფლებოდნენ „ქვის სახლისა“ და უფლისწულთა მეურნეობების უშუალო მწარმოებლები, რაც იმას ნიშნავდა, რომ თვით „ქვის სახლისა“ და უფლისწულთა მეურნეობებიც სარგებლობდნენ შეუვალობის გარკვეული ფორმით. ასეთი დასკვნის გამოტანა შეიძლება ხეთური კანონების § 52-დან, რომლის მიხედვით, „ქვის სახლისა“ და უფლისწულთა „მსახურნი“

⁷ ამის შესახებ იხ. აგრეთვე Г. Гноргадзе. Очерки..., გვ. 25 და შმდ.

⁸ KBo X 2 III 15—20 (ხეთური ვარიანტი).

(ე. ი. მეურნეობის პერსონალის წარმომადგენლები)⁹ ლუცის შესარულებდნენ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მათ მიწის ნაკვეთები ექნებოდათ „[იარაღის ხალხთა შორის]“ (LUGMEŠ GIŠTUKUL istarna). აქედან გამომდინარეობს, რომ თუ მათ არ ექნებოდათ თავიანთი ნაკვეთები „ქვის სახლისა“ და უფლისწულთა მეურნეობის გარეთ (შესაძლოა, სახელმწიფო მიწის ფონდიდან), მაშინ ისინი არც შესარულებდნენ სამუშაოებს, რომლებსაც გულისხმობდა სახელმწიფო ვალდებულება ლუცი. „ქვის სახლი“, როგორც საკულტო დაწესებულება. იმუნიტეტით რომ სარგებლობდა ხეთების „ახალი სამეფოს“ ხანაში, ეს კარგადაა ცნობილი შეუვალბის ერთი ტექსტიდან, რომლის შესახებ ქვემოთ გვექნება მსჯელობა. საეარაუდოა, რომ სახელმწიფო სავალდებულო სამუშაოებისაგან უფლისწულთა მეურნეობა თავისუფლდებოდა „ახალი სამეფოს“ დროსაც.

ხეთური კანონების უძველესი ვერსიის შედგენამდე სახანისა და ლუცის მოვალეობებისაგან თავისუფლდებოდნენ აგრეთვე სხვა სოციალური ჯგუფებიც, რაც კარგად ჩანს § 54-დან: „ისწინათ მანდას მეომრები. სალას მეომრები, ქ. თამალქის მეომრები, [ქ. ხატრას მეომრები],¹⁶ ცალფას მეომრები, ქ. თასხინიას მეომრები, ქ. ხემუეას მეომრები, [მშვილდო]სნები, [ხუროები],¹⁷ სპაჟურველმტვირთავნი (?) და ქარუხალე (?) ხალხი ლუცის არ [ასრულებდნენ],¹⁸ სახანს არ იხდიდნენ“. როგორც ირკვევა, ძველად იმუნიტეტით სარგებლობდა მეომართა ზოგიერთი კატეგორია, შესაძლოა, სამხედრო საქმესთან დაკავშირებული ზოგიერთი ჯგუფი¹⁰. მკვლევართა ერთი ნაწილის ვარაუდით, მოგვიანო ხანებში მათაც შეუზღუდეს უფლებები და დაკარგეს სათანადო იმუნიტეტი¹¹.

ჩვენ მოგვეპოვება არაერთი ფაქტი, რომელთა თანახმადაც თამამად შეიძლება იმ დასკვნის გაკეთება, რომ უკვე ხეთების „ძველი სამეფოს“ დროიდან ხდებოდა სახელმწიფო მიწის ფონდიდან ნაკვეთების გაცემა სხვადასხვა დანიშნულებისათვის. ასეთი ნაკვეთები, პირველ რიგში, გაიცემოდა სამეფო სამსახურისათვის თითქმის მთელ ძველ აღმოსავლეთში ცნობილი *kurummatu*-ს სახით (სიტყვასიტყვით; „საკვები, კვება; პროდუქტი; პური“). ასეთ მიწებს ღებულობდნენ მოხელეები, ადმინისტრაციის სხვადასხვა წარმომადგენლები. სახელმწიფო მიწის ფონდიდან ხდებოდა აგრეთვე ტაძრებისათვის და საკულტო დაწესებულებებისათვის საკმაოდ დიდი მამულების გამოყოფა. ასეთ დროს ტაძარზე ან საკულტო დაწესებულებაზე მიამაგრებდნენ მთელ სოფლებს მათი მოსახლეობითურთ, რომელიც განიხილებოდა როგორც სასოფლო-სამეურნეო მუშახელი (მათ რიცხვში შეიძლებოდა ხელოსნებიც ყოფილიყვნენ). მიწის ნაკვეთები გაიცემოდა იჯარითაც.

⁹ მათ შესახებ დაწერილებითაა საუბარი შემდეგ ნაშრომებში: H. G. Güterbock, *Bemerkungen zu den Ausdrücken ellum, wardum und asîrum in hethitischen Texten*, „Gesellschaftsklassen im Alten Zweistromland und in den angrenzenden Gebieten“, München, 1972, გვ. 93; Г. Гиоргадзе, *Очерки...*, გვ. 209—258.

¹⁰ არ არის გამორიცხული, რომ ზემოაღნიშნული „მეომრები“ წესრიგის დამცველი რაზმების როლს ასრულებდნენ, რადგან ისინი, ზოგიერთი ტექსტის მიხედვით, მშვიდობიან დროსაც მოქმედებდნენ სხვადასხვა დასახლებაში.

¹¹ H. Freydank, *Zu den §§54/55 der hethitischen Gesetze*, „Beiträge zur sozialen Struktur des Alten Vorderasien“, I. Berlin, 1971, გვ. 103—110. იქვე სათანადო ლიტერატურა.

სამეფო სამსახურისათვის გაცემული მიწის ნაკვეთი განიხილებოდა როგორც „მეფის საჩუქარი (წყალობა, ბოძება)“ — NIG. BA LUG ṽL, რაც ხშირად ნამდვილ „გაჩუქებას“ (ე. ი. სრულ საკუთრებაში გადასვლას) კი არ ნიშნავდა, არამედ სამეფო სამსახურის ასანაზღაურებლად გაცემულ ერთგვარ დახმარებას (დროებით, ანდა მოხელის სიცოცხლის მთელ მანძილზე გაცემულ მფლობელობას)¹². ასეთი ნაკვეთები იშვიათად თუ აღმოჩნდებოდა რომელიმე მოხელის მუდმივ მფლობელობაში (ფაქტიურად, საკუთრებაში). ამჟამად ჩვენთვის ყველაზე უფრო საინტერესოა ის, რომ სწორედ ამ კატეგორიის მიწებს, ე. ი. მეფის წყალობით გაცემულ მამულებს, ცენტრალური ხელისუფლება აძლევდა გარკვეულ შეუვალობასაც: „მეფეთუ ვინმეს აქვს ნაკვეთი, ვითარცა მეფის საჩუქარი. — ეკითხულობთ ხეთური კანონების § 47 A-ში. — ლუცის (—ამავე პარაგრაფის ვარიანტში — „სახანსა და ლუცის“) ა[რ შეასრულებს]. მეფე 56 მაგიდიდან პურს იღებს და იგი მას აძლევს“¹³. ამგვარად, უძველეს ხანებში წყალობასთან ერთად გაიცემოდა სათანადო იმუნიტეტიც — ლუცისაგან, ისევე როგორც სახანისაგან, თავისუფლებოდა მიწის ნაკვეთის მფლობელი. მაგრამ მოგვიანო პერიოდში საქმის ვითარება შეიცვალა. ხეთური კანონების ახალი ვარიანტის § XXXVI-ის მიხედვით, „12უქმეთუ ვინმეს აქვს მიწის ნაკვეთი, ვითარცა მეფის საჩუქარი, იგი ლუცის 13შეასრულებს. მაგრამ თუკი მას მეფე (—§ XXXIXA-ს თანახმად, „სასახლე“) გაათავისუფლებს,¹⁴ ლუცის აღარ შეასრულებს“¹⁴. ამგვარად, „ახალ სამეფოში“ ცენტრალური ხელისუფლების მიერ ნაბოძები მიწა ფაქტიურად კარგავს სათანადო იმუნიტეტს, რომელიც ამიერიდან შეიძლებოდა გაცემულიყო მხოლოდ და მხოლოდ მეფის ანდა სასახლის სპეციალური ნებართვით.

ყოველივე ზემოაღნიშნულიდან შემდეგი დასკვნები შეიძლება გამოვიტანოთ. ხეთების სახელმწიფოს არსებობის ადრეულ ხანებში, როცა სამეფო ხელისუფლება ჯერ კიდევ არ იყო მომძლავრებული, როცა მეფეს ჯერ კიდევ ზღუდავდა სახალხო კრება¹⁵, იმუნიტეტის მქონე კერძო პირთა თუ სახელმწიფო მეურნეობათა წრე გაცილებით ფართო უნდა ყოფილიყო, ვიდრე ამას ადვილი ჰქონდა „ახალი სამეფოს“ დროს. ჩვენთვის საინტერესო პერიოდისათვის იმუნიტეტს ფლობდნენ ძირითადად არინას, ნერიქისა და ციფლანთას ტაძრები და ქვეყნის სხვადასხვა საკულტო დაწესებულებანი მათი მომსახურე თუ მუშა პერსონალით (ქურუმები, კულტის მსახურთა რომელიმე კატეგორია, მჭროველნი, მოწილენი და სხვ.), უფლისწულთა და, შესაძლოა, სადედოფლო მაძულები ასევე მათი მუშა პერსონალით. მეომართა ცალკეული ჯგუფები და ნეფის სამსახურში მყოფი პირები, რომლებსაც მიწები ჰქონდათ მიღებული მეფის საჩუქრის სახით. მაგრამ იმავე პერიოდის დასასრულსა და „ახალი სამეფოს“ დროს, როცა სამეფო ხელისუფლება მნიშვნელოვნად განმტკი-

¹² ამის შესახებ ჩვენ დაწვრილებით გვექნება საუბარი სხვა ნაშრომში, სადაც ვიხილავთ ე. წ. „ბოძების სიგელებს“. ახ. კი იხ. K. Riemschneider, Die hethitischen Landschenkungsurkunden, MIO, VI, 1958, №3.

¹³ ამ უკანასკნელ სიტყვებს უნდა ჰქონდეს გადატანითი მნიშვნელობა: ვასცა რა მეფემ მიწა საჩუქრის სახით, ამით იგი „პურს“, ე. ი. „საკვებს“ — *kurummatu*-ს აძლევს მის ქვეშევრდომს.

¹⁴ იხ. აგრეთვე ხეთური კანონების §XXXIX A.

¹⁵ ამის შესახებ დაწვრილებით იხ. Г. И. Довгяло, К истории возникновения государства (на материале хеттских клинописных текстов), Минск, 1968, გვ. 12 და შშდ.

ცდა, ხოლო მეფე უკვე განიხილებოდა როგორც არამართო ქვეყნის უზენაესი მმართველი და მესაკუთრე მთელი სახელმწიფო ფონდის მიწებისა, არამედ როგორც უზენაესი ქურუმიც, ცენტრალურმა ხელისუფლებამ გაუუქმა მანამდე გაცემული იმუნიტეტები ზოგიერთი კერძო მეურნეობის მოწილეთ და მათ მუშა პერსონალს, მეომართა გარკვეულ კატეგორიებს და მეფის ბოძებით გაცემული ნაკვეთების მფლობელებს.

ამ ღონისძიების მიზანი იყო სამეფო მეურნეობის ეკონომიურად გაძლიერება, სხვადასხვა სახის შემოსავლის, განსაკუთრებით, სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების გაზრდა მეფისა და მისი მოხელეების სასარგებლოდ, სავალდებულო სამუშაოებში ექსპლუატირებული მოსახლეობის უფრო ფართო ფენების ჩაბმა და სხვ.

როგორც დავინახეთ, შეუვალობის უფლებები შეინარჩუნეს ზემონახსენებმა სატაძრო და საეკლესიო მეურნეობებმა კულტის მსახურთა და ზოგიერთი მომსახურე პერსონალის ჩათვლით. ჩვენი ვარაუდით, ასეთივე უფლებები უნდა დარჩენოდათ სადედოფლო და საუფლისწულო მეურნეობებსაც. ყოველივე ეს ძალაში იყო „ახალი სამეფოს“ არსებობის მთელ მანძილზე.

როგორც ჩანს, ადრეულ ხანებში „განთავისუფლების“ დროს სარგებლობდნენ სამართლებრივი ძეგლების (ან საადათო სამართლის) ნორმებით, რის გამოც იმუნიტეტის გაცემა არ ფორმდებოდა სპეციალური დოკუმენტით. ყოველ შემთხვევაში, ჩვენამდე არ მოუღწევია არც ერთ ასეთ საბუთს.

მაგრამ „ახალი სამეფოს“ ეპოქაში პრაქტიკაში შემოდის სპეციალური ფორმის დოკუმენტის შედგენა შეუვალობის გაცემასთან დაკავშირებით. ამასთანავე შეინიშნება, რომ ეს ტექსტები თითქმის უნიფიცირებულია, მათ აშკარად ემჩნევათ ტერმინოლოგიისა და ფრაზოლოგიის სტანდარტიზაცია. ასე რომ, შეიძლება ისინი ჩავთვალოთ როგორც „სიგელები“, რომლებშიც ფიქსირებულია საიმუნიტეტო უფლებები, პრივილეგიები თუ მოვალეობანი.

ხეთური კანონების მონაცემებთან სრული შესაბამისობით¹⁶, ჩვენამდე მოღწეული ყველა საიმუნიტეტო სიგელი შედგენილია მხოლოდ მეფის, დედოფლის ანდა მეფე-დედოფლის სახელით. უძველესი მათგანი განეკუთვნება ასმუნიქალს, „ხათის დიდ დედოფალს“¹⁷ (ძვ. წ. XV ს-ის მეორე ნახევარი). მართალია, დოკუმენტში საუბარია მხოლოდ ამ დედოფალზე, რომელიც, ამავე დროს, ხეტების მეფის არნუვანდა I-ის და იყო, მაგრამ მისივე სიტყვებიდან შეიძლება იმ დასკვნის გამოტანაც, რომ ჩვენთვის საინტერესო სიგელს შედგენაზე თანახმა უნდა ყოფილიყო თვითონ მეფეც¹⁸. შეუვალობა გაუცია აგრეთვე მუვათალისაც (დაახლ. ძვ. წ. 1300 წ.), რაც კარგად ჩანს ერთ-ერთ დოკუმენტში დაცული ირიბი ხასიათის მითითებიდან¹⁹. ჩვენამდე მოაღწია არამართო „თაბარნა ხათუსილი (III-ის), დიდი მეფის“, მიერ, ასევე ამავე მეფისა და მისი მეუღლს ფუდუხუფას, „დიდი დედოფლის“ მიერ შედგენილმა რამდენიმე საიმუნიტეტო დოკუმენტმა²⁰ (დაახლ. ძვ. წ. XIII ს-ის მეორე მეოთხედი). ერთი ასეთი სიგელის ავტორებად გვევლინებიან „თაბარნა

¹⁶ შტრ. მაგალითად, §§XXXVI და XXXIX-ის მონაცემები.

¹⁷ KUB XIII B I 1—17.

¹⁸ ტექსტის პირველსავე სტრიქონში დედოფალი ლაპარაკობს მრავლობით რიცხვში: ეს ქვის სახლი „ჩვენ“ შევქმენით. „ჩვენ“-ში, როგორც ჩანს, მეფეც იგულისხმებოდა.

¹⁹ KUB XXVI 43 II 6—8.

²⁰ KBo VI 28; KBo VI 29; KUB XXVI 58.

თუთხალია (IV/III), დიდი მეფე“ და მისი დედა. იგივე ფუძეულება. „დიდი დედოფალი“ (დაახლ. ძვ. წ. 1250 წ.)²¹. ხეტების სამეფოს უკანასკნელ მმართველსაც — „დიდ მეფე სუფილულიამას“, ანუ სუფილულიუმა II-საც (ძვ. წ. 1200 წ.) გაუცია აგრეთვე იმუნიტეტი, რაც ჩანს მისი ერთი დოკუმენტის მონაცემებიდან²². დასაშვებია, რომ „ახალი სამეფოს“ სხვა მმართველსაც მიეცა შეუვალობა რომელიმე კერძო პირისათვის, საკულტო ან სატაძრო მეურნეობისათვის, მაგრამ ასეთებს ჩვენამდე არ მოუღწევიათ.

დედოფალ ასმუნიქალის სახელით შედგენილი ტექსტის მიხედვით, სახან-ლუცისაგან თავისუფლდება ახალშექმნილი „ქვის სახლი“ (როგორც ვარაუდობენ, გარდაცვლილ მეფეთა მავზოლეუმი) მთელი მეურნეობითა და მუშა პერსონალით, რომელიც ამიერიდან განიხილებოდა როგორც „ქვის სახლზე“ მიმაგრებული. ესენია: სხვადასხვა დასახლებანი — სოფლები (URU^{HI}.A) და ხელოსნები (LUMES BEL QAT/), მეგუთნენი (LUMES APIN. LAL), მსხვილფეხა და წვრილფეხა საჯონის წყეშები (LUMES SIPA GUD, LUMES SIPA UDU), sarikuwa-ხალხი (LUMES sarikuwa-) თავიანთი სახლებითა და დასახლებებით, დაბოლოს, მეკარენი (LUMES hilammes). ტექსტის მონაცემებიდან არ ხერხდება იმის დადგენა, თუ ახალი „ქვის სახლის“ ჩამოყალიბებამდე ზემოდასახლებული ადამიანები სახელობრ რომელ მეურნეობას ეკუთვნოდნენ. სავარაუდებელია, რომ ისინი მანამდე არ უნდა ყოფილიყვნენ განთავისუფლებული სახან-ლუცისაგან, რაც იმის მანიშნებელია, რომ ისინი აღრე არ განეკუთვნებოდნენ რომელიმე სატაძრო ან საკულტო მეურნეობას (ე. ი. ისინი რომელიმე სამეფო მეურნეობაში შრომობდნენ).

მეფე მუვათალის სახანისა და ლუცისაგან გაუთავისუფლებია, როგორც ჩანს, ერთ-ერთი მოხელე ქალის — თესუფმანავას შვილები და დასახლებანი (სოფლები), რომლებიც მას ეკუთვნოდა (ეს ქალი, შესაძლოა, კულტის რომელიმე დიდი მსახური იყო). თესუფმანავას მეურნეობა ხათუსილი III-ისა და ფუდუხეფას დროსაც უნდა ყოფილიყო განთავისუფლებული ზემოაღნიშნული ვალდებულებებისაგან. ეს შეუვალობა დაადასტურეს თუთხალია IV-მ და ფუდუხეფამაც²³.

ხათუსილი III-სა და ფუდუხეფას ბრძანებით სახელმწიფო ვალდებულებებისაგან განთავისუფლდა ე. წ. „ხეჭურ-ფირვას“ მეურნეობა²⁴ („ხეჭური“ სამეცნიერო ლიტერატურაში განიხილება როგორც გარდაცვლილ მეფეთა საკულტო ადგილი²⁵). გამორიცხული არ არის, რომ ეს იყო ასევე ახალშექმნილი საკულტო მეურნეობა მთელი თავისი მოსამსახურე თუ მუშა პერსონალით. ამავე მეფემ სახან-ლუცისაგან გაათავისუფლა აგრეთვე ქ. სამუხას იშთარის ტაძარი, რომელსაც დაუქვემდებარა მის მიერვე შექმნილი ე. წ. „ძვლის სახლი“ (hastilas É-ir)²⁶, ე. ი. ერთ-ერთი საკულტო მეურნეობა. ხათუსილი III სახან-ლუცისაგან ათავისუფლებს აგრეთვე, როგორც ჩანს, ერთთავისმოხელეს — ურადათას. ქანთუცილის ძეს, რომელიც „მეფეზე ზრუნავდა“, რის

²¹ KUB XXVI 43.

²² KUB XII 38, Rs. IV.

²³ KUB XXVI 43 II 6—21.

²⁴ KBo VI 28, უკანა მხარე, 22—31.

²⁵ დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. H. Otten, Neue Quellen zum Ausklang des Hethitischen Reiches, MDOG, 1964, გვ. 18 და შშდ.

²⁶ KBo VI 29 III 18—27+KUB I 1+3 IV 75—85.

გამოც იგი მეფეს „კეთილშობილად უქმნია“. ხოლო მისი „სახლი“ (მეურნეობა) სახელმწიფო ვალდებულებათა შესრულებისაგან გაუთავისუფლებია²⁷. ეხებოდა თუ არა ეს შეუვალობა მის მუშა პერსონალს, ჩვენთვის უცნობია.

ზენონასხენებ თუთხალისაგან შეუვალობა მიიღეს „ხის ფირფიტებზე ნწერალთა უფროსის, მთავარი გამგებლის (მოურავის?)“ — სახურუნუვას მემკვიდრეებმა²⁸. თვითონ სახურუნუვაც, დიდებულია წარმომადგენელი, გათავისუფლდა ჩიბი მაღალი სახელმწიფოებრივი თანამდებობის გამო. მიიღო რა მოქრავე ქონებაზე სამემკვიდრეო უფლების გარანტია²⁹. დიდი მოხელეები, ისევე როგორც ძველი აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, ხეთებთანაც უნდა ყოფილიყვნენ განთავისუფლებული სახელმწიფო სავალდებულო სამუშაოები-საგან და გადასახადებისაგან.

ალასიას (კუნძ. კვიპროსის) წინააღმდეგ ჩატარებული ლაშქრობის წარმატებით დამთავრებასთან დაკავშირებით სუფილულიუმა II-მ ააგო „მუდმივი ხეჭური“, ე. ი. საკულტო დანიშნულების შენობა, შიგ ღვთაების გამოსახულებაც მოათავსა და მას სათანადო მეურნეობაც გადასცა—70 დასახლებული პუნქტი (URU.AS.AS.HI.A) „კულტის მომსახურებისათვის“, თუ მასზე „საზრუნავად“. სუფილულიუმამ ამასთანავე იმუნიტეტიც მისცა ახალ საკულტო მეურნეობას: არავის არ შეეძლო მოეთხოვა მისგან სახანის შესრულება³⁰.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ხეთების რომელიღაც მეფე ლუცისაგან და, შესაძლოა, სახანისაგან ათავისუფლებს ე. წ. „მიცვალეულთა სულის სახლებს“ (ÉMES ŠA GIDIM HI.A)³¹. ეტყობა, ამ შემთხვევაში საქმე ეხებოდა ახლად შექმნილ საკულტო მეურნეობებს.

ყოველივე ზემოაღნიშნულიდან უნდა დავასკვნათ, რომ სატაძრო და საკულტო მეურნეობები „ახალი სამეფოს“ დროსაც თავისუფლდებოდნენ სახელმწიფო სავალდებულო სამუშაოებისაგან და გადასახადებისაგან. ხათის უმაღლესი ხელისუფლება ყოველ ახალ ტაძარსა და საკულტო ადგილს შექმნისთანავე აძლევდა შეუვალობას, რაც აგრეთვე იმას ნიშნავდა, რომ ამიერიდან მათზე მიმაგრებული მუშა პერსონალი მხოლოდ სათანადო მეურნეობაში იმორმებდა ამა თუ იმ კულტის საპარგებლოდ. შეასრულებდა რა მხოლოდ „ღვთის სახანსა და ლუცის“. ახალ მეურნეობებს გადაცემული მიწები, ეტყობა, განიხილებოდა როგორც „მეფის საჩუქარი“ ტაძრის ან საკულტო დაწესებულების მიმართ. ასეთ შემთხვევებში, როგორც უკვე ვიცით, იმუნიტეტის გაცემის საკითხი წყდებოდა მხოლოდ სამეფო ხელისუფლების გადაწყვეტილებით. სწორედ ეს უნდა ყოფილიყო მიზეზი ზემოაღნიშნული სპეციალური საიმუნიტეტო დოკუმენტების შედგენისა.

როგორც დავინახეთ, „ახალ სამეფოში“ შეუვალობას ღებულობდნენ კერძო მეურნეობის მფლობელებიც. ასეთები ძირითადად მაღალი თანამდებობის პირები უნდა ყოფილიყვნენ. ეჭვი არ არის, მათაც მიწები ერთ დროს მიღებული ჰქონდათ „მეფის საჩუქრის“ სახით, ოღონდ იმუნიტეტის გარეშე. ასეთ შემთხვევებში მათი მეურნეობები არ თავისუფლდებოდა სახან-ლუცი-

²⁷ KUB XXVI 58 I 1-13.

²⁸ KUB XXVI 43.

²⁹ იხ. აგრეთვე H. Otten, *Neue Quellen...*, გვ. 3.

³⁰ H. Otten, *Neue Quellen...*, გვ. 20 და შშდ.

³¹ H. Otten, *Hethitische Totenrituale*, Berlin, 1958, გვ. 105.

საგან. მაგრამ ზოგეიანებით მეფემ საჭიროდ ჩათვალა იმუნიტეტი მიეცა ზოგიერთი მათგანისათვის, რაც მოითხოვდა სამეფო ხელისუფლების სპეციალურ დადგენილებას (შდრ. ზემომოყვანილი ადგილი ხეთური კანონებიდან: „მაგრამ თუკი მას მეფე/სასახლე გაათავისუფლებს, ლუცის (სახანს) აღარ შეასრულებს“). როგორც ჩანს, ეს გარემოება მოითხოვდა სპეციალური დოკუმენტის შექმნას, რასაც აკეთებდნენ კიდევ ხათის მბრძანებლები. ასეთებად უნდა ჩავთვალოთ ზემონახსენები სახურუნუყასა და მისი მემკვიდრეების — თესუფმანავასა და ურადათას „განთავისუფლების“ თაობაზე შედგენილი ტექსტები.

ხეთური საიმუნიტეტო დოკუმენტები შუქს ფენენ საკითხს. თუ კონკრეტულად რას გულისხმობდა „განთავისუფლება“, რომლის შესახებ სხვა წყაროებში მხოლოდ ზოგადად არის საუბარი. „განთავისუფლება“ ნიშნავდა რა სახან-ლუცის შეუსრულებლობას, გულისხმობდა ისეთი სამუშაოებისა და გადასახადებისაგან თავისუფლებას როგორცაა: შეშისა და, საერთოდ, ხე-ტყის მასალის ჩაბარება. რძისა თუ კვების სხვადასხვა პროდუქტის, ხორბლის, თივის, ბალახის, მატყლის. წვრილფეხა და მსხვილფეხა რქოსანი საქონლის, შესაძლოა. საქაპანო ცხენების ჩაბარება, საომარი ეტლისათვის თუ საზიდავისათვის საჭირო ხის ნაწილების დამზადება და ჩაბარება, მინდვრებზე მუშაობა. ვენახის დამუშავება, მიწის მოხვნა ან გათოხნა, სხვადასხვა სამუშაოების შესრულება მეფის, „ქვეყნის ბატონის“, ოლქის მმართველის, ქალაქის თავისა და სხვათა სპარაგებლოდ. სამშენებლო სამუშაოების ჩატარება და ციხე-სიმაგრეთა შეკეთება, მოლაშქრეთა რაზმების გამოყვანა და ა. შ.³²

„ახალი სამეფოს“ დროს „განთავისუფლების“ სიგელი გაციემოდა, ჩვენ აზრით, როგორც დროებით, ასევე მუდმივად, სატაძრო და საკულტო მეურნეობისათვის გაციემულ იმუნიტეტს მუდმივი ძალა უნდა ჰქონოდა. ყოველ შემთხვევაში, არ შემოინახა არც ერთი მითითება. რომელიც გვაფიქრებინებდა ასეთი შეუვალობის გაუქმებაზე, ანდა კვლავ აღდგენაზე. საგულისხმოა, რომ ხეთების არც ერთ მეფეს არ უცდია გაუქმებია რომელიმე წინა მბრძანებლის მიერ გაციემული სატაძრო ან საკულტო მეურნეობის იმუნიტეტი. ეტყობა. ასეთი ცდა განხილული იქნებოდა როგორც ღეთის ან კულტის საწინააღმდეგო მოქმედება.

რაც შეეხება კერძო პირზე გაციემულ შეუვალობას, იგი სხვადასხვაგვარი უნდა ყოფილიყო. დასაშვებია, რომ ზოგჯერ იმუნიტეტი მოქმედებდა ამა თუ იმ სახელმწიფო პირის მიერ სათანადო თანამდებობის დაკავების მთელ პერიოდში. არ არის გამორიცხული, რომ ცენტრალური ხელისუფლება ასეთ პირებს ანიჭებდა იმუნიტეტს მთელი მათი სიცოცხლის მანძილზეც. ზოგჯერ კი შეუვალობა მუდმივი — მემკვიდრეობითიც უნდა ყოფილიყო. მაგრამ ასეთ შემთხვევებში, როგორც ჩანს, იმუნიტეტი განახლებას მოითხოვდა. ამ მხრივ ჩვენს ყურადღებას იქცევს ზემომოყვანილი ფაქტი თესუფმანავას მეურნეობასთან დაკავშირებით. ეს მეურნეობა თავდაპირველად მუვათალის გაუთავისუფლებია სახან-ლუცისაგან. ხათუსილი III-ისა და ფუღუხეფას დროსაც მას უნდა ესარგებლა იმავე შეუვალობით. შემდეგში კი თუთხალია IV და ფუღუხეფა კვლავ ადასტურებენ იმავე მეურნეობის განთავისუფლებას სახელმ-

³² დაწვრილებით იხ. ჩვენს ნაშრომში: „სახელმწიფო ვალდებულებანი ხეთურ საზოგადოებაში“ (იბეჭდება).

წიფო სავალდებულო სამუშაოებისაგან და გადასახადებისაგან. ჩვენ არ ვიცით, თუ სახელდობრ რამ გამოიწვია ყოველივე ეს, მაგრამ ფაქტია, რომ რაღაც მიზეზების გამო საჭირო გამხდარა თუთხალია IV-ს და ფუღუხეფას დაედასტურებათ თავიანთი თანხმობა ჩვენთვის საინტერესო იმუნიტეტზე. შესაძლოა, კერძო პირებზე გაფორმებულ ყოველ შეუვალობას ფაქტიური ძალა ჰქონოდა ნხოლოდ იმ მეფის სიცოცხლეში, რომელიც მას გასცემდა. მომდევნო მეფეს შეეძლო თავის სურვილისამებრ ემოქმედა: გაეხანგრძლივებია ან საერთოდ გაეუქმებია მანამდე გაცემული განთავისუფლების დოკუმენტი.

სამეფო იმუნიტეტი გულისხმობდა მხოლოდ და მხოლოდ იმ სამუშაოებისა თუ გადასახადებისაგან განთავისუფლებას, რომელთა შესრულება სავალდებულო იყო მეფისა და მისი მოხელეების („ქვეყნის ბატონის“, ოლქის მმართველის, ქალაქის თავისა და სხვათა) მიმართ. ამ მხრივ განთავისუფლება იყო არა ნაწილობრივი, არამედ სრული. ამიტომაც არის, რომ შეუვალობის სიგელებში ხაზგასმითაა აღნიშნული: ესა და ეს მეურნეობა თუ კერძო პირი „ყველაფრისაგან“ (ე. ი. ყველა სახის სამეფო ბეგარა-გადასახადისაგან) არის თავისუფალიო³³, ანდა „(მე მეფემ) იგი ყველაფრისაგან (მთლიანად) განთავისუფლეო“³³. ცხადია, ასეთ შემთხვევაში იგულისხმებოდა ყველა სახის სამუშაო თუ გადასახადი, რომლებიც ზემოთ ჩამოვთვალეთ.

მაგრამ სამეფო იმუნიტეტის მიმღები მეურნეობა თუ კერძო პირი, როგორც წესი, არ თავისუფლებოდა სატაძრო და საკულტო მეურნეობათა სასარგებლოდ დანიშნული სამუშაოებისა და გადასახადებისაგან. ამის ილუსტრაცია უნდა იყოს ისევ ზემონახსენებ თესუფმანავსთან დაკავშირებული ფაქტი: მიიღეს რა სამეფო შეუვალობა, თესუფმანავს მემკვიდრეებს დაეკისრათ ქ. არინაში მყოფი მზის ღვთაების ტაძრის სასარგებლოდ გადაეხადათ შეზღვევი სახის სახანი: 4 ცხვარი, 1/2 კასრი ქონი, ხუთი (თავი) ყველი, ხუთი (ქოთან) მყავე რძე და 10 ცალი მატყლის kisri³⁴. სავარაუდებელია, რომ მსგავსი ვალდებულება ვრცელდებოდა იმ სხვა კერძო პირზეც, რომლებიც სამეფო ხელისუფლების სასარგებლოდ დანიშნული სამუშაო-გადასახადებისაგან თავისუფლებოდნენ. „საღვთო სახან-ლუცისაგან“ განთავისუფლების სიგელი. ეტყობა, საერთოდ არ გაიცემოდა. ასეთი შინაარსის ტექსტები არ შემონახულა.

ანიჭებდა რა ამა თუ იმ მეურნეობას ან კერძო პირს გარკვეულ უფლებებს, რაც გამოიხატებოდა იმაში, რომ მათ შეეძლოთ არ გადაეხადათ სახელმწიფო მიწის მფლობელობისათვის დადგენილი სხვადასხვა სახის ბეგარა სახელმწიფოს სასარგებლოდ, შეუვალობის დოკუმენტი, ამავე დროს, კრძალავდა სამეფო ხელისუფლებისა და, საერთოდ, სამეფო ადმინისტრაციის წარმომადგენელთა მხრიდან ძალადობის გამოჩენას განთავისუფლებული მეურნეობისა და ადამიანების მიმართ. ამ უფლების დაცვას ემსახურებოდა სიგელების შემდეგი სტრიქონები, „ისინი (—იგულისხმება მუშა პერსონალი —) არავენ არ გამოიყვანოს (სახან-ლუცის) შესასრულებლად. მათი მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი არავინ არ აიღოს“³⁵; „სახანი (და) ლუცი მას არა-

³³ KBo VI 29, უკანა მხარე, სტრქ. 27; KBo VI 29 III 25; KUB XIII 8, სტრქ. 11; KUB XXVI 43 II 13; KUB XXVI 50, უკანა მხარე, სტრქ. 5.

³⁴ KUB XXVI 43 I 53—59.

³⁵ KUB XIII 8, სტრქ. 9—10.

ვინ არ მოსთხოვოს³⁶; „სახან-ლუცისათვის მას არავე არ მიეკაროს“³⁷; სა-
ხან-ლუცისათვის მას ჭიშკარს არავე არ მიუახლოვდეს³⁸. ზემოაღნიშნულ
უფლებებს თვით დოკუმენტის შემდგენელი მეფის ან დედოფლის სიტყვები
იცავდა. შდრ. მაგალითად: „თაბარნა ხათუსილის, დიდი მეფის, და ფუდუზე-
ფას, დიდი დედოფლის, ხათის დედოფლის სიტყვები არავე არ უარყოს და
არ დაარღვიოს“³⁹. ეს გაფრთხილება ეხებოდა, პირველ რიგში, სამეფო აღმ-
ნისტრაციის წარმომადგენლებს, რომლებთაგან ზოგჯერ შეუვალლობის სიგე-
ლებში დასახელებულია: ოლქის უფროსი (EN/BEL MADGALT)⁴⁰, ქალაქის
თავი (MAŠKIM URU,⁴¹ „ვალდებულების კაცი“ (LÚ-EL-KI)⁴², „ტახტის უფრო-
სი (EN GIŠŠU.A)⁴³, „ძე სასახლისა“ (DUMU É.GAL)⁴⁴ და შესაძლოა, SUKKAL
„მრჩეველი“ თუ „ვეზირი“ (KBo VI 28, უკანა მხარე, სტრქ. 29). ესენი იყვნენ
ოფიციალური პირები, რომელთა სასარგებლოდ სწავდასწავა დასახლებათა უშუა-
ლო მწარმოებლები ასრულებდნენ სახანსა და ლუცის. ამიტომაც აფრთხილებ-
დნენ მათ, რომ ამა თუ იმ მეურნეობის განთავისუფლების შემდეგ მათ აღარ
ჰქონდათ უფლება ექსპლუატაცია გაეწიათ განთავისუფლებული მეურნეობების
უშუალო მწარმოებელთათვის, რომელთა ჭიშკარზე ყველას უნდა დაენახა გან-
თავისუფლების სიმბოლო – GIŠeja.

საგადასახადო-სამეგრო შეუვალლობის ინსტიტუტის განმტკიცებას გარ-
კვეთილი შედეგები უნდა მოჰყოლოდა ხეთური საზოგადოების სოციალურ-
ეკონომიური განვითარების პროცესში, რომელიც მოულოდნელად შეწყდა ძვ.
წ. 1200 წლისათვის. სამეფო კარი, როგორც ჩანს, „ახალი სამეფოს“ დროსაც
ცდილობდა შეეზღუდა კერძო პირთათვის შეუვალლობის მიცემა, მაგრამ მიუხე-
დავად ამისა, იგი მაინც გასცემდა ხოლმე ასეთ იმუნიტეტს, რომელსაც ღებუ-
ლობდნენ მაღალი თანამდებობის პირნი. არსებობდა შესაძლებლობა იმისა,
რომ მათ მიერ ბოძებით მიღებული მიწები, ისევე როგორც ტაძრისათვის ან
საკულტო დაწესებულებებისათვის გაცემული ნაკვეთები, რომელთაც შეუვა-
ლობა ჰქონდათ მიღებული, დროთა განმავლობაში თანდათან გამოეთიშებოდ-
ნენ სახელმწიფო მიწების ფონდს. ამას კი შედეგად უნდა მოჰყოლოდა გარ-
კვეთილი ნაკვეთების გადაქცევა ტაძრის, საკულტო დაწესებულების ანდა
კერძო პირის საკუთრებად, რაც მიწაზე კერძო საკუთრების განვითარებისათ-
ვის გარკვეულ პირობებს ქმნიდა⁴⁵. უნდა აღინიშნოს, რომ უკვე „ახალი სა-
მეფოს“ ხანაში სწორედ ტაძრები, საკულტო დაწესებულებანი და კერძო პი-
რები გვევლინებიან ზემოაღნიშნული მიწების ფაქტიურ მესაკუთრეებად. სხვა-
დასხვა კატეგორიის მიწებისათვის შეუვალლობის მინიჭება, თავის მხრივ, იწ-

³⁶ RUE 1 IV 85.

³⁷ KBo VI 29 III 26–27.

³⁸ KUB XXVI 58 I 13.

³⁹ KBo VI 28, უკანა მხარე, სტრქ. 28–29.

⁴⁰ KUB XXVI 43 II 143.

⁴¹ იქვე, სტრქ. 14.

⁴² იქვე.

⁴³ KBo VI 28, უკანა მხარე, სტრქ. 30.

⁴⁴ KBo VI 28, უკანა მხარე, სტრქ. 29.

⁴⁵ ხეთების სამეფოში ამ ფორმის საკუთრების განვითარების სხვა გზაც არსებობდა, რომ-
ლის შესახებ სხვაგან გვექნება საუბარი.

ვევდა სათანადო მეურნეობებზე უშუალო მწარმოებელთა მიმაგრებას, რაც ამ უკანასკნელთა თავისუფალი გადაადგილების შესაძლებლობას სპობდა. ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიური განვითარების პროცესში ამ მოვლენას გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭებოდა.

როგორც ზემოთ ითქვა, საგადასახადო-საბეგრო შეუველობა ფორმდებოდა დოკუმენტით, რომელიც თანდათან გარკვეულ ფორმას იღებდა, განიცდიდა რა ტერმინოლოგიისა და ფრაზეოლოგიის სტანდარტიზაციას. ჩვენამდე მოღწეული საიმუნიტეტო სიგელების გათვალისწინებით შეიძლება დავადგინოთ მიახლოებითი ფორმა ჩვენთვის საინტერესო დოკუმენტებისა.

ასეთ სიგელს ჰქონდა ერთგვარი „პრეამბულა“, სადაც აღინიშნებოდა დოკუმენტის შემდგენლის სახელი (მეფისა ან დედოფლისა) ზოგჯერ მთელი მისი გენეალოგიის ჩვენებით. ზოგიერთ სიგელში მოყვანილია საბუთის შედგენის მოტივები, შეუველობის გაცემის მიზეზები. ამის შემდეგ ტექსტს მოჰყვებოდა ძირითადი ნაწილი, სადაც მოთხრობილი იყო, თუ სახელდობრ რას გულისხმობდა განთავისუფლება. დოკუმენტის ამ ნაწილში დაწვრილებითაა ჩამოთვლილი სამუშაოები და გადასახადები, რომლებთაგან თავისუფლდებოდნენ ხოლმე მეურნეობანი თუ ცალკეული პირები. შეუველობის ტექსტის სწორედ ეს ნაწილი ატაოებს ტრაფარეტული ფორმულის სახეს, რომელიც უმნიშვნელო ცვლილებებით მეორდებოდა სხვადასხვა სიგელში. შეუველობის დოკუმენტს გააჩნდა აგრეთვე დასკვნითი ნაწილი, რომლითაც იკრძალებოდა შედგენილი დოკუმენტის უგულებელყოფა ან მისი შინაარსის შეცვლა. სიგელის ბოლოში ზოგჯერ წყევლის ფორმულაც უნდა ყოფილიყო ხათის ღვთაებათა დამოწმებით⁴⁶

Г. Г. ГИОРГАДЗЕ

ХЕТТСКИЕ «ИММУНИТЕТНЫЕ ГРАМОТЫ»

Резюме

В статье обобщаются данные хеттских документов (KUB XIII 8; XXVI 43; 58; KBo VI 28; 29 и др.), известных в специальной научной литературе как «иммунитетные грамоты» (Freibriefe, immunity charters). Под этим названием подразумеваются документы, составленные в период Новохеттского царства и касающиеся вопроса освобождения разных хозяйств («домов») от государственных обязательных работ и податей, а именно, от натуральной и трудовой повинностей, т. е., согласно хеттской терминологии, от саххана и луцци. Эти хозяйства вместе с их рабочим персоналом относились к храмовым или культовым учреждениям, а также к отдельным частным лицам.

В работе рассматриваются, по мере возможности, вопросы условий и цели происхождения вышеуказанных хеттских документов, выясняется, что, конкретно, обозначало «освобождение», какими правами обладало то или иное хозяйство (или частное лицо) после получения иммунитета, что запрещалось интересующими нас грамотами, к каким последствиям могло привести развитие института податно-повинностного иммунитета в хеттском обществе и т. д.

⁴⁶ ტექნიკური მიზეზების გამო არ მოხერხდა წინამდებარე ნაშრომისათვის დაგვეტოო ჩვენთვის საინტერესო სიგელები, რომლებსაც ახლო მომავალში გამოვქვეყნებთ სპეციალურ გამოკვლევაში.

Иммуни́тет оформлялся документом, который постепенно получал определенную форму, претерпевая стандартизацию терминологии и фразеологии: грамота имела «преамбулу» с указанием имени составителя документа (царя или царицы), иногда с его полной генеалогией; в некоторых грамотах приводились мотивы составления документа, причины выдачи иммунитета. После этого следовала основная часть, где подробно перечислялись работы и подати, от которых освобождались хозяйства или отдельные лица. Эта часть имела вид трафаретной формулы, повторяющейся с незначительными изменениями почти во всех грамотах. Документ об иммунитете имел также заключительную часть, в которой запрещалось всякое игнорирование условий документа или изменение его содержания. В конце грамоты иногда появлялась формула проклятия с перечислением божеств хеттского пантеона.

წარმოდგინა საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ძველი ისტორიის განყოფილებამ.

В. М. ШАМИЛАДЗЕ

К ВОПРОСУ О ФОРМАХ СКОТОВОДСТВА В ГРУЗИИ

Особенности хозяйственно-культурных достижений, выявленные в настоящее время сравнительным изучением скотоводческой культуры народов Кавказа, требуют всестороннего и тщательного исследования проблем скотоводства. В последнее время особое значение придается этнографическому изучению различных типов скотоводства, сформировавшихся в процессе длительных, интенсивных связей и в условиях аналогичного культурно-исторического развития народов Кавказа, создавших единый «Кавказский культурный мир»¹. Исследования этих традиционных корней скотоводства и их соответствующее обобщение служат разъяснению многих сложных, до сих пор не решенных в науке, вопросов истории и этнографии народов Кавказа.

Результаты исследований некоторых регионов Центрального Кавказа и Закавказья проливают свет на вопросы генезиса этно-культурных и социально-экономических процессов народов Азербайджана², Армении³, Грузии⁴, Кабардино-Балкарии⁵, Чечено-Ингушетии⁶, Осе-

¹ А. И. Робакидзе, Предисловие к Кавказскому этнографическому сборнику, т. V, вып. I, Тб., 1975, стр. 5; Его же, Кавказоведческие проблемы грузинской этнографии, КЭС, т. IV, Тб., 1972, стр. 11, 12, 18.

² Т. А. Бунятов, Из истории хозяйства в древнем Азербайджане (к вопросу об изготовлении молочных продуктов), КСИМК, 67, 1957; Его же, Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы, Баку, 1957.

³ Ю. И. Мкртумян, Некоторые формы сообществ в армянской деревне (вторая половина XIX в.), Историко-филологический журнал АН Арм. ССР, № 4, 1967; Его же, Формы скотоводства и быт населения в Армянской деревне второй половины XIX в., СЭ, № 4, 1968.

⁴ Ц. Н. Бжаня, Из истории хозяйства абхазов, Сухуми, 1962; В. М. Шамиладзе, Формы организации труда в скотоводческом хозяйстве Аджарии (на груз. яз.), Тр. Батумского НИИ АН ГССР, Тб., 1964; Его же, К вопросу горного скотоводства Грузии (на груз. яз.), «Изв. АН Груз. ССР», № 3, 1968; Его же, Альпийское скотоводство в Грузии (на груз. яз.), Тб., 1969; М. Н. Макалатия, Крупное рогатое скотоводство в Тушетии (на груз. яз.), Материалы для этнографического изучения Тушетии, Тб., 1967; Его же, Скотоводство в Месхетии (на груз. яз.), Материалы к этнографическому изучению Месхет-Джавахетии, Тб., 1972; Н. Топурия, Летние и зимние стоянки скота в Западной Грузии (на груз. яз.), В сб.: «Вопросы этнографии Грузии», Тб., 1970; И. Б. Квициани, О древних формах расселения сванов и о системе «Лабав» (на груз. яз.), «Сообщения АН Груз. ССР», № 8, 1973; Т. Ш. Цагарейшвили, Скотоводство в Нижней Картии (на груз. яз.), «Изв. АН Груз. ССР», № 3, 1974; Б. В. Гамкрелидзе, Из истории хозяйственного быта Мтиулетии (Мтиульское орхелаоба), КЭС, т. III, Тб., 1973.

⁵ А. И. Робакидзе, Формы поселения в Балкарии. Хозяйственные условия поселения (на груз. яз.), КЭС, т. I, Тб., 1964; Ю. Н. Асанов, Поселения, жилища и хозяйственные постройки балкарцев во второй половине XIX-40 годах XX в., автореф. на соиск. учен. степени канд. ист. наук, Тб., 1972.

⁶ Б. В. Гамкрелидзе, Из истории скотоводства в Ингушетии, КЭС, т. II, Тб., 1968; Его же, Одна разновидность зимовки скота в горной Ингушетии, в сб.: «Вопросы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока» (на груз. яз.), Тб., 1968.

тии⁷. Дагестана⁸, Адыгеи⁹ и др. Несмотря на это, в целом комплексное исследование проблем истории и этнографии скотоводства Кавказа пока что остается делом будущего.

В исследовании культурно-исторических проблем скотоводства в специальной литературе большое внимание уделяется вопросам научной классификации форм скотоводства¹⁰. В последние годы в связи с созданием историко-этнографического атласа Кавказа единая научная классификация форм скотоводства становится особо необходимой.

Исследователи в прошлом, касаясь отдельных вопросов истории и этнографии скотоводства Кавказа, неоднократно указывали на разнообразие форм местного скотоводческого хозяйства¹¹. Тем не менее они не дали нам какой-либо конкретной классификации скотоводства Кавказа.

Отдельные вопросы форм скотоводства Кавказа даны в указанных трудах исследователей — этнографов Советского периода. В последнее время особое внимание было уделено вопросам классификации форм скотоводства народов Закавказья — Азербайджана, Грузии и Армении¹². Несмотря на определенные успехи в изучении характерных черт той или иной формы скотоводства, все же чувствовалась недостаточность степени привлечения данных общей, специальной литературы и новых этнографических материалов. Успешное решение этого вопроса требовало интенсивной полевой и исследовательской работы во всех основ-

⁷ З. Д. Гаглоева, Скотоводство в прошлом у осетин, МЭГ, т. XII—XIII, Тб., 1963; Б. В. Гамкрелидзе, Система скотоводства в горной полосе Северной Осетии, «Изв. АН Груз. ССР», № 3, 1975.

⁸ С. Х. Асятилов, Историко-этнографические очерки хозяйства аварцев (XIX — первая половина XX вв.), Махачкала, 1967.

⁹ А. Х. Зафесов, К вопросу разведения крупного рогатого скота в Адыгее в XIX в., Учен. зап. Адигейского НИИ, вып. IV, Краснодар, 1965.

¹⁰ F. Stebler, Alp und Weidewirtschaft, Berlin, 1903; I. Spann, Alpwirtschaft, Freising, 1923; E. Muller, Die Herdenwanderungen im Mittelgebirge (Transhumance), Pettermans Geographische Mitteilungen, 84, Gotha, 1938; J. Frodin, Zentraleuropas Alpwirtschaft, Oslo, 1940; H. Boesch, Nomadismus, Transhumanz und Alpwirtschaft, Die Alpen, XXVII, 1951; S. Berezowski, Problemy geograficzne pasterstwa wedrownego. Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala, т. I, Warszawa, 1959; С. И. Руденко, К вопросу о формах скотоводческого хозяйства и кочевниках, Сборник Географического общества СССР, Отд. этногр., т. I, 1961; Г. Е. Марков, Некоторые проблемы возникновения и ранних этапов кочевничества в Азии, СЭ, № 1, 1973.

¹¹ Х. А. Вермишев, О скотоводстве на Кавказе в связи с пастбищным вопросом, МУКЛЗПИСК, т. I, Тифл., 1887; В. Н. Геевский, О состоянии скотоводства в верховьях рр. Терека и Белой Арагии, МУКЛЗПИСК, I, Тифл., 1887; П. З. Андроников, Скотоводство в Закавказском крае, СМИБГКЗК, т. V, ч. I, Тифл., 1888; П. С. Варавин, Летние и зимние пастбища Закавказского края, СМИБГКЗК, т. V, ч. II, Тифл., 1888; А. А. Калантар, Состояние скотоводства на Кавказе, МУКЛЗПИСК, т. II, Тифл., 1890; А. Натроев, О крупном рогатом скоте в Тифлисской губернии, ТКОСХ, № 7—8, 1891.

¹² Т. А. Бунятов, Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы, стр. 117—120; В. М. Шампладзе, Альпийское скотоводство в Грузии, стр. 11—24; Его же, К вопросу о характере альпийского скотоводства в Грузии, в сб.: «Быт и культура населения Юго-Западной Грузии», Тб., 1973, стр. 16—22; Ю. И. Мкртымян, К изучению форм скотоводства у народов Закавказья, в сб.: «Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX—XX вв.», М., 1971, стр. 116—135.

ных регионах Кавказа. С удовлетворением надо отметить, что именно последние 10—15 лет ознаменовались широким размахом полевой этнографической работы в области изучения скотоводческой культуры отдельных народов Кавказа¹³. В процессе исследований большое внимание уделялось известным в специальной литературе классификациям форм скотоводства, дающим определенное представление о системе скотоводства в различных регионах Европы и Азии¹⁴.

Сравнительным изучением вопросов истории и этнографии скотоводства Кавказа выявлено, что характерные особенности основных и параллельных баз скотоводческого хозяйства, территориального расположения поселений и сезонных пастбищ, годичного цикла ухода за скотом, форм эксплуатации пастбищ и организации труда в скотоводстве, сложившиеся еще с древнейших времен в конкретной природно-хозяйственной среде и формировавшиеся под непосредственным влиянием внутренних и внешних социально-политических и экономических факторов, являются главными определяющими признаками той или иной формы скотоводства народов Кавказа.

В историческом прошлом по этим компонентам в Грузии образовались четыре основные формы скотоводческого хозяйства: **горное скотоводство**, **малое кочевничество** или так называемое *Transhumance*¹⁵,

¹³ За последнее десятилетие этнографическому изучению скотоводства отдельных районов Кавказа было посвящено 7 кандидатских диссертаций (см. авторефераты В. М. Шамиладзе, *Скотоводство в Западной Грузии*, Тб., 1965; А. Х. Зафессов, *Животноводческое хозяйство в Адыгее*, Майкоп, 1967; Ю. И. Мкртумян, *Формы скотоводства в Восточной Армении*, М., 1968; Б. В. Гамкрелдзе, *Скотоводство в горной Ингушетии*, Тб., 1969; И. Б. Квициани, *Скотоводство в Сванети*, Тб., 1975; М. Н. Макалатия, *Скотоводство в горной части Восточной Грузии*, Тб., 1975; Т. Ш. Цагарейшвили, *Скотоводство в Нижней Картли*, Тб., 1975).

¹⁴ J. Frodin, указ. работа; Егo же, *Les formes de la vie pastorale en Turquie*, *Geografiska annaler*, XXVI, Stockholm, 1944, стр. 3—4; Н. А. Кисляков, *Древние формы скотоводства и молочного хозяйства у горных таджиков бассейна р. Хингоя*, «Изв. Тадж. фил. АН СССР», № 15, Сталинабад, 1949; L. Foldes, *A Juhortortas tipusai és építmeney a Karpatmedeneeben Neprazi Kozlemeneyek т. III.*, № 1—2, Budapest, 1957; K. Dobrowolski, *Die Haupttipen der Hirtenwanderungen in den Nordkarpaten. Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*, Budapest, 1961, И. Влэдучиу, *О горно-скотоводческом хозяйстве румынских молан*, СЭ, № 6, 1962; V. Romulus, *Tipuri de pastorit la Romini (sec XIX—inseputul sec XX)*, Bucuresti, 1964; Б. Х. Кармышева, *Типы скотоводства в южных районах Узбекистана и Таджикистана (конец XIX—начало XX века)*, СЭ, № 3, 1969; N. Dupare, *L'evelage pendulaire double dans la vie pastorale Carpatique*, Тр. VII МКАЭН, т. II М., 1971; В. Korpczynska-Jawors'ka, *La vie pastorale dans les Carpates, ses formes, et ses types regionaux*, Тр. VII МКАЭН, т. II, М., 1971; I. Podolak, *Les formes traditionnelles de l'organization pastorale en Sloveque*, Тр. VII МКАЭН, т. II, М., 1971.

¹⁵ Научная классификация скотоводческого хозяйства требует терминологического размежевания главных форм скотоводства народов Кавказа. Термин *Transhumance* — перегон овец в горы на летние пастбища (Французско-русский словарь, М., 1967, стр. 804), который успешно применяется вышеуказанными зарубежными исследователями, в кавказоведческой этнографической литературе впервые был предложен нами (В. М. Шамиладзе, К этнографической характеристике ийлажного скотоводческого хозяйства Грузии, Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований в СССР 1964 г., Баку, 1964, стр. 37). Для соответствующей формы скотоводства Кавказа взамен термина **отгонно-пастбищное скотоводство** *Transhumance* удачно применяется и польским

кочевое скотоводство и равнинное скотоводство со стойловым содержанием скота и выпасом на присельских пастбищах.

Ведущая форма скотоводства — горно-альпийское скотоводство — характерно только лишь для аборигенного населения горной полосы Грузии. Согласно археологическим данным, горно-альпийское скотоводство в Закавказье ведет начало с эпохи энеолита¹⁶. Результаты раскопок в различных частях Кавказа показывают, что процесс генезиса и формирования горного скотоводства на северных и южных склонах Центрального, а также Южного Кавказа проходил под знаком длительного и непрерывного влияния равнинных и степных культур Закавказья и Северного Кавказа. Происходившие в течение тысячелетий в этих двух различных по своему историческому развитию регионах социально-политические и экономические сдвиги в той или иной степени отражались на культурной и хозяйственной жизни непосредственно примыкающих к ним горцев Кавказа, что в свою очередь обусловило особенности горного скотоводства Закавказья и Северного Кавказа¹⁷.

Характерные черты горного скотоводства Грузии указывались еще античными авторами (Ксенофонт, Арриан и др.). О большом хозяйственно-экономическом значении горного скотоводства Грузии сообщается также в грузинских письменных источниках¹⁸. По этнографическим материалам конца XIX и начала XX вв. в Грузии типичные формы альпийского скотоводства сложились в горной Раче, Сванети, Пшав-Хевсурети, Месхет-Джавахети, Аджарии и горной Имерети. Основная хозяйственная база горного скотоводства с оседлым населением, занимающимся земледелием, расположена в предгорной и горной зоне. Скотоводческое хозяйство указанного типа представлено в вертикально-зональном разрезе **предгорных, горных и высокогорных** полос. Симбиоз скотоводства с земледелием, при котором основная часть

географом С. Березовским (S. Berezowski, указ. раб., стр. 111—114). В научной литературе последнего периода указанная форма скотоводства упоминается также термином **малое кочевничество** (Г. Е. Марков, Рецензия на книгу «Viehwirtschaft und Hirtenkultur, Ethnographische Studien, Budapest, 1969», СЭ, № 2, 1971, стр. 161—162), более удачно указывающим особенности данной формы скотоводства.

¹⁶ Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, Л., 1949, стр. 40; Его же, Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, СА. т. XXIII, 1955, стр. 6.

¹⁷ Б. Б. Пиотровский, Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, стр. 14; Е. И. Крупнов, Древняя история Северного Кавказа, М., 1960, стр. 305—306; В. И. Маркович, Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н. э.), МИА № 93, 1960, стр. 133; О. М. Джанашидзе, К истории грузинских племен на ранней стадии медно-бронзовой культуры (на груз. яз.), Тб., 1961, стр. 242—247; Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964, стр. 139—203; К. Х. Кушнарера, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры Южного Кавказа, Л., 1970, стр. 109—112; Р. М. Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века, М., 1975, стр. 377—382.

¹⁸ См. Картелис Цховреба (на груз. яз.), т. I—II, Тб., 1955—1959; Памятники древнегрузинской этнографической литературы, т. I, II, IV (на груз. яз.), Тб., 1964—1968; Документы по социальной истории Грузии, т. I, Тб., 1940; Документы по истории Грузии, т. I, ч. I—II, Тб., 1954—1960; Ф. Д. Жордания, Хроники и другие материалы по истории и литературе Грузии, т. I—II, Тифлис, 1892—1897, т. III, Тб., 1967; Вахушти Багратиони, Описание царства Грузинского (на груз. яз.), Тб., 1941; И. А. Джавахишвили, Экономическая история Грузии, т. I — II (на груз. яз.), Тб., 1930—1935.

паселения ведет оседлое земледельческое хозяйство, а горным скотоводством и вертикально-зональным передвижением скота руководят отдельные члены семьи — лица, необходимые для ухода за скотом, — главная характерная черта горно-альпийского скотоводства Грузии¹⁹.

В соответствии с уровнем культурно-исторического развития горного скотоводства в конкретных природно-хозяйственных условиях Грузии сложились два наиболее характерных подтипа: **отгонное скотоводство** и **внутриальпийское скотоводство**.

Отгонное скотоводство по масштабам распространения, а также хозяйственно-экономическому значению является главным подтипом горного скотоводства Грузии и Кавказа. Если специфические особенности отгонного скотоводства сложились в предгорных и в некоторых горных частях Кавказа и равномерно совмещали интересы скотоводства и земледелия, то характерные черты внутриальпийского хозяйства наибольшее развитие получили в высокогорных селах с преобладающим значением скотоводства.

В большинстве предгорных и горных районах Грузии (Аджария, Рача-Лечхуми, Сванети, Хевсурети и т. д.) при отгонном скотоводстве сезонный перегон скота от основных хозяйственных баз к летним пастбищам и обратно соответствовал хозяйственным и климатико-географическим условиям вышеуказанных естественно-исторических зон, представляющих ступени альпийского хозяйства горной Грузии. Весной, летом и ранней осенью, в период обработки и уборки земледельческих культур, скот вместе с обслуживающим персоналом находился на различных горных и высокогорных пастбищах. После уборки и заготовки определенного количества зимних кормов начинался период стойлового содержания скота в основных хозяйственных базах (октябрь-март)²⁰.

Совмещение интересов двух основных отраслей хозяйства — скотоводства и земледелия, в условиях ограниченных земельных угодий, незначительного количества зимнего запаса кормов, бездорожья и сравнительной замкнутости отдельных ущелий, вызывающих большие трудности стойлового содержания скота, во многих горных ущельях Грузии породило практику сезонного перегона скота в параллельные хозяйственные базы **Лабави//Сабосло**, расположенные в непосредственной близости от поселений в лесной субальпийской зоне. Локальные формы Лабави//Сабосло имели комплексные жилища и хозяйственные постройки. Наряду с весенними и осенними пастбищами, скотоводы располагали просторными сенокосами и огородами. Здесь же сеяли кукурузу, пшеницу, овес и рожь особых горных сортов, занимались пчеловодством, домашним ремеслом, а также заготовкой лесоматериалов. В параллельных базах обычно были устроены большие тока, мельницы, крупорушки и другие хозяйственные постройки. Лабави//Сабосло было снабжено орудиями труда и инвентарем, а также транспортными средствами, необходимыми для самостоятельной хозяйственной жизни. Организационно-хозяйственные функции ведения скотоводства в Лабави//Сабосло в условиях большой семьи осуществлялись отдельными членами семьи поочередно.

¹⁹ В. М. Шамладзе, Альпийское скотоводство в Грузии, стр. 162.

²⁰ В. М. Шамладзе, Альпийское скотоводство в Грузии, стр. 14—27; Его же, Скотоводство в Рача-Лечхуми (на груз. яз.), в сб.: «Культура и быт Юго-Западной Грузии», т. III, Тб., 1975, стр. 3—57; Его же, Крупное рогатое скотоводство в Сванети (на груз. яз.), там же т. IV, Тб., 1976, стр. 16—19.

По своему хозяйственному значению Лабави// Сабосло часто конкурировало с основной хозяйственной базой. Симптоматичен в этом отношении тот факт, что указанные выше параллельные хозяйственные базы нередко превращались в отдельные селения или же их участки. Подобные явления, неоднократно обнаруживающиеся в быту горцев Грузии, имели существенное значение в процессе формирования типа поселений горной Грузии²¹.

В становлении характерных черт горного скотоводства Кавказа особое значение имеет своеобразный подтип альпийского хозяйства **внутриальпийское скотоводство**.

Внутриальпийское скотоводство, известное в научной литературе под названием *Heimalpen*²², характерно для высокогорных поселений Грузии (высокогорные села Сванети, Хевсурети, Месхет-Джавахети и др.), расположенных в непосредственной близости от субальпийских и альпийских пастбищ. Такое расположение поселений и пастбищ исключало вертикальное передвижение скота и обслуживающего его персонала, характерное для отгонного скотоводства. При внутриальпийском хозяйстве летом скот выгонялся на близлежащие пастбища, а зимой практиковалось стойловое содержание скота²³.

Относительно высокое расположение поселений над уровнем моря ограничивало разведение земледельческих культур во внутриальпийском хозяйстве. В суровых климатических условиях, с крайне ограниченным вегетативным периодом некоторые горные породы эндемных зерновых культур не всегда успевали созреть. Основные земельные угодья указанных поселений занимали альпийские луга и пастбища. Особое внимание уделялось луговодству, обеспечивающему стойловое содержание скота в течение продолжительной зимы. Это обстоятельство исключало ведение многоотраслевого хозяйства, и основную хозяйственную деятельность населения представляло скотоводство²⁴.

Интересы расширения этой единственной отрасли хозяйства при внутриальпийском хозяйстве породили довольно оптимальную систему использования местных природно-хозяйственных условий. В этом отношении наиболее интересным кажется использование южных солнечных склонов высокогорных пастбищ в виде параллельных баз зимой. По обеим сторонам Центрального и Южного Кавказа такие параллельные базы устраивались непосредственно в субальпийской, иногда даже и в альпийской зоне близ высокогорных поселений. По своим функциональным значениям эти базы служили исключительно интересам скотоводства; ими пользовались в условиях мягкой зимы и ранней весной. В теплые зимние дни, когда ветер уносил снег с горных склонов, скот выгонялся на пастбище. Копытами взрыхляя оставшийся снег, животные добывали себе корм, в ненастную же погоду скот под-

²¹ Г. С. Читая, Тип поселения в Мтиулетси (на груз. яз.), МЭГ, т. VI, 1953, стр. 128—130; Р. Л. Харадзе, А. И. Робакидзе, Сванское село в прошлом (на груз. яз.), Тб., 1964, стр. 36—39, 48—49; Б. В. Гамкрелидзе, Из истории хозяйственного быта в Мтиулетси, стр. 43—60; В. М. Шамиладзе, Альпийское скотоводство в Грузии, стр. 91—97; Его же, К вопросу о параллельных хозяйственных базах в Грузии (на груз. яз.), Краткие содержания докладов XII респ. науч. сессии Батумского НИИ АН ГССР, Тб., 1973, стр. 15—20; И. Б. Квициани, О древних формах расселения сванов и о системе лабав, стр. 753—755.

²² J. Frodin, Zentraleuropas Alpwirtschaft, стр. 14.

²³ В. М. Шамиладзе, К вопросу о характере альпийского скотоводства Грузии, стр. 20—21.

²⁴ Там же, стр. 21.

вергался стойловому содержанию. Запас корма заготавливали на горных сенокосах, нередко расположенных вокруг хозяйственных баз. На таких высокогорных базах скотоводы часто строили пастушьи хижинки с хлевами, сеновалами и т. д.²⁵

Особенности отгонного и внутриальпийского хозяйства обуславливали возникновение и формирование сложных институтов организации труда в скотоводческом хозяйстве Грузии. Засвидетельствованные в различных районах Грузии **ригит менахиреоба** — исполнение обязанностей пастуха — **менахире** по очереди, а также сельско-общинное или ушельное объединение — **сатемо менахиреоба**, предполагающее выделение специальных лиц — пастуха крупного рогатого скота — **менахире**, овчара — **мечхвре**, пастуха для быков — **мехре**, для телят — **мехборе** и т. д., отвечали конкретной хозяйственно-географической среде и культурно-историческим условиям того или иного района Грузии²⁶. Локальными особенностями горного скотоводства вызвано также формирование сложных институтов **габареба** (передача скота из равнинных сел в горные для перегона на альпийские пастбища), **лабма** (передача скота на зиму в села, более обеспеченные зимними кормами), **мемтевроба** (выделение специальных лиц — женщин — для ухода за скотом и приготовления молочных продуктов на альпийских пастбищах) и др.²⁷

Вопрос о скотоводческом хозяйстве *Trashtumanse* или же **малом кочевничестве**, в прошлом сложившемся в различных частях света, в частности в Альпах, Аппенинах, на Пиринеях, в Карпатах, на Балканском полуострове, в странах Африки и Азии, а также Америки, стал одним из спорных в специальной научной литературе. Установлено, что указанная форма скотоводства характеризуется признаками как кочевого, так и альпийского скотоводства, и является как бы переходящей из одной формы в другую. При такой форме скотоводства скот, как и при кочевом скотоводстве, круглый год находится в движении, но в отличие от кочевничества хозяйственно-экономическое и организационное управление малого кочевничества тесно связано с независимой от скотоводства хозяйственной базой оседлого населения, занимающегося в основном земледелием²⁸.

Ввиду такой, как бы раздвоенной формы хозяйства, стадо от летних к зимним пастбищам и обратно сопровождалось не всей семьей, а только лишь ее отдельными членами — лицами, необходимыми для ухода за скотом и ведения молочного хозяйства. С другой стороны, исключение стойлового содержания скота зимой в основных хозяйственных базах и широкое использование зимних равнинных пастбищ является главной чертой, отличающей малое кочевничество от альпийского скотоводства.

Большинство исследователей, изучающих скотоводческую культуру различных народов мира по основным компонентам, определяющим формы и системы скотоводства, классифицируют малое кочевничество,

²⁵ В. М. Шамиладзе К вопросу о параллельных хозяйственных базах в Грузии, стр. 18.

²⁶ В. М. Шамиладзе, Формы организации труда в скотоводческом хозяйстве Аджарии, стр. 156—172; Его же, К вопросу о характере альпийского скотоводства Грузии, стр. 22—23.

²⁷ В. М. Шамиладзе, К вопросу о характере альпийского скотоводства в Грузии, стр. 23—24.

²⁸ L. Foldes, Vorwort. Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa, Ethnographische Studien, Budapest, 1961, стр. 6—7; J. Frodin, Zentraleuropas Alpwirtschaft, стр. 18—19.

наряду с альпийской и кочевой формами скотоводства, как определенную самостоятельную форму ведения скотоводческого хозяйства²⁹. Нельзя не возразить также против мнения некоторых зарубежных исследователей, считавших возникновение этой формы скотоводства у некоторых народов Европы результатом их генетической связи с восточными степными кочевыми народами или же их непосредственного влияния благодаря миграции³⁰.

Займствование многих элементов хозяйства у отдельных народов Европы и Азии хорошо известны в научной литературе, но предположение о генезисе европейского пастушества путем миграции азиатских кочевников противоречит известным археологическим данным о развитии скотоводства в Европе последнеиндусовского периода³¹. Советские ученые, не отрицая возможностей различного рода миграции, в том числе и хозяйственно-культурной, большое внимание уделяют проблемам конвергентного развития хозяйства, выявлению общих закономерностей развития скотоводства в аналогичных условиях³².

Очевидно, возникновение и дальнейший генезис упомянутой формы скотоводства как в Европе, так и в других частях мира, в том числе и на Кавказе, связаны с конкретными природно-хозяйственными условиями и культурно-историческим процессом развития того или иного народа.

Изучение малого кочевничества Грузии и Кавказа не имеет самостоятельной истории. В условиях отсутствия определенной системы классификации форм скотоводства во многих трудах дореволюционных исследователей рассмотрены лишь только отдельные характерные черты и свойства данной формы хозяйства. Так, например, у Х. А. Вермишева возникновение указанной формы скотоводства объясняется разнообразием природно-хозяйственных условий Кавказа. При такой форме скотоводства становится возможным широкое использование голых степей, оживающих только зимой, а также высокогорных пастбищ, покрытых богатой альпийской растительностью летом³³. В Грузии существование такой формы скотоводства академик И. А. Джавахишвили связывал с рациональным использованием зимних и летних пастбищ³⁴.

С точки зрения изучения малого кочевничества, в частности овцеводства, интересны труды советских исследователей, освещающих разные вопросы скотоводства Грузии³⁵. Несмотря на то, что они не

²⁹ E. Müller, указ. раб., стр. 364—369; H. Boesch, указ. раб., стр. 202—207; S. Berezowski, указ. раб., стр. 79—81; L. Foldes, Vorwort. Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa, стр. 5—6. Не располагая достаточным этнографическим материалом и данными специальной литературы, в ранее опубликованных трудах Transhumance мы рассматривали как подтип альпийского скотоводства.

³⁰ L. Foldes, указ. раб., стр. 6—7. Заключение Ласло Фельдеша о сходстве определенных черт скотоводческого хозяйства народов Средней Европы и различных областей Азии путем прямых заимствований и миграции фигурирует и в последующих трудах автора (см. предисловие сборника «Viehzucht und Hirtenkultur. Ethnographische Studien». Herausgegeben von L. Foldes, Budapest, 1969).

³¹ Г. Е. Марков, Рецензия на книгу «Viehwirtschaft und Hirtenkultur», стр. 161.

³² Там же стр. 161—162.

³³ Х. А. Вермишев, указ. раб., стр. 94.

³⁴ И. А. Джавахишвили, Экономическая история Грузии, т. I, стр. 316—317.

³⁵ М. Д. Рчеулишвили, К истории скотоводства Грузии, Тб., 1953; Его же, Отгонное скотоводство Грузии и пути его улучшения, Тб., 1957; А. Кацадзе, Мате-

ставят своей целью классификацию малого кочевничества Грузии, рассмотренные ими вопросы, несомненно, ценны для составления такой классификации.

Традиционные корни малого кочевничества Грузии отчетливо прослеживаются в археологических материалах. В результате раскопок последних лет в долинах рек Иори и Алазани выявлены интересные хозяйственные комплексы, указывающие на сложные формы малого кочевничества в Грузии средней и позднебронзовой эпохи³⁶. Эти новые данные подтверждают предположение ученых о тесной хозяйственно-культурной взаимосвязи исторических провинций Грузии — Триалети и Кахети, представляющих обширные летние и зимние пастбища для ведения более рациональной формы скотоводческого хозяйства³⁷.

Высокий уровень развития в прошлом данной формы скотоводства, в частности овцеводства, подтверждается также многочисленными письменными источниками. Однако из этих же источников вычисляется, что интенсивное развитие малого кочевничества неравномерно проявлялось в отдельные эпохи истории Грузии и Кавказа. В условиях феодальной раздробленности территориальное единство зимних и летних пастбищ, необходимых для ведения данной формы овцеводства, временами нарушалось и сильно ограничивалось. Несмотря на это, горцы Грузии и Кавказа в промежутках между непрерывными войнами и нашествиями старательно восстанавливали традиционную форму скотоводства, предусматривающую стройное и последовательное использование хозяйственно-географических условий равнин и гор Кавказа.

Исходя из этих факторов, становится ясным, что малое кочевничество наиболее широко распространилось в тех районах Кавказа, где с благоприятными социально-политическими и экономическими условиями страны совпадало и территориальное единство обширных равнинных и горных пастбищ. В Грузии в наиболее благоприятных условиях оказались овцеводы Восточной и Юго-Восточной Грузии, чем и обусловилось формирование у них сравнительно развитых форм малого кочевничества.

В письменных источниках X—XI вв. ясно указывается о заинтересованности горцев-гушун в равнинных пастбищах Кахети³⁸. Впоследствии они неоднократно добивались права от грузинских царей на использование восточногрузинских зимних пастбищ и регулярно пользовались ими³⁹. Овцеводство в Тушети особое развитие получило в XVI—XVIII вв., когда сравнительно благоприятные политические условия страны давали возможность тесной хозяйственно-культурной

риалы к истории овцеводства Грузии (на груз. яз.). МЭГ, т. VII, 1955; Д. Павлиашвили, Овцеводство в Кизики (на груз. яз.), в сб.: «Вопр. этногр. Грузии», Тб., 1964.

³⁶ Новые страницы истории Грузии, газ. «Коммунисти» от 16 ноября 1971; К. Пицхелаури, Основные проблемы истории восточногрузинских племен XV—XVII вв. до н. э., (на груз. яз.), Тб., 1973, стр. 108—109.

³⁷ К. Пицхелаури, указ. раб., стр. 108. О древних традициях использования летних пастбищ Триалети восточногрузинскими овцеводами указывается и в письменных источниках. В этом отношении весьма интересны сведения «Картлис Цховреба», касающиеся овцеводов из Мухети, пригнавших свои отары на триалетские летние пастбища близ озера Паравани (Картлис Цховреба, т. I, стр. 85—86).

³⁸ Вахушти Батонишвили, Жизнь Грузии, Тб., 1913, стр. 151.

³⁹ Там же, стр. 163.

и экономической связи Кахети с горами Восточной Грузии. настолько важной и жизненной была эта связь для овцеводов-тушин, что, когда в середине XVII в. в равнинные районы Кахети вторглись иноземные завоеватели, и горцы Восточной Грузии почувствовали реальную угрозу навсегда оторваться от обширных зимних пастбищ, они стали неоднократно обращаться к царскому двору России, прося политической помощи и покровительства⁴⁰. Они также приняли активное участие в объединенном восстании Кахети и после изгнания завоевателей прочно укрепились на зимних пастбищах Алазанской равнины⁴¹.

С развитием капиталистических отношений, с увеличением товарообмена и торговли малое кочевничество отдельных районов Кавказа достигает новых рубежей. Так, например, не уместившись в рамках восточногрузинских зимних пастбищ, овцеводы Грузии, отправляясь по длинным и опасным маршрутам Чечено-Ингушетии, регулярно появлялись на Кизлярских пастбищах побережья Каспийского моря⁴².

Этнографические данные свидетельствуют, что малое кочевничество Грузии развивалось не только на базе овцеводства. В Западной Грузии, в частности в Самегрело, оно было связано с развитием преимущественно крупного рогатого скота. Ведение скотоводческого хозяйства на альпийских, субальпийских, а также разнотравных пастбищах Колхидской низменности формами организации труда, типами сезонных поселений и разнообразием жилых и хозяйственных построек полностью отвечало хозяйственно-экономическим требованиям малого кочевничества⁴³.

Удаление летних и зимних пастбищ от основных хозяйственных баз, сложность скотопрогонных маршрутов и годичного цикла ухода за скотом при малом кочевничестве требовало высокой организации труда в скотоводстве. У скотоводов Грузии экономическая и организационная сторона управления хозяйством осуществлялась институтом **Монарееби** (у овцеводов) и **Окатури** (у скотоводов), предусматривающим объединение нескольких хозяйств с целью совместного ведения хозяйства. Для руководства товариществом выделялись более опытные в хозяйственно-организационном отношении члены товарищества — **Саркали** (у овцеводов) и **Бинис тави** (у скотоводов).

Привлекают внимание разнообразные процессы малого кочевничества, касающиеся подготовки скота для перегона на летние пастбища, организация перегона, распределение функций между членами товарищества на летних пастбищах и т. д.

Сравнительным изучением малого кочевничества и горно-альпийского скотоводства прослеживаются некоторые главнейшие черты, существенно различающие эти две формы скотоводческого хозяйства в Грузии. Круглогодичное отсутствие скота на основных хозяйственных базах четко отразилось в планировке поселений, не требующей специальных скотопрогонных артерий для выгона и загона скота с присельских и горных пастбищ. Жилые и хозяйственные сооружения также освобождались от специальных скотоводческих построек и помещений,

⁴⁰ М. Полиняктов, Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, Тб., 1937, стр. 252.

⁴¹ Очерки истории Грузии, т. V (на груз. яз.), Тб., 1975, стр. 305.

⁴² В. М. Шамиладзе, Из истории малого кочевничества Грузии (на груз. яз.), Материалы XIII республиканской научной сессии, посвященной 250-летию основания Академии наук СССР, Тб., 1976, стр. 67—72.

⁴³ В. М. Шамиладзе, Скотоводство в Самегрело (на груз. яз.), В сб.: «Культура и быт населения Юго-Западной Грузии», Тб., 1974, стр. 36—65.

что способствовало соответствующему расширению жилых комплексов и благоустройству крестьянской усадьбы.

Скопление большого количества скота в товариществах наложило своеобразный отпечаток на форму поселения при альпийских пастбищах. Вместо общинно-группового поселения, отвечающего требованиям объединения ограниченного количества общинного стада у одного или нескольких пастухов при альпийском скотоводстве, огромное количество скота при малом кочевничестве требовало разрозненного поселения товариществ на отдельных участках летних пастбищ, что обеспечивало независимое ведение хозяйства.

Экстенсивный характер ведения скотоводства при малом кочевничестве, по сравнению с горно-альпийским хозяйством, в сфере организации и разделения труда породил еще одну отличительную черту. Если в горно-альпийском скотоводстве женщины (мемтеври и др.) выполняют основные функции ухода за скотом, приготовления и распределения молочных продуктов в течение всего года, то при малом кочевничестве участие женщин в скотоводстве исключено. Ведение скотоводства с отрывом от основных баз, длительные перегоны от зимних пастбищ к летним и обратно, делало необходимым участие в них только мужчин.

В Грузии развитие **кочевого скотоводства** в качестве самостоятельной формы хозяйства связано с вторжением различных народов (турки, монголы и др.), а также с мирным переселением отдельных племен (курды, хемшины и др.) из соседних стран.

О существовании весьма определенной формы кочевого скотоводства у турков-сельджуков во время их нашествия на Грузию упоминает летописец «Картлис Цховреба»⁴⁴. В некоторых грузинских источниках мы также встречаем описание кочевой формы скотоводства и у других иноземных завоевателей⁴⁵, а кочевники и полукочевники — курды, татары и хемшины — обитали в различных районах Грузии до последнего периода⁴⁶.

Кочевые и полукочевые племена зимой обитали в основном в низменных частях Восточной Грузии (Нижняя Картли, Кахети и т. д.), а также в некоторых районах Колхидской низменности, в устьях рек Чорохи, Чолоки, Риони и т. д.), а летом пользовались горными пастбищами Юго-Восточной и Восточной Грузии⁴⁷.

Не имея основной хозяйственной базы в Грузии, кочевое скотоводство характеризовалось основными признаками и особенностями кочевничества. Однако из-за своеобразных природно-географических условий, в отличие от кочевания степно-оазисного типа, в Грузии

⁴⁴ Картлис Цховреба, т. I, стр. 332. См. также Ф. Д. Жордания, Хроники и другие материалы по истории и литературе Грузии, т. I, стр. 231.

⁴⁵ Я. Лордкипанидзе, Нижняя Картли в первой четверти XVIII столетия, т. I—IV, Исследование источников и географические сведения, Тб., 1935—1938, т. I—II, стр. 248—249, т. III—IV, стр. 135—140; Вахушти Багратиони, Описание царства Грузинского, стр. 51—55; Вахтанг VI, Даsturламали, Памятники Грузинского права, т. II, Тб., 1965, стр. 288—297; И. А. Джавахишвили, История грузинского народа, т. III (на груз. яз.), Тб., 1966, стр. 344.

⁴⁶ И. Л. Бахтадзе, Кочевники Закавказского края, СМИБГКЗК, т. III, ч. 2, Тифл., 1888, стр. 70—79; А. А. Калантар, Состояние скотоводства на Кавказе, стр. 135—137; О. Л. Вильчевский, Курды, М—Л., 1961, стр. 24—25; Т. Ф. Аристова, Курды Закавказья, М., 1966, стр. 36—41.

⁴⁷ Н. А. Бердзенишвили и др., История Грузии, Тб., 1956, стр. 143.

практиковалось вертикально-зональное кочевание от зимних равнинных пастбищ к горным, альпийским и обратно.

Аналогичная форма кочевания практиковалась и у полукочевых скотоводов Грузии, с той лишь разницей, что на равнинах они имели постоянные зимние стоянки и частично занимались разведением различных земледельческих культур. Впоследствии это обстоятельство сыграло главную роль в процессе оседания полукочевых скотоводов в Грузии.

Равнинное скотоводство Грузии, представленное в нагорных и равнинных частях Западной и Восточной Грузии, развивалось в относительно ограниченных масштабах и из-за развитой формы плужного земледелия в основном было представлено рабочим скотом. В свободное от земледельческих работ время рабочий скот с небольшим числом молочного скота летом пасся в низменных присельских пастбищах под присмотром сельских пастухов. Зимой рабочий скот дополнительно кормили заготовленным летом сеном и отчасти зерновым кормом, а стадо молочного скота и молодняка в основном выгонялось на зимние пастбища. В равнинном скотоводстве стойловое содержание скота доводилось до минимума.

Таковы главные черты основных форм скотоводства в Грузии. По своим масштабам и хозяйственному значению ведущие формы скотоводческого хозяйства аборигенного населения Грузии, несомненно, преобладали над кочевыми и равнинными формами скотоводства. С развитием горно-альпийского скотоводства и малого кочевничества связаны многие важные элементы культурно-исторического порядка не только в области хозяйственного быта и материальной культуры народа, но и в сфере социально-идеологических взаимоотношений.

Указанная нами выше классификация форм скотоводства Грузии, основанная на конкретном этнографическом материале и данных специальной литературы, отличается от классификации скотоводческих форм у закавказских народов, в том числе у грузин, предложенной Ю. Мкртумяном⁴⁸. Опираясь на работы предыдущих исследователей, в первую очередь на работы известного исследователя А. З. Тамамшева⁴⁹, Ю. Мкртумян классифицирует у закавказских народов четыре основные формы скотоводства: **оседлое скотоводство** с двумя подтипами — долинным и горным, **кочевое**, **полукочевое** и **отгонное скотоводство**⁵⁰.

Ограничение лишь данными этнографической действительности Армении, где, по указанию самого Ю. Мкртумяна, не зафиксирована форма *Transhumance*, а также не совсем ясно определение комплексов указанной формы скотоводства в письменных источниках, не дали возможности автору классифицировать сложный комплекс малого кочевничества как самостоятельную форму скотоводства Грузии и других народов Закавказья. В результате этого классификация Ю. Мкртумяна становится ограниченной, а отсюда и непригодной как для Грузии, так и для других регионов Закавказья.

⁴⁸ Ю. И. Мкртумян, К изучению форм скотоводства у народов Закавказья, стр. 116—135.

⁴⁹ А. З. Тамамшев, Исследование современного состояния животноводства ССР Армении. Тифл., 1930; Его же, Крупный рогатый скот Армении в прошлом и настоящем, Ереван, 1947.

⁵⁰ Ю. И. Мкртумян, указ. раб., стр. 124. Следует принять во внимание, что полукочевое скотоводство в специальной литературе рассматривается, как подтип кочевого скотоводства (см. S. Berezowski, указ. раб., стр. 86).

Нам кажется также неправильным объединение горного и долинного скотоводства в одной так называемой оседлой форме скотоводства, в которой Ю. Мкртумян рассматривает, с одной стороны, скотоводство Колхидской и Куринской низменностей, а с другой — скотоводство наиболее высокогорных районов Грузии, в частности Хевсурети, Верхней Сванети и др.⁵¹ Как известно, состояние основных и параллельных баз скотоводства, годичный цикл ухода за скотом, формы организации труда, а также масштабы скотоводства, т. е. все основные признаки, определяющие форму скотоводства в этих двух противоположных зонах Грузии, сугубо отличались друг от друга.

Разумеется, равнинное скотоводство имеет мало общего с выделенным Ю. Мкртумяном горным подтипом оседлого скотоводства. Действительно, находясь непосредственно в субальпийской и альпийской зонах, население высокогорных районов Грузии и Закавказья из-за близости богатых растительностью альпийских пастбищ, аналогично равнинному скотоводству, летом пасло скот на присельских пастбищах, но, в отличие от него, с наступлением зимы начиналось длительное стойловое содержание скота, что наложило особый отпечаток на формы организации труда в скотоводстве. Вообще горный подтип оседлого скотоводства характеризуется всеми признаками альпийского скотоводства и, как мы указали выше, нами классифицируется как внутриапийское скотоводство.

Далее, по нашему мнению, автор допускает еще одну неточность, объявляя альпийское скотоводство подтипом отгонного скотоводства⁵². Известно, что горно-альпийское скотоводство как самостоятельная и весьма определенная форма ведения скотоводства во многих горных районах мира, в том числе и на Кавказе, была и является ведущей формой скотоводческого хозяйства, имеющей свои традиционные корни развития и формирования.

Действительно, если в виде горного оседлого скотоводства мы имеем налицо один из подтипов альпийского скотоводства, в частности внутриапийское скотоводство, то отгонное скотоводство со своим сезонным вертикально-зональным передвижением скота, является главным характерным для него подтипом.

Итак, не альпийское скотоводство является подтипом отгонного скотоводства, как это предлагает Ю. Мкртумян, а наоборот — отгонное скотоводство является подтипом горно-альпийского скотоводства. К сожалению, в данной статье нет возможности наглядно провести классическую параллель альпийского скотоводства Грузии и Кавказа с аналогичной формой хозяйства Центральной и Восточной Европы. На основе длительной полевой исследовательской работы нами изучены весьма интересные особенности горно-альпийского скотоводства отдельных районов Грузии и Кавказа. Выявленные нами этнографические материалы наряду с литературными источниками показывают, что горное скотоводство Грузии и Кавказа по своему уровню культурно-исторического развития не уступает наиболее развитым формам альпийского хозяйства народов Центральной Европы. Локальные особенности горного скотоводства Кавказа даже вносят новые черты и элементы в изучение проблемы альпийского скотоводства.

⁵¹ Ю. Мкртумян, указ. раб., стр. 121—122.

⁵² Там же, стр. 123.

Нам кажется, что эти положения, касающиеся классификации форм скотоводства, должны быть учтены при составлении историко-этнографического атласа народов Кавказа.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

КСИМК — Краткие сообщения института истории материальной культуры

КЭС — Кавказский этнографический сборник

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР

МУКЛЗПИСК — Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбищ и для изучения скотоводства на Кавказе.

МЭГ — Материалы по этнографии Грузии

СА — Советская археология

СМИЭБГКЗК — Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края

СЭ — Советская этнография

ТКОСХ — Труды Кавказского общества сельского хозяйства.

Тр. VII МКАЭН — Труды VII международного конгресса антропологических и этнографических наук

Представил Батумский научно-исследовательский институт АН ГССР

ლონგინოზ სუმბაძე

სამცხე-თრიალეთის თაქარებიანი ოდა

თაქარებიანი ოდა დარბაზული ტიპის საცხოვრებელი სახლის ერთ-ერთი სათაფისი, ოდის არქიტექტურული სახესხვაობაა.

ოდა სამცხე-თრიალეთში ეწოდება ბოსლის მოცულობაში ჩაშენებულ საზამთრო საცხოვრებელს ტახტებით აქეთ-იქით და ბუხრით ტოხოს კედელში. მთავარი დამახასიათებელი მისთვის გადახურვაა, რომელიც წარმოადგენს ხის კიბურ კამარას. ოდურ გადახურვაში, დარბაზულისაგან (გვირგვინისაგან) განსხვავებით, კოკები მხოლოდ ორი მხრიდან ქმნიან საფეხურებს. ოდა დანარჩენ სათაფსებთან ერთად ზემოდან მიწურ-ბანიანი ბურთულით იხურება. ოდის გადახურვის კონსტრუქცია თავისი აღნაგობით გრძივ-გვირგვინული ფორმისაა, მაშინ, როდესაც დარბაზის გადახურვა — ცენტრულ-გვირგვინულია¹.

თაქარებიანი ოდის რთული კოჭოვანი გადახურვა ჩვეულებრივ კედლის-პირა ჭვეტებსა და ორ თავისუფლად მდგარ ბოძზეა დაყრდნობილი, რომლებიც შესასვლელი კარისა და ბუხრის შემაერთებელი ხაზის აქეთ-იქით დგას, განივ და არა გრძივ ღერძზე. როგორც ეს ქართლის ორბოძიან დარბაზში გვაქვს².

თაქარები — ოდის გადახურვის ერთმანეთზე მიწყობილ კოკებს ეწოდება; ჩვეულებრივი ოდის დახურვისაგან განსხვავებით. სადაც გადახურვის კოკები ან ნიჟურები ერთმანეთისაგან დაშორებით ეწყობა, თაქარებიან ოდაში ისინი დათაქრულია, ერთმანეთზეა მიწყობილი. თაქარა ს.-ს. ორბელიანის მიხედვით „ჭიქათსადნობელი და შესაქმნელი ადგილია“. ჩვენთვის მნიშვნელოვანია ამ ცნების მეორე განმარტება: „ერთხელად დასაწევი ხე“.

ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში ამ ცნების საბასეულ გაგებას დამატებული აქვს პირველ ადგილზე წამოწეული შემდეგი მნიშვნელობები: მხურვალე, მცხუნვარე, ეარვარა, დიდოსიციკაპანაქება... სამცხეში მოგროვილი მასალების მიხედვით დათაქვრა ეწოდება გრძივი ჭაგნების ერთმანეთის პარალელურად დაწყობას. ეს ცნება სემანტიკურად მზესთან, მის მცხუნვარებასთან კი არაა დაკავშირებული, არამედ მისი სხივების ხასიათთან: თაქარა ან დათაქრული — მისი სხივებია, სხივთა კონა.

¹ Л. Сумбадзе, Грузинские дарбазы, Тб., 1960, გვ. 19, ნახ. 12.

² იქვე, ტაბ. 21—24 და სხვ.

სამცხე-თრიალეთის დარბაზოვანებში³ დარბაზისა და ოდის გარდაგვაქვს მთელი რიგი სამეურნეო სათავსებისა: ახორი, საბძელი, ბაკი, ღერეფანი, კარაპანი და სხვა.

ჯავახეთში და ხშირ შემთხვევაში თრიალეთშიც ოდა (თაკარებიანი ოდა) წარმოადგენს მთავარ საცხოვრებელ სათავსს და სასტუმროს. დარბაზს ასეთ საცხოვრებელ კომპლექსებში „საცივოს“ უწოდებენ და უმთავრესად იყენებენ სამეურნეო დანიშნულებით. მესხეთში კი მთავარი საცხოვრებელი და ზომითაც ყველაზე დიდი სათავსი დარბაზია. საუფროსოდ აქ დარბაზი ითვლებოდა: „შენ დარბაზი, ჩვენ ოდაო“ — ასე მიმართავდნენ ქონების გაყოფისას უმცროსები უფროს ძმას⁴.

ა. ასპანიძის დარბაზოვანში (ს. სარო, ტაბ. 1) ერთმანეთის გვერდით მოთავსებულ დარბაზსა და ოდაში, ფართით დარბაზი სჭარბობს და მთავარ საცხოვრებელადაც ის არის გამოყენებული. ოდა აქ უფრო სასტუმროს როლს ასრულებს.

ოდის აღნაგობის ერთ-ერთი ძირითადი დამახასიათებელი — მისი ტახტებია ანუ საქვეები, რომელთაც უკავიათ სათავსის ფართობის არანაკლები სამი ნეოთედისა. მიწური იატაკი აქ წარმოადგენს ტახტებს შორის დატოვებულ ვიწრო 0,8—1, 20 მ. სიგანის ზოლს შესასვლელი კარებიდან ბუხრამდე. თუ ჩვეულებრივი ოდა უმეტესად ორტახტიანია, მისი თაკარებიანი სახესხვაობა გვხვდება სამი ტიპისა: ორტახტიანი (ტაბ. 1), სამტახტიანი (ტაბ. 3) და ოთხტახტიანი (ტაბ. 4, 5, 6, 7). ეს ტახტები აგებულია შენობასთან ერთად. მეორე წყვილი ტახტებისა ოდაში პირველი წყვილის პარალელურად თავსდება, მათგან შემადგენლი. ორი და ოთხტახტიანი ოდა სიმეტრიულია გრძივი ღერძის მიმართ. სამტახტიანი კი — ასიმეტრიული. ორი ბოძი თაკარებიან ოდაში ჩვეულებრივად შუაშია, მეორე იარუსის ტახტების პირას.

თაკარებიანი ოდის შინაგანი სივრცის მხატვრული ღირსება ბევრადაა განპირობებული მისი, საფეხურებად დაწყობილი კოჭების, — თაკარების (ქირიშების) რიგების რაოდენობით⁵. ექვსთაკარიანი ანუ ქირიშიანი ოდა ეწოდება ორივე მხარეს, ექვს საფეხურად 2X6 კოჭით გადახურულ ოდას. ოდები ერთმანეთისაგან განირჩევა აგრეთვე განათების მოწყობის მიხედვითაც: თუ ერთ შემთხვევაში ვერტიკალური ერდო-სანათურის მოსაწყობად ოდის გადახურვის შუა ზოლში მხოლოდ მისი წინა ნაწილია დაცერებული⁶, მეორე შემთხვევაში ჭერის შუა ზოლს მთლიანად ეძლევა გრძივი ქანობი კარებიდან ბუხრისაკენ; ერდო. ძირითადად შესასვლელის ზევით ეწყობა (იხ. ტაბ. 5, 7). თაკარებიანი ოდის საუკეთესო ნიმუშებში განათება უპირატესად მეორე წესით ეწყობა.

განსაკუთრებული არქიტექტურულ-მხატვრული გადაწყვეტით, ტაბულებზე მოცემული ობიექტებიდან გამოირჩევა ს. ვარევანისა (ტაბ. 4. 5) და კუ-

³ დარბაზოვანს (დარბაზოვანს ძველ ქართულში) ეუწოდებთ ისეთ კომპლექსურ საცხოვრებელს, რომლის ერთი სათავსი მაინც დარბაზულადაა დახურული. დარბაზს კი ეუწოდებთ დარბაზულად დახურულ სათავსს კომპლექსურ საცხოვრებელში, ან ამგვარ ცალკე მდგომ საცხოვრებელს.

⁴ გ. ჩიტაია, გლეხის სახლი ქვაბლიანში, „მომოხილველი“, I, თბ., 1925, გვ. 151.

⁵ ქირიში (k'irš) თურქულშია და ნიშნავს: бревно, балка, брус, перекладина, струна, тетива (Турецко-русский словарь, М., 1931).

⁶ Л. Сумбадзе, Грузинские дарбази, გვ. 20, ნახ. 1.

მურდოს (ტაბ. 6, 7) თავარებიანი ოლები. პირველი მათგანის გადახურვა ეყრდნობა 14 კედლისპირა და ორ თავისუფლად მდგარ ბოძს. გვერდის კედლების გასწვრივი გადახურვა მეორე იაზუსის ტახტების სიგანეზე განზოციელებულია განივად დაწყობილი კოჭების რიგებით, რომლებიც შუა ბოძებზე გადებული განწვდენ კოჭებს ეყრდნობიან. მათ ლამაზად დანიკბულ ნაშევრებზე დამყარებულია ორივე მხარეს თავაროვანი გადახურვის ძირითა კოჭი. ეს კოჭები (თავარები) თითოეულ მხარეზე ექვსია ერთმანეთზე კიბურად დათაკრული. ოთხივე ტახტის უკანა და გვერდის კედლები შემოსილია ფიცრული პანელებით. ყველაზე მდიდრულად ამ ოლაში ბუხრის კედელია გაფორმებული. მდიდრულადაა მოჩუქურთმებული აგრეთვე თვით ბუხრის ქვა. ტორსოს კედლებზე თავაროვანი გადახურვის კიბურებს ესატყვისება პროფილირებული შეფიცვრა. თავარებს შორის დარჩენილ ჭეროს სიბრტყეს შუაში მიკრული აქვს კვადრატული ფორმის ჩუქურთმოვანი (ამოფანჯრული) ვარდული. საინტერესოა ზედა ტახტებზე ბუხრის კედელთან მოწყობილი ლოგინის შესანახი ადგილი (ტაბ. 5, ნახ. 3).

ვარევანის ოლა თავისი მდიდრული შინაგანი სივრცის დახვეწილი პროპორციებით, ლამაზი არქიტექტურული ფორმებით, ზომიერად გამოყენებული სამკაულებით ერთ-ერთი საუკეთესოა მსგავს ობიექტებს შორის.

კუმურდოს ოლა, რომელიც XI ს-ის ქართული ხუროთმოძღვრების შესანიშნავი ძეგლის მახლობლად დგას, ასეთივე მაღალი კლასის ინტერიერის შემცველია (ტაბ. 6, 7). ბუხრის ქვის წარწერის მიხედვით, იგი აშენებულია 1861 წელს. თავისი აღნაგობითაც და მხატვრული გაფორმებითაც მისი შინაგანი სივრცე ვარევანის თავარებიანი ოლის მსგავსია.

თუმცა ამ ოლის მთავარი (შუა) ნაწილის გადახურვა ხუთთავარიანია, მაგრამ მას განივი კედლების გასწვრივ დაყოლებული აქვს დამატებით კიდევ ორი ქირიში პროფილირებული ვერძისთავეებით, რაც უფრო მეტად ამდიდრებს მის შინაგან სივრცეს. საყრდენების ზაერთო რაოდენობა აქაც თექვსმეტია, რომელთაგან თავისუფლად მხოლოდ ორი დგას.

ავრანლოს სამტახტიანი ასიმეტრიული ინტერიერი (ტაბ. 2, 3) უფრო უხვადაა ჩუქურთმით შემკული. წინა ობიექტებისაგან განსხვავებით ამ ოლაში კედლები არაა დანაწევრებული მდიდრული სვეტების საშუალებით, არა აქვს მას შუა ბოძიც.

სამცხე-თრიალეთის თავარებიანი ოლის ხუროთმოძღვრულ-მხატვრული გადაწყვეტა აგებულია კომპოზიციის მთავარ ღერძზე. ტორსოს კედლების ექვსი ექვსი ბოძი, რომლებიც ხუთ ნაწილად ანაწევრებენ სიბრტყეს და ბუხრის-კედლის კომპოზიციის საფუძველს ქმნიან; გადახურვის კრისტალური სისტემა დათაკრული ქირიშების კიბური განლაგებით, რომლებიც თავის მხრივ განივი კოჭების დანიკბულ წიბოებზეა დაყრდნობილი, ორ საფეხურად განლაგებული ტახტები, მაღლითა განათება ბუხრის კედლისკენ მიმართული ერდოთი, არქიტექტურული დეტალების გონივრული მხატვრული გააზრება, ზომიერად გამოყენებული დეკორი—განუყოფრებელ მხატვრულ ეფექტს ქმნიან.

ჯავახეთის საცხოვრებელში გვხვდება ინტერიერის კიდევ ერთი საინტერესო სახესხვაობა, რომელსაც ჩვენ მოდარბაზებულ ოლას ვუწოდებთ. ასევე შეიძლება მისთვის ოდური დარბაზიც გვეწოდებინა, რადგან იგი ჰიბრიდული აღნაგობისაა: ერთ არქიტექტურულ სისტემაში აერთიანებს

ოღისა და დარბაზის ძირითად ნიშნებს. იგი განსაკუთრებით თრიალეთურ დარბაზს წააგავს (ყვანტებით), რომლის საუკეთესო ნიმუშებიც ს. რეხაშია შემორჩენილი.

ელიზბარაშვილის მოღარბაზე ბუღი ოდა ს. კოთელიაში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ობიექტია მსგავს ინტერიერებს შორის (ტაბ. 8). მისი გეგმა ტახტებითა და საყრდენთა სისტემით ზუსტად იმეორებს თაკარებიან ოღს კლასიკურ სქემას, თუმცა შუა ნაწილი გადახურულია ექვსრიგიანი დარბაზული გვირგვინით.

ოდა-დარბაზში ახლა ორი ტახტია, მაგრამ პატრონის გადმოცემით თავდაპირველად იგი ოთხტახტიანი ყოფილა.

მსგავსი მოღარბაზებული ოღის ვარიანტი ჩაშენებულია კოთელიის კიდევე ერთ სხვა დარბაზოვანში.

ოღის ტახტისქვეშა სივრცეები უმეტეს ობიექტებში სრულიად იზოლირებულია ინტერიერისაგან. დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ოღის შინაგანი სივრცის დამუშავების ეს შესანიშნავი მხატვრული ხერხი — ტახტების საფეხუროვანი განლაგება — თავდაპირველად გამოწვეულია იმით, რომ ოღის გათბობისათვის გამოყენებინათ საქონლის ფიზიოლოგიური სითბო⁷. ოღებში ერთი გვერდის კედელი მაინც უშუალოდ ემიჯნება ახორს. ცხოველთა ამონასუნთქი ჰაერი უვლის და ათბობს ტახტების ფიცრებსა და გვერდის კედელს. რომლის ზედა ნაწილიც უბრალო ოღებში ხშირად ღიადაა დატოვებული.

ფუნქციური მიზანშეწონილობა უნდა ედოს საფუძვლად ოღის განათების მხატვრულ ხერხსაც, რაც გამოიხატება ვერტიკალური ერდოს მოწყობაში კარის კედლის მხრიდან. მთავარი, მხატვრულ ეფექტში ისაა, რომ შემოსვლელი ვერ ხედავს სინათლის წყაროს — ერდოს, რომელიც კარის მაღლაა დატოვებული. ერდოს მოწყობის აუცილებლობა კარის კედელში ნაკარნახევია იმ გარემოებით, რომ იგი რაც შეიძლება დაშორდეს ბუხრის საცამურს⁸. თაკარებიანი ოღის ინტერიერის დასრულებული სისტემა სამხრეთ საქართველოს მიწა-წყალზე უნდა იყოს განვითარებული. დეკორის ხასიათი, მცენარეული მოტივების სახეები, კრის ტექნიკა (დაფანჯვრის გამოყენებით). პლაფონების კომპოზიცია — გვარწმუნებენ იმაში, რომ კუმურდოსა და ვარეჯანის თაკარებიანი ოღები ლაზი ოსტატების შემოქმედების ნაყოფს უნდა წარმოადგენდეს⁹.

ჯერ კიდევ 1941 წ. გამოქვეყნებულ შრომაში აკად. გ. ჩიტაია წერდა: „მართლაც მთელ დასავლეთ საქართველოში, სამხრეთ და ნაწილობრივ აღმოსავლეთ საქართველოშიც მე-19 საუკ. მანძილზე და მე-20-ის დასაწყისში ლაზები საუკეთესო ხის ოსტატებად. ხუროებად და ხის ნაგებობის საუკეთესო უსტებად იყვნენ მიჩნეულნი. მათ მიერ ნაგები სახლები, ჯამეები და ეკლესიები დღემდეა მოღწეული“¹⁰.

⁷ საქონლის ფიზიოლოგიური სითბოს გამოყენების მსგავს ხერხთან გვაქვს საქმე სვანურ მაჩუბში, ხეცსურულ-მთიულურ სახლებში და მთიანეთის საცხოვრებლების სხვა არაქალაქობაში.

⁸ ლ. სუმბაძე, *Грузинские дарбазы*, გვ. 32.

⁹ „კაცნი არიან ქელოვანი ხის მუშაკობითა შენებითა ნავთათა, ღიდთა და მცირეთა“ (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 142).

¹⁰ გ. ჩიტაია, სიცოცხლის ხის მოტივი ლაზურ ორნამენტში, „ენიმის“ მოამბე, X, 1941, გვ. 305.

თრიალეთის მთელი რიგი შესანიშნავი თაქარებიანი ოდის მშენებელნიც წარმოშობით ლაზები ყოფილან.

კონფესიონალური სახელწოდების „ურუმების“ ქვეშ გაერთიანებული ყოფილა სხვადასხვა წარმოშობის ეთნიკური ჯგუფები: ქართველები, ბერძნები და სომხები. „გუნია-ყალაში მცხოვრები“ „ტურშო“-ები წარმოშობით ლაზები არიან... ნათ გვარში ყოფილან საუკეთესო ხუროები, რომელთაც თრიალეთის ბევრ სოფელში შესანიშნავად მოჩუქურთმებული სახლები უკეთებიათ“¹¹.

ურუმებში შემონახული საცხოვრებლის კონსტრუქციულ სახეთა შორის, ავტორის აღწერილობით, ოდა ყველაზედ უფრო მეტად შემკული სათავსია და განუთვნილია „ოჯახისათვის სახეიმო დღეების ჩასატარებლად ან სტუმრის მისაღებად“. ბუხრის კედლის მდიდრულად მორთვის ფაქტში ავტორი ხედავს ცეცხლის კულტის გადმონაშთს; ბუხრის ქვაზე ამოტიფრული სიციცხლის ხის მოტივის გავრცელება კი მიანიშნებს მას ლაზური ორნამენტის უძველეს ტრადიციებზე¹².

ოდის მოცულობით-სივრცითი აღნაგობა, სამცხე-თრიალეთის სუსხიანი ზამთრისა და საწვავის ნაკლებობის პირობებზეა მორგებული, ცხოვრების ელემენტარული კომფორტის შექმნის მიზნით. მასში საგრძნობლადაა შემცირებული სათავსის მოცულობა და მიღებულია ყველა ზომები ცხოველთა ფიზიოლოგიური სითბოს გამოსაყენებლად: „რაც უნდა ბევრი წივა მოამზადოს ჯავახმა — წერს ალ. ფრონელი — მაინც იოლად ვერ წავა ცივსა და გრძელ ზამთარში. ამის გამო ჯავახი სარგებლობს საქონლის სითბოთი. თავლა-ბოსლის ერთ ნაწილს გადალობამენ დარაბებით ან ქვის კედლით (უკიროდ) ნახევრად და ერთ მხარეზე რომ საქონელია დაბინავებული, მეორეზე ჯავახის ჯალაბი. ამ ოთახს ოდას ეძახიან“¹³.

სამცხე-თრიალეთის დარბაზოვანთა ღრმად მიწაში ჩათხრა და მათი ერთკარიანობა, სახურავზე მიწის დიდი ფენის დაყრა მოწოდებულია უმთავრესად საცხოვრებლის დასათბუნებლად¹⁴, ამგვარი კომპლექსების მშენებლობაში არანაკლები როლი შეასრულა მძიმე ისტორიულმა პირობებმა. ს. რუსთავის მცხოვრებთა შეკითხვაზე თუ რატომ მიატოვეს პოხიერი ველი და დასახლდნენ „გატრუსულ გოხებსა და ხრიოკებზე“ — ასეთი პასუხი გაუციათ: „წინეთ თათარი რომ გვეძალებოდა, თხუნელასავით სოროებში ეძვრებოდით, მზეზე გამოსვლა უბედურებას გვაყენებდა, ცოლ-შვილს ისე გვტაცებდნენ, როგორც ქორი წიწილებსა. იმ უბედურ დროს ქრისტიან ქართველს მხოლოდ კლდესა და ღრეში თუ შეეძლო სულის მობრუნება, თორემ შარა გზის პირას როგორ გაბედავდა ბინა გაეჩინა?“¹⁵.

სამხრეთ საქართველოში დარბაზოვანთა გავრცელების შესახებ ცნობას გვაწვდის კ. კოხი¹⁶.

11 გ. ჩიტაია, სიციცხლის ხის მოტივი ლაზურ ორნამენტში, გვ. 306.

12 იქვე.

13 ალ. ფრონელი, დიდებული მესხეთი, გორი, 1914, გვ. 155.

14 „უშეშობა და ზამთრის მკაცრი სიცივეა მიზეზი, რომ ჯავახი მიწურ სახლებს იყენებს“ (იქვე, გვ. 154).

15 იქვე, გვ. 10.

16 K. Koch, Wanderungen im Oriente, II, Weimar, 1847.

ქართული საცხოვრებლის შესანიშნავ მკვლევარს — ფრ. ბაუმჰაუერს, მოცემული აქვს ქართველი თავადის — კოლას საცხოვრებლის (უკეთ მისი სასტუმრო ოთახის) აღწერა კ. კოხის მიხედვით, მას მიაჩნია, რომ კოხის მიერ აღწერილი საცხოვრებელი სათავის წარმოადგენს ქართულ დარბაზს¹⁵.

სათავის გადახურვის შესახებ ტექსტში არაფერია ნათქვამი, გარდა იმისა, რომ იგი ზემოდან პატარა ზომის ლიობით იყო განათებული. მიუხედავად ამისა, კოხის ტექსტის ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ ეს აღწერილობა უფრო მეტად უღებია ოდას (თაკარებიან ოდას) ვიდრე დარბაზს.

სამცხე-თრიალეთის ოდის ფორმა გავრცელებული იყო აგრეთვე სომხეთსა და აზერბაიჯანშიც.

ოდის უმარტივესი ფორმის არსებობა (ტახტებით, ბუხრითა და გრძივ-გვირგვინული გადახურვით) სტ. ლისიციანს დამოწმებული აქვს თურქეთის ახლანდელ ტერიტორიაზედაც, იმ რაიონებში, სადაც 1829 წლამდე ცხოვრობდა სომეხი მოსახლეობა. სახელდობრ, ერზინჯანის, არზრუმისა და ბასენის მთაველიან ვაკეზე (горно-степные равнины). ეს მოსახლეობა ადრიაპოლის ზევის შემდეგ გადმოსახლდა ყოფ. ალექსანდროპოლის (ახლანდელი ლენინაკანი) ახალქალაქის და ახალციხის მაზრებში¹⁶. გეგმებისა და სქემატური ჭრილების მიხედვით, რომელიც ამ გამოკვლევაშია გამოქვეყნებული, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ეს ოდები მარტივი სახისაა (იხ. ფიგ. C₁, C₂ C₃). ასეთივე მარტივი ფორმისაა სომხეთის ტერიტორიაზე გავრცელებული „გომი-ოდები“¹⁷.

წყვილყოზაშიანი ბოსლის საინტერესო ნიმუში ბოსლის ოდით სიღრმეში მოცემული აქვს ო. ხალაბაძის თავის კაპიტალურ ნაშრომში სომხეთის სამოქალაქო არქიტექტურის შესახებ. როგორც ავტორს აქვს აღნიშნული, ეს ობიექტი მდებარეობს ახალციხის რაიონის სოფ. წყალთბილაში. რატომღაც ამავე წიგნში მოთავსებულია, აგრეთვე, სოფ. განძანის (ბოგდანოვკის რ-ნი) საინტერესო მესხური თაკარებიანი ოდის რეპროდუქცია¹⁸.

უფრო ადრე გომი-ოდის აღწერა მოცემული აქვს სტ. ლისიციანს რიგ გამოკვლევებში¹⁹.

ოდის მსგავსი სტრუქტურული ფორმა გავრცელებული იყო აგრეთვე აზერბაიჯანშიც. ეს სათავსები ოდასთან საერთოს ფაქტიურად მხოლოდ გადახურვის კონსტრუქციის აღნაგობაში ამჟღავნებენ. ამ საცხოვრებლებს, რომლებიც ზოგჯერ ერთკამერიათ სახლს წარმოადგენენ, უმარტივესი გრძივ-გვირგვინული (ოდური) გადახურვა აქვთ, წინა კედელში კარი და უკანაში — ბუხარი, როგორც ოდებში. გადახურვა გამართულია ოთხ, გრძივად გადებული თავსზე. ორი მათგანი ფაქტიურად საწარბეს წარმოადგენს და გასდევს განივი კედლების სიბრტყეს, მეორე წყვილს კი — უფრო მაღალი მდებარეობა.

¹⁵ Forschungen über die Hausformen in Georgien von Dr. Fr. Baumhauser, Hamburg, 1928, გვ. 34.

¹⁶ Ст. Лисициан, Крестьянское жилище высокой Армении, Известия, КИАИ, т. IV, 1926, გვ. 56.

¹⁷ С. Варданян, Архитектура армянских народных жилых домов, Ереван, 1959, биб. 32, 33, 35, გვ. 56, 57, 58.

¹⁸ О. Халпахчьян, Гражданское зодчество Армении, М., 1971, биб. 41, გვ. 65, биб. 48, გვ. 71.

¹⁹ С. Д. Лисициан, Очерки этнографии дореволюционной Армении, «Кавказский этног. сборник», 1955, გვ. 210, 212; «Народы Кавказа», т. II, М., 1962, გვ. 499.

აქეს და ეყრდნობა წინა და უკანა (ტორსოს) კედლებს. ამ შემადგენლის გამო სახურავი შუაში ჰორიზონტულია, გვერდებში კი ოდნავ დაქანებული—გრძივი კედლებისავენ. ამისთანა სახურავს აზერბაიჯანში ეხლაც „შირვანი“ ან „შირვანული“ ეწოდება²⁰.

თაქარებიანი ოღის საუკეთესო ნიმუშები, რომლებიც ზემოთ იყო განხილული. აგებულია გასული საუკუნის მეორე ნახევარში. როგორც უკვე ნათქვამი იყო, მათი ხუროთმოძღვრულ-მხატვრული სტრუქტურის ამოსავალი ფორმა ჩვეულებრივი ოღის (ახერის ანუ ბოსლოს ოღის) გეგმის კომპოზიციას, მისი გადახურვის კონსტრუქციული სისტემა.

სამცხე-თრიალეთში ძველთაგანვე ფართოდ იყო გავრცელებული ოღის მარტივი ფორმები 4—6—8 ძელიანი გადახურვით. ექვსძელიანი მარტივი ოღით არის დამთავრებული თენოთ-დარბაზის ბოსელიც ხიზაბავრაში, რომლის მთავარ საცხოვრებელს (დარბაზს) თქმულების მიხედვით. დედაბოძად ცოცხალი (ფესვებგადგმული) ხე ედგა.

ამგვარად, სამცხე-თრიალეთის თაქარებიანი ოღა წარმოადგენს ქართული საცხოვრებლის ისეთ არქიტექტურულ სტრუქტურას, რომელშიც უძველესი ტექნიკური სისტემა, კიბურ-კამაროვანი გადახურვებისა, მხატვრულ სრულყოფამდეა აყვანილი. იგი ღვიძლი დაა დარბაზისა, რომელიც კიბურ-გუმბათოვანი (ცენტრალურ-გვირგვინული) სისტემითაა გადახურული. ამ კონსტრუქციებმა დღევანდლამდე შემოინახა გადახურვის არქაული სისტემა. რომელიც ფართოდ იყო გავრცელებული ძველ სამყაროში.

გეგმის აღნაგობისა და კეთილმოწყობის დონის მიხედვით, ოღა საცხოვრებლის ფორმათა განვითარებაში დარბაზის შემდგომ ეტაპს უნდა განეკუთვნებოდეს. აქ იგულისხმება არა ბუხრიანი, არამედ ძველებური დარბაზი ცენტრალური კერით. „ოდური ოთახის თანაარსებობა შედარებით გვიან აგებულ სახლებში — წერდა თ. ოჩიაური — და ბოლოს ერდოს გადატანა კედელთან, მისთვის სარკმელის ფორმის მიცემა საფიქრებელს ხდის აშკარად დამოწმებული ოდური სახლის — დარბაზზე გვიან წარმოშობას“²¹.

ოღის არქიტექტურული სტრუქტურა ბუხრით გათბობის სისტემაზეა გათვლილი. ოღის განათება ვერტიკალური ერდოდან ხდება მაშინ, როდესაც დარბაზის სანათური ჰორიზონტულია, ატმოსფერული ნალექების გამტარი. უფრო სრულყოფილია ოღის (განსაკუთრებით თაქარებიანი ოღის) მიწურ-ბანიანი გადახურვაც. საგულისხმოა აგრეთვე ისიც, რომ თაქარებიან ოღაში გარე (ქვითკირის) კედლებაც კი შიგნიდან ფიცრით იმოსება.

20 В. П. Кобычев, Крестьянское жилище народов Азербайджана в XIX в. «Кавказский этнографический сборник», III, М.-Л., 1962, გვ. 27, სურ. 6-ზე მოცემულია ალიზის სახლი „შირვანის“ გადახურვით (с крышей Ширваны) ნუხის რაიონის სოფ. ჯაფარაბადიდან.

21 თ. ოჩიაური, ახალი საცხოვრებელი სახლი აღიგენის რაიონში, „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, XII—XIII, თბ., 1963, გვ. 132.

ოდის თაყარებიან ტიპში საგრძნობლადაა გაუმჯობესებული ცხოვრების სანიტარული პირობებიც. თუ ახერხის ოდების დიდ უმეტესობაში ერთი გვერდის კედელი ბოსლისაკენ ნახევრად ღიადაა დატოვებული (რაც ხელს უწყობს ბოსლის მძიმე სუნისა და საქონლის ხმაურის გავრცელებას საცხოვრებელში), თაყარებიან ოდას არა აქვს ბოსელთან უშუალო კონტაქტი; ბოსლის პაერი მას მხოლოდ ქვევიდან უვლის.

ამგვარად, მიუხედავად ოდური გადახურვის უძველესი ტრადიციებისა, რომელიც დარბაზულთან ერთად ძველთაგანვე უნდა ყოფილიყო გავრცელებული, ოდის, როგორც საცხოვრებლის ფორმა ბუხრითა და ზემოთა ვერტიკალური სანათურით დარბაზის შემდგომ უნდა იყოს გაჩენილი. რაც შეეხება ოდის თაყარებიან სახესხვაობას, მისი მაღალმხატვრულად გააზრებული ინტერიერის ჩამოყალიბება ძნელია XVIII საუკუნეზე ადრე იყოს ნავარაუდები.

ოდური (გრძივ-გვირგვინული) გადახურვა ფართოდ ყოფილა გავრცელებული გვიანფეოდალური ხანის თბილისშიც.

მ. ბ ე რ ძ ნ ი შ ვ ი ლ ი იზიარებს ვახუშტის მოსაზრებას²² და აღნიშნავს, რომ „სპარსული რიგით“ ნაშენი სახლები თბილისური დოკუმენტებით შირვანულია, ხოლო „ქართული რიგისა“ — დარბაზული²³.

ზემოთ უკვე იყო ნათქვამი, რომ შირვანული კონსტრუქცია აზერბაიჯანის ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით გრძივ-გვირგვინული სისტემის უმარტივესი კამარისებრი გადახურვაა, რომელიც განხორციელებულია 4—6 პარალელურად (ტეხილი კამარის ფორმაზე) დაწყობილი ძელით. ეს ის გადახურვის კონსტრუქციაა, რომელიც უბრალო ოდებში გვაქვს (იხ. შენიშვნა 20).

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ს. მ ე ტ ე ხ ის ერთერთი დარბაზოვანი შეიცავს სხვა სათავსთა შორის ოდური ფორმის ოთახსაც ექვსძელიანი გადახურვით. ქართლის დარბაზოვანთა შორის ჭერჭერობით ეს არის ერთადერთი ჩვენთვის ცნობილი ოდა. ქართლში გავრცელებული ტერმინი — „ბოსლის ოდა“ უნდა მიგვანიშნებდეს ოდის ფორმის არსებობაზე ძველ ქართლში. „ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში“ ტერმინი ოდა დამოწმებულია ერთი ფრაზით ე.ვ. გაბაშვილის მოთხრობიდან: „ბოსლის ოდაში.. გოგოები.. სადედოფლოსა რთავდნენ“²⁴.

ოდური გადახურვის ფართოდ გავრცელება ლიხთ-აქეთ საქართველოში დარბაზულ გადახურვასთან ერთად გამოწვეული იყო მიწური ბანისათვის დაქანების მიცემის აუცილებლობით. საქმე ის არის

²² „სახლნი ნაშენნი არიან ქვა-ტალახითა და გალესილი გაჩითა, ზოგთა სპარსთ რიგისა, ზოგთა ქართულისა“ (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 54).

²³ მ. ბ ე რ ძ ნ ი შ ვ ი ლ ი, თბილისის გარეგანი სახე XVIII საუკუნეში, თბ., 1965, გვ. 59.

²⁴ ქართული ენის განმარტ. ლექს. ტ. VI, გვ. 8. ოდას მეორე (ყუთხური) მნიშვნელობა აქ არასწორადაა განმარტებული „ბოსლის ის ნაწილი, სადაც ზღვეები არ აწყვიდა და საქონელი არ იმყოფება“ (?)

რომ ჩვენთან, მიწურბანიათი გადახურების ზონაში, ატმოსფერული ნალექები არც ისე მცირეა, როგორც სამხრეთის ზოგიერთ ქვეყანაში. ქართულ მიწურ გადახურვას გარკვეული დაქანება სჭირდება. ეს ქანობი სხვადასხვანაირად ხორციელდება: მთიულეთში — ერთ მხარეს, ფსადისაკენ. მესხეთ-ჩავახეთში (ოდებში) ორ მხარეს გვერდებისაკენ. ქართლის დარბაზებში — ოთხივე მხარეს. ბანიათ სახლებშიც — ორ მხარეს, მხოლოდ არა გვერდებისაკენ, არამედ წინა და უკანა კედლებისაკენ. დარბაზული და ოდური გადახურვების ფორმათა ჩამოყალიბებაში სახურავისათვის ქანობის მიცემის აუცილებლობა ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორია.

საერთოდ, ხის გვირგვინოვანი გადახურვის აუცილებელ პირობად გარკვეული დაქანების მქონე მიწური სახურავი გვევლინება. მძიმე მიწურ-ბანიანმა გადახურვამ და დიდი საცხოვრებელი ფართობის საჭიროებამ განაპირობა დედა-ბოძის. ამ უნიკალური არქიტექტურული ფორმის წარმოშობა და ხელი შეუწყო ქართული ხუროთმოძღვრების თვითმყოფადი ფორმების ჩამოყალიბებას და განვითარებას²⁵.

ლიხთ აქეთი საქართველოს საცხოვრებლის უძველეს ფორმებში (ტაბ. 9) აშკარად გამოიჩინება სამი ძირითადი არქიტექტურული სტრუქტურა: 1. კიბურ-გუმბათოვანი, დაყრდნობილი კედლებზე (ან კედლისპირა ბოძებზე), რომელმაც შესანიშნავი განსახიერება მესხეთის (განსაკუთრებით ახალციხის-რაბათის) დარბაზების სრულყოფილ ინტერიერებში ჰპოვა; 2. კიბურ-კამაროვანი, რომელიც ყველაზე საუკეთესოდ თავარებიან ოდებში იყო მხატვრულად გააზრებული; 3. კიბურ-გუმბათოვანი, დაყრდნობილი თავისუფლად მდგარ ბოძებზე. ამ მესამე ტექტონიკურმა სისტემამ მხატვრულ სრულყოფას მიაღწია ქვეყნის ცენტრალურ რაიონებში გავრცელებულ ქართლ-კახურ დარბაზებში.

მეორე, კიბურ-კამაროვანი სისტემა შესანიშნავადაა წარმოდგენილი აგრეთვე სამცხე-თრიალეთის ბოსლებში (ახორებში). ერთი, ორი ან სამკვანტიანი გადახურვის სახით.

მესამე, კიბურ-გუმბათოვანი ფორმა, დაყრდნობილი ბოძებზე, გამოყენებულია ქართლური დარბაზების გარდა, სამცხე-თრიალეთის კვანტებიან დარბაზებშიც (წალკაში ყარსულის სახელითაა ცნობილი) და ჩავახეთის ოთხბოძიან მოდარბაზებულ „ოდებში“, რომლებიც კვანტებზე დაყრდნობილი გვირგვინითაა დახურული.

²⁵ თ. ჩიქოვანს, პირიქით, მიაჩნია, რომ დედაბოძები ხელს უშლიდა დარბაზის ფართის გაზრდას... „ოჯახის წევრთა მოთხოვნილების უკეთ დაკმაყოფილების მიზნით — წერს იგი — საჭირო იყო აგრეთვე დარბაზის სასარგებლო ფართის გაზრდაც. ამისათვის ხელის შეშლელი დედაბოძები აღებული იქნა და გვირგვინი უშუალოდ საკედლო სვეტებზე აღიმართა“ (?) (თ. ჩიქოვანი, „ამიერკავკასიის ხალხურ საცხოვრებელ ნაგებობათა ისტორიიდან“, თბ., 1967, გვ. 86. ხაზი ჩვენია. — ლ. ს.).

უძველესი ცნობები კიბურ-გვირგვინული გადახურვის შესახებ, რომელსაც ეწყობა ქართული საცხოვრებლის სამი ძირითადი სტრუქტურა—მოცეწულია ვიტრუვის არქიტექტურულ ტრაქტატში კოლხური სახლის აღწერისას. ანტიკური ტექსტის ანალიზიდან ირკვევა, რომ ეს სახლი წარმოადგენს დარბაზული საცხოვრებლის პროტოტიპს პარალელური წყობის უმარტივესი ოთხკუთხოვანი გვირგვინით. გადახურვის ეს არქაული სისტემა ფართოდ იყო გავრცელებული ძველ მსოფლიოში²⁶.

ხალხური საცხოვრებლის აქ გამოვლენილ სამ ძირითად სტრუქტურას ხის კიბური გადახურვებით დიდი ადგილი უჭირავს ქართული მონუმენტური ხუროთმოძღვრების განვითარებაშიც. აკად. გ. ჩუბინაშვილმა ჯერ კიდევ 1926 წელს აღნიშნა, რომ დარბაზული საცხოვრებლის არქიტექტურული ფორმები გვევლინებოდა ხალხურ საფუძვლად, რომელზედაც აღმოცენდა ისეთი საყოველთაოდ ცნობილი შედევრი ქართული ხუროთმოძღვრებისა, როგორიც არის მცხეთის ჯვარი²⁷.

სომხური ხალხური საცხოვრებლისა და მონუმენტური ხუროთმოძღვრების ფორმებს შორის მსგავს ურთიერთკავშირზე უთითებდა ავრეთევ სტ. ლისიციანი²⁸.

ძველი ქართული საცხოვრებლის ძირითადი სტრუქტურების შედარება ქართული ტაძრების წამყვან ტიპებთან გვარწმუნებს, რომ პირველი სტრუქტურა კიბური გუმბათით (მესხური დარბაზის აღნაგობისა) უშუალო მსგავსებას იჩენს მცხეთის ჯვრის ტიპის ცენტრალურ-გუმბათოვან ტაძართან.

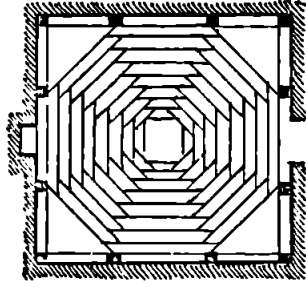
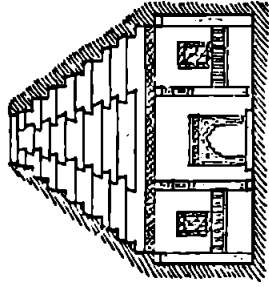
მეორე სტრუქტურა კიბურ-კამაროვანი ოღისა (მესხური ახორის ტიპისა) წარმოადგენს ბოლნური ტიპის სამნავიანი ბაზილიკების ხეში განხორციელებულ პროტოტიპს, ხოლო მესამე სტრუქტურა — კიბური გუმბათით, რომელიც ბოძებზეა დამყარებული (ქართლ-კახური დარბაზი) — მსგავსებას ამჟღავნებს სამთავისის სახლის ჯვაროვან-გუმბათოვან ტაძრებთან.

26 ლ. სუმბაძე, კოლხური სახლი ვიტრუვის მიხედვით, „საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VI, № 6, 1945, გვ. 391; Л. Сумбадзе, Колхидское жилище по Витрувию; „Архит. наследство“, № 11, М., 1958, გვ. 91. თ. ჩიქოვანისა და სხვათა შეხედულებანი ვიტრუვიუსის კოლხურ სახლზე გარჩეულია წერილში: „კოლხური სახლი ვიტრუვიუსის მიხედვით და ქართული ხალხური საცხოვრებლის კვლევის პრობლემები“. („მაცნე“, 1968, № 4, გვ. 201). ამ შრომის ზოგი დებულება გაკრიტიკებულია თ. ჩიქოვანისა წერილში „მთიულური სახლის და დარბაზის ურთიერთობის შესახებ“ („კავკ. ეთნოგრაფიის კრებული“, III, თბ., 1971 გვ. 71). წერილი საესეო წინააღმდეგობებით, ფაქტობრივი შეცდომებით და საკითხზე ახალს არსებობის არაფერს იძლევა.

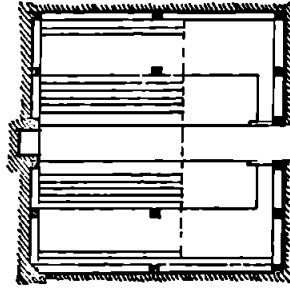
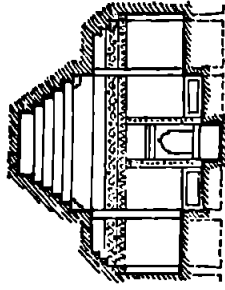
27 გ. ჩუბინაშვილი, ქართლის დარბაზი ერთაწმინდაში, თბ., 1926.

28 «Прежде всего бросается сходство гома с базиликой, сходство заставляющее обратиться к памятникам монументального зодчества Армении» (Ст. Лисициан, Крестьянские жилища высокой Армении, «Известия» КИАИ, т. IV, 1926, гв. 55).

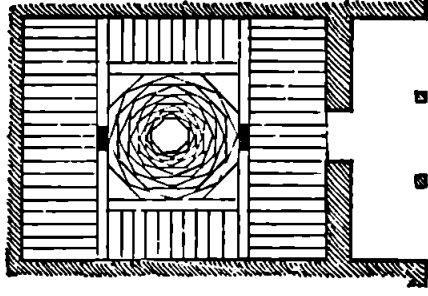
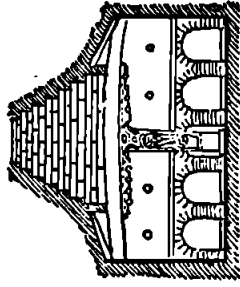
ბავშვთა და მოზარდთა საცხოვრებელი
საგარეო ურთიერთობების სამსახური

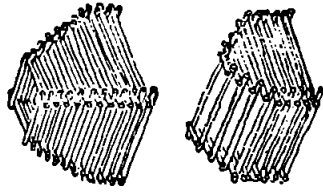
საქმის განმარტება (მ. 109)

II კობუხიკაძაროვანი
(სამეზურნი მუღა)

III კუბურ გუმბათოვან ბა-
ზიკზე (ქართლს დარბაზი)

При основные архитектурные структуры древнерусского жилища: 1. Уступчатая купольная (Мехетский дарбаз), 2. Уступчатая-сводчатая (самцхисские ода) 3. Уступчатый куполом на столбах (Картлийский дарбаз).

ცხადია, რომ აქ ლაპარაკია შინაგანი სივრცის სტრუქტურათა მსგავსებაზე, არქიტექტურული სივრცისა და მასების ტექტონიკურ აღნაგობაზე. პირდაპირი მსგავსება საცხოვრებელსა და ტაძარს შორის გამოირიცხულია თუნდაც იმიტომ, რომ პირველი — კონსტრუქციებშია განხორციელებული, მეორე კი — ქვეთიერში; პირველი — ბოძ-ბალავრის სისტემაშია გადაწყვეტილი, მეორე კი — თაღოვან-კამაროვანში. მიუხედავად ამისა, არ შეიძლება ექვი შეგვეპაროს ხალხური და მონუმენტური ხუროთმოძღვრების სტრუქტურათა მემკვიდრეობით განვითარებაში, მათ მშენებელთა არქიტექტურულ-მხატვრული აზროვნების ნათესაობაში.

განსვენებული მეცნიერის პროფ. ვერა ბარდაველიძის უკანასკნელმა გამოკვლევებმა კიბურ-გუმბათოვან კონსტრუქციულ ფორმებს შემატყვის კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ჯგუფი ძეგლებისა, რომლებიც შეიცავენ ხის ამ კონსტრუქციულ ფორმათა ქვაში განხორციელებულ საინტერესო პარალელებს. ესენი გახლავთ — აღმოსავლეთ საქართველოს მთიულეთის საკულტო ნაგებობანი: თუშ-ფშავ-ხევსურეთის ბეღლები და აკლამები. ვ. ბარდაველიძეს ეკუთვნის ხალხური ხუროთმოძღვრების ამ მონუმენტური, თვითმყოფადი ძეგლების არა მხოლოდ წარმოჩენა — ანეკდოტული ფიქსაცია, არამედ მათი კაპიტალური მონოგრაფიული გამოკვლევა²⁹.

სიპედიანი (ან სიპერდიანი) კიბური გადახურვის ორი სახე: ორქანობიანი გრძივ-გვირგვინული და ოთხქანობიანი ცენტრულ-გვირგვინული (პირამიდული), თავისი გარეგანი ფორმით წარმოადგენს დარბაზული და ოდური გადახურვების ზუსტ პარალელს (იხ. ნახაზი). თუ დარბაზულ-ოდურ გადახურვებში ეს სტრუქტურა შიგნიდანაა გამოვლენილი და ძირითადად გადახურვის მზიად კონსტრუქციას წარმოადგენს, საკულტო ნაგებობათა სიპედიანი სახურავი გარე არქიტექტურაშია გამოყენებული და ბურჟუაზიის თავისებურ სისტემას ქმნის: მისი გადახურვის კონსტრუქცია „შეისრულ“ — კამაროვანია ან ყალბ-გუმბათოვანი, განხორციელებული სიბის ფილებისაგან. გუმბათოვანი გადახურვის კონსტრუქცია ამ რიგის ზოგ ძეგლში გარკვეულ მსგავსებას იჩენს დარბაზულ გადახურვასთან.

სიპედიანი გადახურვის ეს ორივე ფორმა გამოყენებას პოულობდა აგრეთვე აღმოსავლეთ მთიანეთის თავდაცვით ნაგებობებში (ახიელის, ლებაის-კარისა და არდოტის კოშკები ხევსურეთში, დართლოსა და ფარსმას მთათუშეთში, ანანურისა და მღეთის ციხეები მთიულეთში, ფანშეტისა და სნოს ციხის მინაშენები ხევში და სხვა).

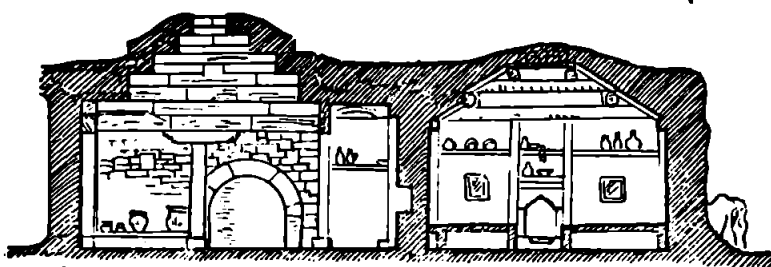
გადახურვის ეს ორივე ფორმა ფართოდ იყო გავრცელებული აგრეთვე ჩრდილო კავკასიის რიგ რაიონში.

²⁹ W. W. Bardavelidse, Über die historische Quellen traditioneller Dänkmäler in den Berggebieten Ostgeorgiens, Wiss. Ztschr., Friedrich-Schiller-Univ., Jena, Des. u. Sprachwiss., R. 1970, გვ. 5. მოკლე წინასწარი მოხსენება წაიკითხა საქ. ისტორიის, არქეოლოგიის ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის საზოგადოების საჯარო სხდომაზე 1968 წლის 26 დეკემბერს.

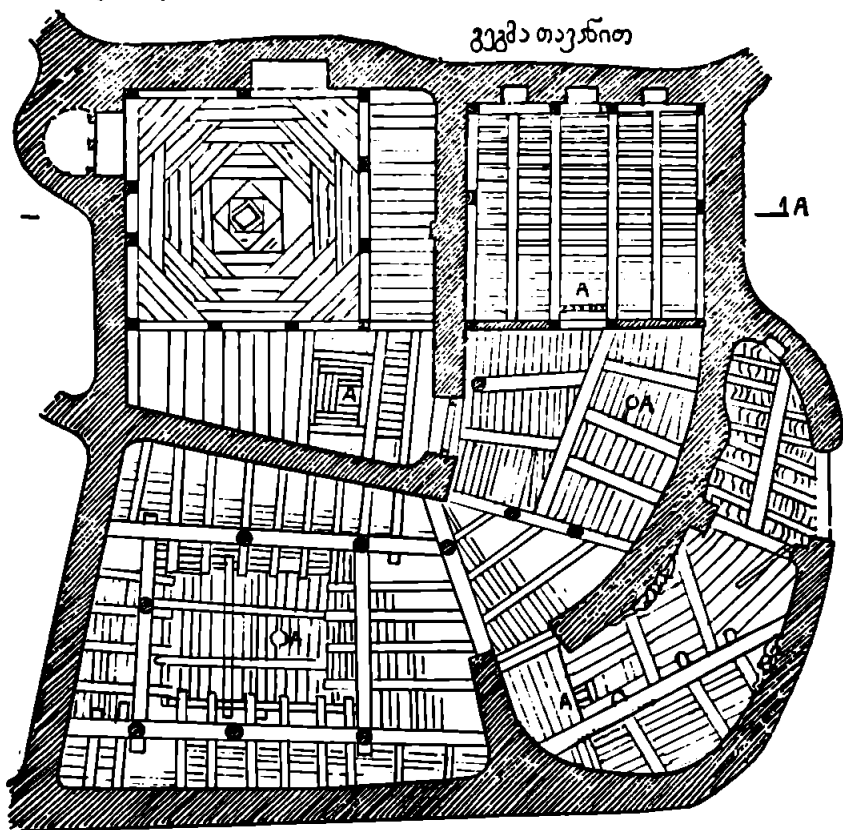
იხ. აგრეთვე, ე. ბარდაველიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები, I. ფშავი, თბ., 1974.

სარეო (მეცხეთა)

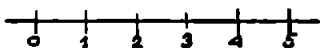
არსენ ასპანდიძის დარბაზი

გრილი AA

AA. საუკეთესო

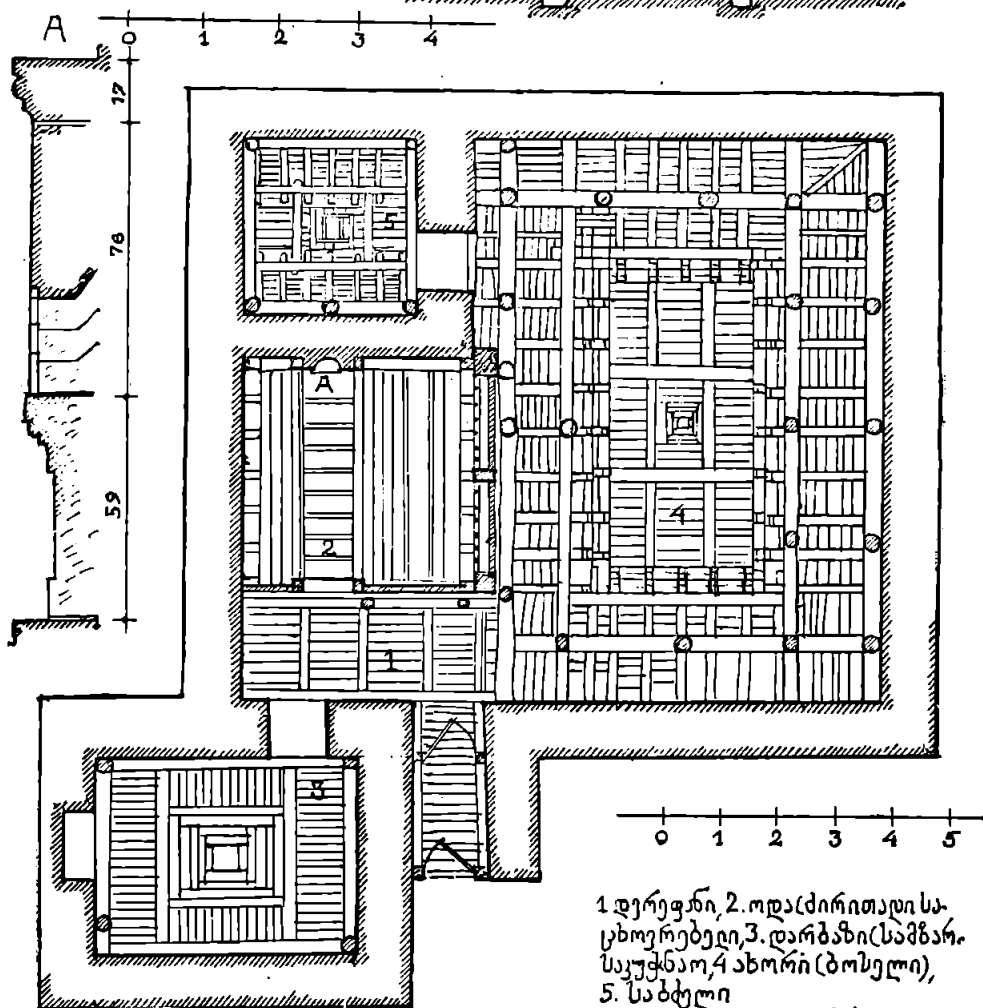
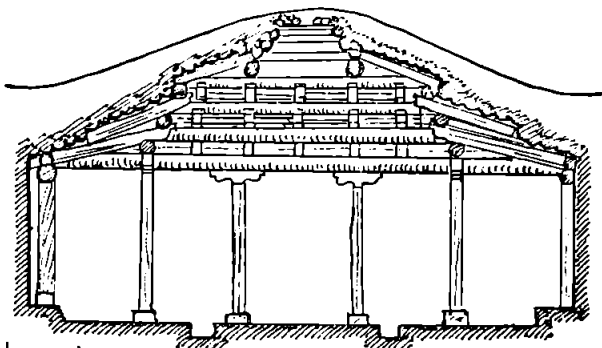

არქ. ლსუმაძე 1938/1939

სკანონი

(თრიალეთი)

დემიანოვის სახლი
1. გეგმა თუანით, 2. მოს-
ლის (ახორის) ჭრილი

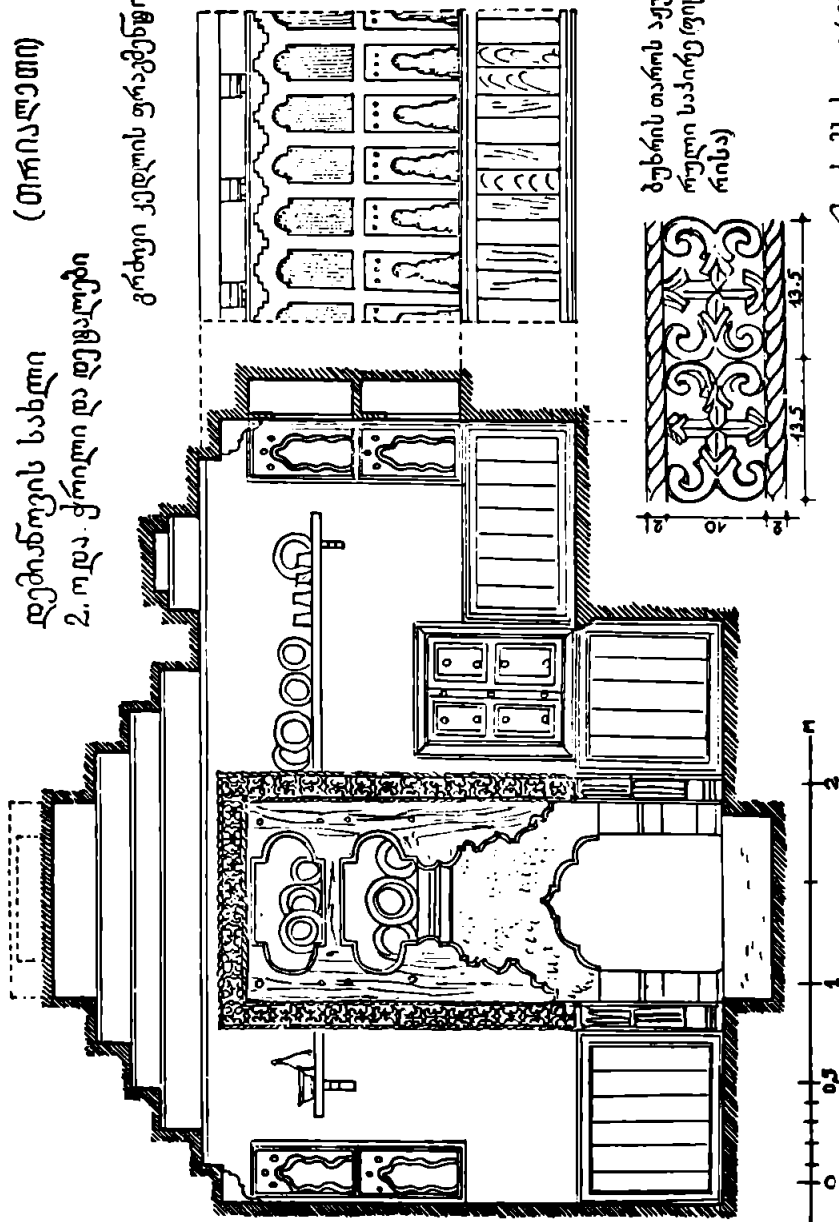
1. დერეფანი, 2. ოთახი (ძირითადი სა-
ცხოვრებელი), 3. დარბაზი (სამზარ-
საუჭუნაო), 4. ახორი (ბოსელი),
5. საბეჭდო
A - ოთახის ბუხრის ჭრული.

არქ. ლსუშვაძე 1954/1968.

სკანლი (თრიალთი)

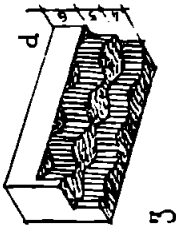
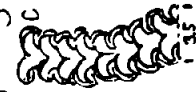
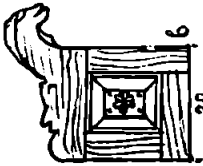
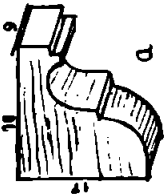
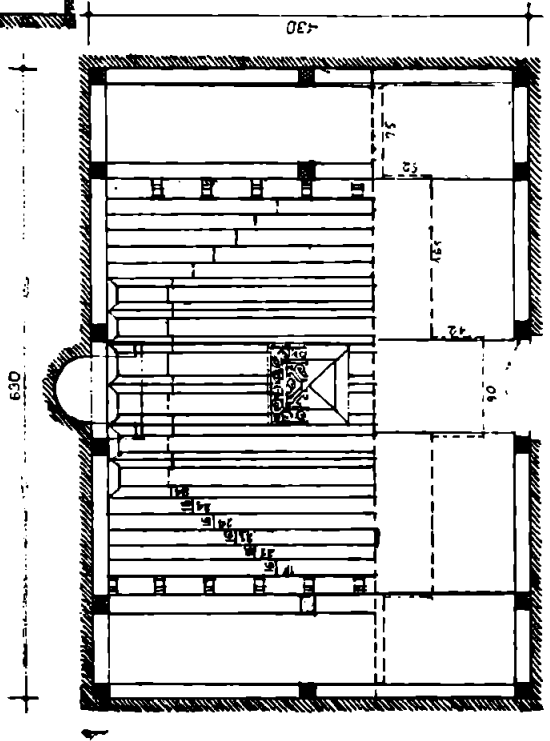
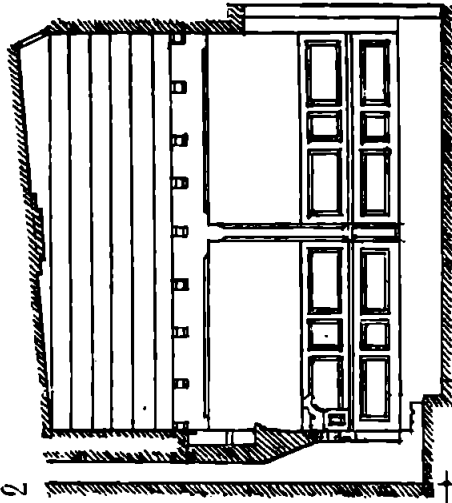
დებიანოვის სახლი
2. ო. და. ქრილი და დეცაღები

გრძელი კედლის ფრაგმენტი

ბუხრის თაროს აუ-
რული საპირე (ფი-
რისა)

არქ. ლსუმბაძე 1960/1968

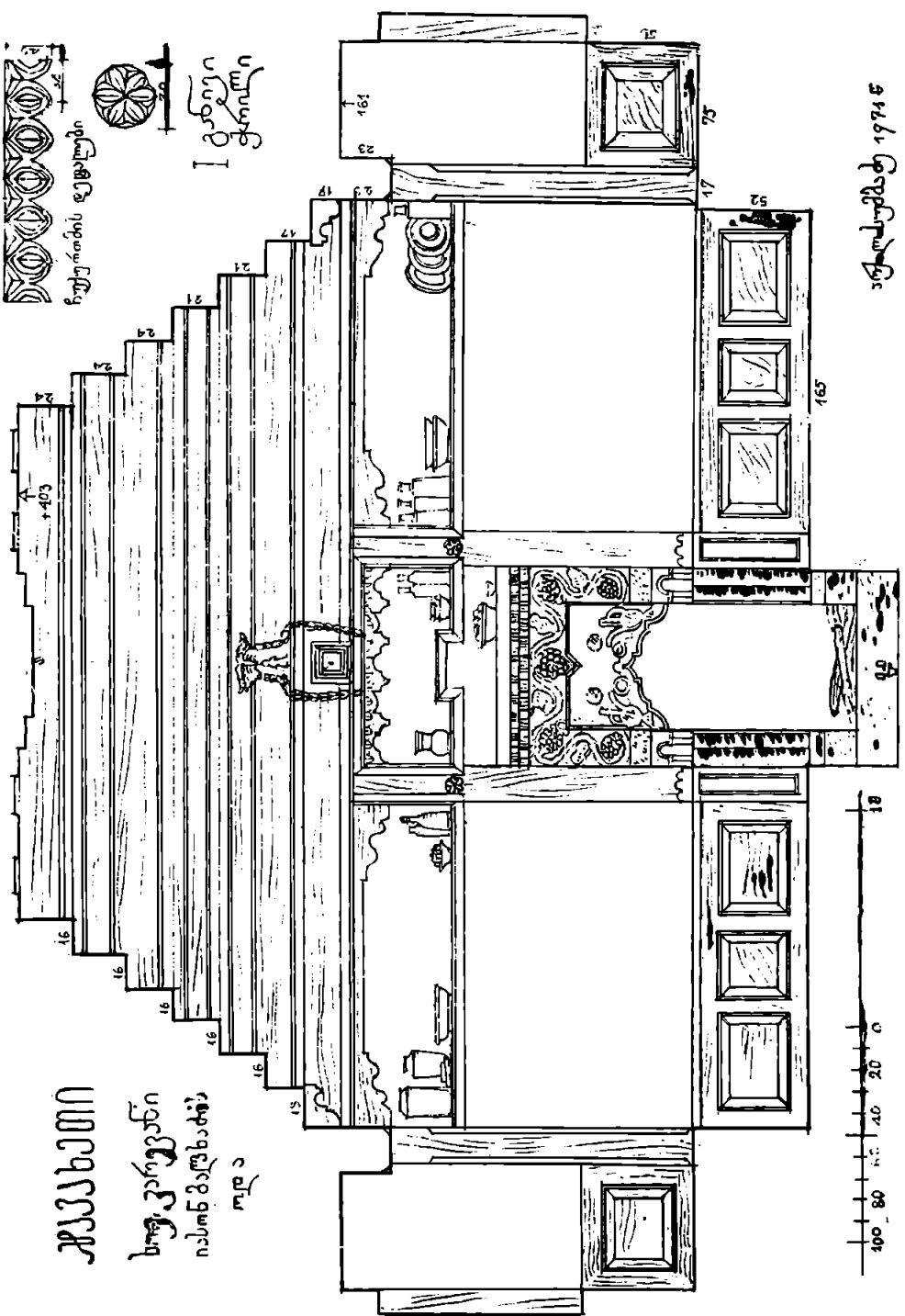
[illegible]

УДК 62-50

სოფ. კარეჯანი
იასონ გელახაძის ოფი

II
გვგა, ქრილი, ღუჭალები

პროექტის დათარიღება 1974 წ.

შეკრებილი
ხედი, კარგად
იპოვება მანქანა
მოდ.

კვერთა

ჭრილი 1-1

ოქტ 1861 წლის

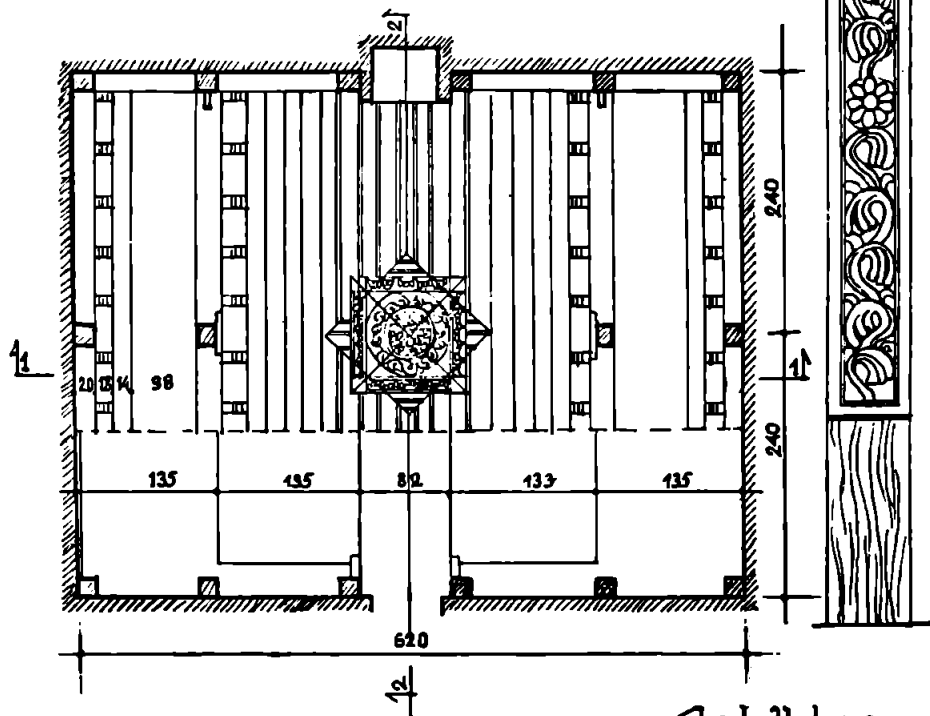
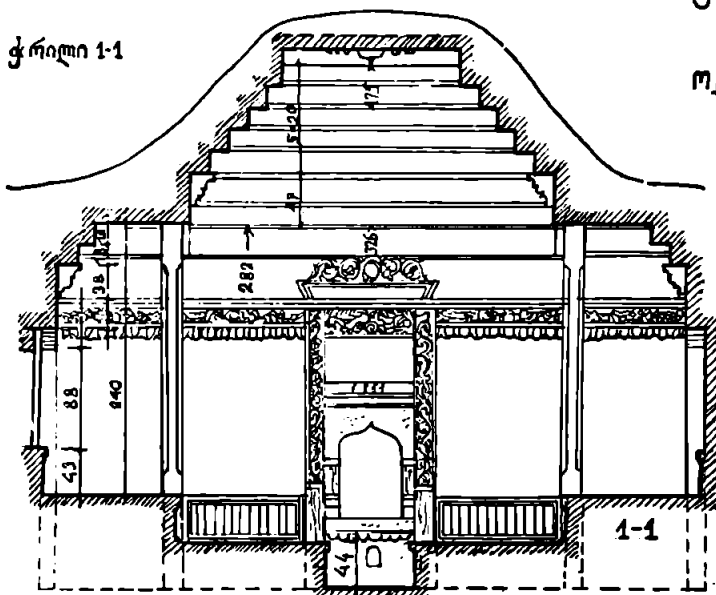
№

1

განუიჭრილი

ლა

გვერდი

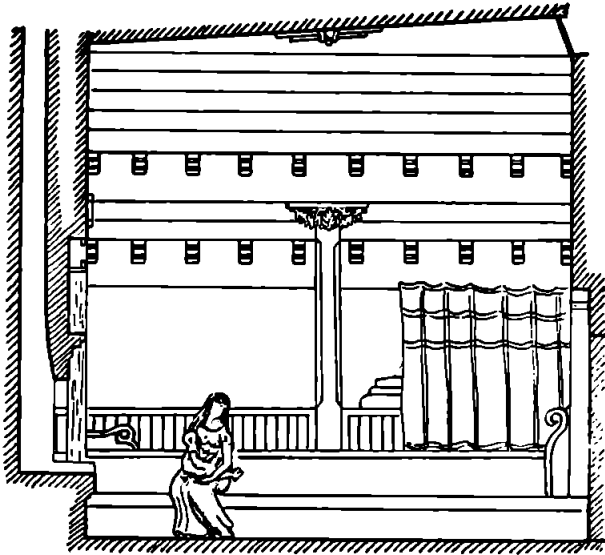

ან. ლუკაშვილი 1954-1968.

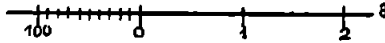
ჭრილი 2-2

კუხუჩო

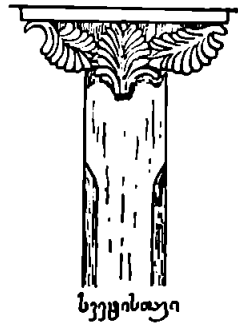
ოდა 1861 წლის

თვანი

2
გრძივი ჭრილი
და
ღეჭალები

სვეცისთავი

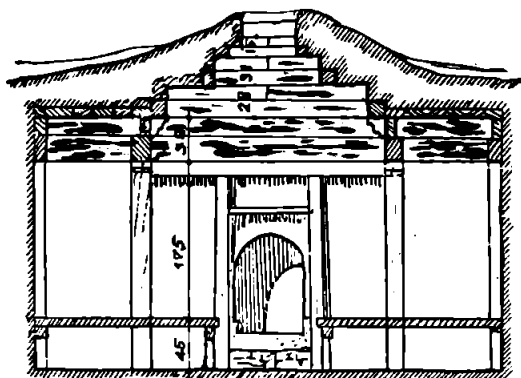
ბუხრის კედლის ჩუქურთმებიანი სარწყველი

ეს ოდა კომპლექსური საეზოტრიკოსის ერ.
თი სათავსია მოსიღინა შეხასყულოთ-
აშენების თარიღი ბუხრისდავანა ამო-
უვიტრული (1861წ.).

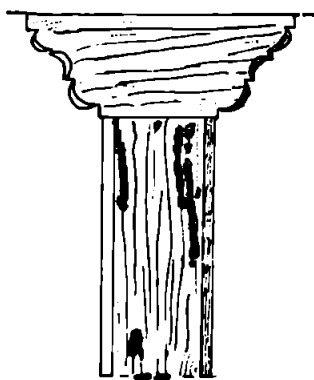
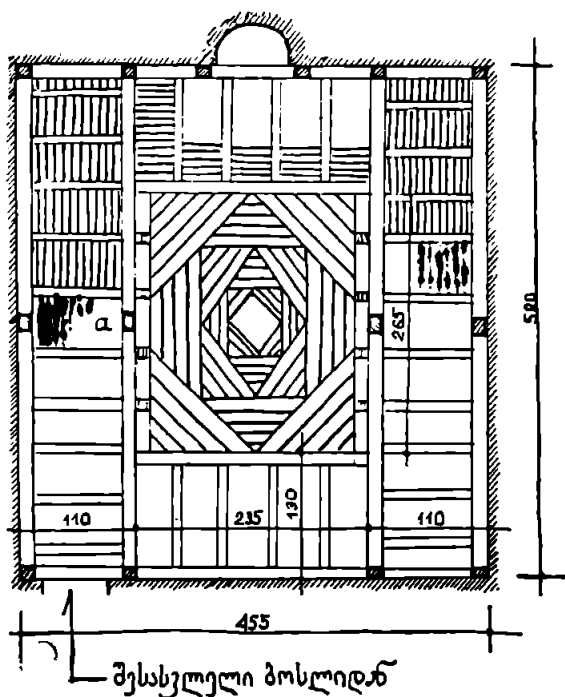

არქ. ლსუშვაძე 1954-1968

კოთელისა

ელიზბარაშვილი ევგენის
დარბაზი

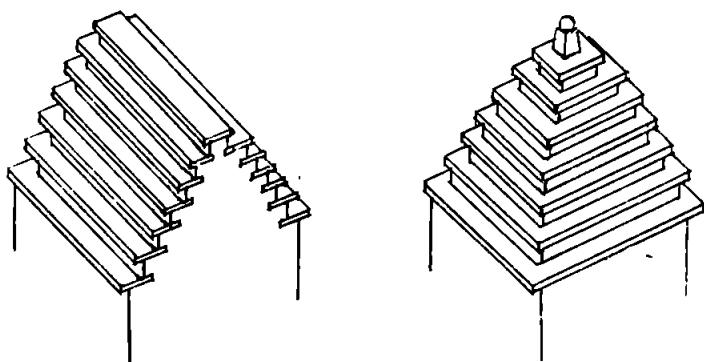

აბოტი და ბალიში

უახსრე ორეე გხარეს დარბაზისჟედ
სიკრძეხეა (ოდურად).
გარენალები ერდჳანეთჳთ ნახეარ-
ჭდობითჳა შეერტეხული. აჟიფობ
ყველა ერთ დონეხეა.

არქ. ლსუშბაძე 1954/1963.

თავისი არქიტექტურულ-მხატვრული ღირსებებით ეს საკულტო და თავდაცვითი ნაგებობანი წარმოადგენენ კავკასიის მთიელთა ერთობლივი შემოქმედების ნაყოფს, მნიშვნელოვან წვლილს არქიტექტურული ხელოვნების საგანძურში. ე. ბარდაველიძის დამაჯერებელი მტკიცებით სიპედით დახურულმა ნაგებობებმა ჩვენამდე შემოინახეს წინაქრისტიანული დროის არქაული ფორმები.

სიპედიანი გადახურვის ორი სახე გრძივ-გვირგვინული და ცენტრულ-გვირგვინული

ზემოთქმული საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ თაქარებიანი ოდის აღნაგობა, მისი ინტერიერის გადაწყვეტის სისტემა დაფუძნებულია საქართველოში ძველთაგანვე ფართოდ გავრცელებულ კიბურ-გვირგვინულ კონსტრუქციებზე. არქიტექტურულ-მხატვრული გადაწყვეტა ამ თვითმყოფადი სტრუქტურისა, დაბაზულ აღნაგობასთან ერთად, წარმოადგენს ქართული ხალხური უროთმოდგრების მნიშვნელოვან მონაპოვარს.

Л. З. СУМБАДЗЕ

АРХИТЕКТУРНАЯ СТРУКТУРА ЮЖНО-ГРУЗИНСКОГО ЖИЛИЩА «ТАКАРЕБИАНИ ОДА»

Резюме

«Ода» в Южной Грузии — зимнее жилое помещение комплекса дарабзовани с нарами по бокам, с деревянным уступчато-сводчатым перекрытием, состоящим из 4—6 (редко из 8) бревен или балок, положенных уступами на поперечные шипцовые стены, с плоской земляной кровлей, верхне-боковым светом и камином (в задней торцовой стене).

«Такаребиани ода» — архитектурная разновидность оды со сложным балочно-уступчатым перекрытием, опирающимся с боковых сторон на ряды консольных балок (в большинстве случаев с двумя столбами по бокам). «Такаребиани ода» — буквально: ода с такарами, т. е. с уступами уложенных в ряд балок.

Районы распространения оды охватывают историко-этнографические области Месхети, Джавахети и отчасти Квемо-Картли (Триалети).

По структуре внутреннего пространства имеются 3 типа «Такаребиани ода» — с двумя, тремя и четырьмя нарами в двух «русах».

В лучших образцах «Такаребиани ода» обращает внимание незаурядное архитектурно-художественное решение внутреннего пространства. Главным (доминирующим) в интерьере является задняя стена с камином, расчлененная пристенными столбами на три или 5 частей и часто украшенная резьбой. Основными средствами композиции служат: освещение, направленное от невидимого входящему источнику, необычная объемно-пространственная структура, широкие ярусы нар, уступчатое перекрытие, великолепно прорисованный поперечный разрез, тектоничность архитектуры интерьера, ясность и четкость конструктивной системы, гармония в пропорциях архитектурных форм.

Незаурядная архитектурно-пространственная структура интерьера «Такаребиани ода» первоначально вызвала к жизни стремление сократить объем внутреннего пространства и использовать для отопления жилища физиологическое тепло животных (также как в свайском жилище).

Система интерьера «Такаребиани ода» — южногрузинского происхождения. Создателями ее должно быть являются лазские мастера.

«Такаребиани ода», его совершенная архитектурно-художественная структура является развитием древней конструктивно-тектонической системы деревянных уступчато-сводчатых перекрытий.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა გ. ჩიტაიამ

ს ნ ო ბ ე ბ ი დ ა შ ე ნ ი შ ე ნ ე ბ ი

პლენარ კუპატაჰაჰ

საქართველოს სანავსადგურო ქალაქები დიდ სამაგულო ომში

დიდი სამაგულო ომის პირველ წლებში (1941—1942) ფრონტისპირა ოლქებიდან ფართო მასშტაბით წარმოებდა სამრეწველო საწარმოების, სხვადასხვა ორგანიზაცია-დაწესებულებებისა და მოსახლეობის ევაკუაცია ქვეყნის აღმოსავლეთ რაიონებში. ევაკუაცია მიზნად ისახავდა პირველ რიგში საბჭოთა ადამიანების. საწარმოთა და სხვა სახის მატერიალური ფასეულობის მტრის განადგურებისაგან გადარჩენას, ხოლო შემდეგ საწარმოთა სწრაფად აღდგენასა და მწყობრში ჩაყენებას ქვეყნის სამხედრო თავდაცვითი ინტერესების შესაბამისად.

სამრეწველო საწარმოთა ევაკუაციისათვის საჭირო იყო ისეთი შორეული რაიონების შერჩევა, სადაც არსებობდა ფართო მატერიალურ-ტექნიკური ბაზა სათანადო ნედლეულით. ურალი, ვოლგისპირეთი, დასავლეთ ციმბირი, ყაზახეთი და შუა აზია სწორედ ასეთ რაიონებს წარმოადგენდნენ. ამიტომ ევაკუირებულ საწარმოთა უმრავლესობა უმეტესად აღნიშნულ რაიონებში იქნა გადატანილი და მოწყობილი. 1941 წელს ევაკუირებულ იქნა სულ 1523 სამრეწველო საწარმო, მათ რიცხვში ვოლგისპირეთის რაიონებში — 226, ურალში — 667, დასავლეთ ციმბირში — 224, ყაზახეთსა და შუა აზიაში 308¹. საწარმოთა ევაკუაცია ხდებოდა მთელი საწარმოო კოლექტივებით.

ევაკუირებული საწარმოები და მოსახლეობა ამიერკავკასიის რესპუბლიკებში და, კერძოდ, საქართველოშიც იქნა მიღებული. ომის დაწყების პირველი დღეებიდანვე ამიერკავკასიაში, სისტემატურად მოდიოდა ევაკუირებული ფაბრიკა-ქარხნების ნოყობილობები, ნედლეული, მზა პროდუქცია, სხვადასხვა ორგანიზაცია-დაწესებულებები და მრავალრიცხოვანი მოსახლეობა. ევაკუირებულთა მცირე ნაწილი რჩებოდა ამიერკავკასიაში, უმეტესობა კი ბაქოსა და კრასნოვოდსკის გავლით ზურგის ღრმა რაიონებში იგზავნებოდა.

საწარმოო ძალთა გრანდიოზულ ადგილგადანაცვლებას უშუალოდ ხელმძღვანელობდა საკ. კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტი და თავდაცვის სახელმწიფო კომიტეტი. 1941 წლის 24 ივნისს შეიქმნა ევაკუაციის საბჭო².

ამასთან ერთად, ევაკუირებულთა მისაღებად და გასანაწილებლად შეიქმნა ევაკოპუნქტები, სადაც თავს იყრიდნენ მსხვილი სამრეწველო საწარმოები, სხვადასხვა მასალები და მოწყობილობები. სწორედ აქ ხდებოდა მათი აღნუსხვა. შემოწმება, დახარისხება და ბოლოს განაწილება. ჩვენი რესპუბლიკის მთავარი ევაკობაზა არსებობდა თბილისში. ხოლო ევაკოპუნქტები — ფოთში, ბათუმში, სოხუმში, ქუთაისსა და გორში.

¹ А. М. Беликов, Тяжелую промышленность в глубокий тыл, сб. წიგნი — «Эшелоны идут на Восток» под редакцией Полякова, М., 1966, გვ. 48.

² История СССР с древнейших времен до наших дней, М., 1973, გვ. 86.

ევაკუაცია ხორციელდებოდა უმთავრესად სარკინიგზო და საზღვაო ტრანსპორტით... საქართველოში ევაკუირებული მოწყობილობებისა და მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის მიღება განხორციელდა საზღვაო ტრანსპორტით. ევაკუირებული საწარმოები და მოსახლეობა თავდაპირველად ფოთში, ბათუმსა და სოხუმში შემოდიოდა. აღნიშნულ სანავსადგურო ქალაქებში თავს იყრიდა არა მარტო საქართველოსა და ამიერკავკასიის რესპუბლიკებისათვის, არამედ ვოლგისპირეთში, ურალში, ციმბირში, ყაზახეთსა და შუა აზიაში გასაგზავნად განკუთვნილი ტვირთები და ევაკუირებული მოსახლეობაც.

ევაკუირებულთა მიღება გარკვეულ სირთულეებთან იყო დაკავშირებული. წითელა არმიის იჭულებითი უკანდახევის გამო სიძნელეები ყოველწლიურად იზრდებოდა. გერმანელ ფაშისტთა საბრძოლო წარმატებები ზრდიდა ევაკუაციის მასშტაბს. შავი ზღვის სანავსადგურო ქალაქების: ოდესის, ნიკოლავის, ხერსონის, სევასტოპოლის და სხვათა გერმანელთაგან დაკავების საფრთხემ აუცილებელი გახადა აღნიშნული ქალაქებიდან სხვადასხვა სახის სამრეწველო საწარმოებისა და მოსახლეობის ევაკუაცია. ამ საქმეს ართულებდა ის გარემოება, რომ ზემოთ დასახელებულ შავი ზღვის მთავარ სანავსადგურო ქალაქებში თავმოყრილი იყო მოლდავეთიდან, დასავლეთ და სამხრეთ უკრაინიდან ევაკუირებული მოსახლეობისა და საწარმოთა გარკვეული ნაწილი. საჭირო გახდა ოდესიდან, ნიკოლავიდან, ხერსონიდან და სევასტოპოლიდან როგორც ადგილობრივი, ისე უკრაინიდან და მოლდავეთიდან მიღებული საწარმოებისა და მოსახლეობის ევაკუაცია შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე მდებარე სანავსადგურო ქალაქებში. ამ რთულ საქმეში დიდი როლი შეასრულა შავი ზღვის ფლოტმა. არასრული მონაცემებით მარტო ოდესიდან 1941 წლის სექტემბრის ბოლოს ევაკუირებულ იქნა 100 000 ტ. მოწყობილობა, 14 600 ტ. ლითონი, 45431 ტ. სხვადასხვა ტვირთი, 31 956 ტ. ზორბალი, 190 000 მუშა და მოსამსახურე³. ასეთივე მასშტაბით მიმდინარეობდა ევაკუაცია შავი ზღვის სხვა სანავსადგურო ქალაქებიდანაც. აქედან გაგზავნილ მოწყობილობებს და მოსახლეობას ღებულობდნენ საქართველოს სანავსადგურო ცენტრები: ფოთი, ბათუმი და სოხუმი. მრავალი ევაკუირებული საწარმოა და ურიცხვი ევაკუირებული მოსახლეობის მოზღვავენამ საქართველოს ნავსადგურებს გარკვეული სიძნელეები შეუქმნა. განსაკუთრებული სიძნელეების წინაშე აღმოჩნდა ქ. ფოთი. აქ თავი მოიყარა შავი და აზოვის ზღვების სამხედრო საზღვაო ფლოტის ძირითადმა ნაწილმა. 1941 წლის ბოლოდან ქ. ფოთი გახდა შავი და აზოვის ზღვების მთავარი სამხედრო საზღვაო ბაზა. ევაკუაციის შედეგად შექმნილ სიძნელეებს ფოთის სამხედრო საზღვაო ბაზის უფროსი გენერალ-ლეიტენანტი მ. ფ. კუმანინი ასეთნაირად აღგვიწერს: ფოთსა და ბათუმში სევასტოპოლიდან და სხვა ფრონტისპირა ქალაქებიდან განაგრძობდა მოსვლას დატვირთული ტრანსპორტი. ევაკუირებულ იქნა ფაბრიკები და ქარხნები. გადმოზიდვის მოცულობა თანდათან გაიზარდა. მთელს სანაპიროზე მხოლოდ ჩვენი ნავსადგურები იყვნენ რკინიგზით დაკავშირებული ქვეყნის სხვა რაიონებთან. საპაერო თავდასხმის პერიოდების გარდა გადმოსატვირთი სამუშაოები არც ერთი საათით არ წყდებოდა. ათასობით ადამიანი: მეზღვაურები და ქალაქის მკვიდრნი, ევაკუირებული ქარხნის მუშები,

³ С. Ф. Едлинский, На морских коммуникациях, წიგნიდან — «Эшелоны идут на Восток», გვ. 157—158.

ქალები და მოზარდები, რომლებმაც ქვეყნის სიღრმეში გამგზავრება ვერ მოასწრეს, თავგანწირულად შრომობდნენ სადგურებსა და ნავსაბმელებზე, იმპროვიზირებული საწყობების ტერიტორიაზე⁴.

შავი ზღვის ჩრდილოეთ სანაპიროზე მდებარე სანავსადგურო ქალაქებიდან განუწყვეტლივ მიმდინარეობდა სხვადასხვა სახის ევაკუირებული მოწყობილობების და მოსახლეობის გაგზავნა სოხუმის, ბათუმისა და ფოთის მიმართულებით. მარტო სევასტოპოლიდან ევაკუირებულ იქნა 36 700 ტ ძვირფასი მოწყობილობა და 10 000 ტ. ნავთობპროდუქტები⁵. ყირიმიდან კი, საერთოდ, საქართველოს ნავსადგურებში გადაზიდულ იქნა 71 886 ტ. საქარხნო მოწყობილობა, 10, 725 ტ. საფაბრიკო პროდუქცია, 10 000 ტ. ნავთობპროდუქტი, 36 200 ტ. ხორბალი, გარდა ამისა ევაკუირებულ იქნა 100 000 მეტი კაცი, 60 000 მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი და 2 517. 000 წვრილფეხა პირუტყვი⁶. მოყვანილი ციფრებიც ვერ ასახავენ ამ პროცესს სრულად, თუმცა, აშკარად მოწმობენ ევაკუაციის მასშტაბის გრანდიოზულობაზე. ზემოთქმულიდან ჩვენთვის ცხადი ხდება საქართველოს სანავსადგურო ქალაქების როლი ევაკუირებული მოწყობილობების, მოსახლეობის, სატრანსპორტო საშუალებებისა და ევაკუირებული პირუტყვის მიღების საქმეში.

მოლდავეთიდან, დასავლეთ და სამხრეთ უკრაინიდან, შავი და აზოვის ზღვის ნავსადგურებიდან მრავალრიცხოვანი მოსახლეობის, ფაბრიკა-ქარხნების, სხვადასხვა ორგანიზაცია-დაწესებულებების და ასიათასობით წვრილფეხა და რქოსანი პირუტყვის ევაკუაციის შემდეგ, რაც უმოკლეს დროში განხორციელდა, დაიწყო საკითხი თვით სატრანსპორტო საშუალებათა ევაკუაციის შესახებ. მალე საქართველოს ნავსადგურებში გამოჩნდნენ სამხედრო ხომალდები, კრესერები და სხვა სახის საზღვაო ტრანსპორტი. ფოთის, ბათუმისა და სოხუმის საზღვაო ბაზები იძულებული გახდნენ მიეღოთ შავი და აზოვის ზღვის მთელი ფლოტი და მომსახურება გაეწიათ მათთვის. ეს კი ძალიან ძნელ საქმეს წარმოადგენდა, რადგანაც წინათ ფლოტს მომსახურებას უწევდნენ ტექნიკის უკანასკნელი სიტყვით აღჭურვილი გემთშენებელი და გემთშემკეთებელი ქარხნები, ფოთსა და ბათუმში კი ასეთი საწარმოები არ იყო. საეაქრო პორტმა, — იხსენებს მ. ფ. კუმანინი, — დროებით გადმოგვცა არც თუ დიდი სახელოსნო მცირე ხომალდების შესაკეთებლად. ჩვენ კი ახლა საქმე გვქონდა ასობით და ათასობით ტონა წყალწყვის საბრძოლო ხომალდებთან⁷. სწორედ იმ გარემოებამ, რომ შავი და აზოვის ზღვის მთელი ფლოტი ძირითადად ფოთისა და ბათუმის საზღვაო ბაზამ მიიღო, აუცილებელი გახდა გემთშემკეთებელი ქარხნის აქ გადმოტანა და მოწყობა. ამ მიზნით, 1941 წლის დეკემბერში შავი ზღვის ფლოტის სამხედრო საბჭოს გადაწყვეტილებით — ქ. სევასტოპოლის გემთშემკეთებელი ქარხნის ნაწილი ევაკუირებულ იქნა ქ. ფოთში, სადაც შეიქმნა გემთშემკეთებელი ქარხნის ფოთის ფილიალი. ქარხნის ფილიალი მოწყობილ იქნა ფოთში არსებულ გემთშემკეთებელი სახელოსნოების და მრავალ სანავსადგურო ნაგებობათა და მოწყობილობათა ბაზაზე, რომელთა საერ-

4 М. Ф. Куманнин, Отправляем в поход корабли (военные мемуары), М., 1962, гл. 18.

5 С. Ф. Едлинский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 159.

6 იქვე, გვ. 160.

7 М. Ф. Куманнин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36.

თო ფართობი 8208 კვ. მ.-ს შეადგენდა. სევასტოპოლის გემთშემკეთებელი ქარხნის მეორე ნაწილი 1942 წლის აგვისტომდე ევაკუირებულ იყო ტუაფსეში. გერმანელ ფაშისტთა შემდგომმა საბრძოლო წარმატებებმა, კერძოდ, ნოვო-როსიისკის, ტუაფსესა და მთელი კავკასიისათვის შექმნილმა საფრთხემ დღის წესრიგში დასვა საკითხი ტუაფსედან ქარხნის ფილიალის ევაკუაციისა შავი ზღვის უფრო საიმედო რაიონში. რადგანაც იმ დროისათვის ფოთს არ გააჩნდა საკმარისი რაოდენობის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზა, ამიტომ გემთშემკეთებელი ქარხნის ფილიალი ტუაფსედან ევაკუირებულ იქნა ქ. ბათუმში. აქ მას გადაეცა ადგილობრივი მანქანათსამშენი ქარხანა, ნავსადგურის საწყობები და სხვა ნაგებობანი 10 975 კვ. მ. საერთო ფართობით⁸.

სამრეწველო საწარმოთა ევაკუაცია დიდ ტექნიკურ სიძნელეებთან იყო დაკავშირებული, რადგან ქარხნის დემონტაჟი, მისი დახარისხება, დაზეთვა, შეფუთვა და დატვირთვა უმოკლეს ვადაში უნდა განხორციელებულიყო. ამას გარდა, ზოგიერთ საწარმოს ევაკუაციას სპეციფიკური სიძნელეებიც გააჩნდა. მაგრამ მთავარი სირთულე მაინც მის დროულად აღდგენა-მოწყობაში მდგომარეობდა. ევაკუირებული საწარმოს მშენებლობის დაწყების პარალელურად პირველი რიგის ამოცანას წარმოადგენდა მუშა-მოსამსახურეთა მრავალი ოჯახის საბინაო პირობებისა და სხვადასხვა საყოფაცხოვრებო საკითხის მოგვარება. საჭირო რაოდენობის საწარმო ფართობის გამოყოფისთანავე, სევასტოპოლიდან ევაკუირებული გემთშემკეთებელი ქარხნის დირექტორი სურგუჩიევი და მთავარი ინჟინერი შრაიბერი — ენერგიული და ინიციატივიანი ადამიანები. დაუყოვნებლივ შეუდგნენ ქარხნის მშენებლობას ახალ ადგილზე⁹. ქარხნის მშენებლობის საქმეს ართულებდა მტრის ავიაციის გამუდმებული თავდასხმები და ცუდი სამუშაო პირობები, საქმე ის არის, რომ ამ საწარმოს მუშები, ინჟინრები და ტექნიკოსები წინათ მუშაობდნენ კარგად მოწყობილ სამაქროებში. ახლა კი ისინი დაზგებს აწყობდნენ ფარდულებში ან ღია ცის ქვეშ. თვითონ თხრიდნენ ქვებურებს, აშენებდნენ ფუნდამენტს და ჯერ კიდევ გაუმარბეხელ ბეტონზე ამონტაჟებდნენ მექანიზმებს. ზოგიერთს სრულებით არ გააჩნდა მუდმივი სამუშაო ადგილი — უბრალო ინსტრუმენტებით შრომობდნენ ხომალდებზე. მიუხედავად ამისა ისინი ძალზე სწრაფად შეეთვისნენ ვითარებას. შეიძლება განცვიფრდეს ამ ოსტატთა ხელოვნებით. თითქმის შიმშველი ხელებით ახდენდნენ ურთულესი მანქანებისა და ხელსაწყოების შეკეთებას¹⁰.

არსებული დაბრკოლებების დასაძლევად ქარხნის მთელი კოლექტივის გმირულმა შრომამ, საწარმოს ხელმძღვანელების ენერგიულობამ და ინიციატივამ, ქ. ფოთის პარტიული ორგანიზაციისა და ქალაქის მცხოვრებთა ერთსულოვანმა მხარდაჭერამ თავისი შედეგი გამოიღო. ყველა სიძნელე გადაჭრილ იქნა, სევასტოპოლის გემთშემკეთებელი ქარხნის ფოთის ფილიალი მწყობარში ჩადგა და დაზიანებული სამხედრო ხომალდების შეკეთების საქმეს შეუდგა. მოგვიანებით აღდგენილ იქნა გემთშემკეთებელი ქარხნის ბათუმის ფილიალიც. ამას კი უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა: საბჭოთა კავშირის ერთ-

⁸ ს. ც. ს. ა. ფ. 600, აღწ. 1, საქმე 6502, ფურცელი 213.

⁹ М. Ф. Куманин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36—37.

¹⁰ იქვე, გვ. 37.

ერთი უდიდესი გემთშემკეთებელი ქარხანა სევასტოპოლიდან ფოთსა და ბათუმში ევაკუირებით არა მარტო გადარჩა მტრისაგან განადგურებას, არამედ აღდგენილ და მოწყობილ იქნა სათანადო მატერიალურ-ტექნიკურ ბაზაზე. ეს ერთადერთი ქარხანა იყო იმ დროისათვის, რომელსაც მომსახურება უნდა გაეწია შავი და აზოვის ზღვის მთელი ფლოტილისათვის. გემთშემკეთებელი ქარხნის ფოთისა და ბათუმის ფილიალებში ხდებოდა მრავალი საბრძოლო და სატრანსპორტო ხომალდების შეკეთება. აქვე მწყობრში დგებოდნენ საზღვაო კრეისერები. ამით შავი ზღვის ფლოტი ყოველთვის ინარჩუნებდა საბრძოლო მზადყოფნას და საშუალებას არ აძლევდა გერმანელ ფაშისტებს გაბატონებულიყვნენ შავ ზღვაზე და მისი აღმოსავლეთ სანაპიროებიდანაც ეწარმოებინათ ბრძოლა კავკასიის დაპყრობისათვის. სწორედ შავი ზღვის ფლოტის გადარჩენამ და მისი ბრძოლისუნარიანობის შენარჩუნებამ ერთ-ერთი გადამწყვეტი როლი შეასრულა კავკასიის დაცვისას, ხოლო ამ ოპერაციაში მოპოვებულმა გამარჯვებამ, თავის მხრივ, ხელი შეუწყო სამხედრო წარმატებებს დიდი სამამულო ომის სხვა ფრონტებზეც. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, სევასტოპოლიდან ქარხნის ევაკუაციას დიდი ეკონომიური და სამხედრო მნიშვნელობა ჰქონდა.

გემთშემკეთებელი ქარხნის გარდა სევასტოპოლიდან ფოთში ევაკუირებულ იქნა თავის დროზე 5500 კვ. მ. ფართობზე განლაგებული საარტილერიო ქარხანა, რომლის მუშათა რაოდენობა 589 კაცს აღწევდა¹¹. აღნიშნული ქარხნის ევაკუაცია გამოწვეული იყო იმით, რომ ფოთი გახდა შავი ზღვის ფლოტის ძირითადი დასაყრდენი ბაზა. ფლოტისათვის კი პირველ რიგში საჭირო იყო შეიარაღება და შეკეთება. სწორედ ამ ევაკუირებულ ქარხანას უნდა შეეიარაღებინა შავი ზღვის მთელი ფლოტის გემები.

1941 წლის ნოემბერში შავი ზღვის ფლოტის სამხედრო საბჭოს გადაწყვეტილებით, სევასტოპოლის საარტილერიო ქარხანა მთელი მოწყობილობით უნდა გადაეტანათ ფოთში, მასთან ერთად უნდა გაეხიზნათ ზემოთ დასახლებული მუშათა კონტინგენტი. სევასტოპოლში საარტილერიო ცეცხლისა და მტრის ავიაციის გამუდმებული თავდასხმების მიუხედავად, ხომალდები: „ვოლგა“, „ჩიტარი-დაგი“ და „ზირიანინი“ დატვირთულ იქნა ქარხნის მთელი მოწყობილობით, აქვე მოათავსეს მუშათა ოჯახებიც და ტრანსპორტმა გეზი ფოთისკენ აიღო¹².

როგორც ცნობილია, ომის წლებში ფოთი განუწყვეტლივ ლებულობდა უამრავ დემონტირებულ მოწყობილობას და ათასობით ევაკუირებულ მოსახლეობას. ფოთის ევაკოპუნქტს უხდებოდა მათი არა მარტო მიღება, არამედ საჭირო რაოდენობის საცხოვრებელი და საწარმო ფართობის გამოყოფა. ევაკუირებული მოსახლეობით თუ მოწყობილობებით დატვირთული ყოველი ტრანსპორტის მოსვლა საგრძნობლად ართულებდა მდგომარეობას. ფოთში საარტილერიო ქარხნის მიღებისას მთავარ ამოცანას წარმოადგენდა მასალებისა და მოწყობილობის ტრანსპორტიდან გადმოტვირთვა, ხალხის მოწყობა და

¹¹ მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალის პარტიული არქივი (შემდგომში იხ. შემოკლებით მღისუბა), ფ. 38, აღწ. 4, საქმე 62, ფურცელი 178.

¹² А. М. Близилюк, Подвиг севастопольских пушкарей в Колхиде, „მაცნე“. ისტორიის სერია, 1975, № 2: გვ. 38.

ქარხნის მშენებლობა¹³. გადმოტვირთვის საქმეს დიდად აძნელებდა საჭირო ტექნიკის უქონლობა. მაგრამ დროის დაკარგვა არ შეიძლებოდა. საჭირო იყო ქარხნის სწრაფად აღდგენა. ამწეების მიღებამდე გადმოსატვირთი სამუშაოები ხელით სრულდებოდა. ევაკუირებული საარტილერიო ქარხნის მოწყობილობების გადმოტვირთვის შემდეგ მისი აღდგენისათვის საჭირო გახდა საკმაო რაოდენობის ფართობი. საქართველოს კვ. ფოთის ქალაქკომმა და მშრომელთა დეპუტატების აღმასკომმა თავდაპირველად მიღებული საარტილერიო ქარხნის აღდგენისათვის გამოყვეს სავაჭრო პორტის 1 სექცია (900 კვ. მ.) ქარხნის სამბარტველოს შენობა (75 კვ. მ.) და ერთი დამხმარე შენობაც (420 კვ. მ.)¹⁴. მაგრამ მალე ცხადი გახდა, რომ აღნიშნულ ფართობს ქარხნის საჭიროებათა დაკმაყოფილება არ შეეძლო. საწარმო ფართობის უქონლობა აბრკოლებდა ქარხნის მოწყობილობათა დამონტაჟებას და მწყობრში მის დროულად ჩაყენებას, რაც თავის მხრივ სამხედრო ხომალდების აღჭურვისა და შეკეთების საფრთხეს ქმნიდა¹⁵.

სევასტოპოლიდან მიღებული საარტილერიო ქარხნისათვის საჭირო რაოდენობის საწარმო ფართობის გამოყოფა იმიტომ გაძნელდა, რომ ფოთში მიღებული იყო „ჯანკოის“ მანქანათმშენებელი ქარხნის მოწყობილობა 120 ტონის საერთო რაოდენობით, „ვოიკოვის“ სახელობის ქერჩის ქარხანა, „კიროვის“ სახელობის ქიმიური ქარხანა და „კამიშ-ბურუნსკის“ კომბინატი — 400—500 ტონის რაოდენობით¹⁶. ამას გარდა ფოთის საზღვაო ბაზის ნავსადგურში ინახებოდა ასიათასობით ტონა სხვადასხვა სახის ევაკუირებული ტვირთი, რომელთა შესანახადაც აგრეთვე განსაზღვრული რაოდენობის ფართობი იყო საჭირო. დიდი რაოდენობის საცხოვრებელ ფართობს საჭიროებდა ფოთში მიღებული მრავალრიცხოვანი ევაკუირებული მოსახლეობაც. სამამულო ომის განმავლობაში ქალაქ ფოთის მოსახლეობა ევაკუირებული მოსახლეობის ანგარიშზე 3-ჯერ და უფრო მეტად გაიზარდა¹⁷. მიუხედავად აღნიშნული სიძნელებისა ფოთის პარტიის ქალაქკომის მდივანმა ნ. ვ. გაბუნიამ და ქალაქის საბჭოს თავმჯდომარემ ი. ნ. ლალიძემ ყოველგვარი ღონისძიება მიიღეს საარტილერიო ქარხნის ახალ ადგილზე მოსათავსებლად. საამქროების მოსაწყობად გაპოყოფილ იქნა შენობა, მუშათა ოჯახები პირველ ხანებში დააბინავეს მეზღვაურთა კლუბში („ინტერკლუბი“), მოგვიანებით კი მათ საცხოვრებლად სკოლის შენობა გამოუყვეს. ქალაქის საბჭოს გადაწყვეტილებით, სავაჭრო პორტის უფროსმა კ. თ. რეკვავამ გამოძებნა ერთი ორსართულიანი შენობა და ორი საწყობი 2400 კვ. მ. საერთო ფართობით¹⁸. ამის შემდეგ ქარხნის მშენებლობა სწრაფად წავიდა წინ. როგორც ევაკუირებული, ასევე ადგილობრივი მუშებიც შრომითი გმირობის მაგალითებს ახდენდნენ. მათ ვერ აშინებდათ უამინდობა, შეუწყვეტლივ მიმდინარეობდა მუშაობა დღისით და ღამით. ამ მძიმე ჟამს ქარხნის მუშათა დასახმარებლად მოვიდნენ ფოთელები. ხოლო პარტიის ფოთის ქალაქკომმა გამოყო სპეციალისტების ჯგუფი სახარატო ჩარხე-

¹³ А. М. Ближнему. დასახ. ნაშრომი. გვ. 39.

¹⁴ მღისფა, ფ. 38, აღწ. 4, საქმე 62, ფურცელი 178.

¹⁵ იქვე, ფურცელი 180.

¹⁶ იქვე, საქმე 11, ფურცელი 90.

¹⁷ იქვე, საქმე 148, ფურც. 83.

¹⁸ А. М. Ближнему, დასახ. ნაშრომი, გვ. 38.

ბისა და სამჭედლო გრდემლებისათვის ბეტონის ფუნდამენტის მოსამზადებლად. ამ ჭკუფის მუშაობას პირადად ხელმძღვანელობდა პარტიის ფოთის ქალაქკომის მეორე მდივანი კ. კაცაძე. ჭკუფის ყველა წევრს ერთი მისწრაფება ჰქონდა — რაც შეიძლება სწრაფად დაემთავრებინათ ქარხნის მშენებლობა ფოთში და გადასულიყვნენ ფლოტის საარტილერიო შეიარაღებაზე¹⁹.

ქალაქ ფოთის პარტიული ორგანიზაციის მიერ გაწეულმა დიდმა ორგანიზატორულმა მუშაობამ, ევაკუირებული და ადგილობრივი მუშების შრომითმა მამაცობამ შესაძლებელი გახდა ის, რომ ოპტიკური საამქროს ორგანიზაციის ყველა მთავარი სამუშაო დამთავრებულ იქნა, საამქრო ოპტიკური ხელსაწყოების შეკეთებას შეუდგა. 1941 წლის 13 დეკემბერს ფლოტის საარტილერიო შეიარაღების ყველა სახეობის შესაკეთებლად მწყობრში ჩადგა დანარჩენი საამქროებიც. ქარხანა ფეხზე დადგა, მისი შემადგენლობის მიერ დაძლეულ იქნა უდიდესი სამუშაო²⁰.

სევასტოპოლიდან ფოთში ევაკუირებული საარტილერიო ქარხნის დროულად გაშვებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. რადგანაც, თუ გემთშემკეთებელ ქარხანას მომსახურება უნდა გაეწია შავი და აზოვის ზღვის მთელი ფლოტისათვის, საარტილერიო ქარხანას სხვადასხვა სახის იარაღით უნდა აღეჭურვა აღნიშნული ფლოტი. ამ მეტად საპასუხისმგებლო ამოცანის გადაჭრასთან ერთად საარტილერიო ქარხნის მნიშვნელობაზე მეტყველებს ისიც, რომ სამამულო ომის დაწყებიდან მის დამთავრებამდე საარტილერიო ქარხანა იყო შავი ზღვის ფლოტის ერთადერთი საწარმო, რომელიც ფლოტის ბატარეებსა და ზომაღლებზე ეწეოდა საარტილერიო იარაღის შეკეთებასა და ზარბაზნების დადგმას²¹.

იმ გარემოებამ, რომ შავი და აზოვის ზღვის სამხედრო ფლოტის ძირითადი საყრდენი ბაზა გახდა ფოთი და აქვე იქნა გადმოტანილი საარტილერიო ქარხანა, გემთშემკეთებელი ქარხანა და ბევრი სანავსადგურო მოწყობილობა, დღის წესრიგში დასვა საკითხი შავი და აზოვის ზღვის სამხედრო საზღვაო ფლოტის შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატის განსაკუთრებული განყოფილებაც ფოთში გადმოეტანათ. 1942 წლის აგვისტოში აღნიშნული განყოფილება გადმოტანილ იქნა ფოთში. თავდაპირველად მის მოსათავსებლად გამოყოფილი ფოთის შავი ზღვის სამხედრო ფლოტის შინსახკომის განსაკუთრებული განყოფილების შენობა თავისი სიმცირის გამო საკმარისი არ აღმოჩნდა. ამიტომ შავი და აზოვის ზღვის სამხედრო ფლოტის შინსახკომის განსაკუთრებული განყოფილება მოთავსებულ იქნა ქ. ფოთის ქაფჯავაძის ქუჩის № 2-ში მდებარე სასტუმროს რვა ოთახში და კიროვის ქუჩის № 7-ში მდებარე შენობის ათ ოთახში²².

როგორც ვხედავთ, ფოთსა და ბათუმში მიღებული და მოწყობილი გემთშემკეთებელი და საარტილერიო ქარხნები ერთადერთი იყვნენ იმ დროისათვის შავი და აზოვის ზღვის მთელ ფლოტს რომ საბრძოლო მზადყოფნას უნარჩუნებდნენ. ამ ქარხნებში ხდებოდა შავი ზღვის მთელი სამხედრო ფლოტის შეიარაღება, შეკეთება თუ ტექნიკურად აღჭურვა. შავი და აზოვის ზღვის მთელი ფლოტი, ძირითადად, ფოთისა და ბათუმის ნავსადგურებშია მიიღო.

¹⁹ А. М. Ближнюк, დასახ. ნაშრომი, გვ. 39.

²⁰ იქვე, გვ. 40.

²¹ მლისტვა, ფ. 38, აღწ. 4, საქმე 80, ფურცელი 165;

²² იქვე.

ფლოტის საშუალებით ჰდებოდა ფოთისა და ბათუმის ნავსადგურებში უამრავი ევაკუირებული მოწყობილობებისა და ათიათასობით ევაკუირებული საბჭოთა ადამიანების მიღება. საქართველოს ნავსადგურებში მიღებული ევაკუირებული საწარმოები და მათი მოწყობილობების უმეტესი ნაწილი ჩვენი ქვეყნის ზურგის ღრმა რაიონებში იგზავნებოდა, ხოლო ნაწილი ადგილზევე რჩებოდა გარკვეული დროის მანძილზე, სადაც მათ შესაძლავდებოდა გამოყოფილი იყო საკმაოდ რაოდენობის ფართობი. ევაკუირებული მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი ბათუმისა და ფოთის ევაკოპუნქტებიდან იგზავნებოდა ბაქო-კრასნოვოდსკის მიმართულებით. საქართველოს სანავსადგურო ქალაქებში ევაკუირებული მოსახლეობა უმთავრესად საზღვაო ტრანსპორტით შემოდებოდა, ხოლო აქედან რკინიგზის ეშელონებით იგზავნებოდა. მაგრამ, სანამ ეშელონები დაკომპლექტდებოდა, საჭირო იყო სათანადო ზრუნვა მიღებულ ევაკუირებულებზე. რაც პირველ რიგში გულისხმობდა მათი თავშესაფრების, სურსათ-სანოვაგითა და სამედიცინო მომსახურებით დაკმაყოფილებას. ბათუმსა და ფოთში ევაკუირებული მოსახლეობის მიღების, დროებითი დაბინავებისა და შემდგომ განკუთვნილ ადგილებში გაგზავნისათვის შეიქმნა კომისიები, რომლებიც ღებულობდნენ მითითებებს პარტიის ქალაქკომებიდან და მათ შესაბამისად წარმართავდნენ თავიანთ მუშაობას. განსაკუთრებით ძნელ საქმეს წარმოადგენდა შენობების გამოიჭენა მრავალრიცხოვანი ევაკუირებული მოსახლეობისათვის. მართო ფოთში ევაკუირებულთა დროებით მოსათავსებლად გამოყოფილ იქნა საზღვაო ვაგზის, ლითონმშარავების, მეზღვაურთა კლუბის, საორთქლმავლო დეპოს წითელი კუთხისა და სხვა ოთახები (სულ 580 კაციისათვის)²³.

ფოთის, ბათუმისა და სოხუმის ნავსადგურების როლი ევაკუირებული მოსახლეობისა და საწარმოების მიღების საქმეში ძალზე თვალსაჩინოა, მაგრამ ფოთისა და ბათუმის უდიდესი მნიშვნელობა მაინც იმაში მდგომარეობს, რომ სამამულო ომის ყველაზე კრიტიკულ დროს მათ მიიღეს შავი ზღვის მთელი ფლოტი, რის შედეგადაც ისინი გადაიქცნენ შავი ზღვის უდიდეს ნავსადგურებად. ფლოტის მიღება-გადარჩენას კი დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა არა მარტო კავკასიისათვის წარმოებულ ბრძოლების წარმატებით დამთავრებისათვის, არამედ, დიდ სამამულო ომში ჩვენი ისტორიული გამარჯვებისა და ფაშისტურ-გერმანის განადგურებაში.

Э. С. КУПАТАДЗЕ

ПОРТОВЫЕ ГОРОДА ГРУЗИИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Резюме

В статье рассмотрена работа портовых городов Грузии — Потн. Батуми и Сухуми в 1941—1942 гг. — по приему эвакуированного населения, эвакуируемых учреждений и промышленных объектов. Подчеркнута роль Потн и Батуми, ставших основной военно-морской базой по организации и проведению судсремонтных работ.

²³ მლისფა, ფ. 38, აღწ. 4, საქმე 11, ფურცელი 74.

წარმოადგინა საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის საზ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის დიდი სამამულო ომის ისტორიის განყოფილებამ

„ისტორიათა და აზმათა“ რამდენიმე გეოგრაფიული სახელის განმარტებისათვის

თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულების. „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტმა გადამწერთაგან დაშვებული შეცდომების გამო იმდენად დამახინჯებული სახით მოაღწია ჩვენამდე, რომ ხშირ შემთხვევაში საერთოდ შეუძლებელია აზრის გაგება.

„ისტორიანი და აზმანი შარავანდედანი“ უკვე სამჯერ არის გამოცემული¹ და თარგმნილია რუსულად², მაგრამ, როგორც სამართლიანად შენიშნავს აკად. ა. შანიძე, „ტექსტში ჭერ კიდევ ბევრია ბუნდოვანი და გასარკვევი ადგილები“³. წინამდებარე წერილში განმარტებულია რამდენიმე აღმოსავლური გეოგრაფიული სახელი, რომლებიც „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტში გვხვდება.

თამარის ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ ტახტის მემკვიდრის გიორგი ლაშას დაბადების აღსანიშნავად ქართველებმა რამდენიმე მარბიელი ლაშქრობა მოაწყვეს სხვადასხვა მიმართულებით. ერთ-ერთი ლაშქრობის დროს, ისინი „შეყრილნი: გავიდეს: გელაქუნად: და: ჩაიარეს: ხაჩიანი: და: ჩავიდეს: ქუეყანად: ყუარყუარისისა: და: მიუწიეს: ბლაცუნადის: და: მოარბიეს: ყოველი: არსი: და: ამოიარეს: კარი: განძისა: და: შეიქნა: კართა: ზედა: დიდი: შულლი: და: განაღმც: გაიქცეს: და: შეიხუეწნეს: ქალაქად: ყარყრით: შანქორამდის: ექუსი: დღე: იარეს“⁴.

ამ ვრცელი ამონაწერიდან ჩვენ ამჟამად საგანგებოდ გვინტერესებს ნაწყვეტი: „ჩავიდეს ქუეყანად ყუარყუარისისა და მიუწიეს ბლაცუნადის და მოარბიეს ყოველი არსი“. როგორც ვხედავთ, ტექსტის მიხედვით გამოდის, რომ ხაჩიანის (ხაჩენის) გავლის შემდეგ ლაშქარი მისულა „ქუეყანად ყუარყუარისისა“. ცხადია, ეს შეცდომაა. აქ საგულისხმოა არა ადამიანის სახელი (ყვარყვარე), არამედ გეოგრაფიული სახელწოდება. ასევე შეგვხვნილია (თუმცა ნაკლებად) „ბლაცუნი“ და გაუგებარია, რას ნიშნავს „ყოველი არსი“.

1 ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გამოცემული ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფ., 1906, გვ. 462—535; ისტორიანი და აზმანი შარავანდედანი (ცდა ტექსტის აღდგენისა), კ. ქეკელიძის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბ., 1941; ისტორიანი და აზმანი შარავანდედანი, ქართლის ცხოვრება, II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959, გვ. 1—114.

2 История и восхваление венценосцев. Грузинский текст перевел, предисловием и примечаниями снабдил К. С. Кекелидзе, Тб., 1954 (გეორგ გამოც. 1974).

3 ა. შანიძე, დღევანდელი ვითარება ვეფხისტყაოსნის ტექსტის დადგენის საქმეში, „მნათობი“, 1965, № 10, გვ. 126.

4 ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 450—451.

დამახინჩებული გეოგრაფიული სახელების გასწორება სცადა ჯერ კიდევ ეახტანგის სწავლულ კაცთა კომისიამ⁵, რომელმაც ზემოთ მოტანილი ნაწყვეტი ასე გამართა: „ჩაივლეს ქვეყანასა ყარყრისასა და მიუწიეს ბალყუნამდის და მოარბიეს ყოველი არანი“⁶.

ამგვარად, კომისიამ „ყუარყუარეს ქუეყნის“ ნაცვლად ტექსტში შეიტანა „ყარყრის ქვეყანა“⁷. ამ შემთხვევაში ალბათ გადამწყვეტი აღმოჩნდა ის გარემოება, რომ „ყარყრი“ თამარის ისტორიკოსთან კიდევ ერთხელ იხსენიება იმავე ლაშქრობის აღწერაში („ყარყრით შანქორამდის ექუსი ღლე იარეს“). ეს გასწორება გაიზიარეს ივ. ჯავახიშვილმა⁸, კ. კეკელიძემ⁹ და ს. ყაუხჩიშვილმა¹⁰.

„ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტის მიხედვით მ. ბერძნიშვილმა სამართლიანად ივარაუდა, რომ „ყარყრის ქვეყანა ბელაყანსა და არეზთან (არეზის ქვედა წელზე) მდებარეობს“¹¹. მაგრამ, უნდა აღინიშნოს, რომ იმ ადგილზე, ე. ი. მდ. არაქსის ქვემო წელში, მის მარცხენა ნაპირზე, ხაჩენის აღმოსავლეთ მხარეში, ასეთი „ქვეყნის“ არსებობა არ დამტკიცდება წყაროებით.

XIII—XIV საუკუნეთა სომხურ, არაბულ და სპარსულ გეოგრაფიულ და საისტორიო თხზულებებში იხსენიება „კარკარი“ (*qarqar*) და „ქარქარი“ (ან „გარგარი“ — *كركر*). ამ სახელწოდებების ციხე და ქალაქი, როგორც ჩანს, რამდენიმე ყოფილა. მაგალითად, იაკუთის ცნობით, ქარქარი ქალაქია არანში, ბაილასანის მახლობლად. ავტორისათვის იბნ ალ-ასირს უთქვამს, რომ ქარქარის ციხე იყო მალათიასა და ამიღს შორის; ამავე სახელწოდების ციხე ყოფილა აგრეთვე სუმაისატსა და ზიადის ციხეს შორის¹² (მცირე აზიაში).

კირაკოს განმაცემის ცნობით, ჩრდილოეთის ულუსის მბრძანებელმა ბათო-ხანმა 1252 წელს მასთან მისულ ჰასან ჯალალს, ხაჩენის პატრონს, დაუბრუნა მისი მამაპაპეული სამფლობელოები ჩარაბერდი, აკანა და კარკარი. რომ-

5 კომისიამ თამარის პირველი და მეორე ისტორიკოსების თხზულებები შერწყმულად შეიტანა „ახალ ქართლის ცხოვრებაში“. ეს ტექსტი გამოსცა და ფრანგულად თარგმნა მ. ბროსე მ ქართლის ცხოვრება დასაბამითგან მეთცხრამეტე საუკუნემდის, I, სპბ., 1849, გვ. 264-338: *Histoire de la Géorgie. trad. du géorgien par M. Brosset, SPb., 1849, გვ. 383—480*).

6 ქართლის ცხოვრება დასაბამითგან მეთცხრამეტე საუკუნემდის, I, გვ. 299.

7 ეახუშტისთან ეს ტოპონიმი „ყარაყარ“—„ყარაყურ“ ფორმით გვხვდება (ე ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოც., ტფ., 1885, გვ. 205), იოანე ბაგრატიონს აქვს „ყარაყარისი“ და „ყარაყური“ (იო ა ნ ე ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, ისტორია ქართლისა, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ხელნაწ. H—2134, ფ. 634r).

8 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 265, („ჩაივლეს ქუეყანად ყარყრისასა“). შტრ. საძიებელი, გვ. 466: „ყარყრის ქუეყანა (ყარყრისის ქუეყანა)“.

9 ისტორიანი და აზმანი, გვ. 99 („ჩაივლეს ქუეყანად ყარყრისისად“). შტრ. საძიებელი, გვ. 164: „ყარყრისის ქუეყანა“. იხ. აგრეთვე მისივე რუსული თარგმანი: „Некогда собравшись, вышли к Гелакунам, пройдя Хачинани, достигли Каркрисской страны... От Каркри до Шамхора наши войска шли шесть дней“ (История и восхваление, გვ. 54—55).

10 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 60 („ჩაივლეს ქუეყანად ყარყრისისად“). შტრ. საძიებელი, გვ. 692: „ყარყრის ქუეყანა“.

11 ბ. ბერძნიშვილი, საქართველოს სახელმწიფო საზღვრები XIII ს-ის დამდეგს, კრებ. „საქართველო რუსთაველის ხანაში“, თბ., 1966, გვ. 61.

12 იაკუთის ცნობები საქართველოსა და ამიერკავკასიის შესახებ, არაბული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ე. სიხარულიძე, თბ., 1964, გვ. 79—80.

ლებიც ადრე თურქებსა და ქართველებს წაერთმიათ მისთვის¹³. ტ. ტერ-გრიგორიანის აზრით, კარკარის ციხე მდ. ქარქარ-ჩაის ნაპირზე უნდა ყოფილიყო. შესაძლებელია, ასევერანის ხეობის დასაწყისში¹⁴. მდინარე ქარქარს ახსენებს აგრეთვე ნესაიცი, ხორეზშმაჰ ჯალალ ად-დინის პირადი მდივანი. ამ მდინარის ხეობაში ყოფილა დაბანაკებული ჯალალ ად-დინი 1230 წელს¹⁵.

ჰამდალამ ყაზვინის მიხედვით, ქარქარი (გარგარი) ყასაბა იყო ირანის აზერბაიჯანში, მარანდის თუშანში. მის მიდამოებში ზია ალ-მულქმა ხიდი ააგო მდინარე არაქსზე¹⁶. თლილი ქვით მოპირკეთებული ეს ხიდი ერთ-ერთი ულამაზესი და მტკიცე ნაგებობა ყოფილა¹⁷. მისი ნანგრევები (ხუთი მძლავრი ბურჯი) ახლაც არის შემორჩენილი სოფ. ჯულფის აღმოსავლეთით. ზია ალ-მულქის ხიდი ირანთან აკავშირებდა ამიერკავკასიასა და მცირე აზიას¹⁸. სწორედ აქ, მდინარე არაქსის მარჯვენა ნაპირზე, მარანდისაგან მიმავალ გზაზე მდებარეობს ჰამდალამ ყაზვინის მიერ ნახსენები ქარქარი (გარგარი).

აღმოსავლურ წყაროებში დამოწმებული რამდენიმე კარკარ-ქარქარიდან ჩვენთვის ამჟერად ყველაზე მისაღები ჩანს არანში, ბაილასანის მახლობლად მდებარე ქალაქი, ციხე და მდინარე. თუ დავუშვებთ, რომ ეს ტოპონიმი (კარ-კარ-ქარქარი) ქართულში „ყარყარ“ ფორმით იყო ცნობილი¹⁹, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ „ისტორიათა და აზმათა“ „ყარყარის“ თუ „ყარყარისის“ ქვე-

¹³ Киракос Гандзакец. История. Перевод с древнеармянского Т. Тер-Григорьяна. Баку, 1946 г. 181. о. ორბელი ფიქრობს, რომ ქართველებმა სწორედ ამ ლაშქრობის დროს წაართვეს ხაჩნის პატრონს კარკარის ციხე, და დაახლოებით 1195 წლით ათარილებს ამ აშბავს (И. А. Орбели, в Асан Джалал князь Хаченский. Избранные труды. Ереван, 1963, г. 154, 170).

¹⁴ Киракос Гандзакец. История. г. 289, შენიშვნა 920. მისივე ცნობით, კიდევ ერთი კარკარის (გარგარის) ციხე იყო ლორეში.

¹⁵ Шихаб ад-дин Мухаммед ан-Насави, Жизнеописание султана Джалал ад-дина Манкбурпы. Перевод с арабского, предисловие, комментарии и примечания З. М. Бунятова. Баку, 1973, г. 280. ვ. მინორსკი აღნიშნავს, რომ ჩვ. წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში ბარდავის მიდამოებში ცხოვრობდა გარგარების ალბანური ტომი, რომლის სახელწოდებამ მდინარის სახელშია შემონახული (В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда. М., 1963, г. 28).

¹⁶ The Geographical part of the Nuzhat-al-qulub composed by Hamd Allah Mustawfi of Qazwin. Ed. by G. Le Strange. CMS, XXIII, 1, Leyden-London, 1915, г. 88—89. თითქმის სიტყვასიტყვით ამასვე იმეორებს XVII ს-ის თურქი ავტორი ქათიბ ჩელები (ქიჰან-ნუმა, სტამბული, 1732, გვ. 387. ცნობა მოგვაწოდა გ. ალასანიამ). გ. ლე-სტრენჯის აზრით, ეს ხიდი სელჩუკიანი სულთნის, მალიქშაჰის ცნობილი ეაზირის, ნიჰამ ალ-მულქის ვაჟის, ზია ალ-მულქის აგებული იყო (G. Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge, 1905, г. 167).

¹⁷ ზია ალ-მულქის ხიდი დაწერილებით აღწერა შარაფ ად-დინ ალი იეზიდმ, რომელმაც, როგორც ჩანს, 1386 წელს თემურის ლაშქართან ერთად გადმოიარა ზედ (შარაფ ად-დინ ალი იეზიდი, ზაფარ-ნამე, II, კალკუტა, 1888, გვ. 99). იხ. აგრეთვე, С. В. Тер-Аветисян. Город Джура. Тб., 1937, г. 114—115; A. U. Pope, Bridges, fortifications and caravanserais. A Survey of Persian Art, II, London and New York, 1939, г. 1233; Л. С. Бретаницкий, Зодчество Азербайджана XII-XV вв., М., 1966, г. 136.

¹⁸ С. В. Тер-Аветисян, Город Джура. г. 6—7. ამავე ხიდი გადვიდნენ არაქსზე XIII საუკუნის დამდეგს ირანში სალაშქროდ მიმავალი ქართველი მეომრები. თამარის ისტორიკოსის სიტყვით, მოლაშქრეებმა „ჩაღლეს პირი ნახჭევანისა და გავიდეს ჯულას და რაქსსა, და შეეღეს ვიწრო იგი ქვეი დარღუზისა, და აღვიდეს მარანდსა“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 104).

¹⁹ მ. ბროსემ ფრანგულ თარგმანში შეიტანა არა „ყარყარი“ ან „ყარყარისი“, არამედ სწორედ „ყარყარი“—Qarqar (Histoire de la Géorgie, I, г. 433).

ყანაში მდ. ქარქარის (თანამედროვე ქარქარ-ჩაის) ხეობა და იქვე მდებარე ქალაქი და ციხე იგულისხმება. მათი მდებარეობა საეცებით შეესატყვისება „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტში მოცემულ აღწერას. მდ. ქარქარ-ჩაი სამხრეთიდან ჩრდილოეთით მიედინება და ქალ. აგდამთან აღმოსავლეთისაკენ უხვევს. ხაჩენიდან ბაილაყანს მიმავალი ლაშქარი ჯერ აუცილებლად მდ. ქარქარს მიაღებებოდა²⁰.

ჩვენთვის საინტერესო კონტექსტას მეორე გეოგრაფიული სახელი „ბლაცუნი“, როგორც აღვნიშნეთ, ნაკლებად არის დამახინჯებული და ადვილი გამოსაცნობია, მაგრამ ჯერჯერობით არც მისი იდენტიფიკაციის საკითხია საბოლოოდ გადაწყვეტილი.

„ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი სულ ოთხჯერ იხსენიებს ამ ტოპონიმს:

1. გიორგი III „ოდესმე: გამგზავნელი: სპათა: და: სპასალართა: მისთა: ოდესმე: მიუწიის: ნახუნის: კარამდის: ოდესმე: მისისამდეს: და: ლალუმდის: ოდესმე: ბარდავამდის: და: ბელყნამდის“²¹.

2. თამარის პირველი ქორწინების აღსანიშნავად „დიდი: და: სასახლო: ილაშქრეს: განძას: ქუეშო: შლუწყონმად“²².

3. ჩვენი განსახილველი შემთხვევა, როცა ქართველებმა „მიუწიეს: ბლაცუნამდის“.

4. აზერბაიჯანის ათაბეგი აბუ ბაქრი შირვანშაჰსა და მის სიძეს, თავის ძმას ამირ-შირანს „ბულანისა: კარსა: ზედა: დაესხა: და: გააქცივნა“²³.

ამგვარად, „ქართლის ცხოვრების“ უძველეს ტექსტში გვხვდება „ბელყნამდის“, „შლუწყონმად“, „ბლაცუნამდის“ და „ბულანისა“. ვახტანგის კომისიამ პირველმა სცადა ამ ტოპონიმის აღდგენა და თამარის პირველ და მეორე ისტორიკოსთა თხზულებების შერწყმულ ტექსტში შეიტანა „ბალყუნამდის“²⁴ და „ბალყანა“²⁵.

ივ. ჯავახიშვილი „ქართველი ერის ისტორიაში“ ორჯერ იხსენიებს ამ ტოპონიმს. მისი სიტყვით, თამარის პირველი ქორწინების აღსანიშნავად „ქართველებმა განძას ილაშქრეს ბელაყონამდის“²⁶, ხოლო გიორგი ლაშას დაბადების გამო მოწყობილი ლაშქრობის დროს მათ „მიუწიეს ბალყუნამდის“²⁷.

კ. კეკელიძემ პირველ შემთხვევაში ვახტანგის კომისიის ვარიანტი აარჩია, მეორედ ივ. ჯავახიშვილის კონიექტურა ამჯობინა, ხოლო დანარჩენ ორ

²⁰ რაც შეეხება „ქუეყანა“ სიტყვას, ასეთი განსაზღვრა („ყუარყუარეს ქუეყანა“, „ყარყარის ქუეყანა“), ჩვენი აზრით, არ შეესაბამება მდ. ქარქარის ხეობას ან ქალაქ ქარქარს. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ იქნებ გადამწერმა ჩაუმატა ეს სიტყვა, რადგან შერყენილ დედანში ამოკითხული „ჩავიდე სყუარყუარისად“ უცნაურად ეჩვენა, „ყუარყუარეს ქუეყანად“ ჩასვლა კი უფრო გასაგები იყო. შემდგომში „ყუარყუარე“ გასწორდა და მისი ადგილი ტექსტში „ყარყარიმ“ დაიკავა, მაგრამ ჩამატებული სიტყვა („ქუეყანა“) დარჩა როგორც ნიშნული გადამწერის თვითნებობისა.

²¹ ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 385.

²² იქვე, გვ. 421.

²³ იქვე, გვ. 455.

²⁴ ქართლის ცხოვრება უძველესი ხანიდან მეთატყვამეტე საუკუნემდის, I, გვ. 272, 287, 299.

²⁵ იქვე, გვ. 301. ეახუშტისა და იოანეს აქვთ „ბალყუნი“ და „ბალღუნდი“.

²⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 257.

²⁷ იქვე, გვ. 265.

შემთხვევაში ისევ კომისიის გასწორებას დაეყრდნო. ასე გაჩნდა კ. კეკელიძის მიერ აღდგენილ ტექსტში ერთი და იმავე გეოგრაფიული სახელის სამი სხვადასხვა ვარიანტი: „ბალუყნამდის“, „ბელაყნამდის“, „ბალუყანისა“²⁸. ამას მოჰყვა ტექსტის აღმდგენლის დასკვნაც: „ბალუყანი, ბალუყნი და ბელაყონი, ტექსტის მიხედვით, სხვადასხვა ადგილია“—²⁹.

კ. ყაუხჩიშვილმა არც ერთი ზემოთ დასახელებული ვარიანტი არ გაიზიარა და „ქართლის ცხოვრების“ მარიამისეული და მაჩაბლისეული ნუსხების ერთ-ერთი ჩვენების საფუძველზე („ბელყნამდის“) ტექსტში ყველგან შეიტანა „ბელაყანი“ („ბელაყნამდის“)³⁰.

ტექსტზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ისტორიკოსს ყოველთვის მზედველობაში აქვს ერთი და იგივე ადგილი, არანის ცნობილი სავაჭრო და სახელოსნო ცენტრი, დიდი და მდიდარი ქალაქი ბაილაყანი (ან ბელიაყანი — بيلقان). „ისტორიათა და აზმათა“ სათანადო კონტექსტები საკმაოდ ზუსტად მიგვანიშნებენ მის მდებარეობას: „მიუწიის.. ბარდაყამდის და ბელაყნამდის“, „ილაშქრეს განძას ქვემოთ ბელაყნამდის“, „ჩავიდეს ქუეყანად ყარყრისად და მიუწიეს ბელაყნამდის“. ერთგვარი ეჭვი შეიძლებოდა გამოეწვია მხოლოდ ბოლო ცნობას, რომ აბუ ბაქრი თავს დაესხა შირვანშაჰსა და ამირ-მირანს „ბულანისა კარსა ზედა“. აქ მართლაც არა გვაქვს ზუსტი მინიშნება ბაილაყანის მდებარეობაზე. მაგრამ XVII ს-ის ისტორიკოსი ფარსადან გორგიჯანიძე პირდაპირ აღნიშნავს, რომ აბუ ბაქრი „შ[ი]რვანშაჰს ბილადანში დაესხა და გააქცია“³¹.

დასასრულ უნდა აღინიშნოს, რომ თამარის ისტორიკოსის ზემოთ მოტანილი ცნობები განხილული აქვს ე. პანომოვს, რომელმაც „ბალუყნ-ბელაყონ-ბალუყანის“ ხსენების ყველა შემთხვევა ასევე ბაილაყანს მიაკუთვნა³².

„ისტორიათა და აზმათა“ იმავე ნაწყვეტში აღნიშნულია, რომ ყარყარამდე და ბაილაყანამდე ჩასულმა მოლაშქრეებმა „მოარბიეს ყოველი არსი“. ვახტანგის კომისიამ აქ აღადგინა „არანი“³³. ასეთი გასწორება (თუკი ეს საერთოდ გასწორებაა და არა კომისიის ხელთ ნაქონი ნუსხების ჩვენება) საეჭვოა სამართლიანია, რადგან მდინარე არაქსის ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიას სწორედ არანი ერქვა³⁴.

²⁸ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 66, 84, 99, 101. შდრ. მისივე რუსული თარგმანი: „Балкун“, „Белакони“, „Балуқан“. (История и восхваление, гв. 28, 43, 54, 57). ასევე სამი ვარიანტი გვხვდება მ. ბროსეს ფრანგულ თარგმანშიც: „Balqoun“, „Belaqoun“, „Balouqan“ (Histoire de la Géorgie, I, გვ. 397, 416, 433, 436).

²⁹ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 161, შენიშვნა.

³⁰ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 17, 40, 60, 63. ამავე დროს ს. ყაუხჩიშვილმა საჭიროდ მიიჩნია აღენიშნა, რომ „კეკელიძის დაკვირვებით ბალუყანი, ბალუყნი და ბელაყონი სხვადასხვა ადგილია“ (იქვე, საკუთარ სახელთა საძიებელი, გვ. 640, s. v. ბ ე ლ ა ყ ა ნ ი).

³¹ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ხელნაწ. H—2140, ფ. 21v (ბაილაყან/ბელიაყანი ქართულში შეიძლება გადმოვიდეს როგორც „ბელაყანი“).

³² Е. А. Пахомов, Пайтакаран—Байлакан—Орен-кала. Материалы и исследования по археологии СССР, № 67, М.—Л., 1959, გვ. 26—27.

³³ ქართლის ცხოვრება უძველესი ხანიდან მეთათხრამეტე საუკუნემდის, I, გვ. 299.

³⁴ И. В. Бартольд, Арран. Сочинения, III, М., 1965, გვ. 334; И. В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана Сочинения, VII, М., 1971, გვ. 213.

ივ. ჯავახიშვილს ამ ტექსტის აღდგენა არ უცდია. მან მხოლოდ აღნიშნა, რომ „ბალყუნამდის“ მისულმა ქართველებმა „მოარბიეს არეზის პირი“³⁵, შემდეგ ეს „არეზი“ კ. კეკელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტში შეიტანეს („მოარბიეს ყოველი არეზი“)³⁶. ამგვარად, ივ. ჯავახიშვილმა „არეზი“ იხმარა მისი ნამდვილი, ერთადერთი მნიშვნელობით, როგორც მდინარის სახელი („არეზის პირი“), გამოცემებში კი ის უკვე ტერიტორიის აღნიშვნელი გახდა. ამის გამო ს. ყაუხჩიშვილმა „არეზი“ განმარტა როგორც „მდ. არაქსი, არაქსის მხარე“³⁷.

უნდა ითქვას, რომ „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი საერთოდ არ იცნობს „არეზ“ სახელს. ამ მდინარის აღსანიშნავად თხზულებაში მხოლოდ „რაცსი“ გვხვდება³⁸. ასევე „რაცსს“ უწოდებენ მას ლეონტი მროველი³⁹, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი⁴⁰, ლაშა გიორგის დროინდელი მემკთიანე⁴¹, თამარის მეორე ისტორიკოსი⁴², ეპითალმწერელი⁴³. ამასთან, დასახელებული ავტორები მდინარის სანაპირო ტერიტორიას უწოდებენ „რაცსის პირს“, ხოლო საკუთრივ მდინარეს „რაცსს“. რაცსი არასოდეს არ აღნიშნავს ტერიტორიას. ამავე დროს, ხაზგასასმელია ისიც, რომ „რაცსის პირში“ არასოდეს არ იგულისხმება მდ. არაქსის ქვემო წელის მიდამოები. ქართველი ისტორიკოსებისათვის „რაცსის პირი“ ყოველთვის არაქსის შუა წელის მიმდებარე ტერიტორიაა (რაცსის პირი ქართულ წყაროებში ძირითადად მარბიელი ლაშქრობების დროს იხსენიება. ამ ლაშქრობათა მარშრუტები კი ერთგვარად „სტანდარტული“ იყო. კერძოდ, არანის დასარბევად წასული ლაშქარი არასოდეს არ აღწევდა არაქსამდე, რადგან იქაური მდიდარი ქალაქები (განჯა, ბარდავი, ბაილაყანი...) დიდი მანძილით იყო დაშორებული მდინარეს).

რაც შეეხება „ქართლის ცხოვრების“ მარიამისეული და მაჩაბლისეული ნუსხების ჩვენებას („ყოველი არსი“), შეიძლება გვეფიქრა, რომ ისტორიკოსმა ეს ცნობა რომელსამე აღმოსავლურ წყაროში ამოიკითხა, ვერ გააზმოვანა არაქსის აღმოსავლური სახელი „არას“-ი (ارس) და მიიღო „არს“-ი. მაგრამ ასეთი აზსნა ალბათ არ გამოდგება, რადგან ისტორიკოსი ამ შემთხვევაშიც „არსის პირს“ დაწერდა, ვინაიდან, ვიმეორებთ, არაქსი (არასი, არეზი) მდინარის სახელწოდებაა და არა ტერიტორიისა.

³⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 265.

³⁶ ისტორიანი და აზმანი, კ. კეკელიძის გამოც., გვ. 99; ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 60. იხ. აგრეთვე კ. კეკელიძის რუსული თარგმანი: „Разорили окрестности Арэзи“ (История и восхваление, გვ. 54).

³⁷ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 636, s. v. არეზი.

³⁸ იქვე, გვ. 40, 60, 100, 104, 109.

³⁹ ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 5, 70.

⁴⁰ იქვე, გვ. 334.

⁴¹ იქვე, გვ. 368.

⁴² ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 144.

⁴³ იქვე, გვ. 184, 212, 254, 258. „არეზ“ სახელი შედარებით გვიან გაჩნდა. მაგალითად, „არაზსა“ და „არაზის წყალს“ ხმარობს მდინარის სახელად ფარსადან გორგიჯანიძე (დასახ. ხელნაწერი, ფ. 8რ, 11რ, 15რ, 20რ, 21რ, 24რ, 28რ, 29რ, 30რ).

ამგვარად, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ სწორია ვახტანგის კომისიის ვარიანტი — „ყოველი არანი“.

მთელი ამ მსჯელობის საფუძველზე „ისტორიათა და აზმათა“ განხილული წინადადება ასე შეიძლება გასწორდეს: „ჩავიდეს ყარყარად, და მიუწიეს ბელაყნამდის და მოარბიეს ყოველი არანი“.

Р. К. КИКНАДЗЕ

РАЗЪЯСНЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ «ИСТОРИИ И ВОСХВАЛЕНИЯ ВЕНЦЕНОСЦЕВ»

Резюме

Сочинение так называемого первого историка царицы Тамар «История и восхваление венценосцев» (XIII) из-за ошибок, допущенных переписчиками, дошло до нас в сильно искаженном виде. Несмотря на то, что существует три издания сочинения на грузинском языке (Е. С. Такайшвили, 1906; К. С. Кекелидзе, 1941; С. Г. Каухчишвили, 1959) и русский перевод сочинения (К. С. Кекелидзе, 1954; второе изд., 1974), все же многие места текста не совсем ясны и требуют разъяснения.

В рассмотренном в настоящей статье отрывке «Истории и восхваления» упоминается несколько искаженных географических названий. По словам историка, в честь рождения наследника царицы Тамар было предпринято несколько походов. Во время одного из них, войны, «собравшись, вышли к Гелакунам, пройдя Хачнани, достигли Каркрисской страны и, добравшись до Балкуна, разорили окрестности Арези, а потом поднялись до ворот Ганджи... От Каркри до Шамхора наши войска шли шесть дней» (Перевод К. С. Кекелидзе, стр. 54—55).

В работе установлено, что вместо искаженных топонимов (Каркрисская страна или «Каркри», «Балкун», «Арези») в первоначальном тексте сочинения очевидно упоминались Каркар, Байлакан и Арран (в Азербайджанской ССР). С учетом этих исправлений предлагается внести соответствующие коррективы в вышеприведенный отрывок: «...Пройдя Хачнани, достигли **Каркара** и, добравшись до **Байлакана**, разорили весь **Арран**».

წარმოადგინა საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ძველი და შუასაუკუნეების საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის განყოფილებამ

Дж. Ш. ГИУНАШВИЛИ

ЗАМЕТКИ О ПРОИСХОЖДЕНИИ ТЕРМИНА АДМИРАЛ

Этимологии широко распространенного термина *admiral* в специальной литературе не дается однозначное толкование: франц. *amiral* отражает без всяких изменений араб. 'amīr al- — „commander of the“¹, а испан. и порт. *almirante* происходит от латин. *admirari*²; что же касается англ. *amirell//admyrall*, то оно восходит к латин. *admirabilis*³. Есть и другие предположения: *admiral* < араб. 'amīr „командующий“ + латин. окончание — *alis*⁴; < араб. 'amīr + араб. al-mā „вода“⁵; < араб. 'amīr + араб. awwal „первый“⁶; < араб. 'amīr + араб. 'ālī „высокий, верховный“⁷; < араб. 'amīr + араб. al-rahl „груз, багаж“⁸. Однако большинство специалистов высказывается в пользу араб. 'amīr + араб. al-bahr „море“⁹. Таким образом, первоначальное значение термина — „владыка моря“. С фонетической точки зрения все приведенные выше примеры могут служить исходной формой для термина *admiral*. Но с точки зрения семантики и фактического употребления в источниках и в речи все слова, содержащие араб. элемент (элементы), уступают 'amīr al-bahr-y.

¹ См. *The Encyclopedia Americana*, I, N. Y.—Chicago, 1949, стр. 144; *The Reader's Digest Great Encyclopedic Dictionary*, N. Y., 1966, стр. 19; *The Random House Dictionary of the English Language*, N. Y., 1966, стр. 19.

² См. *The Encyclopedia Americana*, I, стр. 144. *Admiral* < лат. *admirari* А. Г. Преображенский определил как „ошибочное сближение“ (см. *Этимологический словарь русского языка*, I, М., 1959, стр. 40).

³ См. *The Encyclopedia Americana*, там же.

⁴ См. *Энциклопедический словарь Гранат*, М., I (VII изд.), стр. 458.

⁵ См. *Энциклопедический словарь*, I, Спб, 1890, стр. 84; *Enciclopedia Universal ilustrada europeo-americana*, IV, Madrid, 1927, стр. 843—845; стр. 398 **علي اكبر** نقبي، فرودسار I.

⁶ См. C. Gebhardt, *Das arabische Etymon einiger romanischer Wörter*, Ostern, 1912, стр. 4—16.

⁷ Вторая этимология по *Этимологическому словарю русского языка*, том I, вып. I, М., 1963, стр. 48.

⁸ См. G. Baist, *Die arabischen Laute im Spanischen*, *Romanische Forschungen*, IV, 1891, стр. 368; S. Nadvi, *Arab Navigation, Islamic Culture*, XV, N 4, 1941, стр. 440.

⁹ См. É. Littré, *Dictionnaire de la langue française*, I, Paris, 1863, стр. 131; A. Scheler, *Dictionnaire d'étymologie française*, Bruxelles, 1873, стр. 19; F. Diez, *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen*, Bonn, 1878, стр. 13; F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin, 1943, стр. 6; А. Г. Преображенский, *Этимологический словарь русского языка*, I, стр. 40; *Grand Larousse encyclopédique en dix volumes*, I, Paris, 1960, стр. 350; М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, I, М., 1964, стр. 62; *Этимологический словарь русского языка*, том I, вып. I, М., 1963, стр. 48.

В арабских странах 'amīr al-baḥr употребляется в значении „высшего офицера военно-морских сил“¹⁰. В Иране в 30—х годах XX века вместо араб. mīrbahr (<amīrbaḥr < 'amīr al-baḥr) было введено перс. daryāsālār (daryā „море“ + sālār „командующий“), так что в настоящее время 'amīr al-baḥr относится там к категории устаревших терминов¹¹. Однако сомнительно, чтобы термин admiral восходил бы к араб. 'amīr al-baḥr-y.

Мореплавание мусульманских стран охватывало два больших географических ареала: Индийский океан и Средиземное море. Это деление носило не только чисто географический характер, но касалось и техники кораблестроения¹², и употребляемой морской терминологии. Несмотря на то, что арабские мореплаватели достигали берегов Китая, их суда характеризовались сравнительно низкими техническими показателями¹³. Такое положение вещей сохранялось и в XIV—XV вв.¹⁴ В обиходе моряков зоны Индийского океана преобладала персидская (частично индийская) лексика¹⁵. Изучение доступных нам источников и специальных работ дает основание утверждать, что в XI—XII вв. в зоне Индийского океана термин 'amīr al-baḥr не был в употреблении.

В зоне Средиземного моря в это время строились большие корабли. По сведениям одного китайского чиновника, некоторые из них вмещали несколько тысяч человек¹⁶. В первой половине X века особо отличались военно-морские силы правителя Испании Абдуррахмана III (командующий эскадрой в его флоте именовался alcaide) и флот сирийцев, а из портов выделялся г. Триполи, который принимал одновременно около 1000 судов¹⁷. Военно-морское дело особо развилось в этом ареале в период крестовых походов¹⁸. Когда государство Сельджукидов раскинулось от Черного до Средиземного моря, в соответствующих ведомствах сложилась стройная система управления военно-морскими силами с надлежащей номенклатурой чинов и званий: ra'īs al-baḥr „начальник моря“, 'amīr al-savāḥil — „эмир побережья“, malik al-savāḥil „князь побережья“¹⁹. Однако здесь не засвидетельство-

¹⁰ См. Н. Wehr, Arabisches Wörterbuch, Leipzig, 1956, стр. 23; стр. 31

۱۹۶۱، دمشق، المعجم العسكري، X. К. Баранов, Арабско-русский словарь, М., 1957, стр. 31, 50; A. de Biberstein Kazimirski, Dictionnaire Arabe-Français, I, Paris, MCMLX, стр. 54.

¹¹ См. A. Aryanpur, J. Saleh, The New Unabridged English-Persian Dictionary, I, Tehran, 1963, стр. 78, стр. 28—29, IV معین فرهنگ فارسی; Персидско-русский словарь, I. М., 1970, стр. 127.

¹² Maçoudi, Les Prairies d'or. Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, t. I, Paris, 1861, стр. 365.

¹³ А. Мец, Мусульманский ренессанс, М., 1966, стр. 390.

¹⁴ W. Moreland, The Ships of the Arabian Sea about a. d. 1500, JRAS, № 2, 1939, стр. 173.

¹⁵ G. Ferrand, L'Element Persan dans les textes nautiques arabes des XVe et XVIe siecles, JA, 1924; S. Nadvi, Arab Navigation, стр. 437—438.

¹⁶ А. Мец, Мусульманский ренессанс, стр. 391.

¹⁷ Р. Альтамира-и-Крсева, История Испании, I, М., 1951, стр. 94; А. Мец, Мусульманский ренессанс, стр. 392.

¹⁸ См. А. Н. Щеглов, История военно-морского искусства, Спб., 1908, стр. 5.

¹⁹ См. Вл. Гордлевский, Государство Сельджукидов Малой Азии, М.—Л., 1941, стр. 141.

ван термин 'amīr al-baḥr. Не упоминают это слово такие арабские авторы, как Ибн ад-Давадари (XIII—XIV вв.) и Ибн Халдун (XIV—XV вв.)²⁰, хотя в соответствующих разделах своих сочинений они называют около 15 чинов и званий с компонентом 'amīr.

Термин 'amīr al-baḥr впервые употреблен в сочинении арабского историка Абу ал-Махасин Тагрибирди (XV в.)²¹ в значении „интенданта, начальника порта“²² и употреблялся в этом значении на Востоке в течение двух-трех веков; во всяком случае известный историк Шаха Аббаса I — Искандер Мунши (XVI—XVII вв.) использовал термин mīrbaḥr (<'amīrī baḥr) именно в указанном выше значении²³. Семантический сдвиг „интендант порта“ > „командующий флотом“, надо полагать, произошел позже. Если учесть, что термин admiral применялся с середины XII в. в Сицилии, а в XIII в. он приобрел право гражданства в военно-морских силах Англии и Франции²⁴, то станет ясно, что его исходной формой не мог быть араб. 'amīr al-baḥr, который в арабских источниках зафиксирован лишь с XV века.

Некоторые ученые исходным словом для термина admiral считают лишь араб. 'amīr²⁵. В грекоязычных источниках впервые на рубеже VIII—IX вв. входит в употребление араб. 'amīr в значении — „управляющего, правителя, командующего армией“ (ἄμῆρ, ἄμῆρατος) и „первых преемников Мухамеда“ (ἄμῆρῆς)²⁶. Вызывают интерес засвидетельствованные в латинских хрониках начала IX в. различные фонетические варианты титула халифов, в частности Харун эр-Рашида (VIII—IX вв.) amīr al-mu'minīn — „повелитель верующих“: amiralmumminin, amiralmunmulin, amiralmum Minim²⁷. Среди послов его упоминается émir Ibn Ahmad, титул которого в одном из источников представлен как amiratus²⁸. Однако в некоторых источниках конца X — начала XI вв. в аналогичных контекстах встречаем

²⁰ Die Chronik des Ibn ad-Dawādārī. VII, 1972; VIII, 1971; تاريخ العلامة، I، بيروت، 1967،

²¹ См., например, an-Nudjūm al-Zahira, III, Qāhira, стр. 109. О нем подробно см. C. Brockelmann, Geschichte der arabischen Litteratur, II, Leiden, 1949, стр. 51—52.

²² R. Dozy, Supplément aux dictionnaires arabes, I, Leide—Paris, 1927, стр. 37. См. также: „amir al-baḥr—2 (mod) Intendant du port“, A. de Biberstein Kazimirski, Dictionnaire Arabe—Français, I, стр. 54.

²³ Стр. 863 ۱۳۳۵ تهرآن، تاريخ عالم آرای عباسی، جلد دوم،

²⁴ См. L. Guérin, Histoire maritime de France depuis les temps anciens, t. I, Paris, 1874 (глава первая); N. Nicolas, A History of the Royal Navy, I, L., 1847 (глава первая); É. Littré, Dictionnaire de la langue Française, стр. 131; Энциклопедический словарь Гранат, I, стр. 458.

²⁵ См. A. von Kremer, Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen, Bd. I, Wien, 1875, стр. 251; Cl. Cahen, рец. в JESHO, 1971, XIV, 3, стр. 311.

²⁶ См. Theophranis Chronographia, ex recensione Ioannis Classeni, Bonn, Weber, 1838, in—8° (Corpus scriptorum historiae byzantinae. XIII) стр. 514, 515, 530, 544, 551, 624, (по книге: L. Menager, Amiratus—Ἀμῆρατος, 1960, стр. 13—14).

²⁷ См. сноску 6, стр. 15, в кн. L. Menager, Amiratus... Ср. груз. amirmumli-

²⁸ Там же, стр. 16.

форму *admiratus*²⁹, объясняемую специалистами как результат латинизации арабского слова *'amīr* или же как интерпретация слова на почве родного языка (*admiratus—admiré*)³⁰. В X—XII вв. в различных европейских языках в значении „правителя, наместника, командующего“ употреблялись различные рефлексy араб. слова *'amīr*: *amiraldus*, *amiralius*, *amiravissus*, *amiratus*, *ammiraldus*, *ammirarius*, *ammiravissus*, *admiraldus*, *admirarius*, *admiratus*, *admiravissus* и др.³¹. По данным источников, *émir de Vizzini* (1020 г.) носил титул *admira*³²; командующий египетской армией *Širkūh Asad ad-Dīn* (1168 г.) в латинском источнике упомянут как *admiragi*³³; в источнике (1175 г.), описывающем культурно-экономические взаимоотношения гор. Пизы с Египтом (при Салах ад-Дине) неоднократно упоминается *admirator galearum* — „эмир галер“³⁴; правитель *Roger de Hovedan* (1194 г.) носил титул *admirabilis*³⁵; командующий флотом Сицилии *Gautier de Modica* (60-е годы XII в.) носил титул *amiratus fortunati stolii*³⁶; в генуэзских военно-морских силах, участвовавших в крестовых войнах, термин *amiratus* употреблялся в значении „командующий эскадрой“³⁷; в документе, выданном d'Alphonse de Castill в 1255 году читаем: „... *Rodericus Lupi, almiragi* maris...“³⁸; командующий флотом Пизы в 1258 г. имел звание *almirus*³⁹, а в документе от 25 ноября 1285 года, выданном d'Alphonse d'Aragon'ом, упомянут командующий флотом *Almirallus Giuseppe La Mantia*⁴⁰. По мнению специалистов, в руках адмиралов (XII—XIII вв.) была сосредоточена значительная административно-организационная и финансовая власть, и помимо флота в всеенсе время им часто подчинялись также сухопутные силы⁴¹.

Вышеизложенное дает основание утверждать:

1. Исходным материалом для термина *admiral* послужило араб. слово *'amīr* — „правитель, начальник, командующий, принц“.

2. Семантический сдвиг „правитель, командующий“ > „командующий эскадрой, командующий флотом“, видимо, произошел в середине XII века.

3. Одновременное употребление различных фонетических рефлексов слова *'amīr*, например на рубеже XII—XIII вв. в северной Италии — *almirus*, а в южной — *almiragio*⁴², было обусловлено главным образом языковыми и диалектными особенностями той или иной языковой среды, в которой был распространен тот или иной фонетический вариант термина *admiral*.

²⁹ Там же.

³⁰ M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, éd. C. A. Nallino, t. III, Catania, 1939, стр. 358.

³¹ L. Menager, *Amiratus...*, стр. 16—17.

³² Там же, стр. 157.

³³ Там же, стр. 158.

³⁴ G. Lami, *Deliciae eruditorum seu veterum anecdotorum opusculorum collectanea*, t. V, pars I, Florentiae, 1738, стр. 175—200 (по кн.: L. Menager, *Amiratus...*, стр. 105, стр. 4).

³⁵ L. Menager, *Amiratus...*, стр. 157.

³⁶ Там же, стр. 93.

³⁷ Там же, стр. 106.

³⁸ Там же, стр. 160.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ См. подробно E. Jamison, *Admiral Eugenius*, London, 1957, стр. 33, 39.

⁴² L. Menager, *Amiratus...*, стр. 3.

**იმერეთის სამეფოსა და ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან
XVI ს-ის გოლო მართხაფი
(უცნობი თურქული დოკუმენტი იმერეთის შესახებ)**

იმერეთის სამეფოსა და ოსმალეთის ურთიერთობა XVI ს-ის დამდეგს და-
იწყო. მისი წანამდღარი შექმნა ოსმალეთის ტერიტორიულმა გაფართოებამ
წინარე ხანაში. XV ს-ის მეორე ნახევარში დაპყრობითი ომების მორიგ ეტაპზე
ტრაპიზონის საკეისროს მოსპობით, ყირიმის სახანოს დაპყრობებითა და მდ.
მდ. დონის, დნესტრისა და ბუგის შესართავების დაკავებით ოსმალეთმა განუ-
ყოფელი ბატონობა მოიპოვა შავი ზღვის აუზში. ოსმალეთის წარმატებებმა გა-
ნაპირობა იტალიის სახელმწიფოების (ვენეცია, გენუა) ტრადიციული სავაჭრო
ურთიერთობის ჩაშლა დასავლეთ საქართველოსთან. გარე სამყაროსაგან მოწ-
ვეტილი ქვეყანა ეკონომიური დაქვეითების გზას დაადგა.

ოსმალეთის გაძლიერებას ქრონოლოგიურად დაემთხვა საქართველოს პო-
ლიტიკური დაშლა. XV ს-ის მეორე ნახევარში მთავრდება საქართველოს ფე-
ოდალური მონარქიის რღვევის პროცესში დაწყებული სამეფო-სამთავროების
გამოყოფა. ქუთაისის ტახტის დასავლეთ საქართველოს რეგიონალურ ცენტრად
გადაქცევამ და მისმა ჩამოშორებამ აღმ. საქართველოსაგან ობიექტურად ხელი
შეუწყო ოსმალეთის აგრესიის წარმატებას. იმავე დროს იმერეთის სამეფო არ
ყოფილა ცენტრალიზებული სახელმწიფო. მთავრების ბრძოლა ქუთაისის ტახტისა-
გან დამოუკიდებლობის მოსაპოვებლად ოსმალეთის აგრესიის ხელშეწყობი
ფაქტორი ხდება დას. საქართველოში. მაგრამ ამის მიუხედავად, ისტორიული
რეალობაა ის გარემოება, რომ XVI—XVIII სს. შავი ზღვის აუზში მხოლოდ
დას. საქართველოს ტერიტორიაზე არსებობდნენ პოლიტიკური ერთეულები,
რომლებიც გარეშე ქვეყნებთან ურთიერთობის უნარს ინარჩუნებდნენ.

ოსმალთა პირველი ლაშქრობა იმერეთზე 1510 წელს ჩაატარა ტრაპიზო-
ნის ბეგლარბეგმა, უფლისწულმა სელიმმა. აღნიშნული ლაშქრობა, ისევე
როგორც მისი ლოკალური ომები სამცხე-საათაბაგოს საზღვრებზე, სულთან
ბაიაზეთ II-თან შეთანხმების გარეშე და ამ უკანასკნელის ნების წინააღმდეგ
ტარდებოდა¹. ყიზილბაშთა სახელმწიფოსთან მშვიდობიანი ურთიერთობა რომ
შეენარჩუნებინა, ბაიაზეთ II თავს არიდებდა აქტიურ პოლიტიკას ირანის მო-
მიჯნავე ქვეყნების მიმართ.

1514 წელს ირანთან ომის დაწყების შემდეგ სულთან სელიმ I (1512 —
1520) ქართული ქვეყნებიდან მხოლოდ საათაბაგოზე გავლენის განმტკიცებას
ისახადა მიზნად. საათაბაგოს მოხარკეობა („ბაჯ-ო ხარაჯის“ სახით) და ქურ-
თისტანის სუნიტი ფეოდალების სალაშქრო ვალდებულება ირანზე ოსმალეთის

¹ გვ. 45. ، صائف الاخبار ، جلد ثالث ، استانبول ، ۱۲۸۵ ، ۱

პირველი გამარჯვებების ხელშემწყობი გარემოებანი იყო. იმავე დროს ირანთან და მამლუქებთან ომით დაკავებულ სულთანს აღარ უცდია საშხედრო აქციების ჩატარება იმერეთის ან სხვა რომელიმე ქართული სამეფო-სამთავროს წინააღმდეგ. ის იძულებული იყო გაეთვალისწინებინა საქართველოს პოზიცია ირან-ოსმალეთის ომთან დაკავშირებით. როდოსელი რაინდების, ეგვიპტელი მამლუქების სახელმწიფოების, საქართველოს და ირანის ანტიოსმალური კავშირის² ჩასაშლელად, რომლის ინიციატორად შაჰი ისმაილ I გამოდიოდა, სელიმ I ვარაუდობდა „რომსა და ეოლგას შორის მცხოვრები თათრების“ გამოყენებას. ამ უკანასკნელთ ჩრდილოეთიდან უნდა დაეკრათ ირანისა და ქართველებისათვის³.

სულთან სელიმ I-ის დროს იმერეთის სამეფოს მიმართ შეპყრობითი კურსის შესახებ საყოველთაო ცნობები მოიპოვება თურქულ წყაროებში. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობით, სელიმმა იმერეთის მეფეს ხარაჯა (ხარკი) აპატია. მისივე სიტყვებით, იმერეთის სამეფოს ხარაჯა შემდეგშიც არ მოეთხოვებოდა⁴. ევლია ჩელების განმარტებით, იმერეთის მეფეები სელიმ I-ის დროიდან თავისუფალი იყვნენ გადასახადებისაგან⁵. მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ სულთნები იმერეთს სუვერენულ სახელმწიფოდ სცნობდნენ. ოსმალეთში იმერეთის სამეფოს უწოდებდნენ ოჯაკლიკ-ი ჰუქუქმეთს. ამ ტერმინს იყენებდნენ პოლიტიკური ერთეულის აღსანიშნავად, რომლის მმართველი ადგილობრივი დინასტია აღიარებდა ოსმალეთის სულთნის უზენაესობას. მაგრამ აღნიშნული ოსმალური თვალსაზრისი იმერეთის მეფეებს სავალდებულო პრინციპად არ მიაჩნდათ.

ოსმალეთთან იმერეთის სამეფოს ურთიერთობის ფორმების ჩამოყალიბებას მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრავდა ამ ქვეყნის საშინაო ვითარება. დასავლეთ საქართველოს შინაპოლიტიკური ცხოვრების ძირითად რეაქციულ ტენდენციას—მთავრების ბრძოლას ქუთაისის ტახტისაგან გამოყოფის მიზნით თანახლდა ამ უკანასკნელთა პროოსმალური ორიენტაციის გაძლიერება. მეფესთან დაპირისპირებული მთავრები ცდილობდნენ საერთაშორისო ურთიერთობათა სუბიექტების უნარის მოპოვებას. მაგრამ ძალთა რეალური თანაფარდობის პირობებში ეს უნარი ოსმალეთთან უთანასწორო კონტაქტების დამყარებაში გამოიხატებოდა. ის, რაც მთავრებს დამოუკიდებლობის მოპოვება ეგონათ, ოსმალეთზე დამოკიდებულების დასაწყისი ხდებოდა. ქვეყნის დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლ ძალად დასავლეთ საქართველოში იმერეთის სამეფო ხელისუფლება რჩებოდა, რომელიც სახელმწიფოს განმტკიცებას მთავრების სეპარატიზმის და მათი ოსმალეთთან დაახლოების აღკვეთით ცდილობდა.

დასავლეთ საქართველოს სამთავროები სულთანზე დამოკიდებული ხდებიან სულეიმან კანუნის დროს (1520—1566). XVII ს-ის ფრანგ მოგზაურ ტავერნიესთან ვცხვდება სულთანთან დადიანის დაახლოების საინტერესო ვერსია, რომლის მიხედვით მეფისაგან გამდგარი მთავარი სულთანს საშხედრო დახმავ-

² Verto, Histoire des chevaliers hospitaliers de S. Jean de Jerusalem, t. I, Amsterdam, 1772, გვ. 226. Ramusio, Della Navigazione et Viaggi, v. II, Venetia, 1606, გვ. 75^a d.

³ W. Stripling, The Ottomans Turks and the Arabs 1511—1574, Urbana, 1942, გვ. 57.

⁴ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოს და კავკასიის შესახებ, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ს. ჯიქიამ, თბ., 1964, გვ. 45.

⁵ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკლევა დაურთო გ. ფ. უ. თ. უ. რ. ი. დ. მ., თბ., 1971, გვ. 298.

რებას სთხოვდა⁶. სულთნის მფარველობა მთავრებს იმერეთის მეფეზე ზემოქმედების იარაღად აქცევდა. ოსმალეთი დასავლეთ საქართველოს ფეოდალური დაქსაქსულობის საგარეო ფაქტორი ხდებოდა.

დასავლეთ საქართველოზე გავლენის განსამტკიცებლად ოსმალეთმა პოიმარჯვა ირანთან 1555 წელს დადებული ზელშეკრულება, რომლის მიხედვით შაჰი იმერეთის მეფეს და მთავრებს სულთნის ყმადნაფიცებად სცნობდა⁷. ამიერიდან სულთნებმ ირანთან დადებულ ზავს განიხილადნენ როგორც ოსმალეთის საერთაშორისო-უფლებრივ საფუძველს დასავლეთ საქართველოს მიმართ. შეთანხმება თავიანთ სასარგებლოდ აღიქვეს დას. საქართველოს მთავრებმა, რომლებსაც, ისევე, როგორც იმერეთის მეფეს, ირანი და ოსმალეთი სულთნის ყმებად სთვლიდნენ. მეტად ნიშანდობლივია სულთანთან დადიანის ჩასვლა საჩუქრებით 1559—60 წლებში⁸. ვენეციის სტამბოლელი ბაილოს (სავაჭრო წარმომადგენლის) ცნობით, სამეგრელოს მთავარ სულეიმან კანუნიხათვის ჩერქეზთა (Gircassi) წინააღმდეგ ფლოტით შემწეობა უთხოვია⁹. ჩერქეზებში ქართულ წყაროებში ცნობილი ჯიქები უნდა იგულისხნებოდნენ. დამოწმებული ფაქტი იმას მეტყველებს, რომ დადიანი გარეშე მტრის წინააღმდეგ ბრძოლასაც იმერეთის მეფისთვის გვერდის ავლით და ოსმალეთის მფარველობით აპირებდა.

მთავრების სეპერატიზმის მიუხედავად, ოსმალეთს XVI საუკუნეში არ უცდია იმერეთის სამეფოს გაუქმება. ოსმალეთის ძირითად ამოცანას აღმოსავლეთ საქართველოს დაპყრობა წარმოადგენდა, სადაც მას წინააღმდეგობას უწევდა ირანიც. შაჰები ოსმალეთს არასოდეს არ ედავებოდნენ დასავლეთ საქართველოში, მაგრამ აღმოსავლეთ საქართველოში ბატონობას თავიანთ კანონიერ უფლებად სთვლიდნენ. ამიტომ ორი სახელმწიფოს ომების მიზეზს და ასპარეზს აღმოსავლეთ საქართველო წარმოადგენდა. 1578—1590 წწ. ირანთან მორიგი ომის დროს ოსმალეთი იმერეთის მეფეს თავის ყმად სთვლიდა, რომლისაგან მოითხოვდა აღმოსავლეთ საქართველოზე ლაშქრობებში მონაწილეობა. ამასთან სულთანი სარგებლობდა იმერეთისა და ქართლის სამეფოებს შორის არსებული წინააღმდეგობებით. ოსმალეთმა იმერეთის მეფე გიორგი II (1565—1581) ქართლის ტერიტორიის შემატების დაპირებით „ფადიშაჰურ ლაშქრობაში“ ჩაება¹⁰. ვახუშტის მოვბოვება საინტერესო ცნობა ქართლზე დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავართა 1581 წელს ჩატარებული ლაშქრობის შესახებ. მისი სიტყვით, „შემოიკრიბა გიორგი მეფემან სპანი და მოიყვანა დადიან გურიელიცა სპითა მათითა, ვინაიდან აქუნდათ ერთობა და ბრძანებულიცა იყო ხონთქრი-

⁶ G. B. Tavernier, *Les six voyages en Turquie, en Perse et aux Indes*, t. I, Paris, 1712, გვ. 62.

⁷ ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლითურთ გამოსცა ვ. ფუთუჩიძემ, თბ., 1969, გვ. 20.

⁸ The turkish letters of O. Ch. Busbequ imperial ambassador at Constantinople 1554—1562, newly translated from the latin of the elzevir edition of 1633 by Ed. S. Foster, Oxford, 1937, გვ. 64.

⁹ *Relazione dell'Impero ottomano di Marino Cavalli stato bailo a Constantinopoli nel 1560*, E. Alberi, *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato*, Serie III^a, v. I, Firenze, 1840, გვ. 279.

¹⁰ ალი, ნუსრეთ-ნამე (გსარგებლობ პრაფ. ს. ჯიქიას მიერ გამოსაცემად მომზადებულ „ნუსრეთ-ნამე“-ს ქართული თარგმანის ხელნაწერით).

სა¹¹. თუმცა იმერეთის სამეფოს გაძლიერება ოსმალეთის მიზანს არ შეადგენდა, მაგრამ ქართლის მძლავრი განმათავისუფლებელი ბრძოლა მას იძულებულს ხდიდა მოეთმინა მთავრების ერთობა იმერეთის მეფესთან. მაგრამ დაპირების მიუხედავად ოსმალეთმა არ დაუშვა ქართლის მიწების გადაცემა იმერეთის მეფისათვის. სულთანმა დაპყრობილი თბილისის ბეგლარბეგად 1578 წელს დანიშნა არა იმერეთის მეფის ვაჟი, არამედ ოსმალთა მოხელე¹².

საინტერესოა, რომ ქართლის მეფე სიმონ I-თან 1588 წელს დადებული ზავის შემდეგ სულთანმა მურად III-მ (1574—1595) მას ხელი შეუწყო იმერეთზე ლაშქრობების ჩატარებაში. ვახუშტის ცნობით, სიმონმა ლაშქრა 1588 და 1590 წწ. ისმის კითხვა: რა მოსაზრებით ეხმარებოდა ოსმალეთი სიმონს, რომლის გაძლიერება მის ზრახვებში არ შედიოდა. ამ ლაშქრობებთან დაკავშირებით არანაქლებ საინტერესოა ოსმალეთის პოლიტიკური ზრახვების გარკვევა დასავლეთ საქართველოს მიმართ.

აღნიშნული საკითხის შესასწავლად დამატებით ცნობებს გვრძლუნ-ბეგის კრებულში მოთავსებულ ერთ ოსმალურ დოკუმენტში ვხვდებით. ეს არის სულთნის მიერ იმერეთის მეფე როსტომისადმი გაგზავნილი უთარილო წერილი¹³. დოკუმენტი, როგორც მისი შინაარსიდან ჩანს, XVI ს-ის 90-იანი წლების დასაწყისშია შედგენილი და მისი ავტორი, მაშასადამე, სულთანი მურად III არის. წერილი წარმოადგენს სულთნის პასუხს იმერეთის მეფის მიმართვაზე. იმერეთის მეფეს „სიმონ-ხანი და დიდებული ამირ ულუმ-ბაა ფერჰადი“ ქუთაისის ციხეში შეუყვანია, მაგრამ შემდეგ ახალციხის ბეგლარბეგის მიერ გაგზავნილ საარჩოს მიწოდება გზებზე დაბრკოლების შექმნით ჩაუშალა. ამის შემდეგ როსტომს იმერეთიდან „რუმელების ლაშქრის“ გაყვანაც მოუხერხებია.

სულთნის წერილი გვაფიქრებინებს, რომ სიმონსა და ფერჰადის შესვლა ქუთაისს 1591 წ. უნდა მომხდარიყო. სწორედ ამ ხანებში გურიელმა იმერეთის ტახტიდან ცოტა ხნის წინ გამეფებული როსტომი ჩამოაგდო და მის მაგიერ დას. საქართველოს სიუზერენად თავისი კაცი დაადგინა. ამით ისარგებლა სიმონმა და ჩაერია დას. საქართველოს საქმეებში: გურიელის მიერ დანიშნული პირი გააძევა და ქუთაისში თავისი გუშაგები ჩააყენა. მაგრამ მალე დადიანმა ქუთაისი დაიკავა და როსტომი ტახტზე აღადგინა¹⁴. ამის საპასუხოდ სიმონმა ახალი ლაშქრობა განახორციელა, რომელშიც ოსმალთა ზარბაზნებიც გამოიყენა. მაგრამ როსტომი კვლავ დადიანს შეეფარა და მათ გაერთიანებული ძალით სიმონი დაამარცხეს. ქართლის მეფე როსტომს დაეზავა, რითაც „ორისავე ტახტის“ გაერთიანების ეს ცდა მარცხით დამთავრდა. ქართული წყაროები (ერისთავიანთ და უჯღომელი. სხვადასხვა ქრონიკები) ამ მოვლენებს 1591—92 წწ. ათარილებენ¹⁵. ხოლო ოსმალური დოკუმენტი თარიღებს საერთოდ არ შეიცავს.

ქართული წყაროები არ ადასტურებენ სულთნის წერილში მოთხრობილ ამბავს ქუთაისში სიმონისა და ფერჰადის როსტომის ინიციატივით შეყვანის შესახებ. ამას კიდევ უფრო საეჭვოს ხდის თვით მურად III-ის მიერ როსტომის მისამართით გამოთქმული საყვედური იმის შესახებ, რომ მან ქუთაისის ოსმა-

¹¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ცხოვრება, ზ. ჰიჭინაძის გამოც., თბ., 1913, გვ. 293—94.

¹² ა ლ ი, ნუსხეჲ-ნაჲ; Mufassal osmanlıtarîhi, c. III, Ankara, 1959, გვ. 1323.

¹³ გვ. 228—229, , ۱۲۶۵, استانبول, ۲ ج, مجموعة منشآت السلاطين, فریدون بك.

¹⁴ ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 296.

¹⁵ იხ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, IV, გვ. 279—280.

ლო მეციხოვნეებს ახალციხიდან გაგზავნილი სურსათის მიღების საშუალება მოუტანდა. სულთანს, ჩანს, ოსმალების შესვლა დას. საქართველოში არ უნდა დაახასიათოს იქაურ საშინაო საქმეებში ჩაბრუნება. სულთანი ცდილობს ეს აქტი ახსნას იმერეთის მეფის თაოსნობად, რაც, თითქმის, მხოლოდ და მხოლოდ იმერეთის ტახტის განმტკიცებისათვის იყო საჭირო. თავისი ზრახვების დასაფარავად ოსმალეთი საქართველოს ქვეყნებს შორის არსებულ წინააღმდეგობებს იმოწმებდა. სიმონ მეფისათვის 1588 წელს გაცემულ პირობის წიგნში¹⁶ მუდრად III ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ იმერეთზე ლაშქრობა სიმონმა ჩაატარა, ხოლო თბილისის ბეგლარბეგმა მას თბილისელი მეციხოვნეები ათხოვა მხოლოდ იმიტომ, რომ ოსმალები ქართლის მეფის „მტრის მტრები და მეგობრის მეგობრები“ იყვნენ. იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ორი ტახტის გაერთიანებისათვის ბრძოლას ოსმალეთი ქართული ქვეყნების გათიშვისა და მათში საკუთარი პოზიციების განმტკიცებისათვის იყენებდა. იმერეთზე ლაშქრობის დროს სიმონისათვის გაწეულ დახმარებას მუდრად III მასთან დადებული ზღუდრულებით ნაკისრი ვალდებულების შესრულებად სთვლიდა და იმავე დროს ამ „დახმარებით“ სიმონისათვის, მისი მფარველობის ქვეშ, საქართველოს გაერთიანებული სამეფოს გვირგვინის მოპოვების ილუზიის შექმნასაც ცდილობდა. მაგრამ როსტომისადმი გაგზავნილი წერილიდან ცხადი ხდება, რომ იმერეთზე სიმონის ლაშქრობას ოსმალეთი უკავშირებდა არა ორი ტახტის გაერთიანებას, არამედ იმერეთში შეღწევისა და იქ თავის ჯარების ჩაყენებას. ე. ი. სიმონთან დადებულ ზავს ოსმალეთი იყენებდა, როგორც ქართლში ბრძოლით მოპოვებული ციხეებისა და მიმდებარე სოფლების შესანარჩუნებლად, ასევე დას. საქართველოზე თავისი გავლენის გასაძლიერებლად. დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს ურთიერთდაპირისპირება ოსმალეთის განზრახული პოლიტიკა იყო.

სიმონის ლაშქრობების შემდეგ იმერეთის მეფე როსტომს „სიმონ-ხანზე გალაშქრების და მისი ქვეყნისა და ვილაიეთის აოხრებისა და იავარყოფის“ წაღილიო სულთნისათვის მიუძღმარათავს. როგორც მოსალოდნელი იყო, იმერეთის მეფის აჯასულთნისათვის ხარაჯის გადახდის თანხმობასაც შეიცავდა¹⁷. როსტომის მიერ ხარკის გზავნის დაპირება იმერეთზე ოსმალეთის ზღუდრულად ჩატარებული, სიმონ მეფის ლაშქრობის პირდაპირ შედეგს წარმოადგენდა.

მოხარკეობის ფასად მოპოვებული ოსმალეთის მფარველობა იმერეთის მეფეს, პირველ რიგში, სიმონზე შურის საძიებლად სჭირდებოდა. მაგრამ „სამეფო მფარველობის ხელოვნება“ ქართული სამეფოების პოლიტიკური ზრახვებისათვის ზღუდრულად სრულიად არ გულისხმობდა. ქართლზე იმერეთის ლაშქრობის ჩატარება, სიმონთან მიღწეული ზავის პირობებში, ოსმალეთს სასურველად არ მიაჩნდა. ამიტომ როსტომისათვის გაგზავნილ პასუხში სულთანმა დარიგების სახით გადმოსცა თავშეკავების მიზეზები. როსტომის თხოვნის უარყოფის ძირითად მოტივად მას ოსმალეთსა და ქართლს შორის დაპყრობული ურთიერთობა აქვს დამოწმებული¹⁸.

სულთანი სიმონ მეფესთან მიღწეული ზავით კმაყოფილი იყო და ამდენად იმერეთის მეფისათვის ქართლზე ლაშქრობის ჩატარების თაობაზე უარის

¹⁶ მ. სვანიძე, ს. ჯიქია, საქართველო-თურქეთის ურთიერთობის ისტორიიდან 1588—1590 წწ., „მაცნე“, 1966, № 6.

¹⁷ იხ. დანართი, სულთნის წერილი იმერეთის მეფე როსტომისადმი.

¹⁸ იქვე.

თქმა მან მორალური მოსაზრებებით ახსნა: როსტომის აჯის შეწყნარება სიმონთან დადებული ზავის დარღვევა იქნებოდა. ნამდვილად კი სულთანი იმერეთისათვის მხარის დაჭერით დანტერესებული არ იყო, ვინაიდან ეს სიმონთან დადებული ზავის დარღვევას გამოიწვევდა, რასაც ოსმალეთი მაშინ ერიდებოდა.

XVI ს-ის დასასრულს ქართლთან ომებში და აგრეთვე გურიელთან და დიანთან ბრძოლებით დასუსტებულ იმერეთის მეფეს თავისი ძალით სიმონის წინააღმდეგ ლაშქრობის ჩატარება აღარ შეეძლო და ამიტომ მის განხორციელებას სულთნის მფარველობის მოპოვებით აპირებდა, რაც მხოლოდ ოსმალეთზე დამოკიდებულების გაძლიერებით მთავრდებოდა. ქართლის და იმერეთის ქიშპში ოსმალეთი არბიტრის მდგომარეობას იკავებდა. მტრული გაკრემოცვის პირობებში ორი ტახტის გაერთიანების ცდები საქართველოსათვის არახელსაყრელი შედეგებით მთავრდებოდა. ქართულ ფეოდალურ სინამდვილეში აღმოცენებული ორი ტახტის საკითხს ოსმალეთი იმერეთ-აშერეთის დასასუსტებლად და საქართველოში თავისი ბატონობის განსამტკიცებლად იყენებდა.

სულთნის წერილში ყურადღებას იქცევს იმერეთ-ოსმალეთის ურთიერთობის წინანდელი პერიოდის მიმოხილვა. ოსმალეთზე იმერეთის მეფეების დამოკიდებულების დასაწყისად დოკუმენტში მიჩნეულია სულეიმან კანუნის სულთნობის ხანა. ჩვენ საეჭვოდ მიგვაჩნია მურად III-ის მტკიცება იმის შესახებ, რომ როსტომის წინაპარი ხსენებულ სულთანს საჩუქრებს უგზავნიდა შორეილუბის ნიშნად, ხოლო სულეიმან კანუნის თავრიზზე ლაშქრობის დროს მასთან ახლდა. სულეიმანმა თავრიზზე სამეგრე (1534, 1535 და 1548 წლებში) ილაშქრა. არც ერთ თურქულ წყაროში, რომლებშიც აღწერილია ეს ლაშქრობები, ამგვარი ცნობა არ გვხვდება. მურად III, ჩანს, იმერეთ-ოსმალეთის ფასალურ-სიუზერენული ურთიერთობის დაძველების ხერხს იმ მიზნით მიპართავდა. რომ ისტორიული არგუმენტის მოშველიებით იმერეთის სამეფოზე გავლენის გაძლიერებისათვის მიეღწია. წერილიდან ჩანს, რომ იმერეთის სამეფო სულთნებს ხარკს არ უგზავნიდა. მურად III თავის ადრესატს მოუწოდებს არ გაწყვიტოს ურთიერთობა ისტამბოლთან და „მაღალი ზღურბლისადმი მორჩილება“ ხარკის გზავნით გამოხატოს.

განხილული დოკუმენტის ანალიზი საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ XVI ს-ის ბოლო მეოთხედში იმერეთ-ოსმალეთის ურთიერთობას პატრონჟიმობის დასრულებული ფორმა არ ჰქონდა. ასეთი ურთიერთობა სულთნის სასურველ მიზნად რჩებოდა. იმერეთის მეფის მიერ ოსმალეთში ხარკის გაგზავნა ეპიზოდურ მოვლენას წარმოადგენდა, რაც ამ შემთხვევაში დაკავშირებული იყო ქართლის სამეფოს წინააღმდეგ განზრახულ ლაშქრობაში სულთნის მხარდაჭერის მიღწევასთან. მაგრამ როსტომის დემარშს სულთანი განიხილავდა ყმადნაფიცის თავის დაკვრად და ამ გარემოებას იმერეთზე გავლენის გასაძლიერებლად იყენებდა¹⁹.

19 საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ოსმალეთში XVI ს-ის 80-იან წლებში შედგენილ ფერიდუნ-ბეგის დოკუმენტების კოლექციაში, რომელიც XIX საუკუნეში „სულთნების მიმოწერის კრებულის“ სახელწოდებით გამოიცა, სხვადასხვა სახელმწიფოების მბრძანებლებისთვის შედგენილ ტიტულებს შორის გვხვდება იმერეთის მეფეების ტიტულიც: „მესიის ხალხის ამირებში სახელოვანი, იესოველთა სარწმუნოების დიდებულებში საუკეთესო, ნაზარელთა საზოგადოების შეამაღალი, აჩიკაშის მეფე“ (სულთნების მიმოწერის კრებული, 1, გვ. 66). უნგრელი თურქოლოგის, ლ. ფეკეტეს დაკვირვებით, იმერეთის მეფეების ტიტული ჰგავდა პოლონეთის მეფეებისათვის შედგენილ ოსმალურ ტიტულს (L. Fekete, Zur Geschichte der Grusiner des 16 Jahrhunderts., „Acta Orientalia hungarica“, t. I, fasc. 1, 1950, გვ. 112).

اجتی باش حاکی اولان رستم خان طرفه اصداریوریلان استالت نامه همایون
 تصویر

ملاذ و ملحا سلاطین عظام و مجا خواقین دوران عایقشام اولان سده سنیه سعادتدار
 و عتبه علیه کردون اقتدارمه مکتوب کوندروب جنت مکان فردوس آسپان غریق
 رحمت رحمان مرحوم و مغفور جنم سلطان سلیمان خان مقدمه مقرر نلیدن فالقوب
 دولت و اقبال و سعادت و اجلال الیه کفاز خاکسار اوزرینه سفر ایلدکاردنه بابا
 درگاه عالمها لرینه پیشکش و ایلیچی کوندروب خلوص فؤاد الیه اطاعت و انقیاد ایلوب
 دفته نایبده دخی تبریز اوزرینه عزیمت ایلدکاردنه اغور همایون سعادتقر و نلرنده کلی
 خدمت ایلوب سز دخی منه سابقه ده سیون خان الیه امیر الامراء الکرام فرهاد دام اقباله بی
 کوتایس قلعه سه کتوروب ایچنده اسکان ایتدرمش ایکن صکره دن اخشفه بکلر یکسی
 کوندربیکی ذخیره بی مشار الیه کتوروب تسلیم ایکنکه قوموب پولاری سید ایلوب
 ولایتزدن روم ایلی عسکر بی قالد بره لم بزمه متفق اول قزلباش دخی بزه تابع اولوب
 اخشفه قلعه سن انقی کمندردیو اضلال ایلوب کاغد و آدم کوندردکده رمناکوسزدیکنک
 اجلدن عسکر کله کلیمی اوزر بکره واروب جنشک ایلدکده مغلوب و منهرم اولوب اجتی
 پدی سکر نمر آدمی الیه خلاص پولوب مبدأ فساد مز یور سیون حاکم دیو اسلام
 ایلدو ککر دن ماعدا عتبه علیامره خلوص طوبیت و صفای عقیدت الیه انقیاد و اطاعت ایلوب
 هر سنه خراج کوندرمکه متعهد اولوب اولیایده فرمان جلیل القدرم طلب ایلوب و کدو
 عسکر بکر الیه مز یور سیون خان اوزرینه واروب بالکلیه عسکر و ولایتی غارت و حسانت الیه
 اذن همایونم طلب و رجا ایلی سن ابدی حق سبحانه و تعالی حضرت نلرنک علو عنایت
 بی غایت و جموع عاطفت بلا تهای الیه سده سنیه سپهر احترام و عتبه علیه فک احشام دانغام قنوح
 و کشاده اولوب محاسنک شرق و غربدن اگر سل و اگر حرب ایچون کلنلردن برقرده منع و دفع
 و سدور دیوقدر خصوصاً سده سنیه و عتبه علیامه درون دلدن اطاعت ایلنلرک حقارنده
 انواع عنایت شاهانه و اصناف حیایک ملوکانه م مسئول اولوب مراد و مقصود لری
 حصوله موصول قیلمق آید کرام و اجداد عظام انار الله تعالی پراهنیم زمانلردن
 الی هذا الان عانت سعادت بادشاهانه مرزدن اولنلین رجا و استدعا کز عز حضور رافع النور
 سترجبت السور و مرده حیر قبول و محل ارزضاده واقع اولمشدر مادامکه عتبه علیامه
 صداقت اوزره اولوب تعهد ایلدیکلک خراجی کوندروب امرمه اعتفال و نوبیدن احتساب
 یلیم سن انشاء الله تعالی سده و الامه خلوص اوزره اطاعت ایلان سلاطین عظام
 و امراء مختارین اضعاغ مضاعف عنایت و احسانه مظهر اولما کده اشنایه یوقدر
 سیون خان مقدمه خلی سرکنشک ایلیکی صکره دن انصافه کاوب سابقا ایلدیکی عصبان
 و طقیانه نداشت کوسر و اعتبار ایلوب خیالی زمانلنبر و انقیاد و خراجکدار اولنلین
 نلرک امثال خراجکدار اولنلرک اوزرینه عسکر کوندرمک بزم اولو بیهم من محمد مصطفی
 صلی الله علیه و سلم حضرت نلرنک شریعت شریفه لرده جائز اولمامنین اویصوصه
 رضا همایونم اولوب یو یلده سیون خانم مؤکدنامه همایونم کوندرباوب دانماسکله موالات
 و بقا فات اوزره اولوب محاسنک و ولایتکدن برره دخل و تعرض ایلمامک ایچون
 انواع و عید الیه محکم تنیه و تأکید اولمشدر پردخی سزه منعلیق اولان مملکت و ولایت
 دخل و تعرض ایلمک احتیالی یوقدر یوردمکله وصول یولدفده آستان دولت آسپان و خاندان
 عدالت عنوانه اولان صداقت و اخلاص و رفیت و اختصاصک موجب صدقده مقیم
 و طریق مصادقده مستقیم اولوب تعهد کز اوزره هر سنه آشنانه سعادتمه برار و معتبر
 آملرکله خراج کوندروب عتبه کردون بایه مه اطاعتی سرمایه دولت او برباید عزت یلوب
 اولیایده سرحد منصورمه اولان بکلر یکسر و امرا الیه یکدل و یکجهت اولوب
 اغور همایون سعادتقر و نغده خدمت ایتکده سعی بلیغ و جهسد پیدریع ایلیم سترکه
 انشاء الله تعالی مأمول و ملحوظکدن زیاده انواع رعایت و احسانه مظهر اولوب دانما
 ظل حاکمده آسوده حال و مرغه البال اولدو عسکدن عبری هر کاه انظار فرخنسده آتارم
 اوزرکدن خالی اولوب هر زمان مر می و محترم اولما کده اشنایه یوقدر

**აჩიკ ბაშის მმართველის, როსტომ-ხანისადმი გაგზავნილი,
გადმოსაბიარებელი სამეფუჟო წერილის აირი¹**

ჩემი უზესთაჲსი, სიკეთის დედაბომ კარიბჭისა და მაღალი ძლეუამოსილი ზღურბლისათვის, რომელიც დიდებული სულთნებისა და მაღალი ხაკანების საფარველსა და თავშესაფარს წარმოადგენს, წერილი გამოგიგზავნია. უწინ როდესაც სამოთხეში განსვენებული, შეწყალებული და შენდობილი ჩემი პაპა, სულთანი სულეიმან-ხანი, თავის [სახელმწიფოს] სატახტოდან ამხედრდა და სიუხვით, სიკეთით, ბედნიერებითა და ბრწყინვალეობით მოსილი საძულველ ურჯულოებზე ლაშქრობდა, თქვენმა მამამ სარუქარი და ელჩი გაუგზავნა ქვეყნის საფარველის ტახტს და გულწრფელობითა და ერთგულებით მორჩილება გამოხატა. მეორედ კი, როცა [სულთანი სულეიმანი] თავრიზზე მიემართებოდა, სამეფუჟო ბედნიერებას თან ახლდა და დიდი სამსახური გაუწია. თქვენც გასულ წელს სიმონ-ხანი და ამირ ულ-უმარა³ სახელოვანი ფერაჲდი — ხანგებშილეი იყოს მისი ბედნიერება — ქუთაისის ციხისაკენ წაიყვანეთ და იქ რომ აბინავედით, როდესაც ახალციხის ბეგლარ-ბეგის მიერ გაგზავნილი სურსათი ზემოხსენებულმა (ფერაჲდმა ან სიმონმა — ე. წ.) წაიღო, გადაცემის საშუალება არ მიეცეო, გზებზე დაბრკოლებები შეჰქმენი. შემდეგ სოქვი, რუმელთა⁴ ლაშქარი გაიყვანოთო, ჩვენი მოკავშირე გახდით, ყიზილბაშიც დამორჩილებული იქნება და ახალციხის აღება შესაძლებელი გახდებაო. სწორ გზას ასცდით. ხოლო, როდესაც თქვენი თანხმობის შესახებ ქაღალდი და კაცი გამოგზავნე, თქვენი ლაშქარი მთლიანად თქვენზე წამოვიდა. მომხდარ ომში დამარცხებული და ძლეული იქენი, შეიდი-რვა კაცით გადაჩრი. შემდეგ სოქვი, არეულობის მიზეზი ხსენებული სიმონ-ხანიო და [ეს ამბავი] შეგატყობინე და ამასთან ერთად წრფელი განზრახვით და წმინდა რწმენით თაჲი შემოგაკედრეთ და მორჩილება გამოგიცხადეთ, ხარაჯის⁵ გზაჲნა იკისრე და ამის თაობაზე ჩემი ბრწყინვალე ფერმანი ითხოვე და თქვენი ლაშქრით ხსენებული სიმონ-ხანზე გალაშქრების და მისი ქვეყნისა და ვილაიეთის აოხრებისა და იაჲარყოფის შესახებ სამეფუჟო ნებართვის მოსაპოვებლად გვეაჯე. ყველაზე სახელოვანი და მაღალი ღეთის უდიდებულესობის უსაზღვრო მზრუნველობის და დიდსულოვნების წყალობით ჩემი ზეცოური პატივისცემის უზესთაჲსი კარიბჭე და ციური ბრწყინვალეობის მაღალი ზღურბლი ყოველთვის დიაა აღმოსაყდრებისა და დასაყდრების ქვეყნებიდან მშვიდობისა თუ ომის საქმეებზე ჩამოსულთათვის და არც ერთ მათგანს რაიმე დაბრკოლებას არ უქმნის. განსაკუთრებით ცნობილია ჩემი სამეფუჟო მზრუნველობა და სამეფუჟო მფარველობის ხელოვნება მათ მიმართ, ვინც გულით გამოხატაჲს მორჩილებას ჩემი უზენაესი კარიბჭისა და მაღალი ზღურბლისადმი. და რადგანაც მათი მომართვაჲსი და სურვილების სისრულეში მოყვანა ჩემი სახელოვანი მამების და დიდი წინაპრების — განათლოს მაღალმა აღლაჲმა მათი სული — დროიდან დღემდე ჩვენს საუკეთესო ფადიმაჲსურ ჩვეულებას წარმოადგენს, ამიტომ თქვენი თხოვნა ჩემს ზედაშედეგლობაში აღმოჩნდა და მოწონება დაიმსახურა. რაკი ჩემი მაღალი ზღურბლის მორჩილი იქნები, შენ მაჲრ ნაკისრ ხარაჯის გამოგზავნი, ჩემი ბრძანების გამოვნი იქნები და ჩემს საწინააღმდეგო საქმეებს განერიდები, თუ მაღალმა აღლაჲმა ინება, ეკვი არ არის, რომ ჩემი მაღალი კარიბჭის ხალასად მორჩილ დიდ სულთნებთან და სახელოვან ამირებთან შედარებით ორმაგად მომეტებულ ჩემს მზრუნველობას და წყალობას ეღირსები. უწინ სიმონ-ხანი სრულებით არ გვემორჩილებოდა. შემდეგ კი გონს მოვიდა და აღრინდელი შჴოთი და ცოდვები მოინანია და ბოდიში მოიხადა. ეინიდან [სიმონ-ხანი] უკვე კარგა ხანია რაც მორჩილი და ხარაჯის გადამხდელი გახდა, ხოლო ჩვენი დიდი წინასწარმეტყვე-

¹ აჩიკ ბაში — اچيقي (اچي) — იმერეთის და იმერლების თურქული სახელწოდება. ნიშნავს უქუდოს, თელის (დაწვრილებით იხ. ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაჯთარი, ტ. III, თბ., 1953, გვ. 80—83).

² წერილის სათაური შედგენილია გამომცემლის მიერ.

³ ამირ ულ-უმარა — امير الامرا — ოსმალეთში ეწოდებოდა სარდლებს, დიდი პროვინციების მმართველებს, ხშირად გვხვდება ბეგლარბეგის სინონიმური მნიშვნელობით. ამ შემთხვევაში ამ ტიტულთან იხსენიება სულთნის სარდალი ფერაჲდ ფაშა.

⁴ რუმელი — روم ايلي — რუმის ხალხი, რუმის ტომი. ადრე ეწოდებოდა რომს, ბიზანტიას, მცირე აზიას, როგორც ბიზანტიის ნაწილს. აქ იგულისხმებიან ოსმალები, რომელთა ლაშქარი მაშინ იმერეთში იყო შესული. რუმელის ვარიაციას ქართულ წყაროებში წარმოადგენს უ რ უ მ ი.

⁵ ხარაჯი (خراج) ამ შემთხვევაში ხარკს ნიშნავს.

ლის წმინდა მუჰამედის — ალლაჰიმც ილოცებს და გაუმარჯუებს მას — უდიდებულესობის ღვთაებრივი კანონით ასეთი მოზარაჯეების წინააღმდეგ ლაშქრის გაგზავნა არ შეიძლება, ამიტომ თქვენი თხოვნა აღნიშნულ საკითხზე სამეუფეო თანხმობას ვერ ეღივსა. [მაგრამ ისე იცოდე, რომ] ამის შესახებ სიმონ-ხანს დამტკიცებული სამეუფეო წიგნი ვაგუგზავნეთ, მუჰარა შევეუფალეთ და განმეორებით შეეახსენეთ, რომ მუდამ გიმეგობროს და კარგად იყვეს შენთან, შენი ქვეყნის და ეილაეთის არც ერთ ადგილს არ დაესხას და არ დალაშქროს. შენი ქვეყნის და ეილაეთის დალაშქვრა-შეიწროება არაეითარ შემთხვევაში არც ერთხელ არ მოხდება. ჩემი ბრძანება როცა მოაღწევს, სახელმწიფოს სატახტოს და სამართლიანობის სახელით ცნობილი ჩემი საგვარეულოსადმი შენი გულწრფელობის, სიხალასის, თავადებისა და ერთგულების შესაფერისად მეგობრობა გამოიჩინე და სწორი გზით იარე. ნაკისრი ვალდებულების შესაბამისად ბედნიერების ჩემს სატახტოში ყოველწლიურად შენი ღირსეული და საპატიო კაცების მეშვეობით ხარაჯა გამოგზავნე. ჩემი უმაღლესი ღირსების ზღურბლისადმი მორჩილება იქნება შენი ბედნიერების ჯილდო და გაპაპატიონებელი სამკაული. მაგ მხარის ჩემ მიუდგომელ საზღვრებზე მყოფ ბეგლარბეგთან და ამირბეგთან თანხმობა და ერთობა იქონიე. ჩემს სამეუფეო ბედნიერებასთან დაახლოებულთა შორის ჩემთვის სამსახურის გაწევაში თავი გამოიჩინე მომეტებული გარჯილობითა და თავდაუზოგავობით, რათა შენი იმედების და ფიქრების უმეტესობა, თუ მაღალმა ალლაჰმა ინება, ჩემს ყურადღებას და კეთილგანწყობილებას ეღირსოს. ჩემს მფარველობაში, გარდა იმისა, რომ სიმშვიდესა და მოსვენებას მოიპოვებ, უეჭველია [აგრეთვე] ყურადღება არსად არ მოგაკლდება და ყოველთვის პატიცემული იქნები.

В. Г. ЧОЧИЕВ

ИЗ ИСТОРИИ ИМЕРЕТИНО-ТУРЕЦКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ XVI ВЕКА

(Неизвестный турецкий документ об имеретинском царстве)

Резюме

В статье рассматривается турецкий документ, который помещен в «Сборнике переписки султанов» (Меджмӯ'а-и муншā'ат-и селāтин). Установлена дата и установлен его автор. Документ представляет собой ответное письмо султана Мурада III (1574—1595) имеретинскому царю Ростому (1590—1605). Сличение данных указанного документа с содержанием письма того же султана картлийскому царю Симону I проливает свет на политику Турции, которая противопоставлением двух грузинских царств добивалась их ослабления. Вместе с тем, как видно из рассматриваемого документа, султан был вынужден воздержаться от нарушения турецко-картлийского мирного договора 1588 года. В документе тенденциозно освещены имеретино-турецкие взаимоотношения предшествующего периода. Однако султан вынужден признать, что в последней четверти XVI века имеретинские цари платили дань эпизодически. Документ дает основание заключить, что имеретино-турецкие отношения еще не оформились как вассально-сюзеренные.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ს. ჩიქიამ

სამხარო ქართველი ხალხის უძველეს წარმოდგენებში

შიში უდიდესი ფაქტორი იყო რელიგიური წარმოდგენების შექმნისას. გარეგანი ძალების წინაშე შიში და საკუთარი უძლურება მათთან ბრძოლაში აიძულებდა ადამიანს თავშესაფარი ირეალურ სამყაროში ეძებნა. „შიშმა შექმნა ღმერთები“¹ — ძველი რომაელი პოეტის ამ სიტყვების აზრი ქრისტიანულ საბურველში გახვეული გაიმეორა შოთა რუსთაველმა: „შიში შეიქმნა სიყვარულსა“². სიყვარული აქ ღმერთის სინონიმია, რომელიც არის ერთადერთი, უმაღლესი და მარადიული სიყვარული წამებულ ქრისტეს სახეში განსახიერებელი³.

ამ მისტიკურ სამყაროში გადაშფეციტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა იმქვეყნოური ყოფის საკითხს. ადამიანს აფიქრებდა ყოფნა-არყოფნის, აუხსნელი არყოფნის საკითხი. მისი გარღვევალობის შეცნობის კვალდაკვალ მან შეიქმნა წარმოდგენა საიქიოზე, რათა ეხსნა თავისი სულიერი ძალები ამ დიდი შიშის ტყვეობიდან, წარმოდგენა საიქიოზე მისი აზროვნების მისტიკურ დინებაში ცხადდებოდა როგორც სააქაოს მირაჟი, რომელიც დროთა მანძილზე, ადამიანთა საზოგადოების განვითარების მიხედვით, განიცდიდა ცვლილებებს.

ნსოფლიოს მრავალი ხალხის უძველესი წარმოდგენა სამყაროზე ორ მომენტს შეიცავს: ერთია მისი აგებულება, ხოლო მეორე მისი არსობის გააზრება, ანუ ფორმა და შინაარსი. პირველი მდგომარეობს მის ჰორიზონტალურსა და ვერტიკალურს დაგეგმარებაში, მეორე — სააქაოდ და საიქიოდ დაყოფაში.

ქართველი ხალხის უძველესი წარმოდგენით სამყარო შედგება სამი სკნელისაგან მათი შესაბამისი ფერებით: თეთრი, წითელი და შავი. „ქართველი ხალხის წარმართული შეხედულების მიხედვით, არსებობს სამი ქვეყანა: ზედა-ქვეყანა ანუ ზეცა, ზესკნელი, შუაქვეყანა ანუ ღედამიწა, და ქვედა ქვეყანა, ქვესკნელი ანუ ქვეცა. ადამიანი სამივე ცაზე მოქმედებს, მაგრამ მის მუდმივ საცხოვრებელს შუაცა წარმოადგენს“, — წერს მ. ჩიქოვანი⁴.

უძველეს ქართულ ხალხურ ეპოსსა თუ ზღაპრებში წარმოდგენილი სამი სიმბოლური ფერიდან—თეთრი, წითელი და შავი—უძლიერესის სიმბოლოა შავი ფერი: შავი გველეშაპი, შავი მთა შავი ცხვრითა და შავი მეცხვარეთი, შავი რაში და შავი გმირი; ზღაპარში „შავ-თეიმურაზი, მზე-თეიმურაზი და მთვარე-თეიმურაზი“⁵ უძლიერესია შავ-თეიმურაზი, შავი ჭაკი ცხენის შვილი. შავ ტყეში შობილი, შავ მთაში გაზრდილი. ამირანს შავი გველეშაპი სძლევს:

1 მას მიაწერენ პეტრონიუსს ან სტაციუსს (იხ. ა. დონინი, ადამიანები, კერპები და ღმერთები, 1965, გვ. 4).

2 შ. რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, თბ., 1951, სტ. 1045, გვ. 220.

3 მ. ნადარია, აგარარული კულტის გადმონაშთები დასავლეთ საქართველოში, ღვთაება ელია, „რელიგიის ისტორიისა და ათეიზმის საკითხები საქართველოში“, ნაკ. I, თბ., 1967, გვ. 86.

4 მ. ჩიქოვანი, ქართული ხალხური ზღაპრები, ტ. 1, თბ., 1938, გვ. LX.

5 იქვე, 93.

თეთრი ზოქლა და წითელი. შავსა შავმა მამურალი,
შავმა აიღო, ჩაქლა, შავის ზღვისაკენ გასწია⁶ —

და თვითონ ამირანიც საადროდ გამზადებულ შავ ღრუბელს ჰგავს⁷.

ასევე, სამ ძმათაგან უძლიერესია უმცროსი ძმა, რომელიც სამოქმედო ასპარეზზე გამოდის უფროსი და საშუალო ძმების გამოცდისა და დამარცხების შემდეგ და ყოველთვის გამარჯვებული რჩება. შავი ფერის ძალის სამოქმედოდ გამოსვლაც ხდება ამბის განვითარების ბოლო, მესამე ეტაპზე, თეთრი და წითელი ფერის ძალების გამოცდის შემდეგ. თუმცა ეს რიგი ზოგჯერ ირღვევა⁸, მაგრამ ეს გვიანდელი მოვლენა უნდა იყოს⁹. როგორც ჩანს, ეს არის რიგით მესამე ფერი და, საფიქრებელია, მესამე ძმის სიმბოლური ფერიც.

„სიმბატიური გმირი — წერს მიხ. ჩიქოვანი — ხალხის იდეალის განსახიერებას წარმოადგენს, არჩევანი ასიდან ოთხმოცდაცხრამეტ შემთხვევაში უმცროს ძმაზე მოდის. ეს ნოტივი, ჩვენი აზრით, სოციალური დიფერენციაციის ანარეკლს წარმოადგენს მხატვრულ ფოლკლორში“¹⁰.

არსებობს მოსაზრება, რომ უმცროსი ვაჟის უპირატესობა არის მატრიარქალური წყობის შესაბამისი მოვლენა. მაგ. ჯ. ტომსონი კასეების ხალხში შემორჩენილი მემკვიდრეობის დედის ხაზით გადაცემის შესახებ შენიშნავს, რომ ეს წესი წარმოადგენს უმცროსი ვაჟისათვის მემკვიდრეობის გადაცემის კანონის მატრიარქალურ შესაბამისობას: ეს კანონი, როგორც ვარაუდობენ, ჩაისახა სწრაფი ექსპანსიის პირობებში¹¹. ამ ხალხში ყველა შავი ძალები, რომლებსაც მოაქვთ ავადმყოფობა და სიკვდილი, წარმოდგენილი არიან ქალური სქესის არსებობად¹².

საერთოდ, მისტიკური გააზრებით, ქალური საწყისი ბნელია, ვაჟური ნათელი¹³.

ფშველები და ზეგსურები საიქიოს უწოდებენ სულეთს ანდა შავეთს¹⁴, ე. ი. შავი ფერის, როგორც წყვედიადით მოცული სამყაროს განმსაზღვრელი ფერის საუფლოს (შავისა და სულის მცნებათა გაიგივება დამახასიათებელია ქართული ხალხური ზღაპრებისათვისაც, სადაც სამი ჩიტიდან წითელი ღონეა, თეთრი — გონება და შავი — სული)¹⁵.

6 მ. ჩიქოვანი, ქართული ეპოსი, წ. I, მიჯაჭვული ამირანი, თბ., 1959, გვ. 279.

7 იქვე, გვ. 137, 258.

8 მაგ. ზღაპარში „მეცხვარე, ბრმა დევი და ფეიქრის შეგირდი“. (იხ. მ. ჩიქოვანი, ქართული ხალხური ზღაპრები, ტ. 1, გვ. 179).

9 რომ ეს მართლაც ასეა, ამაზე მიუთითებს შავი ფერის, როგორც საიქიოს სიმბოლური ფერის მნიშვნელობაც, რადგან სიკვდილი ადამიანის ცხოვრების უკანასკნელი ეტაპია.

10 მ. ჩიქოვანი, ქართული ხალხური ზღაპრები, ტ. 1, გვ. LXI.

11 Дж. Томсон, Исследования по истории древнегреческого общества, М., 1958, гл. 151—152 (сх. II, P. R. T. G u r d o n, The Khasis, London, 1914, гл. 77, 82—83, 88. Это правильно является матриархальным соответствием закону о передаче наследства младшему сыну: этот закон, как предполагают, зародился в условиях стремительной экспансии. P. Vinogradoff, Growth of the Manor, London, 1905, гл. 314—315; F. Seebohm The English Village Community, 4 ed., Cambridge, 1926, гл. 351; М. М. Ковалевский, Очерк происхождения и развития семьи и собственности, М., 1939, гл. 135).

12 Дж. Томсон, დასახ. ნაშრომი, გვ. 150.

13 В. Иванов, Дионис и прадиионисийство, Баку, 1923, гл. 80; Дж. Томсон, Исследования по истории древнегреческого общества, т. II, первые философы, М., 1959, гл. 63.

14 ვ. კოტეტიშვილი, ხალხური პოეზია, მეორე გამოც., თბ., 1961, გვ. 286, 289.

15 მ. ჩიქოვანი, ქართული ხალხური ზღაპრები, ტ. 1, გვ. 153.

თუ ქართული ეპიკური მასალების მიხედვით ვიმსჯელებთ, ქართველი ხალხის უძველეს წარმოდგენაში სამყაროზე მიწისქვეშეთი ვერტიკალურ კრილში დაყოფილი იყო ორ ძირითად ფენად. ქვესკნელში, სამი ძმა დედის ხაროში ჩარჩენილ შავ-თემიურაზს ცოლი ასწავლის: „...მანდ ბაღში სამი თხაა: წითელი, შავი და თეთრი. თეთრს თუ დაიჭერ და შეჯდები, მაღლა ამოგაგდებს. წითელი აქეთ-იქით მიგახეთქებს და შავზე თუ შეჯდები, მეორე ქვესკნელში ჩაგაგდებსო“¹⁶. ე. ი. არის პირველი და მეორე ქვესკნელი. პირველის ცხოველად, ატრიბუტად ითვლება წითელი ფერის თხა ან ცხვარი, მეორის — შავი ფერისა. პირველი ქვესკნელი წარმოდგენილია ბაროდ, რომელსაც ჩასასვლელიდან აღმური ამოდის; მეორე ქვესკნელისათვის კი დამახასიათებელია უწყლობა და წყალზე მოღარაჟე გველეშაბი¹⁷.

წითელი ფერი არის ჭიდილის, სიკვდილ-სიცოცხლის ბრძოლის, სისხლისა და ამიტომ სიკვდილს მოციქულის სიმბოლური ფერი, და არა პირიქით¹⁸. იმ შუა ფენის სიმბოლური ფერი, საიდანაც ჯერ კიდევ შეიძლება ან სააქაოს დაბრუნება, ანდა საიქიოს ჩასვლა, შავ ფერში კი მთელი სიღრმით ელინდება მარადიული რაობა სიკვდილისა. ხეცურულ თქმულებაში. „ხოვანს მინდია“, ნახსენები სამი ჟამიდან შავი ჟამის ისარი მაშინვე კლავდა ადამიანს, წითლისა ნახევრად კლავდა, თეთრისა კი სულ არ კლავდა¹⁹.

ლექსის „თავფარავნელი ჭაბუკის“ განხილვისას ვ. კოტეტიშვილი ეხება ფერთა საკითხსაც. „წითელი ფერი (ჭაბუკის წითელი მოვის პერანგი) — აღნიშნავს ავტორი — ამ შემთხვევაში ჭაბუკის სიკვდილთან არის დაკავშირებული. იქვე არის „უკუნი“, „წყვდიადი“, ე. ი. შავი, რომ ძველად, დიონისეს კულტთან დაკავშირებით, ყოველივე ბტონური და ვნებიანი იმოსებოდა შავი ფერით... ვიცით ისიც, რომ წითელი ფერიც სიკვდილის ფერად ითვლებოდა... ჩვენში წითლად ჩამავალ მზეს დღესაც მიცვალებულთა მზეს უწოდებენ“ ...რომ რომაული პანთეონის ქვესკნელის ღმერთი პლუტონი წითელპერანგიანია და პომეროსის თანატოსი — სიკვდილი — მეწამული²⁰. აქ წითელი და მეწამული ფერი გაგებულია როგორც სისხლის ფერი. ამ უკანასკნელში მოცემულია სასიცოცხლო ძალა, რომელსაც ეს ღვთაებანი ართმევენ ადამიანს და ღებულობენ შესაწირავის სახითაც. ასეთი წარმოდგენის გაცილებით უფრო ძველი, მაგიური სახე შემოუნახავს ქართულ ზღაპარს: როდესაც უხეიროს მიერ დევებთან დატოვებული ბურთიდან სისხლი დაიწყებს წვეთას, ეს ნიშნავს, რომ გმირს უჭირს და უნდა მიეშველონ²¹. იდუმალი კავშირის ძალით გმირის მდგომარეობა გადაეცემა მისგან მოცილებულ საგანს, რომელიც, შესაძლოა, ამ შემთხვევაში, გულის მაგიურ იმიტირებას წარმოდგენდეს. და ჩამავალი მზისათვის „მიცვალებულთა მზის“ წოდებაც — ავტორი იხსენიებს ხოვანს მინდის სიკვდილს სურათს²² — საკმარის შორეული რწმენა-წარმოდგენის ანარეკლია — ჯერ კიდევ ძველ ბერძენ თეოსოფთა სწავლებაში მიცვალებულთა

16 იქვე, გვ. 96.

17 იქვე, გვ. 94—96.

18 ვ. კოტეტიშვილი, ხალხური პოეზია, გვ. 336—337.

19 თ. თ. ჩიბაური, მითოლოგიური გადმოცემები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, 1967, გვ. 98.

20 ვ. კოტეტიშვილი, ხალხური პოეზია, გვ. 336.

21 მ. ჩიბოვანი, ქართული ხალხური ზღაპრები, გვ. 161, 163.

22 ვ. კოტეტიშვილი, ხალხური პოეზია, გვ. 141.

მზე განიხილებოდა, როგორც მამა ღმერთის ვაჟური იპოსტასი, ანუ როგორც მიწისქვეშა ზევსის ვაჟური იპოსტასი — დიონისე²³.

დიონისეს ორბუნებოვნება, ავტორის აზრით, გამოიხატება წითელი და შავი ფერების სიმბოლიკით, და ამ ორი ნიშნით — შავი წყვდიადი და წითელი პერანგი — მას ენათესავება თავფარავნელი ჭაბუკი.

თუმცა ვ. ივანოვს არ უწერია, რომ წითელი ფერი დიონისეს სიმბოლური ფერია, — ის წერს მხოლოდ, რომ სიკვდილის ფერი არის აგრეთვე წითელიც და მაგალითად თანატოსი ზოგავს: Чорные имена, как McLanaigis, изобилуют в религии Диониса, все страстное и хтоническое в ней естественно облекается в одежду ночных мэнэд мифа и хоефор обряда. Но красный цвет и пурпурный также цвета смерти. Thanatos у Гомера — porphrygeos²⁴, მაგრამ ასეც რომ იყოს, ეს ორი ფერი მაინც ორი ბუნებითაა განპირობებული (მაგ. დიონისე) და არა ერთით. ისინი ერთი მოვლენის, ამ შემთხვევაში სიკვდილის, განსხვავებული გამოხატულებაა და ფერთა სხვაობაში ნაგულისხმებია ბუნებათა სხვაობა. ამასთან, თუ წითელი ფერი სიკვდილის, ოუნდაც მის მოციქულის ფერია, ის ვერ იქნება ცოცხალთა ქვეყნის სიმბოლური ფერი.

ეხება რა სკენელთა საკითხს ქართველი ხალხის უძველეს წარმოდგენებში, დ. შენგელაია აღნიშნავს, რომ სამყაროს შემადგენელი სამი სკენელიდან ზესკენელის ფერი იყო თეთრი, ქვესკენელის — შავი, ხოლო მათი დამაკავშირებელი ხრტილის ანუ შუასკენელის ფერი იყო წითელი, ხანდახან კი ჭრელიცო, რომელსაც, ავტორის აზრით, უმცროსი ძმა განასახიერებდა. ავტორის მიხედვით, შუასკენელი მიწისზედა ქვეყანაა ანუ სამზეო²⁵. მაგრამ მაშინ რომელ ფენას განეკუთვნებოდა ხარო და წითელი ცხვარი, თუ ხაროდან გმირის სამზეოზე ამოყვანა მხოლოდ თეთრ ცხვარს შეუძლია, წითელი კი ხაროშივე ტოვებს, როგორც ჭაროსათვის განკუთვნილი ცხოველი²⁶. თეთრი ცხვარი — აღნიშნავს მ. ჩიქოვანი — ზედაქვეყანაზე ამომყვანია, ხოლო შავი კი უფრო ქვევით, ქვესკენელისავე გაიტაცებს გმირს²⁷.

დ. შენგელაია შენიშნავს, რომ სამი ცა ქართულ ფოლკლორში პირველად მოსე ჯანაშიელმა შეამჩნია და აღნიშნაო²⁸.

ზემოთ დასახელებულ ავტორთა აზრი ამ საკითხზე შემდეგში მდგომარეობს: ქართველი ხალხის წარმართული შეხედულების მიხედვით არსებობს სამი ქვეყანა: ზედაქვეყანა ანუ ზეცა, ზესკენელი (მას შეესაბამება თეთრი ფერი). შუაქვეყანა ანუ დედამიწა (წითელი ან ჭრელი ფერი), და ქვედა ქვეყანა, ქვესკენელი ანუ ქვეცა (შავი ფერი). აღმნიშნავს სამივე ცაზე მოქმედებს, მაგრამ მის მუდმივ საცხოვრებელს შუაცა წარმოადგენს.

მართლაც, გმირი მოქმედებს იწყებს ცოცხალი აღმნიშნებით დასახლებული ქვეყნისათვის დამახასიათებელი ჩვეულებრივი ყოფითი გარემოდან. იმავე

23 В. Иванов, Дионис и прадиионисийство, გვ. 179, 180.

24 იქვე, გვ. 132

25 დ. შენგელაია, თხზულებანი ორ ტომად, ტ. II, თბ., 1960, გვ. 431.

26 სამი ფერის ცხვრის სამი ფენისათვის განკუთვნიების ეს წესი და რიგი უცვლელია. საერთოდ კი სამი ძალისა თუ სამი ფენის ეს წყობა სამი ფერის მიხედვით (თუ პირიქით — ფერების ძალებისა თუ ფენების მიხედვით) კარდინალურ ხაზად გასდევს ქართულ ეპოსს.

27 მ. ჩიქოვანი, ქართული ხალხური ზღაპრები, ტ. 1, LIX.

28 დ. შენგელაია, თხზულებანი ორ ტომად, გვ. 478

გარემოში, ზედაქვეყანაზე მისი ამოყვანა შეუძლია მხოლოდ თეთრ ძალას (თეთრ ცხვარს)²⁹. მასზე მალლა მავალი სხვა ფერი აღარ არსებობს. გამოდის, რომ თეთრი ფერი ამ შემთხვევაში განასახიერებს მთელ მიწისზედეთს, ცას და ცისქვეშა ჩვენს ქვეყანას, სინათლის ერთადერთ სამეფოს. მაგ., ზღაპარში „ყარაბ-ოღლი“ ნათქვამია, რომ შავმა ცხვარმა გმირი დედამიწის მესამე ქვეყანაში წაიყვანა, სადაც ის უზარმაზარ ზღვას ხედავს, რომელშიც წევს გველენაში და წყალს არავის არ აძლევს³⁰.

როდესაც ლაპარაკია დედამიწის მესამე ქვეყანაზე, აქ სათვალავში მიღებულია მიწისზედა ქვეყანაც, წინააღმდეგ შემთხვევაში უნდა თქმულიყო არა „დედამიწის ქვეყნები“, არამედ „მიწისქვეშა ქვეყნები“ — ქვესკნელები³¹.

ყოფის სამფეროვნება ახასიათებს წარმოდგენას როგორც ერთ მთლიან სამყაროზე, ასევე მის ცალკეულ ნაწილებზეც. სამი ფერი მოქმედებს მიწის ქვემოთაც და მიწის ზემოთაც თხების ან ცხვრების, ცხენების, დევების, გზირების და სხვათა სახით. ყოველი მოვლენა თუ საგანი გარკვეული ფერისაა მეორე მოვლენისა თუ საგნის მიმართ³², მაგრამ იმავე დროს თითოეული ცალკეულად შეიცავს სამივე ფერის ბუნებას — ბოემის მთას თავი თეთრი ჰქონდა, შუაუღებული წითელი და ძირი შავი³³.

ყოფის სამფეროვანი გააზრება თავს იჩენს დასაფლაგების ხევისურულ წესშიც. ხევისურული სუდარა შესდგებოდა სამი გრძელი პერანგისაგან: პირველად აცმევდნენ თეთრ პერანგს, მასზე ლურჯს ან ჭრელს, ხოლო ზემოდ წითელს³⁴. ფერთა თანმიმდევრობა აქ იმეორებს ქართული ზღაპრებისათვის დამახასიათებელ ფერთა თანმიმდევრობას. ამიტომ დასაშვებია ვიფიქროთ, რომ გარეთა წითელი პერანგი განკუთვნილი იყო პირველი ქვესკნელისათვის, მომდევნო ლურჯი ან ჭრელი მეორე ქვესკნელისათვის, ხოლო თეთრი პერანგი მიწისზედა სამყაროში კვლავ მოვლენებისათვის, როგორც ეს ქართულ ზღაპრებში ხდება და რომელსაც ქრისტიანული „სულის ცად ანაღლება“ შეესატყვისება, ანდა „პერტა თანა ძრომა“³⁵.

ძველ ბერძენთა წარმოდგენაში მიწისქვეშეთი ვერტიკალურ ჭრილში დაყოფილი იყო ორ ძირითად ფენად: I ნიადაგის და II. ნიადაგქვეშა ფენებად. პირველი იყოფოდა ზედა და ქვედა ჰორიზონტის შესაბამის ქვეფენებად, მეორე კი წარმოადგენდა ტარტარს. ადამიანი თავის მიცვალებულებს ასაფლავებდა ნიადაგის იმ ფენაში, რომელიც ნათესებს ეკუთვნოდათ. მათი საფლავები იყო პურის ყანებს შორის და მიცვალებულებიც, ეხებოდნენ რა ნათესებს, თავის მფარველობის ქვეშ იღებდნენ და ზრუნავდნენ მათ ზრდაზე. კიდევ უფრო ქვემოთ იყო ნიადაგქვეშა, კატახტონური ფენა, რომელიც ღრმად მიდიოდა ქვეშ დიდ მანძილზე და წარმოადგენდა ღრმა უფსკრულს, მოცულს წყვლადით. ეს იყო მიწისქვეშა სამეფოს მხარე. აქ იმყოფებოდნენ დამსჯელი,

29 მ. ჩიქოვანი, ქართული ხალხური ზღაპრები, გვ. LIX.

30 იქვე, 138.

31 შდრ. იქვე, გვ. 96.

32 მაგ., თეთრი მთა, წითელი მთა, შავი მთა...

33 მ. ჩიქოვანი, ქართული ხალხური ზღაპრები, გვ. 234.

34 ს. მაკალათია, ხევისურეთი, 1935, გვ. 199; ვ. ბარდაველიძე და გ. ჩიტაია, ქართული ხალხური ორნამენტი 1 ხევისურული, თბ., 1939, გვ. 10—12.

35 შ. რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, თბ., 1951, 1304, გვ. 261.

კატახტონური ღვთაებები, ხოლო ყველაზე ღრმა ადგილას მდებარეობდა ტარტარი მისი საშინელებებით³⁵.

პირველი ქვეყანელი, ანუ ნიადაგის ის ფენა, რომელიც მიცვალებულებს და ნათესებს ეკუთვნოდათ, ქართულ ზღაპრებში წარმოდგენილია დევის ხაროდ, ანდა ღრმა ორმოდ, საიდანაც აღმური ამოდის³⁷.

ცნობილია, რომ ძველთაგანვე, როგორც საქართველოში, ისე მსოფლიოს მრავალ სხვა ქვეყანაში, ხარო და ორმო გამოყენებული იყო სათესლე ხორბლეულის სათავსად³⁸, სამარხად³⁹ და სასაყლაოდ⁴⁰, რომელშიც შეწირული ცხოველის სისხლი გროვდებოდა. სასაყლაო ქვის სამსხვერპლო, ან ფიქალი ქვით ამოგებული ორმო შედიოდა საზოგადოებრივ-საკულტო ნაგებობათა კომპლექსში⁴¹. ორმოში მსხვერპლშეწირვისა და ორმოზე შელოცვის წესს ძველბერძენთა გადმოცემა კოლხურ რელიგიურ სამყაროს უკავშირებს⁴².

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ უძველესი სამლოცველო წარმოდგენდა იმავე ღროს აკლამასაც და ნარცვლეულის შესანახსაც. ეს მოსაზრება ემყარება დასავლეთ ევროპის, ძველი საბერძნეთისა და რომის, კრეტა-მიკენის, ანატოლიისა და ხეთების კულტურულ მონაცემებს⁴³. მაგ., რომის დაარსებისას ქალაქის ცენტრში ამოთხარეს პირველი მოსავლის შესანახი ორმო. საცავის გაღება თავისთავად წარმოადგენდა საზეიმო ცერემონიას. კარებს ხსნიდნენ თითქოსდა იმისათვის, რომ გამოეშვათ მიცვალებულთა სულები⁴⁴.

³⁶ Б. Г. Богаевский, Земледельческая религия Афин, т. I, Петроград, 1916, გვ. 83, 85.

³⁷ აგრეთვე, გორას ქვეშა დევის ციხედ, რომლის წვერიდან აღმური ამოდის, დიდი ქვით დაფარულ დევის სოროდ, დევის სახლად... (მ. ჩიქოვანი, ქართული ხალხური ზღაპრები, გვ. 191, 210, 222), ეს ის ფენაა, რომელშიც, ნართების ეპოსის მიხედვით, იმყოფებიან ქაჯები, ეშმაკები და სხვა. (იხ. С. Ш. Габаряев, К вопросу о народном мировоззрении в нартском эпосе, сб. Сказания о нартах — эпос народов Кавказа, М., 1969, გვ. 91).

³⁸ ვ. კოტეტიშვილი, ხალხური პოეზია, გვ. 170, 209; გ. ჯალაბაძე, აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, თბ., 1960, გვ. 156—158; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 1, თბ., 1970, გვ. 186, 187.

³⁹ ტ. ჩუბინიშვილი, მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის უძველესი კულტურა, თბ., 1965, გვ. 71, 72, 93.

⁴⁰ ს. მაქალათია, ფშავი, ტფილისი, 1934, გვ. 195, 196; გ. გოზეჩიშვილი, სტალინის ნაცარგორა, „მომომხილველი“, II, თბ., 1951, გვ. 258.

⁴¹ ვ. ბარდაველიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები, ტ. I, ფშავი, თბ., 1974, გვ. 13, 30.

⁴² წიადსეულ სიღრმეთა და ღამსეული ზეცის ქალღმერთი ჰეკატესათვის ორმოში მსხვერპლშეწირვის წესი (Аполлоний Родосский, Аргонавтика, пер. Гр. Церетели, Тб., 1964, п. III, 1030, გვ. 191) ანალოგიურია ოდისეის მიერ მიცვალებულთა სულების გამოწვევის მიზნით შესრულებული მსხვერპლშეწირვისა (Гомер, Илиада, Одиссея. Одиссея, песнь X, 515—525, 40—45, М., 1972, გვ. 530, 539). ორსავე შემთხვევაში ამ წესის მასწავლებლად გამოდიან კოლხელი ქალები: მედეა და ცირცე. აგრეთვე, პავსანიუსიც მედეას სახელს უკავშირებს აღნიშნული წესის სხვა მიზნით შესრულებას, როდესაც კორინთოში ქართა საკურთხეველზე, ქროლათა სიშმაგის დაწყნარების მიზნით ქურუმი ოთხ ორმოზე მედეას გრძნეულ გალობათ წარმოსთქვამდა [პავსანია (II ს. ახ. წ.)], ელაღის აღწერილობა, 111 წ., 12, 1; იხ. ა. ურუშაძე, ძველი კოლხეთი არგონავტიკის თქმულებაში, თბ., 1964, გვ. 456.

⁴³ Дж. Томсон, Исследования по истории древнегреческого общества, გვ. 228, 229.

⁴⁴ იქვე, 228.

ანალოგიური ხასიათის რწმენა-წარმოდგენა თავს იჩენს საქართველოში არსებულ უძველეს წეს-ჩვეულებებში პურის მარცვლისა და ფქვილის საცავი კიღობნის მიმართ⁴⁵.

ხაროს გარშემო არსებული ყველა ამ მონაცემის მიხედვით ხარო ჰადესის სამეფოს საზღვრებში ექცევა. ასეთი განაწილება იმეყარებოდა ხაროს მდებარეობასაც: ეს იყო ნიადაგის ის ფენა, რომელიც მიცვალებულებს და ნათესებს ეკუთვნოდათ.

ქართული ეპიკური მასალების მიხედვით ორივე ქვესკნელი განსხვავებულად არის მოწყობილი. ხარო წარმოდგენილია ალმურით — გამწმენდი გენიით, სამი თხით ან ცხვრით, რომლებიც, როგორც ფიქრობენ, შესაძლოა გარდაცვლილ წინაპართა სულებსაც განასახიერებდნენ⁴⁶, დევით და მის მიერ მოტაცებული მზეთუნახავით (ერთი დევი და ერთი ან სამი მზეთუნახავი, ან სამი დევი და სამი მზეთუნახავი)⁴⁷.

საინტერესოა აქ შემდეგი გარემოებაც: გმირი, რომელიც ხაროში ჩადის, დევს ელავს და მზეთუნახავს ისაუბრებს. ანუ თავის საცოლედ ნიშნავს, ისჯება — მას ხაროშივე ტოვებენ და მხოლოდ მეორე ქვესკნელის სამეფოს გავლის, გველეშაპის მოკვლისა და მეფის ასულისათვის საცოცხლის შენარჩუნების ფასად უბრუნდება სააქაოს. ამ ამბავში შესაძლოა იფარებოდეს ხაროში ადამიანის მსხვერპლად შეწირვის ძალიან ძველი ჩვეულებაც, მაგრამ შესაძლოა გმირი ისჯებოდეს, როგორც დევის, ანუ რომელიმე ძველი ღვთაების მკვლელობით, ისევე, როგორც დაისაჯა აპოლონი პითონის მოკვლისათვის და ისჯებოდნენ ოლიმპიელები. როდესაც დაარღვევდნენ ღიდი ქალღმერთის სტიქსის უფლებებს⁴⁸. ქართული ზღაპრის გმირი გველეშაპის მოკვლით გამოისყიდის თავის დანაშაულს, მაგრამ ვის უწევს ის ამით სამსახურს, ქვესკნელის სამეფოს მეფეს — ჰადესს. თუ ქვესკნელის წყლების საშინელ ქალღმერთს? მაგ.. შავი ზღვა დედაა შავი გველეშაპის, რომელიც მას მიმართავს და ამ გზით ჩაიყვანს საიქიოში ამირანს, მაგრამ თვითონ ამირანიც შავ ზღვაშია გაზრდილი წყალთმოურავის მიერ, რომელიც ამირანს ბიძად — დედის ძმად ერგება⁴⁹. საუბრებელია. რომ აქ ძველ და ახალ ღვთაებათა დაპირისპირება იყოს მოცემული და ამიტომაც დავა აღმაველი ძალის სასარგებლოდ წყლებოდეს, რადგან გმირი ბრუნდება სააქაოში.

საინტერესოა აქ სხვაც. ხაროში გმირი გადის თავისი ცხოვრების მეორე ეტაპს — თავისთვის საცოლედ ნიშნავს მზეთუნახავს, ხოლო მეორე ქვესკნელში უკანასკნელ ეტაპს. რის შემდეგაც ხდება მისი პალინგენეზისი — გაცოცხლება რეალური ან მოჩვენებითი სიკვდილის შემდეგ.

დაბადება, ინიციატა, ქორწინება და სიკვდილი — ჩვეულებრივი ეტაპები ადამიანის ცხოვრებაში — ადამიანის მიერ აღიქმებოდა, როგორც ერთი

⁴⁵ ვ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ქართული (სვანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, თბ., 1953, გვ. 8, 17.

⁴⁶ Д. М. Сегал, Мифологические изображения у индейцев сев.-западного побережья Канады, сб. статей, М., 1972, гв. 342.

⁴⁷ მ. ჩ ი ქ ო ვ ა ნ ი, ქართული ხალხური ზღაპრები, ტ. I, გვ. 95, 138, 192, 210, 223. უნდა შევნიშნოთ, რომ დევის ხარო ძლიერ წაგავს მიწისქვეშა ქართულ დარბაზულ საცხოვრებელს.

⁴⁸ В. Иванов, Дионис и пралионисийство, гв. 19.

⁴⁹ მ. ჩ ი ქ ო ვ ა ნ ი, ამირანის თქმულება, თბ., 1961, გვ. 21, 22, 25.

რიგის მოვლენები⁵⁰. სვანის ძველი რწმენით, დალი იყო ის მფარველი სული, რომელიც ადამიანის დაბადებისთანავე, კისრულობდა მასზე მზრუნველობას და განუმზადებდა მას მის ბედს ცხოვრებაში; აქტიურად მონაწილეობდა მის დაბადებასა, ქორწინებასა და სიკვდილში.

„ადამიანი რომ დაიბადება, ღმერთი მას ანგელოზს ჩააბარებს. თუ ის უწეროდ, უდროოდ მოკვდა, მაშინ ღმერთი შერისხავს ანგელოზს და გააგდება, და ამის შემდეგ ის დალია. დალი გარისხული ანგელოზია. დალი კაციც შეიძლება იყოს და ქალიც. კაცი დალი თეთრებში გამოწყობილი ყმაწვილია, ქალს დალის თეთრი კაბა აცვია, წითელი თმები აქვს და შავი თვალები.

დალი გამოქვაბულში ცხოვრობს, წმინდა ადგილას.

ბავშვის დაბადებაში მეტი ძალა აქვს მთვარეს. ანგელოზი დაწერს, თუ რომელ მთვარეზე დაიბადა ესა თუ ის ადამიანი და მერე დალიც ამ მთვარეზე მოეჩვენება მას. თუ დალის მთვარეზეა დაბადებული, ნადირს აქვთ მოუყვანს⁵¹.

იგივე დალი თავის ახლადშობილ ვაჟს წინასწარმეტყველურად უსაზღვრავს მომავალს: „არ ვაქის სახელია ამირანი, დალის შვილია, ღვთის ნათლული, შავ ზღვაში გაზრდილი, ცეცხლის მომტანი და დევების ამომწყვეტი“⁵². დალი ერევა მისი რჩეულის, მონადირის დაქორწინების საკითხში და მონაწილეობს მისი დატირების ცერემონიაში⁵³.

სიკვდილ-სიცოცხლის წრეთა უსასრულო ბრუნვაში გადამწყვეტი მომენტებია დაბადება და სიკვდილი. მესამე მომენტი — ქორწინება, როგორც ჩასახვის წინაპირობა, — შემდგომში შედის ამ ციკლში, ალბათ მას შემდეგ, რაც ადამიანმა ნაყოფიერების ვაჟური ბუნება შეიცნო და ის გარდამავალ ეტაპად იქცა პირველ ორს შორის, როგორც მისი განმასახიერებელი წითელი ფერი თეთრსა და შავს შორის. წითელი ფერი ვაჟური ბუნების მიწიერ სიმბოლოს წარმოადგენს. ხოლო მისი საწყისის ასტრალურ ნიშანს მზე. ამიტომ ხდება, რომ მის ნიშნიან უსიბს ამირანი წითელ გველშაპთან ბრძოლას არგუნებს⁵⁴, ხოლო პლატონი მამრობითი საწყისისათვის დასაბამის ნიმცეპად მზეს აღიარებს⁵⁵.

რადგან ქორწინება შუა წერტილია დიამეტრალურად საწინააღმდეგო ორ მოვლენას შორის (ეს სამი კვანძია ბედისწერის ძაფისა, რომელიც პირველზე იწყება და უკანასკნელზე წყდება), მასში თანაბრად არის მოცემული ორივე მოვლენის შესაძლებლობა (ე. ი. დაბადებისა და სიკვდილის). ეს გარემოება ბრწყინვალედ ასახა მომაცდარი და მკვლრებით აღმდგომი ღმერთის იდეამ, რომელიც კვდება, რომ ძის სახით ხელახლა შობილი მოველინოს ქვეყანას როგორც ძე და მეუღლე ნაყოფიერების დიდი ქალღმერთისა და კვლავ მოკვდეს როგორც მეუღლე, რათა კვლავ აღსდგეს როგორც ძე და ასე უსასრულოდ. ამ

50 Дж. Томсон, Исследования по истории древнегреческого общества, 33-339.

51 ქვ. სვანეთი, ლენტეხი, ს. ბავარი, 1958 წ., მთხ. 80 წლის გიორგი სიმონის ძე ჩანგელიანი. მისი თქმით, კენტი მთვარე კარგია, ლუწი არ ვარგა, ჩვენ პირველ მთვარეს, პირველ სამ მთვარეს ვეძებთ, მგზავრობაც მაშინ არის კარგით (შესაძლოა ეს მთვარე იყო მიჩნეული დალის მთვარედ. — მ. ნ.).

52 მ. ჩიქოვანი, ამირანის თქმულება, გვ. 21.

53 ე. ვიკისაძე, ქართული სამონადირო ეპოსი, თბ., 1964, გვ. 108, 60.

54 მ. ჩიქოვანი, ქართული ეპოსი, წ. I, 1959, გვ. 279.

55 პლატონი, ნადიმო, თარ. ბ. ბრეგვაძისა, თბ., 1964, გვ. 33, 34.

მარად მონაცვლეობაში მდგომარეობდა აგრარული ღვთაებების არსი და ბუნება, რასაც საფუძვლად ედო მიწათმოქმედის დაცვირება თესვისა და მოსავლის აღების პროცესზე. რადგან შეუღლებაში მოცემულია ახალი სიცოცხლის დასაბამი (ისევე, როგორც მძწისათვის თესლის მიზარებაში), ამის სამაგიერო მსხვერპლად სიკვდილ-სიცოცხლის სასწორზე გაიღება მისი ე. ი. ახალი სიცოცხლის ღამსახველი ძალა — ღვთაება მეუღლე, რომელიც კვლავ უნდა მოევილინოს ქვეყანას მისგან ჩასახული ძის სახით (ისევე, როგორც მიწაში ჩამარხული თესლის მარცვლიდან ახალი ნაყოფი იზრდება).

ის, რომ ქართველ ხალხში ძველთაგანვე არსებული წეს-ჩვეულებით მოცვალებულისათვის ფასატანებული სამოსელის საუკეთესო ხელს საქორწილო სამოსელი შეადგენდა⁵⁶, ე. ი. საქორწილო სამოსელი სამარხის სამოსის დანიშნულებასაც ატარებდა, აგრეთვე ძველ-ქართულ და ხევსურულ საქორწილო რიტუალში წითელი ფერის სამოსის გამოყენება⁵⁷ ზემოთ გამოთქმული მოსაზრების სასარგებლოდ უნდა მეტყველებდეს. სწორედ ქორწინების კვანძში არის ჩაბლართული გვირის დაღუპვის საბედისწერო მიზეზები. იქნება ეს დალისათვის ღალატი, თუ მასთან კავშირის დათქმულ ვადამდე დარღვევა სხვა ქალთან შეუღლებით, ანდა უფროსი ძმების მეჭურნეობა უმცროსი ძმისადმი. მისი ბედი წინასწარ არის გადაწყვეტილი, როდესაც ის საში გზიდან მოუსაველეთის გზას ირჩევს⁵⁸. როგორც ქორწინება, ისე დაბადებაც ქვესკნელის ბნელ ძალასთან, სიკვდილთან არის თანაზიარებული. ყმის ბედს განაგებს მისი ჩამსახველი ძალა, რომელსაც სიმბოლურად ვაშლი განასახიერებს, ღვინარის მიერ ჩამოტარებული ან გრძნეულის მიერ მიწოდებული⁵⁹.

რომელი ბუნებისაა ეს ძალა — ქალური თუ ვაჟური? ვაშლი დედამიწის ქალღმერთის ატრიბუტია და მისი ამოსავალი ქალური ბუნების ნაყოფიერების გამოვლინებაა სამყაროში⁶⁰, მაგრამ ზოგადად ის ორივე საწყისის ნაყოფიერების სიმბოლოა.

ყმის თავგადასავალი, მისი მცდელობა და ბრძოლა ამ ძალისაგან თავის დასაღწევად, მეტყველებს ამ ძალის ბნელ, მზისქვეშეთში დაბადებული ადამიანისათვის მიუღებელ ბუნებაზე. მაგრამ ამასთან მის გარდაუვალობაზე.

ამრიგად, სამყაროზე შექმნილ ქართველი ხალხის უძველეს წარმოდგენათა კომპლექსში ხარო, როგორც ქორწინების შესაბამისი ეტაპი, გვევლინება როგორც მოვლენა გარდამავალი და უფრო გვიანდელი. როგორც დავინახავთ, ამას უნდა მოწმობდეს ის გარემოებაც, რომ სამყაროს სამი სხვადასხვა დაგეგმარებიდან, ის მხოლოდ ერთ ტიპში ფიგურირებს.

სამყაროზე არსებული წარმოდგენების განხილვისას ყურადღების ცენტრში მოქცეულია ორი ძირითადი საკითხი: რიცხვითი კონსტანტი, ე. ი. კარკასი. რაზეც შენდება ეს წარმოდგენა, და სივრცითი დამოკიდებულების მოდელირება როგორც ჰორიზონტალის, ისე ვერტიკალის მიხედვით, და ამასთან. ამ დამოკიდებულებების გადატანა ერთი განზომილებიდან მეორეში.

⁵⁶ ც. ბეზარაშვილი, ქალის სამოსელი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში. თბ., 1974, გვ. 89.

⁵⁷ იქვე, გვ. 61.

⁵⁸ მ. ჩიქოვანი, ქართული ხალხური ზღაპრები, ტ. I, გვ. 116, 204.

⁵⁹ იქვე, გვ. 98, 136; აგრეთვე ი. მ. ისუილი, აფხაზური ზღაპრები, ზღ. „სანთა აა-აა და საფა სააა“, თბ., 1966, გვ. 35; „ნაყოფიერების სიმბოლოს ვაშლი წარმოდგენს“ — ჩიქოვანი, ქართული ხალხური ზღაპრები, გვ. LXI.

⁶⁰ ეს ასეა, რადგან ადამიანმა ჯერ ქალური ნაყოფიერების ხილული ბუნება შეიცნო.

დ. სეგალი ეხება კანადის ჩრ.-დას. ინდიელთა წარმოდგენას სამყაროზე და წერს, რომ მათთვის დამახასიათებელია წარმოდგენა სამყაროზე, როგორც ერთგვარ ოთხწახნაგა პარალელპიპედის მაგვარზე სვეტით, რომელიც მას კვეთს. მსგავსი წარმოდგენა მათში ამოსავალია, რაც ვლინდება განსაკუთრებულ საკრალურ და მამოღელირებელ როლში რიცხვისა „ოთხი“... ფუნდამენტალურობა ამ რიცხვითი კონსტანტისა ვლინდება იმაშიც, რომ ის წინ გაშლის არა მხოლოდ სივრცით დამოკიდებულების მოდელირებისას ჰორიზონტალის მიხედვით სამყაროში, არამედ პროექტირდება ვერტიკალზეც, სადაც ფუნდამენტალურ კონსტანტს წარმოადგენს არა ტრიადა (როგორც ბევრ შამანისტურ ხალხებში). არამედ დიადა — რიცხვი, რომელზეც ტეტრადიდან გადასვლა სრულიად ბუნებრივია.

ავტორი აღწერს კვაკიტლების შამანისტურ წარმოდგენას სამყაროს ვერტიკალურ სამწვერიანობაზე და აღნიშნავს, რომ ზოგჯერ დამოკიდებულება ზემოსი და ქვემოსი გადაიტანება ჰორიზონტალური სივრცის გეგმაში, ხოლო სამყაროს ყველა დანარჩენი ნაწილები, არსებითი საკრალურის მხრით, ინაცვლებენ ერთ ადგილას. ხანგრძლივ მგზავრობას მიწის ქვეშ ცვლის მოგზაურობა მიწის კიდისაყენ...⁶¹

ქაროველი ხალხის უძველეს წარმოდგენებში სამყაროზე. ზღაპრებისათვის ეპიკური მძალები მიხედვით. მუდმივ სიდიდულ ფიგურირებს სამი რიცხვი⁶². რაც შეეხება სამი სამყაროს დაგეგმარებას ჰორიზონტალურ სივრცეში, ქართულ ზღაპრებში ის მოცემულია ვერტიკალურის პარალელურად და ზოგჯერ მასთან შერწყმითაც. მაგ., „შვის სიძე, ზღაპარში „შვის ქალი“⁶³, ჯერ სამზეოს, ხოლო შემდეგ საიქიოს აღწევს საბმელის მორებით. აღსანიშნავია, რომ საიქიოს გზას მას მიწაზე გაგორებული ვაშლი უჩვენებს. ზღაპარში „იამ რა უთხრა ვარდასა“⁶⁴ უმცროსი ძმა ჯერ ჰორიზონტალურ სივრცეში გადის საიქიოს გზას, — ეს ის გზაა, სადაც გმირი მის ყველა შეკითხვებზე მხოლოდ ერთ პასუხს ღებულობს: „ჩამვლელი ბევრი გვინახია, ამომვლელი კი აღარავინაო“⁶⁵, — ხოლო შემდეგ ვერტიკალური მიმართულებით ინაცვლებს გზას და ფაშკუნძს ჩაჰყავს „ქვეშენეთის“ ხელმწიფესთან. ამ შემთხვევაში ხარო აღარ ფიგურირებს.

ზოგჯერ სამი სამყარო ჰორიზონტალურ გეგმაში მოცემულია სამი მიმართულებით: ზემოთა, მარჯვენა და მარცხენა⁶⁶. ეს უკანასკნელი მოუსაველია. ერთგან კი ვერტიკალურ გეგმაში მოცემული ჩრდილოეთი თეთრი ფერის შესაბამისი გვერდითი მხარეა⁶⁷.

მხოლოდ ვარაუდის გამოთქმა შეიძლება იმის შესახებ. თუ რომელია უფრო ადრინდელი, ჰორიზონტალური თუ ვერტიკალური დაგეგმარება. ამის ნიშნებს კვაკიტლების მითოლოგიაში ეხედებით: როდესაც საიქიო (ბებენაკაუა) ჰორიზონტალური გეგმით თავსდება ოკანის მხარეში, მაშინ ეს ის ადგილია, სადაც მათი წარმოდგენა ტრადიციულად ათავსებს ქალის-სამიდიდრის—

⁶¹ Д. М. Сегал, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 339, 340, 342.

⁶² ჯერ კიდევ სტრაბონთან არის აღნიშნული რიცხვის სამის პიპერბოლური მნიშვნელობით ხმარებაზე. იხ. სტრაბონი, *გეოგრაფია*, თბ., 1957, გვ. 68.

⁶³ მ. ჩიქოვანი, *ქართული ხალხური ზღაპრები*, ტ. I, გვ. 105—111.

⁶⁴ იქვე, გვ. 112—115.

⁶⁵ იქვე, გვ. 112, 113; აგრეთვე, იხ. ზღ. „შვის ქალი“, გვ. 108—110.

⁶⁶ იქვე, გვ. 204.

⁶⁷ იქვე, გვ. 138.

კომკოვის სამეფოს. ვერტიკალურ გეგმაში იგივე საიქიო ორიდან ერთ-ერთი ძმის სამფლობელოა. „მზარდი-სიმდიდრე იყო ბელადი, ხოლო მქონებელი-მატლებისა-ზურგზე (მიწაში მწოლარე, — დ. ს.) იყო მისი ჟმცროსი ძმა მის ქვემო სამყაროში“⁶⁸. ამასთან, უფროსი ძმის ტიტული — „მზარდი სიმდიდრე“ — იგივეა, რაც კომკოვის — „ქალი-სიმდიდრე“.

წარმართული წარმოდგენები სამყაროზე შემდგომში გამოიყენეს დიდმა რელიგიებმაც, მაგ., ქრისტიანული სწავლება სამოთხისა და ჯოჯოხეთის შესახებ. სადაც ნათელი, როგორც ქრისტიანული, დაპირისპირებულია ბნელთან, როგორც წარმართულთან, რადგან წარმართული საიქიო წყვედიად მოცული მხარეა⁶⁹; ხოლო ბუდიზმს სამყაროზე თავისი მისტიკური სწავლების საფუძვლები აღებული აქვს ბრაჰმანაზმიდან⁷⁰ და სხვა. ერთ-ერთი ავტორის შენიშვნით. თვით წარმოდგენა სამოთხესა და ჯოჯოხეთზე განიცდის ცვლილებებს⁷¹.

ენოხის წიგნში მოცემულია მიწიერი სამოთხის აღწერილობა⁷². ქრისტიანულმა თეოსოფიამ შემდგომში უფრო სარულჰყო ეს სტრუქტურა საიქიოს, რომელიც ამ რედაქტირებული სახით წარმოდგენილია დანტეს „ღვთაებრივ კომედიაში“, შემდგარი სამი სანყაროსაგან: ჯოჯოხეთი, სალხინებელი და სამოთხე⁷³. სალხინებელი ანუ სულთა განსაწმენდელი⁷⁴.

დოგმატი განსაწმენდელის არსებობის შესახებ დაუშვა კათოლიკობამ, მართლმადიდებლობა (აგრეთვე პროტესტანტობა) უარყოფს კათოლიკურ წარმოდგენას განსაწმენდელის არსებობის შესახებ, მაგრამ მართლმადიდებლურ სწავლებაში განსაწმენდელის არსებობის რწმენის ჩანასახი მოცემულია კერძო სამსჯავროზე წარმოდგენის სახით, რომელიც წყვეტს, თუ რა ელის ადამიანის სულს, მარადი ნეტარება თუ ტანჯვა⁷⁵.

ქრისტიანული საიქიო თითქმის იმეორებს ანტიკურს. ანტიკური საიქიოს სამ სამყაროს — უკვდავი ღმერთების ოლიმპი, მოკვდავთა სულების სამყოფელი და ტარტარი — უღრმესი ადგილი, სადაც ქველი ღმერთები, ტიტანებია გამოიწყვდეთი, — ჩაენაცვლა ქრისტიანული სამოთხე — ღმერთებისა და წმინდანების სასუფეველი, — სალხინებელი ანუ სულთა განსაწმენდელი — გარდამავალი, შუალედი სამყარო — და ეშმაკების ჯოჯოხეთი, ქრისტიანული რელიგიისათვის მიუღებელი, წარმართი ღვთაებებისა და ურწმუნოთა სულების სამყოფელი. იგივე ითქმის ქართული წარმართული წარმოდგენის საიქიოს მიმართაც: ორ ქვესკნელს — ზაროსა და შიწისქვეშა სამეფოს — შეესაბამება ქრისტიანული წარმოდგენის სალხინებელი და ჯოჯოხეთი, ხოლო ქართულ ცის სამყაროს, თავისი ღმერთებით, — ქრისტიანული სამოთხე.

68 Д. М. Сегал, *დასახ. ნაშრომი* გვ. 344.

69 აქედან გამომდინარე, სვანების წარმოდგენითაც, მზით განათებული, კარგი სასუფეთის მოპოვებით არის ერთი კუნძული, სადაც განუწყვეტლივ წყვედიად ჰსუფევს. ეს არის გლახა სასუფეთი, ანუ ჩვენებურად ჯოჯოხეთი“. იხ. ბ. ნიჟარაძე, თავისუფალი სვანი, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, 1, თბ., 1962, გვ. 178, 179.

70 Основы научного атеизма, М., 1961, გვ. 347.

71 А. Б. Ранович, *Образование синагоги и возникновение Талмуда, Критика иудейской религии*, М., 1962, გვ. 156.

72 А. Б. Ранович, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 156, 157.

73 დანტე ალიგჰიერი, ღვთაებრივი კომედია, კ. გამსახურდია, რჩეული თხზულებანი, ტ. VIII, თბ., 1967, გვ. 384, 529, 675.

74 იქვე, ქება I, 64, გვ. 531.

75 Основы научного атеизма, გვ. 197, 200, 229, 256.

როგორც ოლიმპი, ისე სამოთხე ციურ სფეროშია, მაგრამ არსებობს განსხვავება: თუ ოლიმპი მოუწევდომელია ჩვეულებრივ მოკვდავთა სულებისათვის, სამოთხის კარიღია არის მათთვის, ხოლო სალხინებელი ერთგვარი წინაკარია სამოთხეში მოხვედრისათვის. ამგვარად, მკაცრი დისტანცია ადამიანსა და ღმერთს შორის დარღვეულია. ეს დათმობა გარკვეულ მიზანს ისახავდა. ოდისეაში აღწერილი პადესის სურათი⁷⁶ მწუხარება და სევდის მომგვრელი. აქ ქეშარიტების შეცნობით გამოწვეული დაეჭვება უფრო იგარბნობა, ვიდრე რწმენა მისი არსებობისა. აქედანვე იღებს სათავეს აქილევის სევდაც თავის მოკვდავობაზე⁷⁷.

წარმართული წარმოდგენის მოკვდავთა სულების მუდმივი სამყოფელი ქრისტიანობამ ღრეობით ადგილად, განსაწმენდელად აქცია და საბოლოო ინსტანციად ღმერთების სასუფეველი დასაბა.

როგორც წარმართულ, ისე ქრისტიანულ წარმოდგენაში საიქიოს შუა სამყარო ისევია მოქცეული ღმერთებისა და ღმერთების სამყაროთა შუა, როგორც საერთოდ ადამიანური ბუნება ორ საწყისს შორის: ორივე რელიგიის თეოსოფიური სწავლებით, ადამიანური ბუნება შეიცავს როგორც ღვთაებრივ, ისე ღმერთურ საწყისს — „ხორციელი ბუნება თავის თავში შეიცავს ორივე ეროსს“⁷⁸, ხოლო ეროსი, როგორც აფროდიტე, ორია — ციური და მიწიერი⁷⁹.

არსებითად ქართული წარმართული, ანტიკური და ქრისტიანული წარმოდგენების ანალოგიურად არის აგებული წარმოდგენა სამყაროზე ისეთ ძველ მსოფლიო რელიგიაში, როგორიცაა ბუდიზმი. აქაც, მსგავსად ზემოთ განხილული წარმოდგენებისა, სამწევრიანი საიქიოს სამყაროა წარმოდგენილი: უმაღლესი — ნირვანა, ანუ ქრისტიანული სამოთხე, შუათანა — სამოთხე, ანუ ქრისტიანული სალხინებელი, და ჯოჯოხეთი⁸⁰.

როგორც ბუდიზტურ, ისე ქრისტიანულ, ანტიკურსა და ქართულ წარმართულ წარმოდგენებში საიქიოს სამყარო სამწევრიანია, ხოლო მთლიანი სამყარო — სააქო და საიქო — ოთხწევრიანი (საიქიოს სამ სამყაროს მიმატებული ცოცხალთა მიწიერი ქვეყანა). როგორც მუდმივი რიცხვითი სიდიდე, პირველ შემთხვევაში ფიგურირებს სამი რიცხვი, მეორე შემთხვევაში ოთხი რიცხვი. ამოსავალი დაადა უნდა იყოს: ცისა და მიწის დაპირისპირება მიწისზედეთში შემდგომში გადაიტანება მიწისქვეშეთშიც (რადგან მიწისზედეთს აქვს ცა, ასეთივე ცა, ადამიანის მისტოკურ წარმოდგენაში, აქვს მიწისქვეშეთს, რომელსაც პირველი ქვესკნელი განასახიერებს) და ვლებულობთ მიწისზედა და მიწისქვეშა ორ-ორ სამყაროს. ყოველი ორი სამყაროდან ერთი ღმერთებისათვისაა განკუთვნილი, მეორე ადამიანებისათვის (მაგ., სააქო ცოცხალთა ქვეყანა, ხოლო ადამიანთა სულები პადესის სამეფოში იმყოფებიან; ოლიმპი ღმერთებისა, ტატარში კი ძველი ღმერთები, ტიტანებია გამოქყვდელი). მაგრამ როდესაც ზოგადად ცოცხალთა სამყარო უპირისპირდება სულებისა და ღმერთების სამყაროს, მაშინ თავს იჩენს კენტი რიცხვის გარკვეული კონსტანტი, რადგან ღმერთებისა და სულების სამყაროთა კიდევან (რომელიც მოიცავს ცასა და მიწისქვეშეთს, სადაც ადამიანი არ ცხოვრობს), ცოცხალთა სამეგიდროდ რჩება მხოლოდ მიწისზედა არე. ამგვარად, ერთწევრიან სააქო სამყაროს

⁷⁶ Гомер, Илиада. Одиссея. Одиссея, песнь XI, М., 1967.

⁷⁷ იქვე, Илиада, песнь. I, 350—420.

⁷⁸ პ ლ ა ტ ო ნ ი, ნაღიმი, გვ. 28.

⁷⁹ იქვე, გვ. 20.

⁸⁰ Основы научного атеизма, გვ. 343, 345—350.

უპირისპირდება სამწვერიანი საიქიოს სამყარო. მთლიანი სამყაროს მამოდელბრებელ რიცხვს წარმოადგენს წყვილი რიცხვი, ხოლო მისი არსობის გააზრებას — სააქაოდ და საიქიოდ დაყოფას — საფუძვლად უდევს კენტი რიცხვის კონსტანტი.

ამგვარად, სტატიაში მიწისქვეშა მიღმა სამყარო განხილულია არა როგორც მთლიანი და განუყოფელი, არამედ დიფერენცირებული სახით⁸¹.

М. А. НАДАРАЯ

МИРОЗДАНИЕ В ДРЕВНЕЙШИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ ГРУЗИНСКОГО НАРОДА

Резюме

В научной литературе, на основе эпического материала, мироздание по древнейшим представлениям грузин делится по вертикали на три мира (окнели): верхний — небесный свод, средний, т. е. здешний мир живых — земля, и нижний — подземный мир, с соответствующими им символическими цветами — белым, красным и черным.

На наш взгляд, подземный мир в древнейших представлениях грузинского народа по эпическому (грузинские народные сказки, эпос Амирана) и этнографическому материалам представлен не как целое и неделимое, а дифференцированным: подземный (потусторонний) мир в вертикальном разрезе делится на две основные части с соответствующими им символическими цветами — красным и черным.

Первая нижняя часть — первый подземный мир — является огнедышащим обиталищем (харо) великана (деви), вторая — царством, где воду сторожит дракон. Весь надземный мир осмысливается в белом цвете.

Символом сильнейшего представляется третий цвет — черный.

Вертикальной трехчленности вселенной соответствуют три основных этапа человеческой жизни: рождение, обручение и смерть.

Обручение и соответственно с ним первый подземный мир — переходное явление между первым и третьим этапами.

По грузинским народным сказкам потусторонний мир проецируется в трех направлениях: вертикальном, горизонтальном и переходном от горизонтального к вертикальному. В двух последних первая подземная часть (харо) не фигурирует.

Древнегрузинское, античное, христианское и буддийское представления характеризуются одинаковой конструкцией потустороннего мира: два подземных мира древнегрузинского представления соответствуют миру умерших душ и тартару античного представления, чистилищу и аду христианского, раю (наивысшая нирвана) и аду буддийского представлений.

⁸¹ ლასკენები იხ. М. А. Надарая, О символике черного цвета. Всесоюзная научная сессия посвященная итогам полевых археологических и этнографических исследований 1970 г., Тб., 1971 г., Тезисы докладов, გვ. 124, 125; მ. ნადარაია, სამყარო ქართველი ხალხის უძველეს წარმოდგენებში, ს. ჯანაშიას საზ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის XXII სამეცნიერო სესია, ანოტაციები, 1974 წლის 25, 26 დეკემბერი.

Л. Г. ХРУШКОВА

МРАМОРНЫЕ ВИЗАНТИЙСКИЕ ИЗДЕЛИЯ ВОСТОЧНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Среди памятников декоративной пластики ранневизантийского периода видное место занимают резные мраморные плиты алтарных пресгад, амвонов, различных балюстрад. В большинстве своем они изготовлялись в проконесских мастерских и вместе с колоннами, капителями и другими архитектурными деталями вывозились в Египет, Африку, Иерусалим, Причерноморье, Болгарию, Равенну, Истрию, Италию и т. д.¹ Масштабы деятельности проконесских карьеров в V и особенно в VI вв. были обширны; доставка мраморных изделий не представляла трудностей — корабли брали их как балласт, цена мрамора была невысокой. Проконесская продукция отличается единственным стилем и техники изготовления, а также качеством мрамора — он белый, с голубоватым оттенком, иногда с прожилками, крупнозернистый.

Мраморные изделия этого типа, обнаруженные на территории нашей страны, известны в основном по материалам Северного Причерноморья. Неоднократно обнаруживались они и в Восточном Причерноморье; некоторые из них кратко упоминались в литературе, но без специального рассмотрения, другие публикуются здесь впервые.

К последним относятся две плиты Краеведческого музея г. Сочи, обнаруженные в 1957 году Л. Н. Соловьевым во время раскопок развалин храма близ Адлера. Материалы этих раскопок не опубликованы, храм предположительно относится к раннесредневековой эпохе.

Плиты не сохранили своего первоначального вида. На первой плите (рис. 1) виден облом с правой стороны, кроме того, она расколота на две части. Размеры ее в современном виде — 98×84×4 см. На обратной стороне этой плиты видно изображение двух крестов, один из них (центральный) заключен в круг (рис. 2). По всей вероятности, орнаментация обратной стороны состояла из трех крестов; судя по тому, что изображение креста в центре сохранилось не полностью, можно сделать вывод, что плита разломана почти пополам. Таким образом, длина плиты была очень значительной — до 2-х метров, а лицевая сторона ее была занята двумя композициями, отделенными друг от друга полосой орнамента.

Вторая плита (рис. 3) расколота на несколько фрагментов (в настоящее время она склеена и обратная ее сторона закрыта деревянной рамой). Размеры плиты восстанавливаются следующим образом: 98×93×9 см.

Характер композиции лицевой части первой плиты определяется ее прямоугольной формой. Основной элемент декора — ромбическая фигура, заключенная в глубоко профилированную раму. Ромб обра-

¹ L. Bréhier, *La sculpture et les arts mineurs byzantins*, Paris, 1936, стр. 13; Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, t. I, Paris, 1925, стр. 181.

ован четырьмя параллельными элементами, три из них одинаковой ширины, а четвертый — узкий. Внутри ромба, в центре — небольшой крест, по форме так называемый «мальтийский», заключенный в круг, от которого справа и слева отходят тонкие трилистные побеги, а сверху и снизу — маленькие листики плюща. Листья плюща той же формы,

Рис. 1. Мраморная плита из окрестностей
г. Сочи (Лицевая сторона)

но больших размеров, расположены и на боковых сторонах ромбической фигуры. Пространство в углах заполнено треугольниками; их широкие и гладкие рамки повторены внутри параллельными узкими. Сверху и снизу плита украшена бордюром — зигзагообразной линией, в каждом изгибе которой помещены схематически изображенные

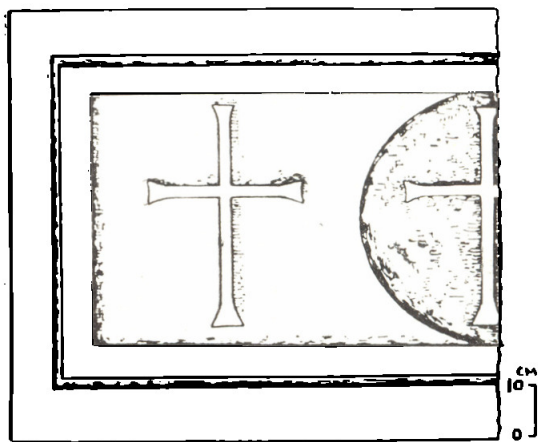

Рис. 2. Мраморная плита из окрестностей
г. Сочи (Оборотная сторона)

листочки. Справа композиция отграничена орнаментальной полосой. Исполнение рельефа этой плиты характеризуется противопоставлением двух основных планов — поверхности изобразительных эле-

ментов и фона, всюду расположенного на одинаковой глубине. Кроме того, выступающие рамки и углубления между ними имеют почти одинаковую (с незначительными вариациями) ширину, что придает декору плиты несколько монотонный и сухой характер. Иное впечатление производит лишь орнамент пересекающихся кругов, исполненный в более низком рельефе, тщательно и подробно.

В композиции второй плиты главным элементом является квадрат, вписанный в раму таким образом, что его вершины совпадают со средними точками сторон плиты. Рамка плиты образована двумя параллельными профилями одинаковой ширины, стороны квадрата — треугольники, из которых средний является наиболее широким. В центре квадрата помещена восьмилучевая розетка, заключенная в венок. Треугольные поля между рамой и вписанным в нее квадратом заполнены треугольниками с трилистными растительными мотивами в их вершинах; в каждый треугольник вписан еще один. Мотив треугольников повторяется по сторонам венка — в углах окружающего его квад-

Рис. 3. Мраморная плита из окрестностей
г. Сочи

рата. В исполнении второй плиты применен прием контрастной смены нескольких планов — глубина впадин между рельефными элементами колеблется от 1—2 до 7—8 см. Вследствие нарастания затенений пониженных участков от центра к краям плиты, центральная часть и ее фигурные элементы — розетка и венок — лучше освещены и воспринимаются как выпуклые, что делает орнаментацию второй плиты более свободной и живописной.

Обе плиты имеют общие характерные черты: в их орнаментике преобладают геометрические мотивы, растительные и фигурные элементы имеют подчиненное значение. Художественный эффект создается, главным образом, многократным повторением четко очерченных параллельных рамок, глубокой профилировкой, частой и ритмичной сменой планов. Геометризм композиционных элементов подчеркнут характером обработки профилей — они не скруглены, а ровно стесаны. В обеих плитах композиционным центром является символический элемент — в первом случае крест, во втором — розетка. Восьми- и шестилепестковые розетки являются распространенным моти-

вом в архитектурном декоре раннехристианских храмов и, происходя из хризм, часто употребляются как мотив заменяющий крест или хризму². Например, в памятниках Сирии V—VI вв. в декоре одинаковых по назначению архитектурных деталей равным образом встречаются как диски с розетками, так и диски с хризмами и крестами, расположенными внутри их³. Аналогичные примеры несколько более позднего времени имеются в Грузии. Так, в оформлении окон храмов VIII—IX вв. в Сирго и Квабис-Хеви использована одинаковая декоративная схема, но в Сирго это диски с розетками, в Квабис-Хеви — с крестами⁴.

Датировка сочинских плит VI веком вряд ли может вызвать сомнение. Система рамок с параллельными повторяющимися элементами геометрического характера, которые являются преобладающими в композиции, глубокие впадины между выступами этих рамок — такой декор является излюбленным на мраморных (иногда известняковых) плитах алтарных преград и балюстрад именно в VI в.⁵ Аналогий этим определяющим чертам плит из Сочи можно привести значительное количество — это памятники Константинополя (балюстрада гинекея Софии, фрагменты из церкви Апостолов, плиты из Большого дворца, амвон, ныне находящийся в церкви св. Марка в Венеции, саркофаг Стамбульского музея), Малой Азии (фрагменты амвонов из Смирны и Тралл), Салоник (церковь св. Дмитрия), Равенны, Македонии, Болгарии, Херсонеса⁶.

Среди перечисленных памятников стоит особо выделить те, которые близки к нашим плитам не только по общему принципу ornamentации и технике исполнения, но и по композиции декора. Довольно близкое сходство с первой из сочинских плит обнаруживают аналогичные изделия из Суводола и Гераклен (Македония); главным мотивом их декора является ромб, образованный рядом параллельных рамок, использованы и популярные мелкие мотивы — листики плюща и трилистные побег⁷. Для второй плиты в качестве параллели можно привести амвон из церкви Аполлинария Нового в Равенне и плиту из церкви Апостолов в Константинополе, центральным мотивом которых являются два квадрата, вписанные один в другой с перпендикулярным по отношению друг к другу направлением осей⁸.

² J. Lassus, *Sanctuaires chrétiens du Syrie*, Paris, 1947, стр. 292.

³ Там же, стр. 291; Ф. И. Успенский, *Археологические памятники Сирии*, ИРАИК, VII, вып. 2—3, София, 1902, стр. 199.

⁴ Н. Чубинашвили, *Архитектурный памятник на месте древнего селения Сирго*, Сообщения АН СССР, т. IX, № 6, 1948, рис. 14, стр. 392; Г. Н. Чубинашвили, *Вопросы истории искусства*, Тб., 1972, табл. 64, 2.

⁵ A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople*, Paris, 1963, стр. 75, 84.

⁶ S. Eyice, *Les fragments de la décoration plastique de l'église des Saints-Apôtres*, Cahiers Archéologiques, VIII, Paris, 1956, рис. 2a, 1a; ряд аналогичных памятников указан в примечаниях на стр. 71 и 74; A. Grabar, *Sculptures byzantines*, pl. XXV, 1, 2, XXXVI, 1—5; И. Николајев и Н. Стојковић, *Рановизантиска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*, Београд, 1967, табл. 160, 161; Абоба-Плиска, ИРАИК, т. X, стр. 102, Альбом, табл. XXVIII, 6; А. Л. Бертье-Делагард, *Древности Южной России. Раскопки Херсонеса*, МАР, 12, СПб, 1893, стр. 27.

⁷ И. Николајев и Н. Стојковић, *Рановизантиска архитектонска декоративна пластика*, табл. 100, 161.

⁸ A. Grabar, *Sculptures byzantines*, pl. XXXVI, 1; S. Eyice, *Les fragments de la décoration plastique*, рис. 9a.

Приведенные аналогии дают возможность более точно определить датировку рассматриваемых памятников в пределах VI в. Так, амвон из Равенны датируется серединой VI в.⁹, плита из церкви Апостолов — «несомненно эпохи Юстиниана»¹⁰, плиты из Суводола и Гераклеи также относятся к середине VI в.¹¹ Сочинские плиты также следует датировать юстиниановским временем. При этом можно отметить, что в орнаментации второй плиты использованы отдельные мотивы (восьмилучевая розетка и окружающий ее венок), популярные и в V веке, вторая же плита кажется более типичной для середины или второй половины VI века и по характеру декора, и по манере исполнения, отличающейся большой сухостью и жесткостью.

Массовость, ремесленность изготовления проконесских мраморов отражена и в репертуаре орнаментальных мотивов рассматриваемых плит. Мотивы, использованные в декоре первой плиты сочинского музея, являются чрезвычайно типичными для широкого круга памятников раннего средневековья. Мотив зигзагообразной полосы с листком (иногда цветком или завитком), в каждом ее изгибе характерный для мозаик как античных, так и раннесредневековых, встречается, в частности, в декоре херсонесских полов¹²; он популярен также в сирийских и коптских памятниках V—VI вв.¹³, встречается и в мраморных изделиях из Константинополя¹⁴. Орнамент вырезан сухо и схематично, листочки и волнообразная линия даны в одной плоскости, в невысоком рельефе.

Орнаментальная полоса, расположенная посередине первой плиты (на границе облома), содержит мотив кругов, пересекающихся таким образом, что образуются квадраты с вогнутыми сторонами, в центре их помещена точка. Этот тип орнамента также относится к числу широко распространенных, главным образом, в V—VIII вв., но встречается и позже, в отдельных случаях — даже в XI в. Интересно отметить, что мотив пересекающихся кругов — один из тех мотивов, происхождение которых трудно связать с определенной культурной традицией. С одной стороны, он встречается на изделиях собственно сасанидской торевтики¹⁵ и в произведениях более поздних, но имеющих черты сасанидского влияния, например на кувшинах известного Миклошского клада (Болгария)¹⁶. С другой стороны, рассматриваемый мотив — традиционный в декоре античных мозаичных полов, перешедших затем и в византийские мозаики, в частности встречается в Пицунде¹⁷ и в Северном Причерноморье¹⁸. Вари-

⁹ A. Grabar, *Sculptures byzantines*, стр. 86.

¹⁰ S. Eyice, *Les fragments de la décoration plastique*, стр. 71.

¹¹ И. Николајев и Стојковић, *Рановизантиска архитектонска декоративна пластика*, стр. 44, 89.

¹² А. Л. Якобсон, *Раннесредневековый Херсонес*, МИА, 63, М.—Л., 1959, стр. 223; рис. 116, 117, 119, 124.

¹³ Д. В. Айналов, *Эллинистические основы византийского искусства*, ЗРАО, т. XII, вып. III—IV, Спб., 1901, стр. 49.

¹⁴ A. Grabar, *Sculpture byzantines*, pl. VIII.

¹⁵ F. Sarre, *Die Kunst des alten Persien*, Berlin, 1923, Abb. 111. Примеры сасанидских рельефов с этим орнаментом приведены в работе: Г. Н. Чубинашвили, Болниси, *Известия ИИЯМК*, IX, 1940, примеч. I на стр. 182.

¹⁶ Н. Мавродинов, *Старобългарско изкуство*, София, 1959, рис. 106—109, 111, 112.

¹⁷ Ш. Я. Амиранашвили, *История грузинского искусства*, М., 1963, табл. 36.

¹⁸ А. Л. Якобсон, *Раннесредневековый Херсонес*, рис. 118, 119, стр. 226.

ант этого орнамента видим в миниатюрах V в., как эллинистического направления (Венский Диоскорид), так и в сирийских (Евангелие Рабулы), а также в коптских рельефах¹⁹. Примером более позднего времени может служить архитектурный декор церкви Скрипу (IX в.) в Греции²⁰. В памятниках Кавказа мотив пересекающихся кругов и его варианты бытуют длительное время в архитектурном декоре V-VIII вв. (Акванеба, Болниси, Цроми в Грузии²¹, Звартноц, Аруч, Сисиан в Армении)²², в изделиях грузинской чеканки XI в.²³ В Абхазии известна даже фреска XV в. с вариантом этого мотива церкви Мапаш Охуаме²⁴. Вообще же этот орнамент, столь часто встречающийся на обширном пространстве от Персии до Италии, именно для мраморных изделий, в частности VI в., не является бапальным; он выглядит слишком мелким и дробным рядом с резкой профилировкой.

Мотив трех крестов, высеченных невысоким рельефом на обратной стороне первой плиты, широко распространен в памятниках V—VI вв., в частности на саркофагах Равенны и Милана, на фреске усыпальницы св. Софии в Болгарии и в других произведениях²⁵. Это изображение трех голгофских крестов. Центральный — крест Христа — выделен слегка заглубленным кругом. Предположение о том, что три креста символически обозначают трех персонажей деисусной композиции, маловероятно, поскольку иконография знает только случай замены крестом Христа, но не других лиц²⁶.

Наиболее близкая аналогия декору обратной стороны сочинской плиты — три креста, украшающие лицевую сторону плиты из константинопольской церкви Апостолов²⁷.

Форма креста с трапиевидным расширяющимися концами (чаще всего такой крест имеет удлинненную нижнюю ветвь и именуется *croix longue*) также является типичной для V—VI вв. На нее давно и неоднократно обращали внимание исследователи. Так, А. Грабар отмечал, что эта форма «заслуживает специального рассмотрения», возможно, она повторяет форму креста, воздвигнутого на Голгофе²⁸. Это обстоятельство обусловило «особое значение»²⁹ крестов данного типа; в большом количестве они встречаются в декоре различных памятников во всех странах Средиземноморья³⁰.

¹⁹ Ф. И. Шмит, Панагия Ангелоктиста, ИРАИК, XV, София, 1911, стр. 225, таблица. Ряд сирийских, коптских, а также итальянских памятников раннехристианского периода указан в работе: Г. Н. Чубинашвили, Болниси, примеч. 4 на стр. 181.

²⁰ А. Грабар, *Sculptures byzantines*, pl. XLII, стр. 9.

²¹ Н. Чубинашвили, Хандиси, Тб., 1972, табл. 23, 43, 59.

²² Н. М. Токарский, Архитектура древней Армении, Ереван, 1946, рис. 38.

²³ Г. Н. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, Тб., 1959, стр. 385.

²⁴ Л. А. Шервашидзе, Некоторые средневековые стенные росписи на территории Абхазии, Тб., 1972, рис. 17.

²⁵ Д. В. Айналов, Эллинистические основы византийской живописи, стр. 199—200, рис. 40.

²⁶ S. Euse, *Sragments de la décoration plastique*, стр. 69.

²⁷ Там же, рис. 3.

²⁸ А. Грабар, *Sculptures byzantines*, стр. 31.

²⁹ Д. В. Айналов, Мозаики IV и V веков, СПб., 1895, стр. 51.

³⁰ Ряд примеров приведен в работах: Л. А. Мацулевич, Рельеф с циркульными сценами в Эрмитаже, *Seminarium Kondakovianum*, II, 1928, стр. 147; Д. В. Ай-

Первая плита имеет особенность, выделяющую ее из массы аналогичных памятников, — ее размеры и пропорции. Значительная длина этой плиты существенно отличается от обычной, которая, как правило, колеблется в пределах от 1 м до 1 м 20 см при высоте около 1 м. Например, длина 1 м 51 см плиты с фигурными рельефами середины VI в. из базилики Иоанна Студия в Константинополе отмечена как очень значительная, при этом она была украшена двумя панно³¹. Две композиции, возможно, с различной орнаментацией имела и плита из Сочи. Ее необычные пропорции указывают на то, что она являлась не частью алтарной преграды, а ограждала какую-нибудь другую часть храма. Также и относительно второй — квадратной — плиты можно сказать, что она скорее могла быть частью амвона, нежели алтарной преграды.

Среди импортных мраморных изделий юстиниановской эпохи Восточного побережья Черного моря находят свое место и три мраморные плиты (рис. 4), находящиеся во вторичном употреблении в стене монастырского храма в Хоби (близ Зугдиди). Впервые их рисунок (не вполне ясный) был опубликован Дюбуа де Монпере, который свидетельствует, что плиты, а также разные капители были в XIII в. вывезены Вамеком Дадияни из Джигетии или Алании в качестве военных трофеев и использованы для южного придела храма XI в.³² Более вероятно, что эти памятники происходят из приморских районов Джигетии, а не из расположенной за Кавказским хребтом Алании. Кроме того, христианство в Алании утвердилось значительно позже. Возможно, что храм, откуда происходят хобские мраморы, находится недалеко от места, где были обнаружены плиты Сочинского музея, так как территория расселения джигетов находилась в районе современных Сочи-Адлера.

Судя по конфигурации хобских плит, они принадлежали амвону. Декор плит прост и характерен. Две из них имеют одинаковую орнаментацию, состоящую из сложной пятикратной рамки и рельефного креста, помещенного в центре свободного, углубленного поля. По форме кресты близки к тем, которые находятся на обратной стороне сочинской плиты. Вместе с плитами были высечены и разделяющие их столбики, также украшенные профилировкой.

Декор и характер обработки рельефа третьей плиты несколько иной, чем двух других. В центральном поле помещено плоское и обобщенное изображение павлинчика. Оно тесно вписано в рамку, повторенную четырьмя выступами с одинаковыми расстояниями между ними. На этой плите выступы рамок округлены, впадины между ними очень глубокие.

Н. П. Кондаков в IV выпуске «Русских древностей» опубликовал рисунок хобских плит, отнеся их к IX—X вв. и в то же время отметив

налов, Мозаики IV и V веков, примеч. на стр. 51—52; А. Grabar, *Sculptures byzantines*, стр. 32; См. также ИРАИК, т. X, рис. 7, 11, 13, 28—30, табл. 22; Д. В. Айналов, Памятники христианского Херсонеса. Развалины храмов, Вып. I, М., 1905, рис. 29, 67. В Грузии это изображение креста встречается на мраморной плите из Джвари, см.: Г. Н. Чубинашвили, Памятники типа Джвари, Тб., 1947, табл. 29.

³¹ А. Grabar, *Sculptures byzantines*, pl. XIV, 2, 3, стр. 49.

³² Dubois de Montpereux, *Voyage autour du Caucase chez les Tcherkesses et les Abkhases en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Grimée*, т. I, Paris, 1839; Atlas Neuchatel, 1840, III série, pl. XIX, стр. 3.

близость их орнаментики к мраморным фрагментам из Пицунды и Херсонеса³³.

Такая датировка представляется ошибочной — хобские плиты по стилю и технике исполнения очень близки к многочисленным изделиям проконесских мастерских и должны быть датированы VI веком. Нужно отметить, что декор алтарных преград, амвонов и балюстрад в VII—VIII вв. претерпел радикальные изменения, поэтому отнести плиты из Хоби к IX—X вв. вряд ли возможно; кроме того, они, скорее всего, относились к амвонам, а последние после VI в. вышли из употребления³⁴.

В числе мраморных фрагментов, встроенных в южный придел, есть также две небольшие одинаковые плиты, украшенные крестом (типа *croix-longue*) на сфере и обычной профилировкой³⁵. Стилистически близкое оформление имеет и фасад капители (рис. 5)³⁶, также помещенной в стену южного придела Хобской церкви. Капитель по своей форме является сложившимся типом капители-импоста, она могла быть изготовлена в середине или во второй половине VI в. Таким образом, хобские плиты и фрагменты по материалу, обработке и декору тесно связаны с другими мраморными изделиями VI в. Восточного Причерноморья.

Мраморные фрагменты, аналогичные сочинским и хобским плитам, были обнаружены и в Пицундском храме. К сожалению, они невелики по размерам, а к настоящему времени и частично утрачены. Эти фрагменты были сложены в алтаре Пицундского храма, о чем Дюбуа де Монпере в 1883 г. писал: «В алтаре сложена масса обломков мрамора, колонн, капителей, орнаментов — все совершенно однородное с тем, что украшало церкви Херсонеса, Пантикалея, Аюдага в Крыму. Это тот же стиль скульптуры, тот же вид креста, рассеянного повсюду, тот же мрамор с белыми и серовато-голубыми жилками»³⁷. Во время посещения Пицунды П. С. Уварова отметила, что декор «заброшенного и забытого» иконостаса состоит из «тяг, крестов и монограммы Христа, весьма простых по замыслу и очертаниям», «весьма схожий с памятниками подобного рода в древнем Херсонесе»³⁸.

То, что П. С. Уварова назвала иконостасом, фактически было группой разнородных мраморных фрагментов, в позднее время сложенных наподобие престола и скрепленных цементом. Впервые рисунок общего вида престола был опубликован Н. П. Кондаковым, однако по нему трудно судить о характере орнаментации фрагментов³⁹. Экспедиция Абхазского научного общества в 1925 г. нашла их (числом до 75) уже в дьяконнике, некоторая часть находок была воспроизведе-

³³ И. Толстой, Н. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, Вып. IV, Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева, Спб, 1891, рис. 54, стр. 63.

³⁴ A. Grabar, *Sculptures byzantines*, стр. 87.

³⁵ Dubois de Montpereux, *Voyage autour du Caucase*, pl. XX, рис 4; Р. О. Шмерлинг датирует их доюстиниановской эпохой. — Малые формы в архитектуре средневековой Грузии, Тб., 1962, стр. 62.

³⁶ Dubois de Montpereux, *Voyage autour du Caucase*, pl. XX, рис.2

³⁷ Там же, т. I, стр. 76, 229, 363.

³⁸ П. С. Уварова, Христианские памятники Кавказа, МАК, IV, М., 1896, стр. 195.

³⁹ И. Толстой, Н. Кондаков, Русские древности, IV, рис. 30.

дена в статье А. С. Башкирова⁴⁰. На одном фрагменте сохранилось изображение креста с трапециевидно расширяющимися концами; один из концов его переходит в обрамление, образованное четырехкратной профилировкой. На другом — часть четырехконечного креста, утвержденного на сфере, и часть рамки в виде тройного валика. Часть креста с трапециевидными концами сохранилась еще на одном (меньшем) фрагменте. На большинстве фрагментов видна только профилировка, причем ее разнообразие позволяет предполагать, что фрагменты от-

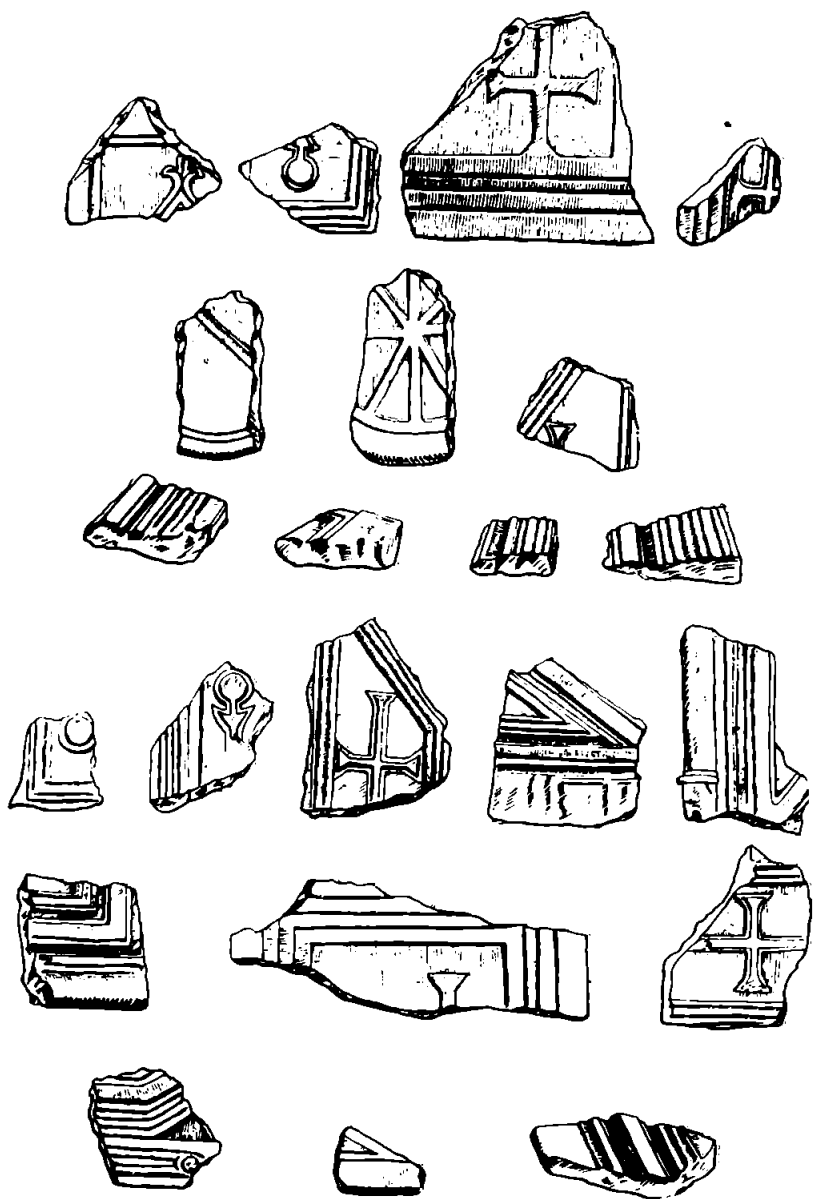

Рис. 6. Фрагменты мраморных плит из Писундского храма

⁴⁰ А. С. Башкиров, Археологические изыскания в Абхазии летом 1925 г., ИАНО. IV, 1926, таблица.

носятся к нескольким плитам (рис. 6). Кроме того, в Абхазском музее имеются рисунки отдельных пицундских фрагментов довольно значительных размеров — до 50—60 см длиной и 30—40 см шириной. Декор их составляют, главным образом, разнообразные рамки сложных профилей, кресты типа *croix longue*, в одном случае — хризма простой формы.

По сохранившимся данным можно составить представление об орнаментации пицундских плит в целом — она строится на сочетании фигурных элементов в виде распространенных христианских символов (крест, хризма), расположенных на свободном фоне, и профилей сложной обработки. Главная особенность декора плит из Пицунды — геометрический характер составляющих его элементов, расположенных в разных планах и исполненных подчеркнуто резко и энергично. Расстояния и глубина впадин между выступами разнообразны, последняя колеблется от одного до нескольких сантиметров.

Пицундские фрагменты, несмотря на их незначительные размеры, обладают достаточно характерными для датировки признаками. Орнаментация и обработка пицундских плит, типичная форма креста — все это ставит их в один ряд с импортными проконесскими изделиями VI в. аналогичного назначения. Сходство их с херсонесскими, крымскими мраморами справедливо отмечалось Дюбуа де Монперс и П. С. Уваровой, а Н. П. Кондаков сопоставил их и с хобскими плитами.

Судя по наличию многочисленных вариаций в оформлении клада плит, число их, возможно, достигало 7—8. По имеющимся в Абхазском музее паспортным данным часть их была орнаментирована с обеих сторон, некоторые имели отполированную обратную сторону, а часть — только грубо выровненную. Различная толщина фрагментов (от 4 до 10 см), а также разнообразие приемов их обработки говорит о том, что плиты могли относиться не только к алтарному ограждению, но и к балюстраде иного назначения. Скорее всего, они связаны с базиликой, построенной на месте прежней в VI в. (или между концом V и серединой VI в.)⁴¹.

Рассмотренный материал свидетельствует, что в VI в. в Восточном Причерноморье, как повсюду в Средиземноморье, где имела место византийская строительная деятельность, во внутреннем декоре храмов широко использовались изделия из проконесских мастерских.

Список сокращений

- ВДИ — Вестник древней истории
ЗРАО — Записки Русского археологического общества
ИАНО — Известия Абхазского научного общества
ИИЯМК — Институт истории, языка и материальной культуры
ИРАИК — Известия Русского археологического института в Константинополе
КСИА — Краткие сообщения Института Археологии
МАК — Материалы по археологии Кавказа
МАР — Материалы по археологии России
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР

⁴¹ В. А. Леквинадзе, О некоторых сооружениях древнего Питиунта, КСИА, 113, 1968, стр. 57.

ჯულია რუსაძე

ეთნოგრაფიულ ატლასთან დაკავშირებული მივლინება ზნეო სვანეთში

(მარცვლეული კულტურებისათვის განკუთვნილი სათავსები)

ჭირაზულის დასაუნჯებელი და საცავი სათავსები დღეისათვის მეტ-ნაკლებად შესწავლილია¹. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მათი ბევრი სახეობა სათანადოდ გაშუქებული და დადგენილი არაა. კერძოდ, არ არის საკმარისად გამოვლინებული ის მასალა, რომელიც ატლასისათვისაა საჭირო. ამ მიზნით ვმუშაობდით ზემო სვანეთში (მულახ-მუქალი, მესტია, ლატალი, ბეჩო). 1974 წელს ფიქსირებული მასალის გარდა გამოვიყენეთ ჩანაწერები, რაც სპეციალური ექსპედიციების დროს იქნა მოპოვებული 1960, 1966, 1967 წლებში და 1971 წლიდან დაწყებული ველზე მუშაობის სხვადასხვა დროს; ამასთანავე ვისარგებლეთ აქად. ივ. ჭავჭავიშვილის თაოსნობით შეკრებილი შინამრეწველობის მასალით. რომელიც დაცულია ივ. ჭავჭავიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივში და გავითვალისწინეთ ამ სათავსების შესახებ ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში არსებული ცნობები.

სვანეთში სამარცვლე სათავსები მრავალფეროვანი არ არის. მასალის მიხედვით, ორნაირი სათავსი გვხვდება. 1. ფიცრული (კიბდენ||კიბდონ||კილობანი, ხარალ||ხარვალ) და 2. მოწნული (გოდ||კუფ||გოდორი და ლაშხეც კიბდონ||მოწნული კილობანი).

სათავსებიდან კონსტრუქციულ-მხატვრული დახვეწილობით და გავრცელების სიხშირით გამოირჩევა კილობანი, რომელსაც ხანგრძლივი ისტორიული ტრადიცია აქვს. სვანეთში მოწნდება არსებობა სხვადასხვა დანიშნულების კილობნების, რომლებიც ერთმანეთისაგან ფორმით და მოცულობით განსხვავდებიან, ამის გამო სახელწოდებაც სხვადასხვა აქვთ².

მარცვლისა და ფქვილის კილობანი ორგვარია: 1. ოთხკუთხედი ან მოგრძო ფორმის სახურავიანი და 2. მაღალი უსახურავო კილობანი, რომელსაც „ლაკიზ“ ან „ლუკიბ“ კიბდონ-ს — კიბიან კილობანს ეძახიან. პირველს უნდა მივაკუთვნოთ აგრეთვე სახურავიანი პატარა კილობანი, რომელშიც რიტუალის შესასრულებლად დღეობისათვის წინასწარ მომარაგებული საუკეთესო ხორბალი ან ფქვილი ინახებოდა, ხოლო მეორეს — ლუხუნაჰ, ბელელზე პატარა, მაგრამ მეტად ღრმა კილობანი, რომელსაც ფსკერი ძლივს უჩანდა³.

¹ ლ. ბედუქიძე, ხალხური ავეჯი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თბ., 1973; ლ. ბედუქიძე, სვანური ავეჯი, სვანეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, 1970; მ. ჩართოლანი, სამეურნეო ნაგებობანი სვანეთში, სვანეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბ., 1970.

² შდრ. მ. ჩართოლანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 106—116; ლ. ბედუქიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 143.

³ ივ. ჭავჭავიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივი, M1, 87, რე. 1.

კილობანს აკეთებდა თვით სოფლის მეურნე⁴, მაგრამ ორნამენტიანი კილობნის კეთება ყველას არ შეეძლო, იგი საგანგებო დახელოვნებას და დროს მოითხოვდა.

კილობნისათვის გამოყენებული იყო ცაცხვის, თელის, ნაძვის ან ფიჭვის ხის მასალა, ხოლო დაჭრელებული კილობნის წინა ხედი კაკლისაგან მზადდებოდა⁵. დამორილ ხეს წინასწარ დანიშნული ზომების მიხედვით ცულით კოჭებად, ჩარჩოდ და ფიცრებად გათლიდნენ; ჩარჩოს ღირეებს ფიცრებს ჩასაწყობად ორსავე მხარეს ბუდეებს ამოუღებდნენ — ამოტოხავდნენ, თავბოლო გათხელებულ ფიცრებს ერთმანეთთან კბილანებით აკავშირებდნენ, ღირებში შეაწყობდნენ და კილობანს შეკრავდნენ. შეკრულ ჩარჩოს გადმოაბრუნებდნენ და ძირს გაუკეთებდნენ. თუ კილობანს ფეხი არ ჰქონდა, მას ხის კოჭებზე დაამაგრებდნენ და სიბეებზე ღვამდნენ.

კილობნის ლაფარი — სახურავი — თავბოლო გათხელებული ფიცრებისაგან შედგება. ლაფარის ფიცრები ეწყობა ხის ლაგდრეზალში (ბალსზემო სვან.) — ღირეში, რომელიც კილობნის ორსავე ნაპირზე არის დაჭედლი. ლაგდრეზალში ჩაწყობილი ფიცრები მოძრაობას. მარცვლის ან ფქვილის ჩაყარის დროს ლაფარს მთლიანად გამოიღებენ, ხოლო ამოღების დროს ერთ ლაფარს გამოწევენ. კილობნიდან ფქვილი კიზით (ბრტყელთავიანი კოვზით) ამოაქვთ, მარცვალი — კარვით (ხის კანისაგან შეკერილი საწყაო ჭურჭელი).

კილობანი მარტივად კეთდება, იგი კვადრატული ან წაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმისაა და ძირითადად ერთგანყოფილებიანი სათავსია. მაგრამ გვხვდება ორ და სამთელიანი — დანაწევრებული კილობანი. რამდენიმეთელიანი კილობანს ზოგჯერ ერთი სახურავი ანუ კარი აქვს. ხშირად ყოველი „თვალი“ გამოსაწევი სახურავით იკეტება.

როგორც ცნობილია, სვანეთში სხვადასხვა დანიშნულების კილობანს სხვადასხვა სახელი ჰქონდა. მაგ., პურის კილობანს — კვეცნა კიბდვენ-ს ეძახდნენ, ფეტვის კილობანს — ლაფტურალ კიბდვენ-ს, ქერის კილობანს — ჭვამიშ კიბდვენ-ს, ჭვავის კილობანს — მანაშ კიბდვენ-ს და ა. შ. მაგ., კილობანს, რომელშიც მარცვალი ან ფქვილი ხანგრძლივად ინახებოდა (ორი-სამი წელი), ძველი კილობანი — ნაჯენელ კიბდვენი ერქვა. მასში უფრო მეტად ინახავდნენ ფქვილს, რადგან მარცვალი ადვილად ფუჭდებოდა. ეს კილობანი გალესილი იყო სახურავიანად; ტრადიციულ და შეძლებულ ოჯახს გვემში შენახული ჰქონდა რამდენიმე ასეთი კილობანი. მოულოდნელი ხარჯისათვის (მოუსაველიანობის, ქორწილის ან მიცვალებულისათვის) შენახულ კილობანს გადადგმულს „ქალგვეს“-ს⁶ ეძახდნენ. მონათხრობის მიხედვით, ძველი მარცვლის ან ფქვილისაგან გამომცხვარი პური გამოირჩეოდა სუნით და გემოთი. იტყოდნენ ამ ოჯახიდან „ნაჯენელ კვეცენის სუნი გამოდისო“ (ბეჩო).

კილობანი შერჩეული იყო სხვადასხვა მარცვლეულობისა და ფქვილისათვის. მაგ., ფეტვის და ფქვილს ათავსებდნენ უკეთ გათლილ და მჭიდროდ ნაშენ ან გალესილ კილობანში, ხოლო ქერისა და ცერცვისათვის შედარებით ცუდად ნაკეთებ კილობნებს იყენებდნენ. კილობნის გასალესად ხმარობდნენ ჭვავის ფქვილის და ნაცრის ან ნაკელის, ნაცრისა და ღორის ჭაგრის ნარევის.

⁴ კილობნის კეთების ტექნოლოგიურ მხარეს ჩვენ აქ დეტალურად არ შევეხებით. ამასთან დაკავშირებით იხ. ლ. ბეღუქიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 126—132.

⁵ შირ. ლ. ბეღუქიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 145.

⁶ შ. ჩართოლანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 114.

ლესავდნენ იმ ადგილებს, სადაც ფიცრები ერთმანეთს უერთდებოდა. ზოგჯერ კილობანი გარედან შეთეთრებული იყო კირის ხსნარით. კიბით ასასვლელი დიდი კილობანი ბელის ტოლფასოვანი იყო და სვანეთის ზოგ თემში მას ბალ-ს ეძახდნენ. დიდ კილობანში ძირითადად იმ მარაგს ათავსებდნენ, რაც ერთი წლით გათვალისწინებულ სარჩოს გადარჩებოდა. მოსავლიან წელს ეს კილობანი ივსებოდა. ბალში ჭირნახულს ყრიდნენ ლაშდარიდან — საგანგებო სარკმლიდან, რომელიც სვანური სახლის მეორე სართულზე დარბაზში იყო გაკეთებული. ბალში ეტეოდა 100—120 კვილოლი მარცვალი (კვილოლი 3 ფუთია).

აღნიშნული კილობნების გვერდით ყურადღება უნდა გამახვილდეს იმ კილობნებზეც, რომლებშიც შენახული იყო დღეობისათვის წინასწარ მომარაგებული საუკეთესო ხორბალი ან ფქვილი და რომელსაც ბალსზემო სვანეთში „გუიზ“ კიბდვენი, ხოლო ბოლსქვემო სვანეთში „ტაბლაშ კიბდვენი“ ერქვა⁷.

ზაფხულის მიწურულში, ახალი მოსავლის გაღწევის დროს, ცალკე გამოყოფდნენ საუკეთესო ხორბალს, დაფქვავდნენ და ცალ-ცალკე კილობნებში შეინახავდნენ. ოჯახის უფროსი დიასახლისი თითოეულ კილობანს ცალკე დღეობას შეუსახელებდა და ისე შეინახავდა, რომ დათქმულ დღეობამდე არავის გაეხსნა და ფქვილი არ ენახა. ამ გადანახულ პურეულს ეწოდებოდა „გუიზ-ი“ ან „ტაბლა-ში“. ის უწყუ-ნა იყო, ე. ი. მისგან გამომცხვარი ლემზირების დანახვა და შეჭმა არავის არ შეეძლო, გარდა ოჯახის გათხოვილი ქალისა. გუიზიან და ტაბლაშიან კილობანს უწმიდური ქალი ახლოს ვერ გაუვლიდა. ასეთები იყვნენ მაგ., ყორ-ლიკ-რალე გუიზ, ლამპრია გუიზ, ბარბლშ გუიზ და სხვები. ტაბლაშის ფქვილისაგან აცხობდნენ ლემზირებს ზამთრის დღეობებში — შობას, ქრისტესს, ღეშტანს და კანდას. აღსანიშნავია, რომ გუიზები და ტაბლაში ოჯახს მრავლად ჰქონდა. გადმოცემით ოჯახში რვა-ცხრა სხვადასხვა გუიზის ან ტაბლაშის კილობანი იდგა⁸.

საყურადღებოა, რომ ლოცვა-ვედრება ხდებოდა არა ყველა კილობანთან, არამედ ამა თუ იმ ღვთაების სახელზე განკუთვნილთან. წმინდა კილობანი ყოველთვის გვევში⁹ იდგა, მაშინ როდესაც სხვა კილობნებს ათავსებდნენ ჰაგამშიც¹⁰ და გუბანდშიც¹¹. მაგ., სათესლე კილობანი — ლაში კიბდვენი დარბაზში იყო მოთავსებული, ყოველდღიური მოხმარებისათვის განკუთვნილი ფქვილიანი კილობანი კი საცხოვრებელი სახლის მაჩუბში, იქ სადაც მეურნეობა წარმოებდა.

ყოველივე ზემოაღნიშნულთან ერთად საინტერესოა კილობანთან დაკავშირებული ხალხური ჩვეულებები და რწმენა-წარმოდგენები. აქვე უნდა დავასახელოთ ლილაშუნეს (თესლობას) გამომცხვარი რიტუალური კვერი გემ¹² გუემ, რომელიც ჭირნახულის დოვლათის სიმბოლურ გამოსახულებას წარ-

7 ე. ბარდაყელიძე, სვანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარი, I, ახალი წლის ციკლი, ტფ., 1930, გვ. 15.

8 იქვე.

9 სახლის მინაშენი პურეულის მარაგის — კილობნების შესანახად გვემთან დაკავშირებითიხ. მ. ჩართოლანის დასახ. ნაშრომი, გვ. 115.

10 მაჩუბში შესასვლელი დერეფანი.

11 საზაფხულო საცხოვრებელი ნაგებობა.

მოადგენდა (კვერს ზემოდან დაკრული ჰქონდა სამი პურის ბურთული, რომლებიც კიდობნებს წარმოსახავდნენ)¹².

საყურადღებოა აგრეთვე გუგუთან შესრულებული კულის¹³ რიტუალი (ახალ წელს ჯოხზე შესვამდნენ ბიჭს და სახლში შესვლის დროს გუგუთან გაიძახოდნენ: „ბომბლა, ბომბლა, გუგუთნის კარზე დატვირთული, რიხ. „აქ მთელი რიგი სხვა წეს-ჩვეულებებიც სრულდებოდა: ბავშვის ჩქმეტა, ხის სადგისით ჩხვლეტა, ბავშვის მიწაზე დანარცხება და სხვ. რაც მოხუცი სვანების თქმით ადამიანთა, საქონლისა და პურეულის გამრავლებისათვის ხდებოდა)¹⁴. საყურადღებოა აგრეთვე კიდობანში ავი თვალის საწინააღმდეგო თეთრი ქვის, რკინის ნაჭრის ან ნალის და ნახშირის ჩადების ჩვეულება¹⁵.

გასათვალისწინებელია კიდობნის დაჭრელების წესები და თავისებურება. კიდობნის წინა ფასადზე სამკაულად ხშირია გეომეტრიული ორნამენტი: დიდი ზომის სვასტიკები, ბულაური, ჯვარი და სხვ. ზოგჯერ კიდობანზე მხოლოდ ჯვარია გამოსახული, კიდობნის ქვედა არშია იმეორებს ისგნტაფის|ლუქუნდირის მორთულობას. ჯვრის და ბორჯღალას გამოსახულება კიდობნის სამკაულთა მთავარი ელემენტია. საქართველოში ჯვრის მხატვრულად გამოსახვას მატერიალური კულტურის ძეგლებზე დიდი ხნის ტრადიცია აქვს¹⁶. ეს არ უნდა იყოს შემთხვევითი; ასტრალურ ორნამენტს — მზე, ჯვარი — დიდი ადგილი უჭირავს იმდროინდელი ადამიანის სამეურნეო ცხოვრებაში. ასტრალური ორნამენტი, მზის ემბლემას გამოსახავს და უძველესი დროის კულტურულ მონაპოვრად ითვლება; იგი აღორძინების და წაყოფიერების სიმბოლოა.

როგორც ცნობილია, დღეს ავეჯზე გამოსახულმა ორნამენტმა დაკარგა თავისი შინაარსი და ხალხური ხელოვნების ეს ნიმუშები ამჟამად წარმოადგენენ განყენებულ დეკორატიულ ელემენტებს¹⁷.

მთხრობელთა გამოკითხვამ დაგვარწმუნა, რომ მრავალსახეობათა შემცველი და მრავალგვარი დანიშნულების მატარებელი კიდობანი ძველად უფრო ნაირსახოვანი ყოფილა; დროთა ვითარებას მისთვის თავისი კვალი დაუმჩნევია. გასულ საუკუნეში ფართოდ ხმარებული ორნამენტიანი საფუკილე თუ სა-

12 ე. ბ. რ. დ. ა. ე. ლ. ი. ძე, ქართული (სვანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, თბ., 1953, გვ. 114:

13 კული ეწოდებოდა ნაძვის, კაკლისა და მსხლის მსხვილსა და გრძელ ტოტს, რომელსაც ახალი წელიწადის წინა დღეს (შეშხუამ) დილით მოჭრიდნენ და სახლთან გარეთ გამოსაჩენ ადგილას მოათავსებდნენ (ე. ბ. რ. დ. ა. ე. ლ. ი. ძე, სვანურ დღეობათა კალენდარი, I, გვ. 221).

14 ე. ბ. რ. დ. ა. ე. ლ. ი. ძე, ქართული (სვანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, გვ. 114.

15 კიდობანთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენების შესახებ ანალოგიური ვითარებაა დამოწმებული აღმოსავლეთ საქართველოს მთასა და საინგილოში. ლ. ბ. ე. ლ. ი. ძე, ხალხური ავეჯი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, გვ. 84—105; მ. ჯანაშვილი, საინგილო, ძველი საქართველო, საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებული, ე. თ. ა. ი. შვილის რედაქციით, ტფ., 1911—13, ტ. II, გვ. 96.

16 ე. ბ. რ. დ. ა. ე. ლ. ი. ძე, გ. ჩ. ი. ტ. ა. ი. ა, ქართული ხალხური ორნამენტი, I, ხევისრული, თბ., 1939; ლ. ბ. კ. ო. რ. ი. შ. ე. ლ. ი. ძე, ხევისრული ჯვარი, „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, V, თბ., 1951, გვ. 70—76.

აღსანიშნავია, რომ სვანეთში გავრცელებული კიდობანი გარკვეულ კავშირს ამჟღავნებს, როგორც რაჭა-ლეჩხუმში, ასევე აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში გავრცელებულ კიდობანთან.

17 ლ. ბ. ე. ლ. ი. ძე, ხალხური ავეჯი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში.

მარცვლე კიდობნები მოხმარების სფეროდან თანდათან გამოსულა და სადა კიდობნები დამკვიდრებულა.

კიდობნის ფასი მისი ზომით და ორნამენტთა სახეობით განისაზღვრებოდა. სვანების ნახელავი, რომელიც სილამაზით და ხარისხით გამოირჩეოდა, გასაყიდადაც გაჰქონდათ¹⁸. დიდი ორნამენტირებული კიდობანი ძვირად ფასობდა, იგი ერთი ძროხა ღირდა.

ეთნოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე ირკვევა, რომ სვანური სახლის მოწყობილობაში გარკვეულ ადგილზე მიჩნეული კიდობნები ოჯახის უფროსი ქალის — ხოშა ზურაულ დიხსაღ-ის განკარგულებაში იყო და იქ შენახული მარცვლეული მისი მეთვალყურეობით იხარჯებოდა. ზოგ შემთხვევაში ამ მოვალეობას პურის მცხობელი — მერბიელი ასრულებდა¹⁹.

კიდობანი გამოწყული საწყაოთი კვიდოლით²⁰ ივსებოდა, ამიტომ მისი მოცულობა ცნობილი იყო. კიდობანი მარცვლისა და ფქვილის საცავ-სათავსი და საზომი იყო²¹, ოჯახში 6—12-მდე კიდობანი იდგა და თითოეულში 10—20 კვიდოლი მარცვალი თავსდებოდა.

სვანური მასალების მიხედვით, ქალის მოვალეობა მკვეთრადაა გამოყოფილი და განსაზღვრული. დიასახლისმა იცოდა წლის განმავლობაში რა რაოდენობის ფქვილი ჰქირდებოდა ოჯახს გამოსაყვებად და როგორ იყო ეს რაოდენობა რაციონის ყოველ ჯერზე განაწილებული, ამიტომ იგი კიდობნიდან კიზით ამოღებულ ფქვილს გამოზომილ ჭურჭელში — კვიდოლში ან ტურფაში ყრიდა. ცალკე იყო გამოყოფილი პურის გულში შესარევი ფქვილი — სართავი, რომლისთვისაც საწყაო „ნაჩღუნ“ კარგა ჰქონდათ²².

XIX ს-ის მეორე ნახევარში კიდობანთან ერთად, მხოლოდ უფრო იშვიათად, სათავსად გამოყენებული იყო მოწნული ჭურჭელი ჯუფ||გოლ||გოლო-რი და ლაშხვეტ კიბდონ||მოწნული კიდობანი.

ძველი ნაგებობის გადაკეთებისა და ახალი სახეობის სახლების გავრცელებასთან ერთად, რაც XX ს-ის დასაწყისიდან უკვე შესამჩნევია, იერს იცვლის საცხოვრებლის შიდა მოწყობილობაც. ამ დროს კიდობანი კვლავინდებურად აღარ არის გავრცელებული. ხოლო მოწნული ჭურჭელი ყოფიდან იდევნება და მის ადგილს იკავებს ხარვალი.

ხარვალი XX ს-ის ოცდაათიან წლებამდე ერთნაირი სიხშირით არ იყო გავრცელებული. ბალსზემო სვანეთში ხარვალი ხშირი იყო, ხოლო ბალსქვემო სვანეთში იშვიათად იხმარებოდა. აქ ხარვალი ღღესაც იშვიათად გვხვდება, მარცვლისა და ფქვილის ძირითად სათავსს კიდობანი წარმოადგენს.

ხარავე||ხარვალი||ხარალ||ხარ კონსტრუქციულად წააგავს კიდობანს, მაგრამ მასზე დაბალი, გრძელი და ასახდელი სახურავით დახურული ჭურჭელია. იგი დამზადებულია თელის, ნაძვის, ვერხვის ან ფიჭვის სუფთად გათლილი ფიჭურებისაგან. ხარავე დგას გამოჩარხულ ან გამოთლილ ექვს ფეხზე, რომელიც ძირითადად ხაროს კუთხის ან გვერდის სვეტის — დირეს დაბოლოებას წარმოადგენს.

18 გ. ჩ ი ტ ა ი ა, სვანური „საკურცხილ“, საქ. მუზეუმის მოამბე. 11, ტფ., 1925, გვ. 97.

19 მ. ჩ ა რ თ ო ლ ა ნ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 111.

20 კვიდოლი — მთლიან ზეში ამოკვეთილი საწყაო, სამ ფუტს იტევს.

21 მ. გ უ ჯ ე ჟ ი ა ნ ი, სვანური საზომ-საფასურები, ანუ მეტროლოგია, ბალსზემო სვანეთი, 1950, საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივი რე. I, M1, 87.

22 მ. ჩ ა რ თ ო ლ ა ნ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 112.

პირველად კეთდებოდა ხარავის ფიცრების საჭერი ჩარჩო, რისთვისაც არჩევდნენ მაგარი ჯიშის ხეს. ჩარჩოს — ღირეს რაოდენობა ხარავის სიდიდეზე იყო დამოკიდებული. ხარავს ჰქონდა ექვსი, ხან რვა ღირე. ღირეების გულს სატეხით ამოტეხავდნენ, სუფთად გათლილ ფიცრებს ხაზით ერთმანეთზე მიაწყობდნენ და ღირეში ჩასვამდნენ, რის შემდეგ ცულით მიჯრით მიაწყობდნენ — შეამჭიდროვებდნენ. შეკრულ ხარავს, ძირს გაუკეთებდნენ და ტიხრით თვლებად დაყოფდნენ. ხარავის თითოეული თვალი მჭიდროდ შეკრული ასახდელი კარით იკეტება. რომელიც ანჯამით არის მიმაგრებული. სახურავის ნაპირი ფიცარი ოდნავ გამოწეულია, იგი გათვალისწინებულია ასახდელად. გვხვდება აგრეთვე გამოსაწევი სახურავით დახურული ხარავები.

სახელწოდება ხარავი|ხარვალ უფრო ზემო სვანეთის ლექსიკაში დასტურდება, ხარალ ქვ. სვანეთშია აღნუსხული.

ხარვალი და მისი შესატყვისი ხალვარი და ხარვარი საწყაოდაა ცნობილი XVIII ს-ის ქართულ საისტორიო მწერლობის ძეგლებში.

1773 წელს ჯარებისათვის შეწერილ ხარჯის ნუსხაში, რომელიც ერეკლეს ბრძანებითაა დადგენილი, გამოსაღებად ნახსენებია ფქვილი და ქერი ხალვარი... ხარვალი და ხარვარი გამოსაღებადაა დასახელებული 1784 და 1789 წლებში²³. როგორც ჩანს, ხარვარი გამორწყული საწყაო ჭურჭელი იყო, რომლითაც გამოსაღების გადახდა ხდებოდა.

ამ განმარტებას რამდენადმე ავსებს დ. ჩუბინაშვილის შემდეგი ცნობა: „ხარვალი (ოსმ.), ს. ყაბიწი ათკოლიანი ან ასი ლიტრა“; ხალვარი და ხარვალი დ. ჩუბინაშვილთან პინონიმებად გვხვდება²⁴.

ასე განმარტავს ხალვარის მნიშვნელობას ნ. ჩუბინაშვილი: „ხალვარი ან ხარვალი კაბიწი 12 კოდი და ნახევარი“²⁵. ლექსიკოგრაფების მასალის მიხედვით, ხალვარი 37 1/2 ფუთის ტევადობის ჭურჭელია, რადგან კოდი 3 ფუთია. ჩვენთვის ხარვარის მეორე და უპირველესი მნიშვნელობაც არის ცნობილი. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რომ მარცვლეულის საზომი ხალვარი სპარსული სიტყვაა, სახედრის ტვირთს ნიშნავს და 2 1/2 ფუთის ტოლი ერთეულია, ე. ი. ცხენის ტვირთის 1/3-ს უდრის²⁶. ტვირთზიდვის აღნიშნული ერთეული შეუსაბამო ჩანს ლექსიკოგრაფების მონაცემებთან. ეთნოგრაფიული მასალებით დასტურდება, რომ ქვემო ქართლში ხარვალი 10 კოდის მოცულობისაა. როგორც ჩანს, დროთა ვითარებაში სახედრის ტვირთის აღმნიშვნელმა ტერმინმა პირვანდელი მნიშვნელობა დაკარგა და წონის სხვა საზომი ერთეული გახდა.

ერთი სიტყვით, ხარვალი, საფიქრებელია, ქართველი ხალხის შემეცნებაში არ იწვევს ასოციაციას მხოლოდ ტვირთისას, მან ძირითადი მნიშვნელობის გარდა ყოფა-ცხოვრებაში მიიღო მეორე და მესამე მნიშვნელობაც. სიტყვის ეს პოლისემანტიზმი გასაგებად ხდის ჩვენთვის საყურადღებო იმ მოვლენას, რომ ხარვალი თავის მნიშვნელობით შეხვდა და დაემთხვა საზომს და შემდეგ

²³ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები (XIII—XIX სს.), წიგნი II, თბ., 1974, გვ. 113, 114, 158.

²⁴ დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, 1887, სიტყვასთან ხარვალი.

²⁵ ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961, სიტყვასთან ხარვალი.

²⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლად, წიგნი III, ნაკვეთი მესამე, ტფ., 1925, გვ. 115—116.

ჭურჭლის ცნებას, მათი სინონიმი გახდა. ასეთივე გარემოება გვაქვს საპალნე ტვირთისა და საპალნე საზომის მიმართ და სხვ.

როგორც აღენიშნეთ, სვანეთში ეს სათავსი გვიანდელია, იგი ქვემო სვანეთის გზით რაჭა-ლეჩხუმიდან შემოსულად ითვლება, სადაც ეს ტერმინი ბელის თვალს აღნიშნავს, ე. ი. აქაც მარცვლის სათავსი ჭურჭლის ნაწილია. მიუხედავად იმისა, რომ ყველა ხარვალს ერთი ზომისა არ არის, მისი მოცულობა მაინც ცნობილია; გვხვდება 60—80 და 120 ფუთის ტევადობის ზარვალი. ზარვალის ძირითადი საცავი იყო გუბი, ლალჩა||ცალმაგი და დარბაზი. ე. ი. სიტყვა ხარალ მოსწყდა, დაშორდა გამოზომილ ტვირთის ცნებას, დაშორდა საზომს და გამოყენებული აღმოჩნდა, საზომის გარდა, სათავსის აღმნიშვნელ სახელად.

ამ განმარტებას რანდენადმე ავსებს ხარო სათავსის საკითხიც.

ქართულში, სიტყვა ხარო ფრიად გავრცელებულია, მეტადრე დიალექტებში. მას იცნობს ფშავი, ხევსურეთი, მესხეთ-ჭავჭავეთი, კახეთი, რაჭა-ლეჩხუმი, ზემო გურია და ა. შ. ოღონდ ის ცოცხალ ხმარებაში დატვირთულია ნაირნაირი აზრითა და მნიშვნელობით, ერთგან იგი მიწისქვეშა ქვიტყირის სათავსია, (ქართლი, კახეთი, მესხეთ-ჭავჭავეთი), ზოგან უძრავ ან მოძრავი სახლის შიდა ხის ჭურჭელი (სვანეთი, ზემო რაჭა, ზემო გურია, მესხეთ-ჭავჭავეთი), ბელის (ლეჩხუმი, იმერეთი, ზემო გურია)²⁷ ან ლაზამბარის (მესხეთი) თვალი და სხვ.

ხარო სიტყვა ნახსენებია სვმეონ მესხუეტის ცხოვრებაში. საიფქლე ნაგებობა — საიფქლე ხაროს სახელით არის ცნობილი (Keimena, 271—272, 105)²⁸. სამწუხაროდ, წყაროში არ ჩანს როგორი ნაგებობა იყო ხარო.

ფუნქციისა და კონსტრუქციის ძირითადი ნიშნების მიხედვით ხარო იგივეა, რაც ხარალ (ქვემო სვანური)||ხარვალ||ხარავ||ხარვა (ზემო სვანეთი).

სიტყვა ხარო და ხარვალის ენობრივი კავშირის საფუძველზე, რომელიც განვითარების ხანგრძლივ და ერთიან გზას გულისხმობს, ჩვენ გვესახება, საერთოდ მათი გენეტიკური კავშირის არსებობის შესაძლებლობა. საფიქრებელია, ხარვალ იყოს უფრო ძველი ფორმა, ხარო კი მეორეული. ამ მოსაზრებას შემდგომი დაზუსტება დაჭირდება, რამდენადაც სიტყვა ხაროს ისტორია ქართველურ ენებში არ არის დადგენილი.

როგორც სათანადო ეთნოგრაფიული მასალიდან ჩანს, XX ს-ის მეორე ნახევრიდან ზოგიერთი სათავსი (კიდობანი, ხარვალი) საცხოვრებელი სახლების ფორმათა შესამჩნევი უნიფიკაციის მიუხედავად, საცხოვრებლის მთავარ ელემენტად დარჩა. ზოგმა სათავსმა — გოდორმა და მოწულმა კიდობანმა, დაკარგა თავისი ფუნქცია და გაქრა ყოფა-ცხოვრებიდან.

²⁷ ჭ. რუხაძე, სამეურნეო სათავსები საქართველოში. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1974, № 4, გვ. 179—180.

²⁸ ეასახელებ ივ. ჭავჭავაძის მიხედვით, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, თბ., 1946, გვ. 59.

ხორბლის ლექსიკასთან დაკავშირებით. II*

(„დედალი პური“. ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით)

კულტურულ მცენარეთა ისტორიის შესწავლის საქმეში დიდი მნიშვნელობა ენიჭება მათი ადგილობრივი სახელწოდებების ფიქსაცია-განხილვას¹ და ან უკანასკნელთა შინაარსის გარკვევა-დაზუსტებას ეთნოგრაფიული მასალის გათვალისწინებით. აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიერ ამ თვალთახედვით გაკეთებული გზით მუშაობის წარმართვამ მოგვცა კულტურის ისტორიის საკითხების კვლევისათვის გარკვეული მნიშვნელობის მქონე მოსაზრებების გამოთქმის საშუალება². ამდენად ამ ბიმართულებით შემდგომი კვლევაც გამართლებული ჩანს.

ამჯერად განხილული იქნება ხორბლის კულტურასთან დაკავშირებული, ყოფაში დამოწმებული სახელწოდების — „დედალი პური“ — მნიშვნელობა.

თიანეთის რაიონში შეკრებილ ხორბლის ადგილობრივ სახელწოდებათა შორის ფიქსირებულია „დედალი პური“. იგი ადგილობრივ გავრცელებული ხორბლის ძირითადი ჯიშის აღსანიშნავად გამოყენებული სახელების — ყანა, ანეული ან დოლის პური — სინონიმია. ამავე რაიონში დამოწმდა მისი საპირისპირო მნიშვნელობის სახელწოდება — „მამალი პური“. ეს უკანასკნელი შეესატყვისება ჭვავს. რომელიც ასარეგლიანებდა დოლის პურის ნათესებს. ჭვავს ადგილობრივნი სვილსაც უწოდებენ. მაგალითად: „სვილიც ერევა შიგა. დოლის პურში, ანეულში, მაგას ეძახდენ — მამალი პური“ (ს. ლუღელები); „მამალი პური სვილაა. იმიტომ რომ შავია, გრძელია და თითონაც გრძელი იზრდება ის — ფეხი. ჩალა“ (ს. ჭიაურა); მამალ პურს ვეძახდით იმას, სვილა პურსაც ვეძახდით. გაიზრდებოდა მალალი. ხორბალია დედალი პური. წინათ სულ ეს იყო. დედალი პური და დოლის პური ერთია“ (ს. თოლენჯი); „სვილა წიგ ერევის ხოლმე თითო-ორიოლა იმ დოლის პურში. ცალკე არ ვთესავდით. იმან რბილი პური იცოდა. არ ვაცლიდით. ჰოდა, მაგას ეძახიან მამალ პურს და იმას — დოლის პურს — ეძახდეს დედალ პურს მეორე სახელათ“ (ს. ებოტა) და სხვ.³

* ნაშრომის I ნაკვეთი გამოქვეყნდა კრებულში „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, XVIII, 1975.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ჩვენი ამოცანები ენათმეცნიერებისა და კულტურის ისტორიის სფეროში, „ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები“, თბ., 1956, გვ. 89—96.

² ნ. ბრეზანაძე, სიტყვის — „ყანა“ — ერთი მნიშვნელობის შესახებ, „საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე“, ტ. 67, № 1, 1972; მისივე, ხორბლის ძველქართული ჯიშები ფერეიდანში, „ძეგლის მეგობარი“, № 34, 1974; მისივე, ხორბლის ლექსიკასთან დაკავშირებით. I („წმინდა“. ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით), მსე, ტ. XVIII, 1975; Н. А. Брегадзе, К вопросу о локализации ареала первичных очагов земледелия в Грузии, „СЭ“, № 14, 1975.

³ ფშვეში შეკრებილ მასალაში ცნობა: „მამალი პური ერქვა სვილს ბარში“ (ნ. ბრეზანაძე, ფშვის 1968 წ. ეთნ. ექსპ. დღიური, ხელნაწ.). „ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში“ კი (ტ. III, იხ. „დედალ-მამალი გაწყდა“) ვკითხულობთ: „სამ წელიწადში ერთხელ ძლიერ

იბადება კითხვები — რას უნდა გულისხმობდეს ეს სახელწოდებები? რა აზრი უნდა იყოს ამ შემთხვევაში ჩაქსოვილი ამ სიტყვებში, ან რა დაედვა საფუძვლად მათ ხმარებას ხორბალთან და ჭვავთან კავშირში? დასმულ კითხვებზე პასუხის გაცემამდე განვიხილოთ თვით ამ კულტურათა შესახებ არსებული ზოგადი მონაცემი.

თიანეთის რაიონში გავრცელებული დოლის პური ქმნის ამ ჯიშის სხვა ვარიაციებისაგან განსხვავებულ ეკოტიპს, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში თიანეთური დოლის სახელითაა ცნობილი. მისი გავრცელების არე განსაზღვრულია ძირითადად ერწო-თიანეთის ზედა და საშუალო ზოლით. იგი კარგადაა შეგუებული ცივ და ტენით მდიდარ ადგილებს, ახასიათებს ღონივრად განვითარებული მაღალი ტანი, მსხვილი და უხეში ჩალა, უხვი შეფოთვლა, შედარებით მსხვილი მარცვალი. და თუმცა ბოტანიკოსების განსაზღვრით, ამ სამეურნეო ჯიშის ფუძეს წარმოადგენს თეთრთავთავიანი სახესხვაობა, მაგრამ მასთან ერთად ჯიშის შემადგენლობაში მეტ-ნაკლები პროპორციით თითქმის ყოველთვის შესულია წითელთავთავა ვარიაცია, რომელიც ზოგ შემთხვევაში ჭარბობს კიდევ თეთრთავთავიანს¹. ალბათ ამიტომაც მთხრობლები ამ ხორბლის დახასიათებისას აღნიშნავენ, რომ მოწითალო ფერის იყო როგორც თვით მცენარე, ისე მისი ფქვილი თუ ნამცხვარი.

ეთნოგრაფიული მონაცემებით, თიანეთის რაიონში ცნობილ ხორბლის სხვა ჯიშებს შორის საუკეთესოდ ითვლებოდა დოლის პური. იგი გამოირჩეოდა უხვმოსავლიანობით. გარემოს კარგად შეგუებული ეს ხორბალი სხვა ჯიშებზე უკეთ უძლებდა არახელსაყრელ ბუნებრივ პირობებს — ამინდას ცვალებადობას, ტემპერატურის მერყეობას. ახასიათებდა ჩაცვენისადმი მდგრადობა და შესატყვისად, მოსავლის მიღების მეტ გარანტიას იძლეოდა. დოლის პური მსხვილთავთავიანი და ბარაქიანი იყო. მარცვალიც სხვა პურეულზე მსხვილი და მძიმე ჰქონდა. დღიურ მიწაზე მისი მოსავალი შეადგენდა 8—10 კოდს² და საგრძნობლად ჭარბობდა სხვა მარცვლეულის მოსავალს. იგი მატულობდა ზელაში. მისი ცომი ძარღვიანი, გამწევი, ღვედიანი იყო. ხორბლის ამ ჯიშისაგან ცხვებოდა მეტად გემრიელი და სურნელოვანი პური, რომელსაც სარბილეს მატებდა მის ნათესში მინარევი ჭვავი. სწორედ ამიტომ, მიუხედავად იმისა რომ ჭვავნარევი პური მუქი ფერის ცხვებოდა, თესლშეყოლილ ჭვავს აღარ აცლიდნენ დოლის პურის ყანიდან. დოლის პურის ჩალაც საუკეთესოდ ითვლებოდა საქონლის საკვებად. სწორედ ზემოჩამოთვლილი დადებითი თვისებების გამო დოლის პურმა წამყვანი ადგილი დაიმკვიდრა თიანეთის რაიონის მემინდერეობაში. ამიტომაც, რომ ადგილობრივი მას პირველმთავარ პურს უწოდებენ. ამიტომაც, ალბათ, რომ დოლის პურთან ერთად დიკის გავრცელების არეში რიტუალური დანიშნულებისათვის — სანათაუროდ (ზედაშედ) — ინახავდნენ მხოლოდ დოლის პურს (და არა დიკას, რომელიც ფშავიდან ჩა-

იხებოდა (მიწა) და მაშინაც დედალ-მამალი გაწყდებოდა ხოლმე, რადგან მიწა იყო გამოღალული, უღონო“. ქართლში დამოწმებული მთხრობელთა განმარტების მიხედვით გამოთქმა — „დედალ-მამლის გაწყვეტა“ — ნიშნავს ისეთ მოუსავლიანობას, როცა სათესლე მარცვალიც აღარ რჩება. მაგრამ, იქნებ, ამ გამოთქმაში შემოგვჩა კვალი ზემოდანახელებულ მარცვლეულთა დედალ და მამალ პურად მოხსენიების.

¹ ი. ლ. მ. ო. უ. რ. ი, მარცვლეული კულტურები, I, თბ., 1946, გვ. 147.

² ადგილობრივი კოდი = 10 ლიტრას = 50 კგ.

მოსახლებულთათვის უფრო მამა-პაპეულიც კი იყო), აგრეთვე კორკოტისა და წანდილისათვის იყენებდნენ სწორედ დოლის პურის მარცვალს.

ჭვავი კი, როგორც სპეციალური ლიტერატურიდანაა ცნობილი, მოსავლიანობით ჩამოუვარდება ხორბალს. ამასთან, სხვა თავთავიანი პურეულისაგან იგი მკვეთრად განსხვავდება ყვავილობისა და განაყოფიერების სასიათათ. ჭვავი სხვითდამტვერავი მცენარეა. მისი განაყოფიერება დამოკიდებულია ამინდის პირობებზე, რის გამოც ხშირად მის თავთავს ახასიათებს ერთგვარი მანკიანობა, სახელდობრ, ხტულმარცვლიანობა, რაც თავთავის გასწვრივ შიგადაშიგ თავთუნების ნაწილის სიბერწე-უნაყოფობაში გამოიხატება⁶.

მთხრობელთა მონაცემებითაც, ჭვავის მოსავალი დღიურ მიწაზე უდრის მხოლოდ 3—4 კოდს და თუმც ჭვავის პური რბილი და გემრიელია, ეტყობა, მოსავლიანობის თვალთახედვით ნაკლებ საიმედო ამ მცენარის დამოუკიდებელმა ნათესებმა ვერ მოიკიდა ფეხი მიწათმოქმედებისათვის ხელსაყრელ რაიონში მაღალმოსავლიანი დოლის პურის გვერდით. ჭვავი შემორჩა მხოლოდ როგორც დოლის პურის ნათესების თანამგზავრი და მათ ცენოზში ამ ორ კულტურას შორის განაწილდა სახელწოდებები — დედალი და მამალი. ამის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში შემდეგი ცნობაა: „მთის ან მთის წინა ზოლში ჭვავი წარმოადგენს იმდენად მუდმივ მონაწილეს ხორბლის ნათესაში, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა, მაგალითად, ერწო-თიანეთის მზარეს ჭვავს უკვე აღარც კი არჩევს ხორბლისაგან და ამ უკანასკნელისაგან ასხევეებს მხოლოდ, მამალი პურის სახელწოდებით იმის საფუძველზე, რომ ასეთ ნარევე ყანაში ჭვავის მაღალი ტანი და სწორად აღმართული თავთავიც ქმნის მკვეთრად გამოსახულ ზედა იარუსს შედარებით დაბალდერიანი ხორბლის ფონზე“⁷.

აღნიშნულიდან ჩანს, რომ საველე დღიურიდან ზემომოტანილი ამონაწერის მსგავსად, ადგილობრივთა მონაცემებზე დაყრდნობით, სამეცნიერო ლიტერატურაშიც გამოთქმულია მოსაზრება, რომლის მიხედვით სახელწოდება მამალი პური ჭვავის მნიშვნელობით იხმარება ამ მცენარის „ფეხის“ — ჩალის სიმაღლის გამო. მართლაც, ცნობილია, რომ ჭვავი სხვა პურეულ კულტურებზე მაღალი იზრდება⁸. ეს არის და ეს. სხვა რამ ახსნა-განმარტება ამ საკითხთან დაკავშირებით არ ჩანს. თუ ზემომოტანილ ახსნას სარწმუნოდ და ერთადერთად მივიჩნევთ გამოვა, მაღალდერიანი ჭვავის, ანუ მამალი პურის საპირისპიროდ დოლის პურს დედალი უნდა შერქმეოდა შედარებით დაბალი დერის გამო. მაგრამ ეს ხომ არაა დოლის პურის, საქართველოს მიწათმოქმედების ამ მეტად თავისებური და საგანგებო პურეული კულტურის, ნიშანდობლივი თვისება, მთავარი ნიშანი. მით უფრო, რომ როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, დოლის პურის თიანეთური ეკოტიპი ხასიათდება ღონივრად განვითარებული მაღალი ტანით. მაშ ხომ არ შეიძლება სხვა შინაარსის ამოკითხვა სახელწოდებაში დედალი პური? სად შეიძლება მოვძებნოთ სხვაგვარი ახსნა? იქნებ პასუხი გაგვეცეს ყოფაში და ენაში თუ მის დიალექტებში დაცულმა მასალამ.

გავიხსენოთ, რომ დედალი ზოგადად მდებარეობითი სქესის არსების აღმნიშვნელია. ხოლო ახალი სიცოცხლის სათავე — დედა, ისევე, როგორც სა-

⁶ ი. ლ. მ. უ. რ. ი., დასახ. ნაშრომი, გვ. 272.

⁷ იქვე, გვ. 274.

⁸ იქვე, გვ. 270.

ერთოდ დედობა, მდებრობითი სქესი და მისი ატრიბუტები მსოფლიოს მრავალ ხალხთა და მათ შორის ქართველთა აზროვნებაში ძველთაგანვე წარმოდგენდა გამრავლება-ნაყოფიერებისა და ბარაქიანობის სიმბოლოს. ამას მოწმობს როგორც ხალხური ხელოვნების არქეოლოგიური თუ ყოფაში შემორჩენილი ნიმუშები და ეთნოგრაფიული მონაცემები⁹, ისე ლექსიკური მასალა¹⁰. აღნიშნულთან კავშირში განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ქალისა და სიცოცხლის ხის ერთიანობაში გააზრება. ყოფას გვიანამდე შემორჩა რწმენა ხისა და დიდი დედის კულტების მჭიდრო ურთიერთკავშირის, მეორე მხრივ, ამავე ქალღვთაებისა და სიცოცხლის ხის იდენტურობის შესახებ¹¹. ხოლო ძვ. წ. აღრ. V—IV ათასწლეულით დათარიღებულმა არქეოლოგიურმა მასალამ შუალაგრის გორიდან შემოგვინახა ქალის თიხის ქანდაკება, რომელზედაც ნაყოფიერების სიმბოლოს ნიშნად დატანილია საშოდან ამოსული სიცოცხლის ხე¹².

შვილელების მფარველად და ნაყოფიერების სიმბოლოდ ქალის გააზრებას უკავშირდება ყოფაში გვიანამდე შემორჩენილი რიტუალებიც, მაგალითად, ჯავახეთის ს. მურჯახეთში რძეგამშრალი და უშვილო ქალები შესაწირავებით მიდიოდნენ სალოცავად წარმართობის დროიდან ნაყოფიერების ღვთაებისკერპად მიჩნეულ „ძიქვასთან“, რომელიც ხალხური გადმოცემით, გაქვავებული ქალია¹³. თეთრი წყაროს რაიონის ს. მაწევანში კვირაცხოვლის ეკლესიის აღმოსავლეთით, დაახლოებით 300—400 მ მანძილზე, საგინაშვილების ნაშოსახლარზე არის ქვის ქალის გამოსახულება. ე. წ. „ქალის ძუძუები“, რომელსაც

⁹ G. Cont en au, Manuel d'arschéologie Orientale, I, Paris, 1927, გვ. 271—274, II, Paris, 1931, გვ. 650—652, 849—950, 1032—1033; Douglas Fraser, The heraldic woman: A study in diffusion. The many faces of primitive art, New Fersy, 1966; Л. Я. Штернберг, Первобытная религия, Л., 1936 გვ. 453—454; А. И. Першиц, А. Л. Монгайт, В. П. Алексеев, История первобытного общества, М., 1968, გვ. 124—125; Б. Б. Пятровский, Археология Закавказья, Л., 1949, გვ. 35; С. А. Токарев, Религия в истории народов мира, М., 1964, გვ. 101 217, 305, 306, 381, 415; Сетон Ллойд, Реки-близнецы, М., 1972, გვ. 29; А. Донини, Лютди, идолы и боги, М., 1966, გვ. 143—148; Б. А. Латынин, Мировое дерево древо жизни в орнаменте и фольклоре Восточной Европы, „ИГАИМК“, вып. 69, 1933; Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, I, Тб., 1949, გვ. 247—255; В. В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тб., 1957, გვ. 72, 76, 93, 107—109, 157—159, 171, 244, 247—250; ა. აფაქიძე, ნ. ბერძენიშვილი და სხვ. საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959, გვ. 65; ჯ. ნადირაძე, არქეოლოგიური ნარკვევები, თბ., 1972, გვ. 61—68; ლ. ლლონტი, ა. ჯაფახიშვილი, თ. კილურაძე, ზრამის დიდი გორის ანთროპომორფული ქანდაკებები, „ძეგლის მეგობარი“, № 33, 1973.

¹⁰ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, III, თბ., 1953; სტ. მენთეშაშვილი, ჭიზიყური ლექსიკონი, თბ., 1943; ქართველურ ენათა ლექსიკა, I, გურჯაანის, ზემოიგერული და ლეჩხუმური ლექსიკონები, თბ., 1938; ქ. ძოწენიძე, ზემოიგერული ლექსიკონი, თბ., 1974; ალ. ლლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, I, თბ., 1974; ნ. ბრეგაძე, გურჯაანის, გორისა და ბორჯომის რაიონების ეთნოგრაფიული ექსპედიციების დღიურები (ხელნაწ.) და სხვ.

¹¹ Л. Я. Штернберг, დასახ. ნაშრომი, გვ. 451; Б. А. Латынин, დასახ. ნაშრომი; В. В. Бардавелидзе, დასახ. ნაშრომი და სხვ.

¹² ტ. ჩუბინიშვილი, აღრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლები ქვემო ქართლში, მცნე, № 4, 1973, გვ. 107.

¹³ ს. შაკალათია, მესხეთ-ჯავახეთი, თბ., 1938, გვ. 114—115; ნ. ბრეგაძე, მესხეთ-ჯავახეთის ეთნ. ექსპ. დღიური (ხელნაწ.), 1975.

ორსავე გვერდზე მხრებზე აქვს თითო ამობურცული ძუძუ და ჯვარი. ამ ქვასთან მოდოდნენ სალოცავად რძეგამწვარი და ძუძუდასიებული ქალები, მოჰქონდათ კენტ-კენტად ქადა-ნაზუქები, სანთლები, ოჯახის ღვინო და წყალი სუფთა ადგილიდან, სადაც საქონელი ვერ უდგება, არ ანაგვიანებს¹⁴. ან, თიანეთის რაიონში, ისევე როგორც საქართველოს სხვა რეგიონთა მცხოვრებთა ყოფაში, გავრცელებული იყო ნათესის გვალვისაგან დასაცავად, წვიმის გამოსაწვევად წყლის მოხვნის ჩვეულება. როგორც წესი, ამ რიტუალს ქალები ასრულებდნენ¹⁵. პროფ. გ. ჩიტაიას მიერ თეთრი წყაროს რაიონში დამოწმებული ამ ჩვეულების ვარიანტი, რომლის მიხედვით რიტუალის შესრულებისას ქალები ერთერთს გინებით ასჩამდნენ წყალს სარცხინელ ადგილებში¹⁶, ავლენს ქალის, ვითარცა ნაყოფიერების სიმბოლოს როლს სასურველი ამინდისა და, შესატყვისად, ბარაქიანი მოსავლის უზრუნველყოფის საქმეში. ლეჩხუმში პურის მარგვლასთან დაკავშირებული რიტუალის შესრულებისას, სარეველამორეული ნათესების მარგვლის დაწყების წინ ქალი ქვედა საცვალს იხდიდა, მოაფრიალებდა ყანაში სარეველას მისამართით ხმამაღალი გინებით. ხალხის რწმენით, ამ ქმედითი ღონისძიების შემდეგ ყანაში იკლო სარეველამ, გაიზარდა მოსავლის ბარაქიანობა¹⁷. აღნიშნულს ეხმაურება კახეთში დამოწმებული მასალა — „თუ ყანას დედაკაცის კაბის კალთა მოხვდა, მაშინ კარგი, სუფთა ყანა ამოვა, თუ არა და — არა“¹⁸. ლეჩხუმში შემორჩენილი გადმონაშთური ჩვეულებით რიტუალურ თესვას ოჯახის უფროსი ქალი ასრულებდა¹⁹. ყოფაში დამოწმებულია მოსავლის ბარაქიანობის უზრუნველყოფასთან დაკავშირებული არა ერთი სხვა რიტუალიც, რომელთა შესრულებაში განსაკუთრებული როლი ეთმობოდა სწორედ ქალს²⁰, ან რომლებიც მიმართული იყო გამრავლება-ნაყოფიერების აგრარული ქალღვთაებისადმი²¹.

ანავე დროს დედობა, ვითარცა სიცოცხლის სათავე. საწყისი, დასაბამი, ნამატის მომცემი, ღვრიტა, რომელიც რაიმეს საფუძველია. ახლის წარმომქმნელ-წარმომშობელი, აისახა ისეთ გამოთქმებში, როგორიცაა: ყველის დედა, მაწვნის დედა, ლუდის დედა, ძმრის დედა, დედა ჭაჭა, პურის დედა, დადედეა²² და დედაფუტკარი, დედალორი, დედაკატა. ამ უკანასკნელებში, ისევე როგორც კომპოზიციებში — დედოქია²³, დედაბოძი, დედაქალაქი, დედაზრი, დე-

14 გ. ბ რ ე გ ა ძ ე, თეთრი წყაროს რაიონის ეთნ. ექსპ. დღიური (ხელნაწ.), 1970.

15 გ. ბ რ ე გ ა ძ ე, თიანეთის რაიონის ეთნ. ექსპ. დღიური (ხელნაწ.), 1969.

16 გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ეთნოგრაფიული მოგზაურობიდან ალბუღის რაიონში, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. IV, ტფ., 1928, გვ. 224—225.

17 გ. ბ რ ე გ ა ძ ე, მემინდვრობასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებანი რაჭა-ლეჩხუმში, მაცნე, № 2, 1964, გვ. 128.

18 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალი ქართული ენის კათედრის არქივი (შემდეგში: თსუ აქქე არქ.), მ. კაციაშვილის მიერ შეკრებილი მასალა.

19 გ. ბ რ ე გ ა ძ ე, მემინდვრობასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებანი რაჭა-ლეჩხუმში, გვ. 125.

20 იქვე, გვ. 131, 134, 136, 141; В. В. Бардавелиძე, დასახ. ნაშრომი და სხვა.

21 ე. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან (ღვთაება ბარბარ-ბაბარ), თბ., 1941; В. В. Бардавелиძე, დასახ. ნაშრომი.

22 „დადედეა — საღებავის შეფერვის დამტკიცება“ (ს უ ლ ხ ა ნ - ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, სიტყვის კონა, თბ., 1949).

23 „დედოქია, დედოქიე — სოლიტერი, დიდი ქია“ (გ. შ ა რ ა შ ი ძ ე, გურული ლექს-სკონი, „ქართველურ ენათა ლექსიკა“, I).

დომარა, დედოპური და სხვ., სიტყვა დედა ძირითადის, ყველაზე დიდის, უმ-
მიშენელოვანესის, უმთავრესის აღმნიშვნელიცაა. ამავე მნიშვნელობით იხმარე-
ბა სიტყვისაგან — დედა ნაწარმოები დედანი. გავიხსენოთ თუნდაც დედანი ასლ-
თან დაპირისპირებით. ან, დედანი ეწოდება გუთნის მთავარ ნაწილს, რომელ-
ზედაც სახნისია წამოცმული²⁴; დედანია ურმის მთავარი, ძირითადი ნაწილი²⁵;
დედანი ეწოდება გოდრის მთავარ საყრდენ ნაწილებს²⁶ საყურადღებოა ისიც,
რომ ასევე მთავრის მნიშვნელობით დედა იხმარება მამაკაცთა მიმართაც. მა-
გალითად, მთავარ მხენელს, ხენაში ხელმძღვანელს გუთნის დედა, ფშავში
მკის დროს შეამხანაგების მესვეურს მუშათ დედა²⁷, ახალ წელს წინა მეკვლეს
(ე. ი. პირველ, მთავარ მეკვლეს) ჯარის დედა²⁸, საბავშვო თამაშობათა დროს
თითოეული მოთამაშე ჯგუფის ხელმძღვანელ-უფროსს, მეთაურს (აქ ბიჭიც
იგულისხმება) დედა²⁹, ხოლო მესაქონლურ მეურნეობაში მეწველი ფურების
უშუალო მომვლელსა და მის პროდუქტთა მწარმოებელ კაცს დიასახლისი³⁰.
ეწოდებოდა.

თვით ტერმინებთან — დედალი და მამალი — დაკავშირებითაც საილუს-
ტრაციოდ გავიხსენოთ რამდენიმე მაგალითი. დასავლეთ საქართველოში (აფ-
ხაზეთში) ბოსტანში ნათესი ზაფრანის მთელ კვალში მხოლოდ ერთ ბუჩქს
ესხა მრავალფოთოლა, მსუყეგვირგვინიანი ყვავილები. ყველა დანარჩენზე
ყვავილები ერთწყებაგვირგვინიანი იყო, რაზეც დიასახლისმა დანანებით თქვა:
„მიმტყუნა ზაფრანამ, მხოლოდ ერთი ძირი გაპოვიდა დედალი, დანარჩენი მა-
მალი“. ან, დედალ ისპანახს აქვს დიდი, მრგვალი ფოთლები, მამალს — წვრი-
ლი, „მაკრატელა“. მას გადაჯიშებულს უწოდებენ და იგი იდევნება მებოსტ-
ნეობიდან³¹. ასევე დედალი მრავალძარღვა ფართო და მსხვილფოთოლა, მა-
მალი კი შედარებით ვიწრო, წვრილფოთოლა მცენარეა. ზემოიერულ ლექსი-
კონში ეხვდებით გამოთქმებს: დედალი და მამალი ციციკა, რომლებიც შესატ-
ყვისად ნიშნავს მსხვილმარცვლიანი და წვრილმარცვლიანი ყურძნის ჯიშებს³².
აუშეთში ჭვავის თესვის ვადებთან დაკავშირებით ჩაწერილ მასალაში ეკით-
ხულობთ: „უფრო ადრე დათესილი დამამლდება, გაფუჭდება, ამოუშვებს მე-
რე ცარიელ თავთავს, ნაწილს არ გაიკეთებს“³³. ე. ი. დამამლებული ეწოდე-
ბა უნაყოფო მცენარეს. აღნიშნულთან კავშირში ყურადღებას იპყრობს გა-

24 თსუ აქეკ არქ., გ. კიკნაძის მიერ ს. ხალაშაურში შეკრებილი მასალა. ფერეიდნელ
ქართველებში დაცული ლექსიკის მიხედვით კი გუთნის იმავე ნაწილს ეწოდება დედა ან გუთ-
ნის დედა (ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, გურჯაანის რ. ეთნ. ექსპ. დღიური, ხელნაწ., 1973; ლ. ფ რ უ ი-
ძ ე, ფერეიდნიდან ჩამოსახლებული ქართველები, „მაცნე“, № 2, 1975, გვ. 179).

25 „იმიტომ რომ ზედ აივებოდა სხვა დანარჩენი“ (ს. მუ ს ხ ი, ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, მესხეთ-
ჯავახეთის ეთნ. ექსპ. დღიური, ხელნაწ., 1975).

26 „დედანი გოდრის საყრდენი, საძირკველია. საძირკველი იმიტომ, რომ მავარია, მთა-
ვარია“ (ს. ტალოში), ნ. ბრეგაძე, მესხეთ-ჯავახეთის ეთნ. ექსპ. დღიური.

27 ნ. ბატურაშვილის მიერ შეკრებილი ფშაური მასალა (ხელნაწ.).

28 თსუ აქეკ არქ., ფ. მაკალათიას მიერ შეკრებილი მასალა.

29 ნ. ლ ო ლ ბ ე რ ი ძ ე, თუშური საბავშვო გართობა-თამაშობანი და სათამაშოები,
„თუშეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის“, თბ., 1967, გვ. 234. ამავე ნაშრომიდან (გვ. 235)
ჩანს, რომ სათამაშოდ ამოთხრილ ორმოთაგან მოზრდილს დედა ეწოდებოდა.

30 დ. მე გ რ ე ლ ა ძ ე, ფეოდალური მეურნეობის ისტორიიდან (დიასახლისი), „საქართ-
ველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები“, თბ., 1970.

31 ჯ. ს ო ნ ლ უ ლ ა შ ვ ი ლ ი, მებოსტნეობა თბილისის სანახებში, თბ., 1959, გვ. 40.

32 ქ. ძ ო წ ე ნ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი.

33 ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, თუშეთის ეთნ. ექსპ. დღიური (ხელნაწ.), 1965.

მოთქმა — გაბიჭება. როგორც ყოფაში დამოწმებული მასალებიდან ირკვევა, უნაყოფო ხეხილსა და ვაზს გაბიჭებულს უწოდებენ³⁴. ქიზიყურ ლექსიკონში დედალი იამანი განმარტებულია როგორც განუჟურნავი სნეულება, მამალი იამანი — როგორც დაავადება, რომლის განკურნვა შესაძლებელია³⁵. ცნობილია აგრეთვე ცხვრის დაავადება კუტრეტა. ამასთან, დედალი კუტრეტა მაშინვე კლავს ცხვარს, მამალი კი ხუთ თვემდე აცოცხლებს³⁶. მოტანილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ მცენარესთან კავშირში დედალი საწინააღმდეგოდ მამლისა იხმარება თესლის მომცემის, მსხვილმარცვალას, მსხვილთავთავას, მსხვილფოთლიანის ე. ი. უფრო ბარაქიანის აღსანიშნავად. დაავადებასთან კავშირში კი მამალი შედარებით სუსტის, დედალი უფრო ძლიერის გამომხატველია³⁷.

ზემოაღნიშნულსავე უნდა შეესატყვისებოდეს თიანეთის რაიონში ჩაწერილი ნიადაგების რაგვარობასთან დაკავშირებული გამოთქმა — დედიანი მიწა. იგი ბარაქიანი, მსუქანი, ნოყიერი, კარგი მიწის აღმნიშვნელია. ამის საპირისპიროდ კი მწირი მიწას, ქართლში დამოწმებული მასალის მიხედვით, უდელს უწოდებენ³⁸.

ქართველთა უძველესი აზროვნების ისტორიიდან ზემომოტანილი არქეოლოგიური, ეთნოგრაფიული თუ ენობრივი მონაცემები გვაფიქრებინებს, რომ სახელწოდებაში — დედალი პური — მსაზღვრელი (დედალი) გააზრებულია როგორც ბარაქიანი, ძლიერი, მთავარი პურეულის გამომხატველი. ამ ვარაუდს მხარს უნდა უჭერდეს, საფუძველს უნდა უმაგრებდეს ზემოგანხილული, დოლის პურთან დაკავშირებული სავსე ეთნოგრაფიული მასალა ანუ სპეციალური ლიტერატურის მონაცემები, საიდანაც ჩანს, რომ იგი თიანეთის რაიონში გავრცელებულ ხორბლის სხვა ჯიშებთან შედარებით საუკეთესო ხარისხის, უხვმოსავლიანი, ბარაქიანი, ძლიერი, გამძლე გარემოპირობის შეგუებული მთავარი კულტურაა.

ყოველივე ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ყოფაში დამოწმებული, ხორბალთან დაკავშირებული ლექსიკის ზემოგანხილული ნიმუში რაციონალურ საფუძველზეა წარმოშობილი. სახელდობრ, სახელწოდება დედალი პური გამოხატავს და თავის მხრივ კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს ქართული ხორბლის საუკეთესო ჯიშის, დოლის პურის, დადებით თვისებებს (გარემოპირობებისადმი შემგუებლობა, მაღალმოსავლიანობა, საუკეთესო ცხოებისუნარიანობა, სურნელოვნება, გემო და სხვ.), რაც არა ერთხელ აღინიშნა

34 ცნობის მოწოდებისათვის მადლობას მოვახსენებ ეთნოგრაფ ჯ. სონდულაშვილს.

35 სტ. მე ნ თ ე შ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი.

36 საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივი, აკ. კაცაძის მასალები ქართლში მეცხვარეობის შესახებ, რგ. № 2, გვ. 60.

37 აღნიშნულთან კავშირში თუ გავიხსენებთ, რომ ინფექციური დაავადების, ყვავილის მსუბუქ ფორმას ქართული ანუ დედალი, მძიმეს კი თათრული ან მამალი ერქვა (B. B. Баp-дaвeлидзe, დასახ. ნაშ., გვ. 83—84), გასათვალისწინებელი იქნება ამ უკანასკნელის ჩვენში შემოსვლა-გავრცელების ხანა. იგი შედარებით გვიანი პერიოდია, როცა ქართველთა აზროვნებაში, საწინააღმდეგოდ უძველესი დროიდან შემორჩენილი ტრადიციისა, რომლის მიხედვით მდებრბობითა იყო მთავრის, ძლიერის მსაზღვრელი, იგივე მნიშვნელობით უკვე მამრობითობის გამომხატველი სიტყვის ხმარება იწყეს. ზემოთქმულიდან გამომდინარე შესაძლებელი ჩანს ამ ტერმინებით გამოხატული სხვა მოვლენების წარმოშობის ხანის შედარებითი ქრონოლოგიური განსაზღვრა.

38 გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ქართლის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია 1948 წლისა, „მიომიხილველი“, I, თბ., 1949, გვ. 370.

10. „მ ა ც ე“, ისტორიის სერია, 1976, № 4

სამეცნიერო ლიტერატურაში³⁹ და რამაც განაპირობა ამ კულტურის უპირატესი როლი საქართველოს სამიწათმოქმედო მეურნეობაში.

ამასთან, სახელწოდებას — დედალი პური — დაუპირისპირდა ანტონიმი — მანალი პური. ამ უკანასკნელში აისახა ნათესებში მინარევის სახით გავრცელებული ჭვავის, დოღის პურთან შედარებით, არც თუ ისე სახარბიელო თვისებები. ამ უკანასკნელთა გამოა, რომ ჭვავის, ვითარცა ნაკლებხარისხიანი კულტურის, დამოუკიდებელმა ნათესებმა ადგილობრივ მიწათმოქმედებაში ვერ მოიკიდა ფეხი უხვმოსავლიანი დოღის პურის გვერდით. დოღის პური კი ჩვენი ხალხური სელექციის საუკეთესო ნიმუშია და ამ ხორბლის ჯიშის უფრო ჩაღრმავებული, კომპლექსური შესწავლა (თვით მისი სახელწოდების არსში ჩაწვდომა, თუ ისტორიულ-ეთნოგრაფიული, არქეოლოგიური⁴⁰ და ბოტანიკური მონაცემების გათვალისწინება) საინტერესო ჩანს ქართული სამიწათმოქმედო კულტურის ისტორიის შესწავლასთან დაკავშირებით.

Н. А. БРЕГАДЗЕ

О СВЯЗАННОЙ С ПШЕНИЦЕЙ ЛЕКСИКЕ. II («Дедали пури». По этнографическим материалам)

Резюме

На основе данных специальной научной литературы и этноботаники выявлены положительные свойства озимого сорта мягкой пшеницы (Tr. vulgare Vill.) — долис пури: приспособляемость к внешней среде, высокоурожайность, отличные вкусовые и хлебопекарные качества и др. В результате же этнографического изучения полеводства в Тианетском районе зафиксировано местное название этого вида пшеницы — «дедали пури» (букв. — хлеб женского рода). Анализ этого названия показал, что оно возникло в соответствии со свойствами этого растения. В частности, с учетом лингвистических и историко-этнографических данных (лексический, диалектологический, археологический материалы, обычаи, связанные с культом женщины и др.) показано, что в этом названии отразились те положительные качества долис пури, благодаря которым эта пшеница расценивалась как основная, главная культура местного полеводства. А в зафиксированном в том же районе названии «мамали пури» (букв. — хлеб мужского рода), употребляемом для обозначения ржи, отразились низкокачественные свойства этого растения, которое в местном земледелии не культивируется и встречается лишь как сорняк в посевах пшеницы.

³⁹ ლ. დ ე კ ა პ რ ე ლ ე ე ი ზ ი, შოთა რუსთაველის ეპოქის მინდვრის უმთავრესი კულტურები, გვ. 8; მ ის ი ე ე, შოთა რუსთაველის ეპოქის მინდვრის ზოგიერთი უმთავრესი კულტურის სამეურნეო მნიშვნელობა, გვ. 26, „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“, თბ., 1938; ნ. კ ე ც ხ ვ ე ლ ი, კულტურულ მცენარეთა ზონები საქართველოში, თბ., 1957, გვ. 280; მ. გ ე გ ე შ ი ძ ე, სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში, თბ., 1961, გვ. 42—43; ლ. ბ ე რ ი ა შ ე ი ლ ი, მიწათმოქმედება მესხეთში, თბ., 1973, გვ. 42—49; ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, ხორბლის ძველქართული ჯიშები ფერეიდანში.

⁴⁰ არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, რბილი ხორბალი, რომლის წარმომადგენელია დოღის პური, საქართველოს მიწათმოქმედებაში ცნობილი ყოფილა უკვე ძვ. წ. ა. V ათასწლეულში (ტ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 105).

ილია ანთელავა

„დარბაზი“ XI—XIII საუკუნეთა საქართველოში

1 ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფო წყობილებაზე საუბრისას მკვლევრები განსაკუთრებულ ყურადღებას მიაპყრობენ წყაროებში არაერთგზის მოხსენიებულ „დარბაზს“. პირველი მკვლევარი, ვინც ვრცლად შეისწავლა ქართულ წყაროებში მოხსენიებული ეს ტერმინი, ივ. ჯავახიშვილი იყო¹. უნდა აღინიშნოს, რომ განსვენებული მეცნიერის მოსაზრებანი „დარბაზის“ შესახებ საყოველთაოდ გაზიარებულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ძირითადად შესწავლილად ითვლება ე. წ. „სახელმწიფო დარბაზის“ ფუნქციები, მისი შემადგენლობა. მკვლევრები დაიბნეოდნენ მხოლოდ გარკვეულ პერიოდებში „დარბაზის“ უფლებათა გაზრდისა თუ შემცირების შესახებ. მიუთითებენ, რომ ძლიერი სამეფო ხელისუფლების დროს „დარბაზის“ წევრი დიდგვარიანები მოკრძალებულ როლს სჯერდებიან, ხოლო მეფის ხელისუფლებას დასუსტების შემთხვევაში კი უფლებების გაზრდას ითხოვენ და ა. წ. ეს მოსაზრებანი იმდენად გავრცელებულია, რომ შეუძლებელიც არის მიუთითოთ ყველა ნაშრომი, სადაც ეს დებულებებია გატარებული. როგორც აღვნიშნეთ, ყველა მკვლევარი ძირითადად ეთანხმება ივ. ჯავახიშვილის დებულებებს და „სახელმწიფო დარბაზზე“ საუბრისას მძლეული მოსაზრებებიდან ამოდის.

„დარბაზის“ შესახებ საეკლესიო გამოკვლევა გამოაქვეყნა ა. კიკვიძემ². მან შეისწავლა „დარბაზის“ ცერემონიული და მისი ადგილი „ვეფხისტყაოსანში“. პეტორი ამოდის ივ. ჯავახიშვილის დებულებებიდან და თავის მხრივ სწავლობს „დარბაზის“ ისტორიის იმ მხარეებს, რომლებიც გაუშუქებელი დარჩა ივ. ჯავახიშვილს.

ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, რომ „საქართველოს სახელმწიფოს უზენაეს ორგანოდ სახელმწიფო „დარბაზი“ იყო. სხვადასხვა დიდმნიშვნელოვანი სახელმწიფო შემთხვევების დროს. — სახელმწიფო საქმეებზე ბჭობისათვის, ან რთული იურიდიული საკითხების გადასაწყვეტად, თუ დიდებული მოხელეების დასაწინააღმდეგოდ, ანდა მეზობელი მეფე-მხრძანებლების მისაღებად საქართველოს მეფე „დარბაზობა“-სა მართავდა ხოლმე“³. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ტერმინი, „დარბაზი“ X—XI სს. ადრე არ ჩანს⁴. ა. კიკვიძე ამ ტერმინის გაჩენას საქართველოს გაერთიანებას, ბაგრატ III-ის ხანას უკავშირებს⁵.

1 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, ნაკვ. II, თბ., 1929, გვ. 237—245; სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ ივ. ჯავახიშვილის მსგავსი მოსაზრება „დარბაზის“ შესახებ უფრო ადრე გამოთქმული ჰქონდა ნ. ურბნელს (იხ. ძეგლისდება მეფე გიორგი ბრწყინვალესი, ტფ., 1890, გვ. 25—26), მაგრამ ივ. ჯავახიშვილმა საკითხი უფრო ფართო მასშტაბით განიხილა და წყაროთა დიდ რაოდენობას დაეყრდნო, მაშინ, როდესაც ნ. ურბნელი მხოლოდ „ძეგლისდებას“ ეყრდნობოდა.

2 ა. კიკვიძე, ქართული სახელმწიფო დარბაზი და მისი ადგილი „ვეფხისტყაოსანში“, კრებ. XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1968, გვ. 211—237.

3 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკვ. II, გვ. 237.

4 იქვე.

5 ა. კიკვიძე, ქართული სახელმწიფო დარბაზი..., გვ. 212.

ივ. ჭავჭავაძის ტერმინ „დარბაზს“ უკავშირებს სპარსულ „დარვაზემ“-ს, რაც სახლის კარს ან ალაყაფის კარს ნიშნავს⁶. „რაკი სპარსულში ეს სიტყვა კარსა ნიშნავდა, საფიქრებელია, რომ მას ქართულშიაც თავდაპირველად ასეთივე მნიშვნელობა ექნებოდა და ჯერ ეს ტერმინი „სამეფოს კარის“ მაგიერი და „სამეფო დარბაზის“ სახით გავრცელებული უნდა ყოფილიყო. რაკი „სამეფო კარი“, ან „უმაღლესი კარი“ მეფის სასახლის აღსანიშნავადაც იხმარებოდა. ამიტომ „სამეფო დარბაზსაც“ ასევე მეფის სასახლის მნიშვნელობა მიენიჭებოდა⁷. ტერმინის ქართულში შემოსვლის გზად ივ. ჭავჭავაძის თბილისის საამირო მიაჩნდა⁸. მის მოსაზრება არ გაიზიარა ა. კიკვიძემ, რომელიც ფიქრობს, რომ ქართულ სამეფო „დარბაზს“ წარმოშობის მხრივ საამირო „დარბაზთან“ არ უნდა ჰქონდეს კავშირი⁹. მისი აზრით, „რაკი „დარბაზი“ სახლის ან სასახლის მნიშვნელობითაც იხმარებოდა. საფიქრებელია, ეს ტერმინი ადრევე იხმარებოდა ხალხში სახლის სინონიმად და აქედან შეიჭრა პოლიტიკურ წრეებში¹⁰. 7

ივ. ჭავჭავაძის არა აქვს აღნიშნული, რა დროისათვის ვარაუდობს იგი მეფის, ამირისა თუ მბრძანებლის სასახლის აღმნიშვნელი ტერმინის, „დარბაზის“ გადაქცევას გარკვეული პოლიტიკური სათათბირო დაწესებულებების აღმნიშვნელ სახელად. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ იგი ტერმინ „დარბაზში“ ავგვარ მნიშვნელობას სდებს ბაგრატ IV-ის დროიდან¹¹. უფრო გარკვეულად აქვს ეს აღნიშნული ა. კიკვიძეს, რომელიც ფიქრობს, რომ „დარბაზი“ — ხალხში ხმარებული ტერმინი, თანდათან იქცა გარკვეული პოლიტიკური დაწესებულების აღმნიშვნელად. ეს უნდა მომხდარიყო დაახლოებით X ს-ის ბოლოს და XI ს-ის დასაწყისში¹². 7

ორივე მკვლევარი თვლის, რომ მას შემდეგაც, რაც ტერმინმა „დარბაზმა“ პოლიტიკური დაწესებულებების მნიშვნელობა მიიღო, იგი ხანდახან აღნიშნავდა სასახლის იმ ოთახსაც, სადაც სხდომა იმართებოდა¹³. ა. კიკვიძე დარბაზს მეფის სასახლის მნიშვნელობითაც ადასტურებს¹⁴.

ივ. ჭავჭავაძის მიხედვით „დარბაზის“ შემადგენლობა და დასკვნა, რომ „სახელმწიფო დარბაზში XI ს. შუა წლებში წევრებად ყოფილან: უმაღლესი საზღვდულოებისა, დარბაზის კარსა მყოფთა და საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფალთა უფროსი წარმომადგენელნი და „მეცნიერნი საბჭოთა საქმეთანი“, ანუ იურისტი აზნაურნი“¹⁵ მკვლევარი ამ დასკვნამდე მივიდა ბაგრატ IV-ის ოპიზისადმი ბოძებული ცნობილი სიგელის ანალიზის საფუძველზე. მისივე განოკვლევით, „დარბაზის წევრები უნდა ყოფილიყვნენ ვაზირები და ზოგი სხვა ხელისუფალი¹⁶. 7

6 ივ. ჭავჭავაძის შვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 237.

7 იქვე.

8 იქვე, გვ. 238.

9 ა. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 213.

10 იქვე.

11 ივ. ჭავჭავაძის შვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 238.

12 ა. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 213.

13 ივ. ჭავჭავაძის შვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 237.

14 ა. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 212—213.

15 ივ. ჭავჭავაძის შვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 239.

16 იქვე, გვ. 239—240.

ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით, „ღარბაზის“ სხდომას თავმჯდომარეობდა მეფე. „ღარბაზობის“ მონაწილენი ორ მთავარ ჯგუფად განიყოფებოდნენ. ერთ ჯგუფს ჯდომის უფლება ჰქონდა, ხოლო მეორეს კი არა, ისინი უნდა მდგარიყვნენ¹⁸. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ცნობაზე დაყრდნობით ივ. ჯავახიშვილი არკვევს „ღარბაზობის“ წესებსა და დანიშნულებას. ამ ძეგლში მოხსენიებული „დიდის წესით ღარბაზობა“ მას მიაჩნია ღარბაზის სახეიშო სხდომად, რომელზეც „ღარბაზის ნამდვილ წევრთა“ გარდა „ღარბაზის ყმანიც“ ესწრებოდნენ¹⁹. „უმცროსითა წესითა“ ღარბაზობა კი მეცნიერს „სახელმწიფო ღარბაზის საქმიან სხდომად“ მიაჩნია²⁰. „ღარბაზის“ წევრთა საერთო სახელად მიჩნეულია „ღარბაზის ერი“, „ღარბაზის ერნი“, რომლისაგანაც შემდეგ სიტყვა „ღარბაისელი“ წარმოიშვა²¹.

ასეთია მოკლედ ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებანი „სახელმწიფო ღარბაზის“ შესახებ, რომლებიც ფართოდაა გაზიარებული ჩვენს ისტორიოგრაფიაში.

გავეცნოთ იმ ქართულ წყაროებს, რომლებშიც ტერმინები „ღარბაზი“ და „ღარბაზობა“ მოიხსენიება.

სუმბატ დავითის ძის ქრონიკაში აღნიშნულია: „და ამან ბაგრატ კურაპალატმან მოიყვანა კლარჯნი კელმწიფენი სუმბატ და გურგენ, ძენი ბაგრატ არტანუჯელისანი, თჳსნი მამის დისწულისანი, და რ ბ ა ზ ო ბ ა დ (ხაზი ყველგან ჩვენია. — ი. ა.) მის წინაშე ციხესა შინა ფანასკერტისასა...“²² „ღარბაზობა“ აქ სხვას არაფერს ნიშნავს, თუ არა აუდიენციას, დაპატიჟებას. სუმბატის ციტირებული ცნობა ასევე ესმის ივ. ჯავახიშვილს²³.

ბაგრატ IV-ის ცნობილ სიგელში ოპიზართა და მიჯნაძორელთა სამამულე დავის გამო, სწერია: „...შეეკრიბენ კარსა ღარბაზისა ჩუენისასა მღვდელთ-მოძლუარნი, ერისთავთ-ერისთავნი, ერისთავნი და ყოველთა კევთა ზემოთა და ქუემოთა აზნაურნი, მეცნიერნი საბჭოთა საქმეთანი“²⁴. ივ. ჯავახიშვილი ამ ცნობის მიხედვით არკვევს „სახელმწიფო ღარბაზის“ შემადგენლობას. ციტირებულ ცნობაში „ღარბაზის კარი“ სხვა არაფერს ნიშნავს, გარდა „სასახლის კარისა“. ბაგრატ IV-ს არ შეუკრებია „სახელმწიფო ღარბაზი“. მან თავისი სასახლის, თავისი ღარბაზის კარზე შეკრიბა დიდებულთა ის ნაწილი, რომელთანაც მოთათბირება სურდა ოპიზართა და მიჯნაძორელთა დავის შესახებ. ივ. ჯავახიშვილი ბაგრატ IV-ის „ღარბაზის კარში“ გარკვეულ სათათბირო დაწესებულებას ხედავს და მიაჩნია, რომ ბაგრატის მიერ შეკრებილი პირები „სახელმწიფო ღარბაზის წევრები“ არიან. ასეთი რამ კი არ ჩანს. მეფის ღარბაზი მეფის სასახლეა და მისი „წევრები“ ცხადია, არ შეიძლება იყვნენ „მღვდელ-მოძლუარნი, ერისთავთ-ერისთავნი...“ და სხვ. თვით ღარბაზის კარზე შეკრებილთა ჩამოთვლაც მიგვითითებს, რომ ეს არაა „სახელმწიფო ღარბაზი“ და მისი წევრები. თუ ეს ასე იყო, რაღა საჭირო იყო მათი საგანგებო ჩამოთვლა.

¹⁸ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 240.

¹⁹ იქვე, გვ. 241—242.

²⁰ იქვე

²¹ იქვე, გვ. 270.

²² სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ს. ყ ა უ ზ ჩ ი შ ე ი ლ ის გამოც., თბ., 1955, გვ. 382 (ქვემოთ ყველგან მითითებულია ეს გამოცემა).

²³ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 243.

²⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. II, თბ., 1965, გვ. 8.

მეფეს შეეძლო დაეწერა „შეცვრიბენ ჩემი დარბაზიო“. საქმე ისაა, რომ ბაგრატ IV-ის სიგელის „დარბაზში“ მეფის სასახლე იგულისხმება. სამეფო სასახლე, სამეფო დარბაზი თავისთავად პოლიტიკური დაწესებულებაა, ქვეყნის მართვის ცენტრია. აქაა თავმოყრილი მმართველობის ცენტრალური აპარატი. სხვა რაიმე „დარბაზის“ არსებობა, რომელსაც „სახელმწიფო დარბაზი“ ერქმეოდა და წევრებიც ეყოლებოდა, ბაგრატ IV-ის სიგელიდან ვერ დგინდება.

ახლა გადავხედოთ „მატიანე ქართლისაჲს ცნობებს: „წარემართა (ბაგრატ IV. — ი. ა.) ტფილისად და მოეგებნეს ქალაქის ბერნი, დარბაზის ყმანი ცხენოსანნი დიდმისა ველსა, ... და მოართუნეს კლიტენი ქალაქისანი, და შეიყვანეს საამიროსა დარბაზსა. დაჟდა მეფე ბაგრატ საურავად“²⁵.

„მატიანე ქართლისაჲს“ ამ ცნობაში ნახსენებია „საამირო დარბაზი“ და „დარბაზის ყმანი“. „საამირო დარბაზში“ თბილისის ამირას რეზიდენცია, მისი სასახლე იგულისხმება. ასე ესმის ეს ივ. ჯავახიშვილს²⁶. საამირო „დარბაზი“ ა. კიკვიძის აზრით ამირას დაწესებულებაა: „დარბაზი ამირას დაწესებულებაც ყოფილა“²⁷. მისივე აზრით, „დარბაზის ყმებში“ მემკვიდრე გულისხმობს დარბაზის მოხელეებს²⁸. აშკარაა და ამას ივ. ჯავახიშვილიც აღნიშნავს, რომ საამირო დარბაზი, სადაც ბაგრატ IV შეიყვანეს, ამირას სასახლეა. აქვე ჯდება ბაგრატი „საურავად“. „დარბაზის ყმანი“ ვისი მოხელეები არიან? ა. კიკვიძე მათ „დარბაზის“ მოხელეებს უწოდებს, ხოლო თვით „დარბაზი“ ამირას დაწესებულებად ესახება. გამოდის, რომ სათათბირო დაწესებულებას, „დარბაზს“ მოხელეები ჰყოლია, რაც სრულიად გამორიცხულია. „დარბაზის ყმებს“, ივ. ჯავახიშვილის ტერმინოლოგიის მიხედვით, „დარბაზის წევრად“ განმარტავს ს. ყაუხჩიშვილი²⁹. ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, „დარბაზის ყმანი“ — მნიშვნელობა მთლად გარკვეული ვერაა. იგი განასხვავებს „დარბაზის ერს“ და „დარბაზის ყმებს“. „დარბაზის ერნი“, ივ. ჯავახიშვილს „სახელმწიფო დარბაზის“ ნამდვილ წევრებად მიაჩნია, ხოლო „დარბაზის ყმები“ კი არ უნდა ყოფილიყვნენ ამ პატივში³⁰. „დარბაზის ყმები“, როგორც ჩანს, კარისკაცები არიან, მაგრამ არა რაიმე სათათბირო დაწესებულებისა. არამედ ამირას კარის, ამირას სასახლისა. „მატიანე ქართლისაჲს“ ცნობაში მოხსენიებული „დარბაზი“ ამირას რეზიდენციაა, ხოლო ამირას „დარბაზის ყმანი“, ამირას კარისკაცები არიან. ასე, რომ სრულიად ზედმეტია ისინი რომელიმე დაწესებულების „წევრებად“ მივიჩნიოთ. „დარბაზის ყმების“ საკითხს ქვემოთაჲ შევეხებით.

„მატიანე ქართლისა“ ორჯერ იხსენიებს ტერმინს „დარბაზობა“. ორსავე შემთხვევაში იგი აღუდიენციას აღნიშნავს. „და ისინი ველსა მოვიდეს კახთა მეფე გაგიკ და ერისთავთ-ერისთავი გოდერძი, და ყოველნი დიდებულნი კახეთისანი დარბაზობად ბაგრატ მეფის წინაშე...“³¹ მოვიტანოთ მეორე ცნობაც: „ამისა შემდგომად აღისურვილა დიდმან ოვსთა მეფემან დორდოლელმან დისიძისა მათისა ბაგრატიისა სევასტოქისათჳს და ითხოვა დარბაზობა ბაგ-

25 მატიანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 299.

26 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 237.

27 ა. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 212.

28 იქვე.

29 იხ. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 437, ლექსიკონი.

30 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 241—242.

31 მატიანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 300.

რატისაგან³². ორსავე მოტანილ შემთხვევაში აუდიენცია იგულისხმება³³ და ტერმინ „დარბაზობას“ არავითარი კავშირი სათათბირო დაწესებულებების მნიშვნელობით გაგებულ „დარბაზთან“ არა აქვს.

„მატიანე ქართლისა“ არავითარ საბუთს არ იძლევა საიმისოდ, რომ ტერმინ „დარბაზში“ რაიმე სათათბირო დაწესებულება ვიგულისხმოთ. „დარბაზი“ თვით სასახლეა, მეფის თუ ამირაშ რეზიდენცია.

ტერმინი „დარბაზი“ იხსენიება დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებაშიც. „და კუალად მონასტერნი და საეპისკოპოსონი და ყოველნი ეკლესიანი წესსა და რიგსა ლოცვისასა და ყოველსა საეკლესიოსა განგებისასა დარბაზის კარით მიიღებდიან, ვითარცა კანონსა უტდომელსა...“³⁴ ისტორიკოსის ცნობა ნათელია: მონასტრები და საეპისკოპოსოები ინსტრუქციებს „დარბაზის კარიდან“, მეფის სასახლის კარიდან „მიიღებდიან“. უეჭველია, რომ აქაც რაიმე სათათბირო ორგანო კი არა, მეფის დარბაზის კარი, მისი სასახლის კარი იგულისხმება. დავითის ისტორიკოსის ეს ცნობა ასევე აქვს გაგებული ივ. ჯავახიშვილს³⁵. „დარბაზი“ მოიხსენიება დავით აღმაშენებლის ანდერძში შიომღვიმისადმი. „თვნიერ ერთი მიიცვალოს, ვითა თუთ წესი არს მის წმინდისა შიომს საფლავსა ზედა წილგდებად, ამით სხუად განაჩინონ და ჩუენსა დარბაზსა (ხაზი ჩვენია. — ი. ა.) მოიყვანონ, და ჩუენ არგანნი მოვახსენოთ და შეგვედროთ მონასტერი“³⁶. აქაც „ჩუენი დარბაზი“ სამეფო სასახლეს ნიშნავს. შიომღვიმის ახლადარჩეული წინამძღვარი მეფის სასახლეში უნდა მოიყვანონ, სადაც მას მეფე არგანს უბოძებს და მონასტერს ოფიციალურად ჩააბარებს.

საინტერესო ცნობაა დაცული გიორგი III-ის სიგელში შიომღვიმისადმი. „მეჯორენი ნუცა სადა მათსა შიგა დადგებიან. ნუცა სადა შეესიძებიან. ნუცა მერემაენი, ნუცა მეჯორენი, ნუცა მანდატურნი, ნუცა მესაწოლენი და ნურაი დარბაზისერი (ხაზი ჩვენია, — ი. ა.), ნუ — რომელი. ყოვლითურთ უწყენრად იყოს იგი წმიდაი უდაბნო“³⁷. მეფის ბრძანებით. მეფის მეჯორეები, მერემეები, მანდატურები და მესაწოლენი არ უნდა დადგნენ წმინდა უდაბნოს მამულებში, არ უნდა შეაწუხონ ბერები. საინტერესო ისაა, რომ მეჯორეები, მერემეები, მანდატურები და მესაწოლენი დარბაზისერი არიან. ციტირებული ცნობიდან სწორედ ეს გამომდინარეობს. ჩამოთვლილი მოხელეები მეფის სასახლის კარის მოხელეები არიან და კონტექსტით „დარბაზისერებიც“ სწორედ ასეთები ჩანან. „დარბაზისერშიც“ სასახლის, დარბაზის ხალხი იგულისხმება (სხვა საკითხია, რომ ყველა „დარბაზისერი“ მოხელე არ იყო. როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით.)

ამგვარად, თამარის მეფობამდელი წყაროების ანალიზით მკვლევრები მიდიან იმ დასკვნამდე, რომ „დარბაზი“ ფეოდალთა დაწესებულებაა, გარკვეული სათათბიროა. ამასთან, არც ივ. ჯავახიშვილი და არც ა. კიკვიძე არ უარყოფენ რომ „დარბაზი“ სასახლესაც ნიშნავს. ჩვენი აზრით კი დარბა-

32 მატიანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, გვ. 313.

33 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 243.

34 ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 352.

35 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 237.

36 ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 17.

37 იქვე. გვ. 23.

ზი“ ყოველთვის სასახლეს, ხოლო „დარბაზის კარი“ სასახლის კარს ნიშნავდა. ამაზე მიგვითითებს ა. კიკვიძის მიერ დამოწმებული „ნადარბაზევი“ (ნიკორწმინდის სიგელი)³⁸. „ნადარბაზევი“ გვხვდება „მატიანე ქართლისაში“³⁹ და ტოპონიმიკაში⁴⁰. ყველა ამ შემთხვევაში „ნადარბაზევი“ „ნასახლარს“, „ნასასახლარს“ ნიშნავს. „ნადარბაზევი“ მოგვიანო ხანებშიც არაერთგზის გვხვდება დოკუმენტურ თუ სხვა სახის წყაროებში. ცხადია, ტოპონიმიკაში შემორჩენილი „ნადარბაზევი“ მხოლოდ „ნასახლარს“, „ნასასახლარს“ შეიძლება აღნიშნავდეს.

ამდენად, XI—XII სს. წყაროებში „დარბაზი“ არც ერთ შემთხვევაში არ ნიშნავს ფეოდალთა სათათბიროს. „დარბაზი“ ყველგან სამეფო, საამირო თუ მემამულე აზნაურის (ა. კიკვიძე) სასახლეა.

მკვლევრები თამარის მეფობის დასაწყისისათვის „სახელმწიფო დარბაზის“ განსაკუთრებულ ავტეიობას, მისი უფლებების გაზრდას ხედავენ. „სახელმწიფო დარბაზი“ იხსენიება თამარის ეპოქისადმი მიძღვნილ თითქმის ყველა ნაშრომში, მათ შორის საქართველოს ისტორიის დამხმარე სახელმძღვანელოშიც⁴¹. „მეფესთან არსებობდა ფეოდალების სათათბირო ორგანო, რომელსაც დარბაზი ეწოდებოდა“⁴². ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა: „თამარს მოახსენეს, ჯარი მოიწვიეო, მან დარბაზს ჰკითხა სპარსეთის ლაშქრობა. მასსაჟღერებდა ეს დარბაზი“⁴³. მკვლევარი მ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს: „დავით აღმაშენებლის დროიდან, როდესაც მეფის ხელისუფლება სულ ძლიერდება, დარბაზის მნიშვნელობა ფორმალურ ხასიათს ატარებს, მაგრამ დიდგვარიან აზნაურთა გამუდმებული ცდები... თანდათანობით იწვევენ დარბაზის, როგორც დიდგვარიანთა ნების გამოხატველი ორგანიზაციის მნიშვნელობის გაზრდას“⁴⁴. შემდეგ ავტორი განაგრძობს: „...ყოთლუ-არსლანის დასის განოსვლის შემდეგ მეფეს ჩამოსცილდა სახელმწიფო საკითხების ერთპიროვნული გადაწყვეტის უფლება და დარბაზი ხდება ყოველგვარი სახელმწიფოებრივი საქმის გადაწყვეტის მონაწილე და ორგანიზატორი. დარბაზი იღებს მეფის თანამდგომელის და ერთი ნების გამოხატულებას“⁴⁵ (sic).

უნდა აღინიშნოს, რომ ზემოცხიტირებული მოსაზრებანი გადასინჯავს საჭიროებენ. არსაიდან არ ჩანს, რომ დავით აღმაშენებლის დროს „დარბაზის“ მნიშვნელობა ფორმალურ ხასიათს ატარებს. რაკი დავითის დროს დარბაზი იშვიათად მოიხსენიება და ისიც აშკარად სასახლის მნიშვნელობით, ითვლება რომ ამ ძლიერი მეფის დროს დიდგვარიანთა „ორგანიზაციის“, „დარბაზის“ როლი დამცრობილია.

³⁸ ა. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 213, შტრ. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 33.

³⁹ მატიანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 313.

⁴⁰ ნ. ბერძენიშვილი, ძველი თბილისის ტოპონიმიკიდან (აგარანი), მიმოხილველი, ტ. II, თბ., 1951, გვ. 59—60.

⁴¹ ავტორთა კოლექტივი, საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1958, გვ. 195, 199.

⁴² იქვე, გვ. 207.

⁴³ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VII, თბ., 1974, გვ. 109.

⁴⁴ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველო XI—XII საუკუნეებში, თბ., 1970, გვ. 130.

⁴⁵ იქვე.

მიემართოთ თვით თამარის ხანის წყაროებს.

„ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტში აღნიშნულია: „ოდესმე შარვაშეს ლომისა ბოკუერი გამოეგზავნა, მათ გაეზარდეს. და ესდენ დიდი საზარელი შეიქმნა, რომელ არცა ველური, არცა შინაური გაზრდილი არცა — ვის უნახავს მისი არაჲ. რაჲმსცა დარბაზს მოიყვანიან“...⁴⁶ სრულიად ზედმეტია აქ იმის მტკიცება, რომ „დარბაზი“ ციტირებულ ცნობაში სასახლეს ნიშნავს. სრულიად წარმოუდგენელია, რომ ლომის ბოკვერი „სახელმწიფო დარბაზის“ სხდომაზე მიჰყავდათ. ამას სხვათა შორის კარგად შენიშნავს ა. კიკვიძე⁴⁷.

„ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი საგანგებოდ უსვამს ხაზს თამარის ღვთისმოყვარობას. მეფის სასახლეში, როგორც ჩანს, ფიზიკურად აღევნებდნენ თვალს, რომ საეკლესიო მსახურებას არავინ დაკლებოდა: „დარბაზის კარს (ხაზი ჩვენია. — ი. ა.) მყოფი წირვად ვერვინ დააკლდებოდა: მწუხრი, დილეულ, სამხრი, ვითარცა თქმულ არს“⁴⁸. „დარბაზის კარი“ აქაც სამეფო სასახლის კარს ნიშნავს. დარბაზის კარს „მყოფნი“ კი მუდმივად მეფის კარზე მცხოვრები კარისკაცებია, რომელთაც მტკიცედ აღევნებენ თვალყურს და რომელნიც კარის ეკლესიაში წირვას ვერ დააკლდებიან.

თამარის ისტორიკოსის შემდეგ ცნობაში საუბარია ქართველთა და სომეხთა სარწმუნოებრივ დავაზე და ზაქარია მხარგრძელის „შერცხვენაზე“ კათალიკოს იოანეს მიერ. „და დარბაზს მას ერებელი (ხაზი ჩვენია. — ი. ა.) ზაქარია ამირსპასალარი მცირედ რასმე სიტყუას ჰყოფდა ურწმუნოსა, რამეთუ სიტყუითა ჰგმობდა სარწმუნოებასა ჩუენსა“⁴⁹. „დარბაზს მას ერებელი“ ნიშნავს „დარბაზს პურის მჭამელს, დარბაზს მოვანშემს“. ე. ი. დარბაზს ვახშმობისას ზაქარია ამირსპასალარს აუგად მოუხსენებია მართლმადიდებლობა. ცხადია, რომ „დარბაზი“ აქაც „სასახლის“ მნიშვნელობითაა ნახმარი. წარმოდგენილ კონტექსტში „დარბაზის“ სხვაგვარი გაგება ძნელი წარმოსადგენია.

მოტანილი მაგალითების გარდა „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტში ტერმინი „დარბაზი“ არ იხსენიება. სამაგიეროდ გვაქვს „დარბაზის ყმა“, „დარბაზობა“ და „დარბაზიანი“. განვიხილოთ ეს მაგალითებიც.

თამარმა გამეფების პირველსავე წელს ამირსპასალარად დანიშნა სარგის მხარგრძელი. ამავე დროს „...წყალობა ყო ძისაცა მისისა ზაქარიას დალოცვითა და ითაყუანა დარბაზის ყმად (ხაზი ჩვენია. — ი. ა.) უმცროსი შვილი მისი ივანე“⁵⁰. გამორიცხულია, რომ „დარბაზში“ აქ დიდგვარიანთა პოლიტიკური ორგანო, სათათბირო თუ მსგავსი რამ იგულისხმებოდეს. როგორც ზევით გვქონდა აღნიშნული საამირო დარბაზთან დაკავშირებით, „დარბაზის ყმა“ სასახლის კარისკაცს უნდა ნიშნავდეს და არა ფეოდალთა სათათბირო პოლიტიკურ ორგანოს, „სახელმწიფოს დარბაზის“ მოხელეს. თამარმა „ითაყუანა“ ივანე „დარბაზის ყმად“. შ. მესხია აღნიშნავს, რომ „თაყვანება... პირველი საფეხური იყო სამეფო კარზე გამოჩენისა და მიღებისა. ხოლო შემდ-

⁴⁶ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, ტ. II, ს. ყ ა უ ხ ი - შ ე ი ლ ი ს გამოც., თბ., 1959, გვ. 61—62.

⁴⁷ ა. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 212—213.

⁴⁸ ისტორიანი და აზმანი..., გვ. 81.

⁴⁹ იქვე, გვ. 82.

⁵⁰ იქვე, გვ. 33.

გომი საფეხური „დალოცვა“ ყოფილა. მესამე საფეხურს კიდეც „შეწყალება“ წარმოადგენდა...⁵¹

„დარბაზის ყმა“ იგივე უნდა იყოს დაახლოებით. რაც პაეი, მეფის წვრილი კარისკაცი⁵². ამგვარი „დარბაზის ყმები“ ნელ-ნელა წინაურდებოდნენ (თავის გამოჩენისა და ერთგულების კვალობაზე) და დიდ სახელოებსაც ეპატრონებოდნენ. მაგალითად საკმარისია იგივე ივანე სარგისის ძე.

ტერმინი „დარბაზიანი“ იხსენიება არდაველის სულტნის მიერ ანისის აოხრების აღწერაში და სრულიად აშკარად „ოთახს“ ნიშნავს. „რომელიმე ივლტოდა დარბაზიანთა და მუნ გამაგრდა, რომელიმე ივლტოდა ქუაბიანთა...“⁵³.

ახლა რაც შეეხება „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტში მოხსენიებულ „დარბაზობას“. „...შემდგომად ამისა რეცა დარბაზობისა სახედ მოვიდა შარვანშა აღსართან...“⁵⁴ ან კიდეც: „...წყნარად და მიმყოფრებითრე უდარბაზა...“⁵⁵ პირველ შემთხვევაში იგულისხმება აუდიენცია, ვიზიტი, ხოლო მეორეში კი „ისტუმრა“, „უმაჰსინძლა“. კიდეც გვაქვს ტერმინ „დარბაზობის“ ორი მაგალითი „და შეიყარნეს ზარითა მით გონების ზარგანცილითა და შეიქმნა დარბაზობა. და დასხდეს ტახტსა ზედა ოქრო-ჭედილსა თუთ თამარ, დაჰით და ძე მათი გიორგი...“⁵⁶ აქ დარბაზობაში სამეფო კარის საზეიმო შეკრება იგულისხმება. ასევე „ისტორიათა და აზმათა“ სხვა ადგილზეც: „შეიქმნა დარბაზობა და დასხნეს ამირამირმან და შარვანშა თუთეული თუსსა ადგილსა. ეგრეთვე ვაზირნი: მანდატურთ-უხუცესი და ამირსპასალარი და შემდგომნი წესისაებრ, რომელიცა აქუნდა წესი ჭდომისა და დგომისა, დასუეს“⁵⁷. ეს „დარბაზობა“ შამქორის ომში გამარჯვების შემდეგ მოხდა. „დარბაზობაში“ აქ უეჭველად საზეიმო წვეულება იგულისხმება: „მაშინდელი ზარი და ზეიმი ვისმანმცა ენამან გამოთქუა, ანუშცა ვისი გონება მისწუთა მეფობისა და სულტნობისა ერთად მჭნელობასა... შეიქმნა პურობა და ნადიმობა შესატყუსი ჟამთა და მის დღისა“⁵⁸.

აი. ესაა მთელი მასალა, რასაც „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ გვაძლევს ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე. თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობებით „სახელმწიფო დარბაზის“ არსებობა ვერ დასტურდება. თამარის მეორე ისტორიკოსი ერთხელ ხმარობს ტერმინ „დარბაზს“. დავით სოსლანმა განძა აიღო, „შეიყვანეს დავით დარბაზსა შინა, ტახტსა სასულტნოსა ზედა დასუეს“⁵⁹. ცხადია, ეს „დარბაზი“ სულტნის რეზიდენციაა. ისტორიკოსი ერთ-

51 შ. მესხია, თამარ მეფე (ხელნაწერი), გვ. 567.

52 ასევეა გაგებული ტერმინი „დარბაზის ყმა“ ქ. ჩხატარაიშვილის ხელნაწერ ნაშრომში „სამხედრო საქმე XIII—XIV საუკუნეთა საქართველოში“, გვ. 35. ამავე ნაშრომში ქართული რაინდული აღზრდის შემდგომ ასაკობრივ საფეხურზე მდგომის აღმნიშვნელად ჟამთააღმწერლის მიხედვით (იხ. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 313—314) მიჩნეულია „აბჯრის მტერი-თველი“.

53 ისტორიანი და აზმანი. გვ. 100.

54 იქვე, გვ. 44.

55 იქვე, გვ. 43.

56 იქვე, გვ. 65.

57 იქვე, გვ. 73.

58 იქვე.

ხელ იხსენიებს ტერმინ „დარბაისერს“. დავით სოსლანმა „მყის შესხნის დარბაისერნი თჳსნი და, ვითარ შავარდენთა, მოისაქმიან“⁶⁰. ტერმინ „დარბაისერში“ აქ უნდა იგულისხმებოდეს დარბაზის კარს მყოფი გარკვეული სამხედრო ძალა⁶¹.

ასე, რომ თამარის არც პირველი და არც მეორე ისტორიკოსი არ ადასტურებს ჩვენს ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულ შეხედულებას ფეოდალთა „ორგანიზაციის“, „სახელმწიფო დარბაზის“ შესახებ.

როგორც ვხედავთ, არც თამარამდელ და არც თამარის დროინდელ ნართიულ თუ დოკუმენტურ წყაროებში „სახელმწიფო დარბაზის“ არსებობა არ დასტურდება.

ა. კიკვიძე აღნიშნავს, რომ „დარბაზი იწვეოდა სხვადასხვა ადგილას, განსაკუთრებით მეფის რეზიდენციებში: თბილისში, ნაჭარმაგეში, ქუთაისში, გეგუთში, ცხუმში და სხვ.“⁶² ამის საბუთად მოტანილია შემდეგი ცნობა: „ნაჭარმაგევს გარდმოდგა მეფე თამარ და მის წინაშე იყვნეს ყოველნი ღიდებულნი და წარჩინებულნი და იურენა და განაგნა საქმენი სამეფოსა თჳსისანი“⁶³. ის ფაქტი, რომ თამარის წინაშე „ყოველნი ღიდებულნი და წარჩინებულნი“ იყვნენ, სულაც არ ნიშნავს „სახელმწიფო დარბაზის“ არსებობას. აბა სად უნდა ყოფილიყვნენ სამეფოს უპირველესი მოხელეები თუ არა მეფის წინაშე? სამეფო კარზე მყოფთა ერთობლიობას ეწოდება არა „დარბაზი“, არამედ „დარბაზის ერნი“. მეფეს თავისი ტაძრეული, თავისი დარბაზის ერი ახლდა. ნ. ბერძენიშვილის შენიშვნით: „დარბაისელი — დარბაზის ერი პირველად ესენი იყვნენ ის, ვისაც ტაძრეული ეწოდებოდა და სრულიად უმაღლეს ფეოდალურ საზოგადოებას არ აღნიშნავდა. რომ ტერმინი დარბაზის ერი — დარბაისელი იმ მნიშვნელობისა შექმნილიყო. როგორც მას XII და შემდეგ საუკუნეებში მიეცა... ამისათვის აუცილებელი იყო დარბაზის ერს (ტაძრეულებს) უდიდესი მნიშვნელობა მინიჭებოდათ, ტაძარი (დარბაზი) გამხდარიყო წყაროდ ყოველგვარი კეთილდღეობისა“⁶⁴. სავსებით სამართლიანია შენიშვნა, რომ დარბაზი ტაძრის სინონიმია, ამდენად, საფუძვლიანია დარბაზის ერის ტაძრეულებთან დაკავშირებაც. მაგრამ ვარაუდი XII საუკუნისათვის დარბაზის ერის უმაღლეს ფეოდალურ საზოგადოებად გადაქცევისა, არ უნდა იყოს მართებული. XII საუკუნისათვის „დარბაზის ერი“ დიფერენცირების გარეშე სასახლის მთელ შტატს გულისხმობს. ამ შტატში კი როგორც ზემოთ დავინახეთ, არ იგულისხმებიან მხოლოდ უმაღლესი მოხელე-ფეოდალები. ამასთან, არსაიდან არ ჩანს, რომ სამეფოს ყველა ფეოდალი-წარჩინებული „დარბაზის ერი“ იყოს. საერთოდ კი, ნ. ბერძენიშვილი, როგორც ზემოთაც დავინახეთ, აიგივებს „დარბაზსა“ და „დარბაზის ერს“. მათ შორის ისეთივე განსხვავებაა, როგორც „ტაძარსა“ და „ტაძრეულს“ შორის.

გავეცნოთ კიდევ ზოგიერთ წყაროს. ლაშა-გიორგის დროინდელი მემართიანე აღნიშნავს, რომ მოღალატე გუზან ტაოსკარელი შეიპყრეს და თამარს „დარბაზს მოგუარეს“⁶⁵. ცხადია, აქაც სასახლეა ნაგულისხმები.

⁶⁰ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 130.

⁶¹ შდრ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VII, გვ. 69.

⁶² ა. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 214.

⁶³ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, გვ. 144.

⁶⁴ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VII, გვ. 110—111.

⁶⁵ ლაშა-გიორგის დროინდელი მემართიანე, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 368.

რკონის სიგელში აღნიშნულია: „და თუ ვეზირთა და დარბაზის კარსა მოურავთა ჰნახონ...“⁶⁶ „დარბაზის კარს მოურავნი“ სასახლის კარის მოხელეები არიან.

საეკლესიო კრების დადგენილებაში ულუ დავითის მიმართ სწერია: „აჲ თუ ვის დევჳრულავთ, გამოაჳენებს თჳუენსა დარბაზსა და თჳუენთა ვაზირთა მოჰმართებს, ბრძანებასა და კაცს უბოძებთ...“⁶⁷ აშკარაა, რომ აქაც მეფის დარბაზი. მეფის სასახლეა.

„წესი და განგება მეფეთ კურთხევისა“ ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე აღნიშნავს: „პირველად დედოფალმან თაყვანი-სცეს, მერმე-ლა კათალიკოზმან... და შემდგომად კელოსანთა და უკელოთა დარბაზის ერთა სრულიადთა“⁶⁸.

ივ. ჭავჭავიშვილის განსაკუთრებული ყურადღება მიიქცია დოკუმენტში ნახსენებმა ტერმინმა „უკელონი“. იგი სავესებით მართებულად მიიჩნევდა, რომ „უკელონი“, ცხადია, მოხელეები არ იყვნენ⁶⁹. ეს კი ეწინააღმდეგება მისსავე მოსაზრებას „დარბაზის ერთა“ „დარბაზის წევრობის შესახებ“⁷⁰. დაისვა ლოგიკური კითხვა: რატომ უნდა ჰყოლოდა „სახელმწიფო დარბაზს“ „უკელო“ წევრები? ამ საკითხის ახსნა თვით ივ. ჭავჭავიშვილმა სცადა და ეს „უკელონი“ წოდებათა წარმომადგენლებად მიიჩნია: „როგორც თვით მათი სახელწოდებაც გვიჩვენებს, ისინი ცხადია მოხელენი არა ყოფილან. მაშ ვინ? ალბათ წოდებათა წარმომადგენენი. ეყოლებოდა თუ არა „დარბაზ“-ში ყველა წოდებას თავ-თავისი წარმომადგენელი, — ამ საკითხის გადასაწყვეტად ჭერარავითარი ცნობები არ მოიპოვება. მაგრამ ვგონებ, რომ აქ მხოლოდ მაღალ წოდებათა წარმომადგენენი უნდა ყოფილიყვნენ, ე. ი. „დიდ-გვართ თავადნი“. აზნაურთა, დიდგვართან და მოქალაქეთაგან „მკვდრნი“, ანუ უკეთ რომ ეთქვათ. „მკვიდრთა“ წარმომადგენენი“⁷¹.

როგორც ვხედავთ, წარმოდგენილი ვარაუდის მიხედვით, „სახელმწიფო დარბაზის“ ფუნქცია სცილდება ფეოდალური სათათბიროს ფუნქციას და უფრო გვაგონებს ფეოდალური ხანის ინგლისის პარლამენტსა და საფრანგეთის გენერალურ შტატებს. საქართველო არც ამ დროისათვის და არც შემდეგ როდისმე არ ყოფილა წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქია და „სახელმწიფო დარბაზში“, კიდევ რომ არსებულიყო ასეთი ორგანო, წოდებათა წარმომადგენლებს ვერ ვიგულისხმებდით.

„უკელოთა“ როლისა და ადგილის შესახებ თავისი მოსაზრება წამოაყენა ივ. სურგულაძე. მისი ვარაუდით „უკელონი“ „...შეიძლება ყოფილიყვნენ მსხვილი ფეოდალები. ის გარემოება, რომ ფეოდალს მამულები ჰქონდა, იმასაც ნიშნავდა, რომ იგი პოლიტიკური ხელისუფლების მონაწილე იყო“⁷². ივ. სურგულაძე სავესებით მართალია, როცა აღნიშნავს, რომ ფეოდალი, როგორც მამულის მფლობელი, პოლიტიკური ხელისუფლების მონაწილეცაა. ეს ფეოდალური ფორმაციის ერთ-ერთი არსებითი ნიშანია, მაგრამ რა კავშირი აქვს

⁶⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 61.

⁶⁷ იქვე, III, გვ. 163.

⁶⁸ იქვე, II გვ. 53.

⁶⁹ ივ. ჭავჭავიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 241.

⁷⁰ იქვე, გვ. 240.

⁷¹ იქვე, გვ. 241.

⁷² ივ. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, თბ., 1970, გვ. 21.

ამას დარბაზთან? განა მხოლოდ იმიტომ, რომ ესა თუ ის ფეოდალი მამულის პატრონი იყო და თავის მამულში მეფესთან ერთად იყოფდა პოლიტიკურ ძალაუფლებას, შეიძლება იგი „დარბაზის წევრად“ მივიჩნიოთ? გამოდის, რომ ყველა, ასე თუ ისე ძლიერი ფეოდალი, თუნდაც ყოველგვარ „კელს“ მოკლებული, „სახელმწიფო დარბაზის“ წევრი ყოფილა. ეს კი ეწინააღმდეგება თვით ზემოდასახელებულ მკვლევართა მოსაზრებებს დარბაზის როლისა და ფუნქციების შესახებ. „დარბაზისერად“ არ შეიძლება ჩაითვალოს მხოლოდ მსხვილი ფეოდალები. როგორც ზემოთაც დავრწმუნდით, მეფის მერემე, მეჯორე, მანდატური და მესაწოლე ასევე „დარბაზისერი“ არიან. ძნელი წარმოსადგენია, რომ ისინი მსხვილი ფეოდალები ყოფილიყვნენ. ასე, რომ „დარბაზისერი“ არაა მხოლოდ უმაღლესი ფეოდალური არისტოკრატია. ამგვარად საფუძველი ეცლება „დარბაზისა“ და „დარბაზის ერის“, როგორც ფეოდალთა საკრებულოსა და პოლიტიკური ორგანიზაციის გაგებას.

მაშ ვინღა არიან ეს „უქელონი“ დარბაზის ერნი?! ჩვენი აზრით, წყაროში მოხსენიებული „უქელონი“ არ შეიძლება მივიჩნიოთ არც წოდებათა წარმომადგენლებად და არც თანამდებობის გარეშე დარჩენილ მსხვილ ფეოდალებად. ამ ტერმინით უნდა აღინიშნებოდეს სასახლის კარზე მყოფი გარკვეული სამხედრო ძალა, რომელთაც გვარი და მამული საშუალებას არ აძლევთ რაიმე „კელზე“ განაცხადონ პრეტენზია. ისინი სამეფო დომენის წვრილი აზნაურები და მსახურები უნდა იყვნენ, უფრო სწორედ, მათი ის ნაწილი, რომელიც მეფის კარზე იმყოფება. ამდენად, ისინიც „დარბაზის ერნი“ არიან. აქ ხელმეორედ უნდა გავიხსენოთ ზემოთ უკვე ციტირებული ერთი ცნობა, რომელიც თანარის მეორე ისტორიკოსს დაუცავს: „...თუთ დავით მეფე წაყიდის და არა სადათ შემოქცეული ცუდად უკეთუ უმცირესი რამე იყვის, მყის შესხნის დარბაისერნი თჳსნი და ვითარ შავარდენთა მოისაქმნიან.“⁷³ აქ „დარბაისერი“ სწორედ გარკვეულ სამხედრო ძალას უნდა აღნიშნავდეს, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ. ძნელი წარმოსადგენია, რომ დავით სოსლანს დიდი მოხელეები „შეესხა“ უმცირეს რამე ყოფაზე“. ასევე ძნელი წარმოსადგენია, რომ აქ სასახლის კარის თუნდაც წვრილი „კელოსანნი“ იგულისხმებოდეს. ამ „კელოსნებსაც“ თავისი საქმე ჰქონდათ და ზოგიერთისათვის ალბათ ლაშქრობაში წონაწილეობა სულაც არ იყო საეალღებულო. ესენი სწორედ „უქელონი დარბაისერნი“ უნდა იყვნენ. „მეფის კურთხევის განგებაში“ დაცული ცნობა ვერ გამოგვადგება „სახელმწიფო დარბაზის“ არსებობის საბუთად. „უქელო დარბაისერთა“ არსებობა საწინააღმდეგოზე მიგვითითებს და ამაგრებს ჩვენს მოსაზრებას.

რაც შეეხება „ვეფხისტყაოსანს“, იგი საყურადღებო ძეგლია ქართული სახელმწიფოებრივი წყობილების შესასწავლად, მაგრამ არ იძლევა რაიმე მასალას „სახელმწიფო დარბაზის“ არსებობაზე. პოემაში ხშირად გვხვდება „დარბაზი“. „დარბაზის ერი“, „დარბაზობა“. ყველა მაგალითის მოტანა შეუძლებელია. ამიტომ მოვიტანთ მხოლოდ ზოგიერთს⁷⁴.

ესე თქუა და სიხარულით თამაშობა აღიდა.

მოსანი და მოშითი უხმეს, პოეხ რაცა სადა.

ღია გასცა საბოძარი, ყველა დარბაზს შემოხადა.

მისი მსგავსი სიუხეთა ღმერთმან სხეამცა რა დაჰბადა (119)

⁷³ ცხორება მეფეთ-მეფისა თამარისი, გვ. 130.

⁷⁴ მაგალითები მოგვქვს 1957 წ. გამოცემიდან.

მტკიცება არ უნდა, რომ „დარბაზი“ აქ სამეფო სასახლეს ნიშნავს.

რა გათენდა, შეეკაზმა მისთა მჭვრეტთა სალამაზოდ,
ცხენსა შეჯდა, გაემართა, დარბაზს მიეა სადარბაზოდ (141)

აქ საუბარია ავთანდილის წასვლაზე სასახლეში, აუდიენციაზე. ეს, სხვა-თაშორის, პოემის სხვა ადგილებითაც მტკიცდება.

უსენ მითხრა: „არ მინახავს ძოღანიოგან მეფე ჩვენი.
მივაზირებ, წაუღ, ვნახავ, ეუდარბაზო, ეუძღვნა ძღვენი (1163)

„დარბაზი“ რომ სასახლეა, კარგად ჩანს შემდეგი ადგილებიდან:

გულ-მზიარულნი, შვებულნი მივლენ დარბაზსა სეფესა (684)

ან კიდევ:

მე მოვალ მეფე ინდოთა დარბაზსა თქვენსა სეფესა (1504)

სრულიად აშკარაა, რომ სეფე-დარბაზი სხვა არაფერია, თუ არა სამეფო რეზიდენცია. საინტერესოა ასევე 677, 1164, 1205 ტაპები და არაერთი სხვა.

„დარბაზის“ შესახებ ცნობების ამოკრება პოემიდან კიდევ შეიძლება. მაგრამ ვფიქრობთ, რომ მოტანილი მაგალითებიც საკმარისია. როგორც ვხედავთ, „ვეფხისტყაოსანში“ დარბაზი არ ნიშნავს ფეოდალთა რაიმე ორგანოს, სათათბიროს. ა. შანიძე პოემაში მოხსენიებულ „დარბაზს“ განმარტავს, როგორც სასახლეს⁷⁵. „დარბაზის“ სხვა მნიშვნელობას „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით, ა. შანიძე არ იცნობს. მისივე განმარტებით, „დარბაზის ერი“ არის „სასახლის ხალხი, დიდებულები, მეფესთან დაახლოებული პირები, ხასები“⁷⁶. ასევე, „დარბაზობა“ — „მიღება სასახლეში“⁷⁷, „ვეუდარბაზო“ — „ვეახლო სასახლეში“⁷⁸. „ვეფხისტყაოსნის“ დარბაზისა და დარბაზობის მსგავსი გაგებაა იუსტინე აბულაძის კომენტარებშიც⁷⁹.

სულხან-საბა ორბელიანს „დარბაზი“ განმარტებული აქვს, როგორც „სამეფო დიდი სახლი“⁸⁰.

საფიქრებელია, რომ ე. წ. „სახელმწიფო დარბაზი“, ფეოდალთა პოლიტიკური ორგანო საქართველოში, ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში არ არსებულა⁸¹. ჩვენი აზრით, ტერმინ „დარბაზს“, რომელიც „თავიდან“ სასახლეს აღნიშნავდა, არ მიუღია სხვა მნიშვნელობა. უადგილო ჩანს ჩვენს ლიტერატურაში დამკვიდრებული ტერმინები „სახელმწიფო დარბაზი“, „დარბაზის სსდომა“, „დარბაზის წევრი“ თუ „დარბაზის ნამდვილი წევრი. „დარბაზი“ იგივეა

75 შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, ა. შანიძის ლექსიკონით, თბ., 1957, გვ. 357.

76 იქვე, გვ. 357.

77 იქვე.

78 იქვე.

79 შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, იუსტინე აბულაძის რედაქტორობით, ტფ., 1926, გვ. 252.

80 სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, წიგნი I, თბ., 1966, გვ. 196.

81 კერძო საუბარში ვ. გუჩუამ გვაცნობა, რომ ნ. შოშიაშვილი ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში წარდგენილ სტატიაში ასევე უარყოფს „სახელმწიფო დარბაზის“ არსებობას. სამწუხაროდ, სტატია ჯერ არ გამოქვეყნებულა და ავტორის არგუმენტაცია ჩვენთვის უცნობია.

რაც „ტაძარი“ და „პალატი სამეფოჲ“. ყოველივე ზემოთქმულიდან შემდეგი დასკვნები გამოჰდინარეობს:

1. XI—XIII საუკუნეებში „დარბაზი“ მეფის სასახლეს აღნიშნავს. სხვა მნიშვნელობით იგი წყაროებში არ დასტურდება.

2. სასახლეში, დარბაზში კიდეც სხვა „დარბაზი“. ფეოდალთა სათათბირო „ორგანიზაცია“ არ არსებობს.

3. ტერმინი „დარბაზის ერი“ სასახლის შტატის გულისხმობს დიფერენცირების გარეშე, უმაღლესი მოხელეებიდან უმდაბლესამდე და უხელომდე. ამასთან, ეს ტერმინი, როგორც ჩანს, სპეციალურია და მასში ერისთავთ-ერისთავები, ისევე როგორც სასულიერო ფეოდალები. არ უნდა იგულისხმებოდნენ.

И. П. АНТЕЛАВА

«ДАРБАЗИ» В ГРУЗИИ В XI—XIII ВЕКАХ

Резюме

В грузинской историографии считается доказанным, что при грузинском царском дворе существовал совещательный орган — совет феодалов под названием «Дарбазы».

По мнению автора, термин «Дарбазы» обозначал «дворец». Существование же «Дарбазы» в смысле феодального органа — государственного совета, в XI—XIII веках источниками не подтверждается.

დჰარმია გომოლაჰა

სიმონ მეფის 1594 წლის წყალობის წიგნი

სიმონ ქართლის მეფის 1594 წლის წყალობის წიგნი გამოაქვეყნა პროფ. ს. კაკაბაძემ 1929 წელს „საისტორიო კრებულში“ (წიგნი IV). ს. კაკაბაძის მიერ მიკვლეული და გამოქვეყნებული საბუთი არის დედნის პირი, დაცული საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივის 1450 ფონდში (წიგნი 27, საბუთი № 203). აღნიშნული საბუთი „საისტორიო კრებულის“ საბუთთა იმ ნაწილშია მოთავსებული, რომელიც გიორგი სააკაძის ვინაობას ეხება.

ს. კაკაბაძის მიერ გამოქვეყნებული წყალობის წიგნით სიმონ ქართლის მეფე 1594 წელს სოფელ ლისს უწყალობებს გიორგი სააკაძეს. გამოცემული საბუთით სოფ. ლისი სააკაძეთა გვარისა ყოფილა, გიორგი სააკაძეს ლუარსაბ მეფის და სხვა ხელმწიფეების წიგნები ჰქონია ამ სოფლის კუთვნილებაზე. მოგვაქვს სიმონ მეფის 1594 წლის წყალობის წიგნის ტექსტი ს. კაკაბაძის პუბლიკაციის მიხედვით:

(ქ.) წყალობითა ღმრთისთა ჩუენ ღმრთი გუ(ი)რგუ(ი)ნ(ო)ს(ა)ნ(ი)მან მეფეთ მეფემან პატრონმ(ან) სუ(ი)მონ ესე წყალობის წიგნი და ნიშანი შეგიწყალეთ და გიბ(ო)ძეთ ჩუენს ერთგ(უ)ლს თავდა-დ(ე)ბითა ნამსახურს ყმას საკაძეს გიორგის. მოგუადექით კარს(ა) ჩუენ(სას) ეისმინეთ აჯ(ა და) მოქს(ე)ნ(ე)ბა, ასრე რომე ლუარსაბ მეფის წიგნები გქონდა და სხვათ მრავალ კელმწიფების. ესე სოფელი ლისი ამისი გვარის კაცის ყოფილა. ძველი წიგნები წაეკითხეთ, შეეიტყვე(ე)ნით, რომ შენის გვარის კაცის ყოფილა და ჩუენც იმ წეს(ი)თ და იმ საქმით გუიბანებ(ი)ა. არას ჩუენს ნა-თ(ე)ს(ა)ეთა და მეპატრონ(ე)თ(ა)გან არა მოგეშალოს...² ჩუენ ესე წყალობათ გიყავით, არც შენ და არც შენს შეიღს არაენი მოგიშალოს. ვინც მოგიშალოს, სული მისი ნუ იქსნების ჯოჯოხეთი-საგან.

დაიწერა ნიშანი ბრძანება ეს(ე) ქქს სპ მარიამობისთვის ათს.

ს ე ე უ ლ ა დ: ს ე ი მ ო ნ

როგორც ვხედავთ, გამოქვეყნებული საბუთით ქართლის მეფე სიმონ I 1594 წელს სოფ. ლისის წყალობის წიგნს აძლევს გიორგი სააკაძეს (შემდეგში დიდ მოურავს).

ამ დოკუმენტმა ასახვა და გამოყენება ჰპოვა ქართულ ისტორიოგრაფი-აში რიგი მნიშვნელოვანი საკითხების გადაჭრისას. კერძოდ, თვით საბუთის გამომცემელი ს. კაკაბაძე ამ დოკუმენტზე დაყრდნობით აღნიშნავს, რომ წყა-ლობის საბუთის დაწერის დროს, 1594 წელს, ჩანს, გიორგი სააკაძის მამა ს ი-ა უ შ ი უკვე გარდაცვლილი ყოფილა და ოჯახის (ფეოდალური სახლის) უფ-როსად თვით გიორგი ითვლებოდა. საბუთით ასევე ჩანს, რომ გიორგი სააკა-ძე. რადგან საბუთში მისი მოხელეობა არაა აღნიშნული, ამ დროს, 1594

1 ს. კაკაბაძე სქოლიოში აღნიშნავს: „უკანასკნელი 10 სიტყვის მაგივრად ჩვენს კოპი-ოში ასეა: ასრე რომე თუმი არსაბლა ბაგრატიან გთაენილა იმის წიგნები ქონდა და სხვა მრავალი ხელწიფების ამ სკაძეს“.

2 ს. კაკაბაძე სქოლიოში აღნიშნავს: „კოპიოში აქ სწერია: და მასთ სეთ“.

3 ს. კაკაბაძე, საისტორიო კრებულის, წიგნი IV, 1929, გვ. 73—74.

წელს, თბილისის ამირთ-ამირა (მოურავი) არ არის და ამ თანამდებობაზე იგი შემდეგ დანიშნულა⁴.

აღნიშნული მოსაზრებები შემდეგში გამეორებულია დ. მეგრელაძის ნაშრომში⁵.

გ. ჯამბურიამ კი, ს. კაკაბაძის მიერ გამოქვეყნებულ ამ დოკუმენტზე, — სიმონ მეფის 1594 წლის წყალობის წიგნზე, — დაყრდნობით გიორგი სააკაძის დაბადების თარიღის დადგენისას, მსჯელობა-მოსაზრებების მთელი წყება ააგო⁶, რაც, როგორც დავინახავთ, მცდარი აღმოჩნდა.

საქ. სსრ მეცნ. აკად. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში საბუთებზე მუშაობისას, ჩვენ Hd ფონდში მივაკვლიეთ სიმონ მეფის 1594 წლის წყალობის წიგნის დედანს. საბუთის შესწავლის შედეგად გაირკვა, რომ ცენტრალურ ისტორიულ არქივში დაცული პირი, რომელიც ს. კაკაბაძემ გამოაქვეყნა, — ნაყალბეა. გაირკვა, რომ სიმონ მეფის მიერ სოფელ ლისისწყალობის წიგნი 1594 წელს გაცემულია არა გიორგი სააკაძეზე, არამედ სულ სხვა პირზე⁷.

აღმოჩნდა, რომ საბუთის დედნის გადამწერს (იგი გადაიწერა 1821 წელს) სწორად ვერ ამოუკითხავს იმ კაცის გვარი, რომელსაც სიმონ მეფემ სოფელ ლისის წყალობის წიგნი მისცა. ჩანს, გადამწერი კარგად არ დაჰკვირვებია საბუთს. ამასთან, ზოგიერთი სიტყვა მას არასწორად გადაუწერია (მაგალითად, „დაარსლა“ გადაუწერია „არსაბლა“-დ).

თითქოს საყვედური არ ეთქმის ს. კაკაბაძეს (ცნობილია მისი ბუყაითი და კეთილსინდისიერი დამოკიდებულება საბუთებისადმი), რომელმაც საბუთის დედნის პირი გამოსცა, რადგან საბუთის პირში მართლაც გიორგი სააკაძე წერია, მაგრამ ერთ-ერთი ქარაგმიანი წინადადება, რომელიც საბუთში არ იკითხება, ს. კაკაბაძემ უაღრესად თავისუფლად წაიკითხა, რითაც საბუთი უფრო მეტად გაყალბდა. სახელდობრ, საბუთის დედნიდან გადაწერილ პირში გაუგებარი სიტყვები და წინადადება „ასრე რომე თემი არსაბლა? ბაგრატიან გთაენილა⁸ იმის წიგნში ქონდა და სხვა მრავალი ხემწიფების ამ სკაძეს“ — ს. კაკაბაძე, როგორც დავინახეთ, ასე კითხულობს: „ასრე რომე ლუარსაბ მეფის წიგნები გქონდა და სხვათ მრავალ კელმწიფების“, — რაც სრულიად გაუმართლებელი წაკითხვაა.

როგორც ვხედავთ, ჯერ საბუთის გადამწერის ერთი არსებითი შეცდომის, ხოლო შემდეგ ს. კაკაბაძის მიერ საბუთის პირის მეორე ადგილის გაუმართლებელი წაკითხვითა და ასეთნაირი ტექსტის გამოქვეყნებით ყალბი საბუთი და დიდი გაუგებრობა იქნა მიღებული.

4 ს. კაკაბაძე, საისტორიო კრებული, გვ. 73.

4ა დ. მეგრელაძე, გიორგი სააკაძის საკითხისათვის, თსუ ასპირანტთა სამეცნიერო შრომები, I, 1950, გვ. 57.

5 გ. ჯამბურიამ, გიორგი სააკაძის დაბადების თარიღისათვის, კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, 1966, გვ. 282—284; მისივე, გიორგი სააკაძე, თბ., 1964, გვ. 34—36.

6 აღსანიშნავია, რომ ხელნაწერთა ინსტიტუტის დოკუმენტთა Hd ფონდის კატალოგის შემდგენელთაც საბუთის წაკითხვისას შეცდომა მოსვლიათ. აქაც, კატალოგში, წყალობის წიგნის მიმღებად გიორგი სააკაძეა ჩაწერილი.

7 საბუთის დედანში, როგორც ითქვა, წერია „დაარსლა“.

8 საბუთის დედანში „გჩაენილა“ (გჩენილა) იკითხება. ასევე საბუთის პირშიც უფრო „გჩაენილა“ იკითხება და არა „გთაენილა“.

11. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1976, № 4

განვიხილოთ სიმონ მეფის 1594 წლის წყალობის საბუთის დედნის ტექსტი.

აღინიშნა, რომ საბუთის დედნის გადამწერს სულ სხვა პირი სააკაძე-დ წაუეთხავეს და ასეც გადაუწერია. სინამდვილეში საბუთის დედნის მიხედვით სიმონ ქართლის მეფე 1594 წელს სოფელ ლისის წყალობის წიგნს აძლევს არა გიორგი სააკაძეს, არამედ სულ სხვა ვინმეს, — რომლის გვარი, პირველი ორი ასოს წაშლის გამო, სრულად არ იკითხება, — სახელდობრ, გიორგი [...] ხვაძეს. ეს გვარი — [...]ხვაძე, — საბუთში ორჯერ არის აღნიშნული. მისი სოციალური ვინაობა არ ჩანს. საბუთი რამდენიმე ადგილას დაზიანებულია. დაზიანებულია იგი იმ ორ ადგილასაც, სადაც შეწყალებულის, — [...]ხვაძის, — გვარი წერია. სახელდობრ, დაზიანებულია, უფრო სწორად, წაშლილია გვარის დასაწყისი ორი ასო, შესაძლოა, ჟამთა ვითარების გამო (ანდა ვინმეს მიერ გაყალბების მიზნით?).

საბუთში შეწყალებულის გვარის მეორე ნაწილი კი აშკარად „...ხვაძე“-დ იკითხება და არა „საკაძე“-დ ანუ „სა[ა]კაძე“-დ. გვარის მეორე (წაუშლელი) ნაწილის პირველი ასო არის არა „ს“, არამედ „ხ“. ასო „ხ“-ს შუაწელში დამახასიათებელი მოკლე ისარი (კუდი), მიუხედავად ამ ასოს ქვედა ტანის დაზიანებისა, მაინც არის შემორჩენილი გვარის მეორედ ხსენებისას. რაც მთავარია, „ხ“-ს მომდევნო ასო კი არის არა „კ“, როგორც ეს გადამწერს ამოუკითხავს, არამედ ასო „ვ“. პალეოგრაფიულად ეს აშკარად ჩანს საბუთში. საბუთში ასო „კ“ ყველგან, ყველა სიტყვაში, წერია, უფრო სწორად, გამოყვანილია (მოხაზულია) თანამედროვე ასო „ვ“-ს მსგავსად, ხოლო თვით ასო „ვ“-ს ტანი საბუთში ყველგან ერთნაირადაა გამოყვანილი (მოხაზული) გრძელი კუთხოვანი ორსაფეხურიანი „ვ“-ით.

საბუთში ასო „ვ“ (იგი 24-ჯერ გვხვდება ტექსტში) და „კ“ (4-ჯერ არის საბუთში) ყველა სიტყვაში ერთმანეთისაგან აშკარად განსხვავდებიან გრაფიკული მოხაზულობით, ფორმით (იხ. საბუთის დედნის ფოტოპირი).

ამგვარად, აშკარაა, რომ საბუთში სოფელ ლისის მფლობელ-შეწყალებულის გვარის მეორე ნაწილი არის არა „სა[ა]კაძე“ („საკაძე“), არამედ „...ხვაძე“. საბუთი-დედნის დაკვირვებით წაკითხვა აშკარად გვიჩვენებს, რომ სიმონ მეფის მიერ 1594 წელს სოფელ ლისის წყალობის (თუ წყალობის განახლების) წიგნი მიცემულია გიორგი [...]ხვაძისადმი.

რაც შეეხება დროთა ვითარებაში წაშლილი გვარის პირველ ორ ასოს, თითქმის იგი „ტო“ უნდა ყოფილიყო. შეიძლებოდა „ტო“-ს მაგივრად დავევშვა „სა“ (სა-ხვაძე) ან „სო“ (სო-ხვაძე), მაგრამ უფრო თითქმის გვარის პირველი ორი ასო „ტო“ (ტო-ხვაძე) ჩანს, რადგან საბუთში მიუხედავად დროთა ვითარების გამო პირველი ორი ასოს წაშლისა, შემორჩენილია ასო „ტ“-ს თავის მსგავსი მოხაზულობა, ხოლო ქვემოთ [...]ხვაძის გვარის ხელმეორედ ხსენებისას, მიუხედავად აქაც წინა ორი ასოს გაქრობისა (წაშლისა), პირველი ასოს რაღაც ნაწილი, ხოლო ასო „ო“ დაზიანებული სახით მაინცაა დარჩენილი.

ამგვარად, საბუთის დედნის დაკვირვებით წაკითხვის შედეგად, მკვლევარმა შეიძლება ივარაუდოს, რომ წიგნი გაცემულია გიორგი [ტო]ხვაძისადმი. მით უფრო, რომ საამისო მანძილებელი საცდურიც არის. სახელდობრ, ჩვენ ხელთ გვაქვს ამავე XVI ს-ის ერთი უფრო ადრეული საბუთი, რომელიც გა-

ცემულია ვინმე გიორგი ტოხვაძის მიერ (მისი სოციალური ვინაობა არც აქ ჩანს). ეს არის 1565 წლის ნასყიდობის წიგნი, რითაც გიორგი ტოხვაძემ ივანე ცირლილადეს „ჩქოლიანს მამული“ მიჰყიდა (ნასყიდობის მოწმეებად საბუთში დასახელებულია „ჯვარის მტვირთველი სეფთა“ ანანია ხახვილადე და „მუჭიფი“ (მუჭიბი) ესტატე ნაშნინიძე)⁹. მკვლევარი, ბუნებრივია, ივარაუდებს, რომ, შესაძლებელია 1565 წლის ნასყიდობის წიგნის გიორგი ტოხვაძე და სიმონ მეფის 1594 წლის წყალობის წიგნის გიორგი ...ხვაძე ერთი და იგივე პირი იყოს და, მაშასადამე, საბუთში „...ხვაძე“ პალეოგრაფიული ნარჩენებით მით უფრო ამოიკითხოს ტო-ხვაძედ.

აქვე მკვლევარი დაუშვებს ტოხვაძის ადრინდელი გვარის შესაძლო ტრანსფორმაციას — ტოხაძე — ტუხვაძე — ტოხაძე — ტოხვაძე. ეს გვარი ქართლში განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში ჩანს. ისინი საეკლესიო მსახურეული ფენის წარმომადგენლები (მწირველი, მოძღვარი) ჩანან (იოანე, ნიკოლოზ, ნიანია, ზოსიმე და სხვა ტოხაძეები XII—XIII საუკუნეებში, დემეტრე ტუხუაძე XIII ს-ში, გვიან კი — ლიპარიტ ტოხაძე XV ს-ში). მათი ნაწილი, შესაძლოა, საერო, — სამეფო ან დიდებულის, — აზნაურებიც ყოფილიყო. XVI ს-ის ტოხვაძეები კი შეიძლება მათი ჩამომავალნი ყოფილიყვნენ. რაც შეეხება სიმონ მეფის 1594 წლის წყალობის საბუთის გიორგი ..ხვაძეს, თითქმის იგი უფრო სამეფო აზნაური ჩანს — საბუთით მეფის „თავდადებით ნამსახური ყმა“ არის, მაგრამ არაა გამორიცხული, რომ იგი საეკლესიო პირი ყოფილიყო.

ასე, რომ, ვარაუდი „ტო-ხვაძე“ მკვლევარმა საცხებით შესაძლებელია დაუშვას გიორგი [...]ხვაძის გვარის სრულად ამოკითხვისას თუ მას სხვა საბუთი არ ექნება.

მაგრამ არსებობს ერთი დოკუმენტი, ქართლის მეფის სიმონ I-ის ძის გიორგი X-ის საბუთი (დედანი), რითაც იგი 1605 წელს სოფელ ლისის წყალობის განახლების წიგნს აძლევს ვინმე ბოხვაძეს*. მისი სახელი კი საბუთში აღნიშნული არაა, ასევე — არც მისი სოციალური ვინაობა. აღნიშნულია მხოლოდ, რომ ბოხვაძის წინაპარი ქართლში გურიიდან მოსულა. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ეს საბუთი უფრო მეტ შესაძლებლობას იძლევა სიმონ მეფის 1594 წლის ლისის წყალობის წიგნში მოცემული გიორგი [...]ხვაძის გვარის სრულად ამოცნობა-ამოკითხვისათვის.

1605 წლის ლისის წყალობის განახლების საბუთში ქართლის მეფე გიორგი X ბოხვაძის მისამართით წერს:

ღვთივ გვირგვინოსანმა ნუფთ ნუფმა ბატონმა გიორგიმ ესე წყალობის წიგნი და ნიშანი შევიწყალეთ და ვაბოძეთ თქვენ ჩვენს ერთგულს ყმას ბოხვაძეს. მოვეიდეგით კარსა ჩვენსა, ეისმინეთ აჯა და მოხსენება, ასრე რომე ბატონს მამა ჩვენს (ე. ი. სიმონ მეფეს — დ. გ.) აღრეუა მოკითხული ექნა. მღივანს ნასრის თუმანის შეილს, სუმატსა მანუჩარის შეილს, ქიშვარს ბატონს მამა ჩვენისათვის შე(ე)ფიცა თუ ლისი უკლებლივ ამ ბოხვაძისა ყოფილა. ცხო(ვ)რებაჲაჲც ეწერა, რომე გური(თ)დამე მოსულხართ. რაც ბაგრატიონი ყოფილა იმისი წიგნები (ე)ქონია. ბატონს მამა ჩვენისათვის მივერთმევინა და წყალობა ექნა. ჩვენც იმ წესითა და იმ საქმით გვიბოძებია¹⁰.

⁹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd — 1566.

* ეს საბუთი გავეაცნო ისტ. მეცნ. კანდიდატმა ქ. ჩხატარაიშვილმა, რისთვისაც მას მადლობას მოვახსენებთ.

¹⁰ ხელნაწერთა ინსტ., Hd — 2435.

როგორც ვხედავთ, საბუთით, ჯერ ქართლის მეფე სიმონ I-ს, ხოლო შემდეგ (1605 წ.) მის შვილს გიორგი მეფეს განუახლებიათ ბოხვაძისათვის ლისის წყალობის წიგნი. სიმონ მეფის 1594 წლის ლისის წყალობის წიგნსა და გიორგი მეფის 1605 წლის ლისის წყალობის განახლების ამ საბუთს შორის თითქოს აშკარა კავშირი ჩანს. ამიტომ უფრო სავარაუდოა, რომ სიმონ მეფის 1594 წლის ლისის წყალობის წიგნი მიცემული იყოს გიორგი ბოხვაძისათვის. სიმონის შემდეგ კი ბოხვაძეს ლისის წყალობის განახლების წიგნი უთხოვია ქართლის ახალი მეფის, სიმონის ძის გიორგისთვის.

მაგრამ საკითხისათვის ამას (ბო-ხვაძე თუ ტო-ხვაძე) აქ არსებითი მნიშვნელობა არა აქვს. რაც მთავარია აშკარად გაირკვა, რომ სიმონ მეფის 1594 წლის ლისის წყალობის წიგნი არ არის მიცემული გიორგი სააკაძისათვის, და, რომ აღნიშნულ საბუთში „სა-აკაძე“ არ წერია.

მაგრამ ამასთან ისიც გაირკვა, რომ სიმონ მეფის მიერ 1594 წელს სოფელ ლისის წყალობის წიგნი უფრო მიცემული უნდა იყოს გიორგი ბოხვაძისათვის, რომ სიმონისა და გიორგის მიერ გაცემული საბუთების შედარების შედეგად. სიმონ მეფის 1594 წლის საბუთში უფრო სავარაუდოა გიორგი [ბო]ხვაძეა. ამიტომ ჩვენ აღნიშნულ საბუთში „...ხვაძეს“ მაინც უფრო [ბო]ხვაძე = დ მივიჩნევთ.

ახლა შევეხებით საბუთში მოცემულ რამდენიმე გაუგებარ ქარაგმიან სიტყვას. რომლებიც, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ს. კაკაბაძემ არასწორად წაიკითხა. სიმონ მეფე გიორგი [ბო]ხვაძის მისამართით წერს (ჯერ მოვიყვანოთ ქარაგმებს გაუხსნელად):

მოვეიდექით კარს ჩვენს, ვისმინეთ აჯ მოხსნა, ასრე რომე თეში დაარსბლა ბაგრატიან გჩენილა. იმის წიგნბი ქონდა და სხვა მრავალი ზემწიფობის.

დედნიდან პირის გადამწერმა ეს ადგილი ზუსტად გადაწერა გარდა ერთი სიტყვისა: „დაარსბლა“-ს მაგივრად „არსაბლა“.

როგორც დავინახეთ, ს. კაკაბაძემ საბუთის ეს ქარაგმიანი ნაწილი ასე წაიკითხა: „მოვეიდექით კარს(ა) ჩვენ(სას), ვისმინეთ აჯ(ა და) მოვს(ენ)(ე)ბა, ასრე რომე ლუარსაბ მეფის წიგნები გქონდა და სხვათ მრავალ კელმწიფების“. როგორც ითქვა, ეს აშკარად მცდარი და გაუმართლებელი წაიკითხვაა. ლუარსაბ მეფე საბუთში საერთოდ არაა ნახსენები.

ჩვენი აზრით, საბუთის ეს ქარაგმიანი ნაწილი ასე უნდა წაიკითხოს:

მოვეიდექით კარს(ა) ჩვენს(ა), ვისმინეთ აჯ(ა) (და) მოხს(ენ)(ე)ბა, ასრე რომე (რა ც) თეში¹¹ დაარს(ე)ბ(უ)ლა ბაგრატი(ს) ა(გა)ნ გჩენილა(თ)¹². იმის წიგნ(ე)ბი ქონდა და სხვა მრავალი ზემწიფ(ე)ბის...

აქ შეიძლება ქარაგმების გახსნის სხვა ვარიანტების დაშვებაც, მაგრამ უფრო მართებულად ჩვენ ზემოთ თქმული კონიექტურა მიგვაჩნია. თუ „თეში“ და „არსბლა“ (ან „დაარსბლა“) ტოპონიმები არ იყო იმ დროს.

მოვიტანოთ ჩვენ მიერ მიკვლეული და წაკითხული საბუთის დედანი მთლიანად.

¹¹ ჩანს, აქ სოფელი ლისი უნდა იგულისხმებოდეს.

¹² ე. ი. გაგჩენიათ, მოგცემიათ-ო.

(ქ). წყალ(ობითა) ღ(ვ) თისითა ჩუენ ღ(ე)თიე გუ(ი)რგვინოსანმან მეფემთ მეფემან პატრონმა სუ(ი)მეო¹³ ესე წყალობის წიგნი და ნიშანი შევიწყალეთ (და) გიბოძეთ ჩენს ერთგულს, თავდადებთა ნამსახურს ყმას [ბო]ხეაძეს გიორგი(ი)ს. მოვეიდექით კარს(ა) ჩენს(ა), ვის-მინეთ აჯ(ა) (და) მოხს(ენ)ება, ასრე რომე (რაც) თუმი დაარს(ებ)ულა ბაგრატი(ს)ა(გან) გჩენილა(თ)¹⁴. იმის წიგნ(ებ)ი ქონდა და სხვა მრავალი ხელ(ა) მწიფ(ე)ების ამ [ბო]ხეაძეს. ესე სოფელი ლისი ამის გვარის კაცის ყოფილა. ძველი წიგნ(ებ)ი წაეკითხეთ, შეეიტყვევით რომე შენის გვარის კაცის ყოფილა ღ(ა) ჩე(ენ)ც იმ წეს(ით) და იმ საქმით გვიბ(ო)ძებია(ი). არას ჩვენ ნათესაეთა და მეპატრონ(ე)თგან არ მოვიშალოს¹⁵... ჩვენ ესე წყალობით ვიგავიდ, არც შენ და არც შენს შვილს არავინ მოვიშალოს. ვინც მოვიშალოს სულნი მისი ნუ იხსნების ჯოჯოხეთი-საგან.

დაიწერა ნიშანი(ი) (და) ბ(რ)ძან(ებ)ა ესე ქ^ეს სპ, მარიამობის თვის ათს. სეიმონ¹⁶ (ხეულად).

საბუთიდან ჩანს, რომ ძველად [ბო]ხეაძის წინაპრისთვის სოფ. ლისი ერთ-ერთ ბაგრატ მეფეს უწყალობებია.

1594 წლის საბუთით სიმონ მეფეს სოფელ ლისის ხელახალი წყალობის თუ წყალობის განახლების წიგნი მიუცია გიორგი [ბო]ხეაძისათვის. ყმა-მამულის თუ სახელოს წყალობის განახლება ხდებოდა წყალობის წიგნის დაკარგვის ანდა დროთა ვითარების შედეგად საბუთის დაზიანების გამო, ანდა აღნიშნული მიზეზების გარეშე. ჩვეულებრივ, ახალი მეფის ტახტზე ასვლისთანავე ანდა შემდეგ, მისი ზეობის პერიოდში. ასე მოქცეულა გიორგი [ბო]ხეაძეც, — მას სოფელ ლისის წყალობის თუ წყალობის განახლების წიგნი უთხოვია სიმონ მეფისთვის. წყალობის წიგნში სიმონ მეფე [ბო]ხეაძის მსამართით წერს, სოფელი ლისი „შენის გვარის კაცის ყოფილა და ჩე(ენ)ც იმ წეს(ით) და იმ საქმით გვიბ(ო)ძებია“-ო. რა იგულისხმებოდა „იმ წესში“ და „იმ საქმეში“, ამის შესახებ საბუთში არაფერია ნათქვამი. ამიტომ საბუთიდან არ ჩანს, ბოხეაძეებს სოფელი ლისი სახელოდ აქვთ მიცემული თუ სამამულედ.

აქვე უნდა აღინიშნოს ერთი გარემოება. სიმონ მეფის მიერ გიორგი ბოხეაძისთვის ბოძებული სოფელი ლისი, არ ჩანს, თბილისთან ახლო მდებარე ლისია თუ ამავე სახელწოდების სხვა სოფელი. ცნობილია, რომ როსტომ მეფის მიერ 1652 წელს გიორგი სააკაძის შვილის იორამისთვის მიცემული წყალობის წიგნით, თბილისთან მდებარე სოფელი ლისი გიორგი სააკაძის მფლობელობაში შედიოდა¹⁷. ამიტომ შესაძლებელია, ბოხეაძის შემ-

¹³ აქამდე საბუთის ეს დასაწყისი სიტყვები წითელი მელნითაა ნაწერი, როგორც სიმონ მეფის სხვა საბუთებიც.

¹⁴ შეიძლება ქარაგმის გახსნის სხვა არაარსებითი, მსგავსი, ვარიანტების დაშვებაც, მაგალითად, „...თუმი დაარს(ებ)ულა (და) ბაგრატი(ს)ა(გან) გჩენილა(თ)“, ანდა კიდევ: „...თუმი დაარს(ებ)ულ(ი) ბაგრატი(ს)ა(გან) გჩენილა(თ)“.

¹⁵ ამის შემდეგ ოთხი სიტყვა დედანში დაზიანებულია. იკითხება მხოლოდ „...და მასთ: ...სფთ“.

¹⁶ ხელნაწერთა ინსტ., Hd—1810.

¹⁷ სესია, ფ. 1449, საბ. 115, 679; ხელნაწერთა ინსტ., Hd — 13. 956ა.

ეს დოკუმენტი — როსტომ მეფის 1652 წლის წყალობის წიგნი იორამ სააკაძისადმი — სააკაძე-თარხნიშვილების ძირითადი სამამულე დოკუმენტი იყო, რადგან მასში თითქმის სრულად ჩამოთვლილია გიორგი სააკაძის კუთვნილი საბატონო-სამფლობელო სოფლები (შათ შორის ლისი), რომლებიც როსტომ მეფემ გიორგის შვილს იორამს დაუბრუნა.

დასანანია, რომ ამ მნიშვნელოვანი დოკუმენტის დედანი არ ჩანს. არ ჩანს დედნიდან გადაწერილი პირიკ კი, ჩვენ ხელთ გვაქვს მხოლოდ დოკუმენტის პირიდან გადაწერილი პირები, — საბი. აქედან ორი დატულია საქ. ცენტრ. ისტ. არქივში, ხოლო ერთი — ხელნაწერთა ინსტიტუტში. განსხვავება პირებს შორის არაა, გარდა ერთი ადგილისა. სახელდობრ,

დღე თბილისთან მდებარე სოფელი ლისი გიორგი სააკაძის მფლობელობაში მოქცეულიყო, მისი სყიდვით ან ბოძებით. სყიდვით იმ შემთხვევაში თუ ლისი ბოხვაძეებს სამამულედ ჰქონდათ მიცემული. მაგრამ ასევე სავსებით დასაშვებია, რომ სიმონ I-ის მიერ 1594 წელს გიორგი ბოხვაძისთვის ბოძებული სოფელი ლისი თბილისთან მდებარე სოფელი კი არ იყოს, არამედ სხვა ლისი. ქართლის სხვა კუთხეში არსებული ამავე სახელწოდების სოფელი-ერთი და იმავე სახელწოდების ორი და მეტი გეოგრაფიული ადგილი, სოფელი. პუნქტი, დაბა, როგორც ცნობილია, არაერთი იყო არა მარტო ქართლში, არამედ საქართველოს ყველა კუთხეში. თუმცა ჩვენ მაინც ვფიქრობთ, რომ ბოხვაძისთვის ბოძებული ლისი თბილისთან მდებარე სოფელი უნდა იყოს.

სიმონ I-ის 1594 წლის წყალობის წიგნის დედანთან პირის შეუსაბამობა დამაფიქრებელია. აქამდე ჩვენ იშვიათად შეგვხვედრია საბუთის დედანთან პირის შეუსაბამობა, ისიც არაარსებითი სიტყვისა, რომელსაც საბუთის ძირითადი შინაარსი არ შეუცვლია. ამიტომ დასაზნანია, რომ სიმონ მეფის აღნიშნული წყალობის წიგნის დედნის გადამწერმა გვარი სწორად ვერ ამოიკითხა და გიორგი [...]ხვაძის მაგივრად გიორგი სააკაძე ჩაწერა ტექსტში, რითაც საბუთის შინაარსი არსებითად შეიცვალა, ხოლო მისმა გამოქვეყნებამ დიდი გაუგებრობა და შეცდომები გამოიწვია.

საბუთში, სადაც ნათქვამია იორამის წინაპარ სააკაძეებისათვის — თამარ მეფის (ჟანზურაბ სააკაძისათვის), ქართლის მეფეების დავითის, სიმონის, ლუარსაბისა და გულშარა დედოფლის მიერ ბოძებულ მამულის წყალობის წიგნებზე, — ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულ პირის პირში როსტომ მეფის სიტყვები იორამისადმი ასეა გადაწერილი: „შენის ძველის მთა მამულობის წერილებიც გავსინჯეთ“; ცენტრ. ისტ. არქივში დაცულ პირებში კი გარკვევით ნათქვამია: „შენის ძველის შთამამულობის წერილებიც გავსინჯეთ“.

საქართველოს სსრ ფაბრიკა-ქარხნების, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორია

მარელების ბრძოლა ავიაკონსტრუქციის ისტორიიდან

1958 წლის ნოემბერში, სკკ XXI რიგვარზე ყრილობის შესახებდრად გაშლილ სოციალისტური შეჯიბრების დროს, დაიბადა შრომისადმი შემოქმედებითი დამოკიდებულების ახალი ფორმა. მოსკოვ-ყაზანის რკინიგზის მოსკოვის დამხარისხებელ საღურში საფუძველი ჩაეყარა კომუნისტური შრომის პირველ ბრიგადას. ამან საბჭოთა ადამიანების შემოქმედებითი აქტივობის ატანადი გაქანება გამოიწვია. მასობრივად იქმნებოდა კომუნისტური შრომის ბრიგადები.

ამავე წლის ნოემბერში მარელების გრეხილი ავეჯის ფაბრიკის ახალგაზრდებმა გადაწყვიტეს კომუნისტური შრომის ბრიგადის შექმნა. ისინი კარგად გრძნობდნენ, თუ რა დიდი ამოცანების წინაშე იდგნენ, რომ საჭირო იქნებოდა აუთისებელი რეზერვების გამოძებნა, შრომის ახალი მეთოდების გამოყენება, თეორიული ცოდნის ამაღლება, მოწინავე საწარმოო მეთოდების დანერგვა. სიმძნელები ახალგაზრდებს როდი აშინებდათ. ფაბრიკის პირველი მექანიკურ-მღუნავი სააქროს კომპაქშირლებმა შექმნეს პირველი კომუნისტური შრომის ბრიგადა. ბრიგადის წევრებს, ახალგაზრდობის მიუხედავად, არც ცოდნა აქლდათ და არც გამოცდილება. მათ აიღეს გადღებული ეალღებულება — საწარმოო დავალებების გადაჭარბებით შესრულება, შრომის ნაყოფიერების გაზრდა 110 %-მდე, დაზვის წარმადობის გაზრდა ცეალში 250 ერთეულიდან 350 ერთეულამდე, რგოლის დაზგისა — 350-დან 450-მდე, კუთხედის დაზგისა — 500-დან 650 ერთეულამდე.

კომუნისტური შრომის ბრიგადა შეიქმნა ფაბრიკის მეორე მექანიკურ-გამხვხ სააქრო-შიც. ბრიგადებმა ერთმანეთი სოციალისტურ შეჯიბრებაში გამოიწვიეს კომუნისტური შრომის ბრიგადის სახელის მოსაპოვებლად.

ორჯონიკიძის რაიონის საწარმოებმა მხარი დაუჭირეს მარელების ფაბრიკის ახალგაზრდების წამოწყებას და ფართოდ გაიშალა რაიონში მოძრაობა კომუნისტური შრომის ბრიგადის საპატიო სახელის მოსაპოვებლად.

კოლექტივი გაფუფუნებმა შემოქმედებით-მა ატმოსფერომ კიდევ უფრო გაზარდა ახალგაზ-

რდების შრომითი ენერგია. კომუნისტური შრომის ბრიგადის სახელისათვის მებრძოლი ბრიგადები საწარმოო დავალებებს დიდი გადაჭარბებით ასრულებდნენ. ჯ. გოველაშვილის ბრიგადა შეჯიბრების პირველსავე დღეებში საწარმოო დავალებას საშუალოდ 153%-ით ასრულებდა ცალკეულ დღეებში ეს მაჩვენებელი უფრო მაღალი იყო. 1958 წლის 2 დეკემბერს ბრიგადამ დღიური დავალება 165%-ით შესრულა, ხოლო 3 დეკემბერს — 179%-ით. ასეთი გამარჯვების მიზეზი იყო ბრიგადის წევრების: ე. ბერიძის, გ. კაპანაძის, ცხორებაშვილის, უ. მაღრაძის და სხვთა შრომისადმი კომუნისტური დამოკიდებულება.

ფაბრიკაში დიდი გამოხმაურება კიოვა მოძრაობამ მონათესავე პროფესიების ათისებისათვის. მეორე მექანიკურ-გამხვხი სააქროს მუშები რ. ეფუხაძე, გ. კაპანაძე, ნ. ხაჩიძე დაეუფლნენ სააქროში არსებულ ყველა დაზგას, მინიმუმამდე შეამცირეს წუნდებული სკამის ნაწილების გამოშვება. მეუეეეეებმა ყოველი პირობა შექმნეს სოციალისტური შეჯიბრებით ნაკისრი ეალღებულების განადღებისათვის. სააქროს მუშები ე. გრძელიშვილი, ტ. ნიქარიძე, ჯ. შველიძე ყოველდღიურ გეეეებს 250—270 %-ით ასრულებდნენ.

სკკ XXI რიგვარზე ყრილობის გახსნას ფაბრიკის კოლექტივმა შრომითი საწუქარი უმღენა — სახელმწიფოს მისცა 1,5 მილიონი მანეთის ზეგეეებით პროდუქცია. შრომის ნაყოფიერებამ 3% შეადგინა, პროდუქციის თეოლირებულება ნაცულად 0,5%-ისა შემცირდა 5,2 %-ით. ყრილობის მუშაობის დღეებში ჯ. გოველაშვილისა და კ. ბუაიძის ბრიგადები დღიურ დავალებებს 200—300 %-ით ასრულებდნენ.

სკკ XXI რიგვარზე ყრილობამ ახალი ამოცანები დაუხაზა საბჭოთა კავშირის მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის მუშაკებს. საბჭოთა ადამიანებთან ერთად მარელების გრეხილი ავეჯის ფაბრიკის მშრომელებიც დაიარზმნენ პარტიის დავალებათა შესასრულებლად. ამოცანები კი მართლაც გრანდიოზული ჰქონდათ — 1965 წლისათვის პროდუქციის წარმოება უნდა გაზრდილიყო 13 250 ათას მანეთამდე.

როული სამრეწველო ამოცანის გადაწყვეტა კოლექტივისაგან მოთხოვნიდა რიტმულ, შეუფერხებელ მუშაობას, ტექნიკური სიახლეების დანერგვას რაციონალიზატორული მუშაობის გაშლას, შრომის დისციპლინის დაცვას. უდიდესი ყურადღება ექცეოდა პროდუქციის ხარისხის ამაღლებას.

მარელისის გრებილი ავეჯის ფაბრიკის წარმატებების მოპოვებას მნიშვნელოვნად განაპირობებდა მეგობრული ურთიერთობა მაიკოპის საევეჯო კომბინატთან. მეგობარი კოლექტივები ერთმანეთს უზიარებდნენ მდიდარ გამოცდილებებს, ერთად ფიქრობდნენ ნაკლოვანებათა დაძლევის გზებზე, ახალ გამარჯვებებზე.

ფაბრიკის პარტიულმა ორგანიზაციამ, იბრძოდა რა კომუნისტური პარტიის XX I რიგგარეშე ყრილობის მიერ დასახული ამოცანების წარმოებაში განხორციელებისათვის, ფაბრიკის კოლექტივთან ერთად ღიდ წარმატებებს მიაღწია. ფაბრიკამ 1959 წელს ათ თვეში ძირითადი პროდუქციის გამოშვების გეგმა 104,2%-ით, სამთო ავეჯის — 101,1 %-ით, ზოლო ნარჩენებისაგან პროდუქციის გამოშვების გეგმა — 146,2%-ით შეასრულა.

მნიშვნელოვანი ყურადღება ექცეოდა ავტომატიზაციასა და მექანიზაციას. 1959 წელს ექსპლუატაციაში გადაეცა პულვერიზატორი, ავტომატიზირებული სახერხი, ავტომატური საღუანავი დახვები. ამან მნიშვნელოვნად შეამსუბუქა ხელით შრომა.

სამეურნეო და პოლიტიკური ცხოვრების ყველა გადაწყვეტ უზანზე ავანგარდულ როლს კომუნისტები ასრულებდნენ. ისინი პირადი მაგალითებით აღაფრთოვანებდნენ ფაბრიკის უპარტიო მუშებს. კომუნისტების რ. მესხის, ა. ზურსაძის, ზ. შარიჭაძის, თ. არევაძის და სხვათა სახელები ყველასათვის იყო ცნობილი არა მარტო საწარმოში, არამედ მის ფარგლებს გარეთაც. მათ ინიციატივით საწარმოს კოლექტივმა აიღო ეკლდებულება, რომ 1959 წლის საწარმოო გეგმები 20 დეკემბრისათვის შეესრულებინა.

ფაბრიკის მუშათა ღიდი ნაწილი თავისუფლად ფლობდა ორ-სამ პროფესიას. მათ შორის განსაკუთრებით გამოირჩეოდა მეორე მექანიკური საამქროს მუშა ე. გრძელიშვილი. მას შემდეგ სანარხვე დაზვაზე, სასკამე რკალის დაწებობაზე, ლენტისებრ ხერხსა და სკამის საწარხვე დაზვაზე მუშაობა. იგი ყოველთვიურ გეგმებს 150—190 %-ით ასრულებდა, გამოირჩეოდა შრომისმოყვარეობით, ენერგიულობით.

ისმის კითხვა რამ განაპირობა ფაბრიკის მოწინავეთა წარმატება?

ამწყობი საამქროს მუშა ციალა არევაძე 1960 წელს წერდა: „მეოთხე წელი, რაც მარელისის გრებილი ავეჯის ფაბრიკაში მოედი სამუშა-

ოდ. სანამ სპეციალობას დავეუფლებოდი, შრომა მიმძიმდა, მაგრამ ახლა ყოველთვიურ ვეგმებს 150—180 %-ით ვასრულებ. ემუშაობ წინა ფეხების ამოსალარავ დაზვაზე. ღილით, სამუშაოს დაწყებამდე ნახევარი საათით ადრე ეცხადდები. ეასუფთავებ, წესრიგში მომყავს დაზვა, რაც ღიდად მეხმარება წარმატებათა მოპოვებაში. ვასულ წელს დავამთავრე საშუალო სკოლა, იქ მიღებული თეორიული ცოდნა მეხმარება პრაქტიკულ საქმიანობაში“.

საწარმოო წარმატებების მოპოვებაში ღიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ფაბრიკის პარტიული ორგანიზაციის ღონისძიებებს მუშათა თეორიული ცოდნის ამაღლებისთვის. აქტიურად მუშაობდა პარტოგანიზაციასთან არსებული სემინარი. სემინარის მსმენელთა ინტერესს ისიც აღვივებდა, რომ ყველა შესასწავლი საკითხი მუშადებოდა ფაბრიკის ცხოვრებასთან მჭიდრო კავშირში.

გამოუყვებელი რეზერვების, ფაბრიკაში არსებული ნაკლოვანებების აღმოჩენისა და აღმოფხვრის საქმეში ღიდი მუშაობას ეწეოდა პარტიული კონტროლის კომისია. კოლექტივის მუშაობის არა ერთი ნაკლოვანი მხარე იქნა გამოვლენილი და აღმოფხვრილი კომისიის აქტიური მუშაობის შედეგად.

1960 წელს ფაბრიკაში ათთვისე ახალი ტიპის სკამი — ტრაპეციული ჩასაჯდომებით, ნალისებური რგოლით, საზურგე შეიღდი. ფაბრიკა მალე ამ სახეობის სკამების სერიულ წარმოებზე გადავიდა. შრომის ნაყოფიერების ზრდას მნიშვნელოვნად ხელს უწყობდა ახალი ტექნიკის დანერგვა, არსებულის რაციონალური გამოყენება. ფაბრიკის რაციონალიზატორები ღიდ ყურადღებას უთმობდნენ საკუთარი წინადადებების დანერგვას. ფაბრიკის მთავარი ტექნოლოგის ლ. ნამგალაძის წინადადებამ შესაძლებელი გახდა ცარგების დამზადების დროს წუნის მინიმუმადე დაყვანა, ხელით მუშაობა ცარგების დამზადების დროს დაზვით შეიცვალა.

ფაბრიკის კოლექტივმა გადაჭარბებით შეასრულა 1960 წლის ხუთი თვის საწარმოო გეგმა. გეგმის ზევით გამოშვებული იქნა 3500 ცალი სკამი. სოციალისტურ შეჯიბრებაში გამარჯვებული გამოვიდნენ ი. ლურსმანაშვილი, გ. მიქელაშვილი, ბ. ტაბატაძე.

ფაბრიკის ახალგაზრდებში კომუნისტური შრომის პრივადის სახელის მოპოვებისათვის იბრძოდა გამხვტ დამპარცებელი საამქროს ახალგაზრდული ბრიგადა. ისინი ზრუნავდნენ ალბული ეკლდებულების პირნათლად შესრულებისათვის. უკანა ფეხების საღარავ დაზვაზე, რომელზეც ბრივადის ხელმძღვანელი რ. ეფესუძე მუშაობდა წუნი 1%-იდან 0,94%-მდე შემცირდა.

ფაბრიკის კომპაქშირის კომიტეტი სისტემატურად ზრუნავდა და ეხმარებოდა ახალგაზრდებს მაღალი შრომითი მაჩვენებლების მოპოვებაში.

მექანიზაციის ფართოდ დანერგვით, სოციალისტური შეჯიბრების გაშლით, შრომის ახალი მეთოდების დანერგვით შესაძლებელი გახდა საწარმოო-საფინანსო გეგმების გადაჭარბებით შესრულება. 1960 წლის პირველი ნახევრის საერთო პროდუქციის გამოშვების გეგმა შესრულდა 100,7 %-ით, ხოლო სკამების წარმოების - 107,7 %-ით.

1960 წელს შეიღასათიან სამუშაო დღეზე გადასვლისთან დაკავშირებით ფაბრიკაში მოწყობილ სახელმძღვანელო მიტინგზე გამოსულმა ფაბრიკის მუშებმა განაცხადეს, რომ პარტიისა და მთავრობის ზრუნვის პასუხად ენერგიულად იბრძოლებენ შეიღწევის დაკლებათა დაღზე აღრე შესრულებისათვის.

დიდი შრომითი ენთუზიაზმით შეხედნენ ფაბრიკის მუშები ცნობას პარტიის XXII ყრილობის მოწვევის შესახებ. ფაბრიკის კოლექტივმა ვალდებულება აიღო 27 ოქტომბრისათვის შეესრულებინა 10 თვის დაკლება, რისთვისაც საოსტატოებში, ბრიგადებსა და მუშებს შორის ახალი ძალით გაიშალა სოციალისტური შეჯიბრება.

მაგრამ წარმატებების მიღწევა მოძველებული ტექნიკის პირობებში დიდ სიძნელეს წარმოადგენდა. 60-იანი წლების დასაწყისში ფაბრიკაში მიმდინარეობდა წარმოების მექანიზაცია, ავტომატიზაცია და მოდერნიზაცია. ამან კიდევ უფრო გაზარდა მუშათა შრომითი შესაძლებლობანი.

მოწინავე ტექნიკის დანერგვასთან ერთად ფაბრიკაში დიდი ყურადღება ექცეოდა შრომისადმი კომუნისტური დამოკიდებულების ამაღლებას. გამხეხ-დამბარცებელ საოსტატოს ახალგაზრდულმა ბრიგადამ, რომელიც დიდი ხანია იბრძოდა კომუნისტური შრომის ბრიგადის სახელით, მიზანს მიაღწია. ბრიგადამ წარმატებით შეასრულა სოციალისტური შეჯიბრებით ნაკისრი ვალდებულება და 1960 წლის გეგმა 10 დეკემბრისათვის შეასრულა. ბრიგადის ხელმძღვანელი **ც. ეფუხვაძე**, ბრიგადის წევრები **ლ. ყრუაშვილი**, **ნ. დამაშვიძე**, **ე. აბულაძე**, **მ. ზუმბულაძე** წარმოების მოწინავენი იყვნენ.

დიდ წარმატებას მიაღწია ამწყობმა საამქრომ. საამქროს კოლექტივმა 1960 წლის მაისში გეგმური 280 ათასი მანეთის ნაცვლად 356 ათასი მანეთის პროდუქტა გამოუშვა. ძირითადი პროდუქციის - სკამების გარდა დაამზადეს თეატრალური საყარძლები, საბავშვო მაგიდები და სკამები.

სკკ XXII ყრილობის გახსნამდე ფაბრიკამ სახელმწიფო დაკლება 104,1 %-ით შეასრულა. 25 სექტემბრისათვის გეგმით გათვალისწინებული 236 800 ცალი სკამის ნაცვლად გამოშვებულ იქნა 248 ათასი. 106,7 %-ით შესრულდა საერთო პროდუქციის წარმოების გეგმა.

პარტიის XXII ყრილობამ ახალი სტიმული მისცა საბჭოთა ადამიანების შემოქმედებით აქტივობას, ყველგან - ფაბრიკა-ქარხნებში, კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებში, მუშაობის ყველა უბანზე გაჩაღდა სოციალისტური შეჯიბრება შეიღწევის დაკლებათა შესრულებისათვის.

ფაბრიკის კოლექტივი, ჩაება რა სოციალისტურ შეჯიბრებაში ქუთაისის სააგეო ფაბრიკასთან, შეუდგა სახელმწიფო გეგმების გადაჭარბებით შესრულებას. მარელისელი მეავეჯეები უდიდესი პასუხისმგებლობით შრომობდნენ შეიღწევის მეოთხე წლის დაკლებათა წარმატებით შესრულებისათვის.

ფაბრიკის კომუნისტების ინიციატივით პირველ მექანიკურ საამქროში დამამრგვალებელ დაზგებზე შეიცვალა ძველი პატრონები, ორთქლის გაკეთილი ოსკანები. მეორე მექანიკურ საოსტატოში დამატებით დაიდგა ორი ცალი ცარგის საწებო დაზგა, რამაც საგრძნობლად გააუმჯობესა გახეხვისა და გალაქვის ხარისხი.

ფაბრიკის ღირეკცია, პარტორგანიზაცია და კომპაქშირი დიდ ყურადღებას უთმობდნენ მუშათა შორის ესთეტიკური მუშაობის გაშლას. სარაიონო მოძრაი ბიბლიოთეკა ხშირად აწყობდა ლიტერატურულ საღამოებს, დისკუტებს, მკითხველთა კონფერენციებს.

ლიტერატურასთან ერთად ფაბრიკის მუშებს სპორტიც იზიდავდათ. ფაბრიკაში არსებობდა ფრენბურთის, კრივის, ქართული ჭიდაობის სექციები.

ფაბრიკის ეკონომიური წარმატებები ღირეკციას შესაძლებლობას აძლევდა გაედიდებინა ასიგნებანი მუშათა კულტურულ-საყოფაცხოვრებო პირობების გაუმჯობესებისათვის. კაბიტალურად შეკეთდა № 1 და № 2 საცხოვრებელი სახლები, დამთავრდა და ექსპლუატაციაში გადაეცა მუშათა 12 ბინიანი საცხოვრებელი სახლი, გამოყვანილ იქნა სასმელი წყალი ფაბრიკის ტერიტორიაზე. ფაბრიკის ზრუნვას მუშებმა ახალი შრომითი წარმატებებით უპასუხეს.

შრომითი აღმაჯლობა იგრძნობოდა ფაბრიკაში შეიღწევის მეხუთე წელს. კოლექტივი სულ უფრო მეტ და მაღალხარისხოვან პროდუქციას უშვებდა. მეავეჯეთა შრომითი აქტივობის ამაღლებაში თავისი წვლილი შეიტანეს ფაბრიკის ავტატორებმა.

პირადი შრომითი მაგალითებით აღფრთოვანებულ ფაბრიკის მუშებს ავტატორი **ლ. ყრუა-**

შეილი, რომელიც სკამის ნაწილების დამზადებაზე მუშაობდა. იგი ყოველდღიურ დავალებებს 150–160%-ით ასრულებდა.

მარელისის ფაბრიკის კოლექტივი 1963 წელს ახალი საწარმოო გამარჯვებებით შეხვდა საქართველოს უმაღლესი საბჭოსა და ადგილობრივი საბჭოს არსებების დღეს. საამქროებს, კომუნისტური შრომის ბრიგადებს და ცალკეულ მუშებს შორის გაშლილი სოციალისტური შეჯიბრების შედეგად ფაბრიკამ თებერვალში 128 ათასი მანეთის ნაცვალად 132 ათასი მანეთის საერთო პროდუქტია გამოუშვა.

შეჯიბრებაში დაწინაურდა გამხვ-დამბარიცხელები საამქროს კომუნისტური შრომის ბრიგადა, რომელსაც ნ. კურტანიძე ხელმძღვანელობდა. საამქროში მუდამ დაცული იყო სისუფთავე და წესრიგი, კარგად იყო მოვლული დაზა-დანადგარები. დიდი ყურადღება ექცეოდა მოწინავე ტექნოლოგიური პროცესების, ახალი მანქანა დანადგარების დანერგვას.

ფაბრიკის კოლექტივი, რომელიც ჩაება დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის, ორმოცდამეექვსე წლისთავისა და საქართველოს კომპარტიის XXII ყრილობის აღსანიშნავ სოციალისტურ შეჯიბრებაში, ახალ-ახალ შრომით წარმატებებს აღწევდა. 1963 წლის რვა თვეში გვემით გათვალისწინებული 217 600 ცალი სკამის ნაცვალად გამოშვებულ იქნა 229 900 ცალი სკამი. 1 079 ათასი მანეთის ნაცვალად 1 134 ათასი მანეთის პროდუქტია. დაიზოგა დიდი რაოდენობით ელექტროენერგია და ნედლეული. გულდასმით შეისწავლა რა არსებული რეზერვები და შესაძლებლობანი, ფაბრიკის კოლექტივმა გადაწყვიტა ბრძოლა კომუნისტური შრომის საწარმოს საპატიო სახელისათვის.

საქართველოს პროფსაბჭომ და საქართველოს სსრ სახალხო მეურნეობის საბჭომ 1964 წლის მესამე კვარტალის მაჩვენებლების მიხედვით სოციალისტურ შეჯიბრებაში გამარჯვებულად ცნეს მარელისის გრეხილი ავეჯის ფაბრიკა და შიანიჭეს საქართველოს პროფსაბჭოს და საქართველოს სსრ სახალხო მეურნეობის საბჭოს გარდამავალი წითელი დროშა.

მოსკოველთა და ლენინგრადელთა შესანიშნავმა თაოსნობამ — სამი-ოთხი წლის განმავლობაში მიეღწიათ უმნიშვნელოვანეს სახეობათა პროდუქციის საუკეთესო მსოფლიო სტანდარტების დონისათვის, მარელისის ფაბრიკის კოლექტივი ახალი ამოცანების წინაშე დააყენა. სა-

მეურნეო აქტივის კრებაზე განიხილეს ეს პატრიოტული თაოსნობა რა ვალანტიტეს მხარი დაეჭირათ მისთვის. შემუშავებულ იქნა ღონისძიებები, რომლებიც მაზნად ისახედნენ ახალი ტექნოლოგიური პროცესების დანერგვასა და წარმოების ორგანიზაციის გაუმჯობესებას.

მარელისის გრეხილი ავეჯის ფაბრიკის შრომისმოყვარე კოლექტივი 1965 წელს ახალ-ახალ წარმატებებს აღწევდა. ფაბრიკამ ნახევარი წლის საწარმო-საფინანსო გვემა გადაჭარბებით შეასრულა — 102,6 %-ით. პროდუქციის თეიოდირებულება შემცირდა ერთი მანეთის სასაქონლო პროდუქტიაზე 0,52 კაპ-ით. ამ გზით ფაბრიკამ ექვს თვეში 4 300 მან. ეკონომია მიიღო.

ფაბრიკის შეილი კომუნისტური შრომის ბრიგადა 130 კაცის შემადგენლობით იბრძოდა გვემების წარმატებით შესრულებისათვის. შეილი საამქროდან ორს მინიჭებული ჰქონდა კომუნისტური შრომის საამქროს საპატიო წოდება. საამქროში კომუნისტური შრომის დამკვერლის წოდებას ატარებდა 230 კაცი, 85 მუშა იბრძოდა ამ სახელის მოპოვებისათვის. ფაბრიკის მთელი კოლექტივი იბრძოდა კომუნისტური შრომის საწარმოს საპატიო სახელისათვის.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1965 წლის სექტემბრის პლენუმმა შეიმუშავა მრეწველობის მართვის შემდგომი გაუმჯობესების, დაგვემის სრულყოფისა და სამრეწველო წარმოების ეკონომიური სტიმულირების ახალი ღონისძიებები, რამაც კეთილნაყოფიერი გავლენა მოახდინა მრეწველობის შემდგომ აღმავლობაზე.

კოლექტივის თავდადებული შრომის შედეგად ფაბრიკამ პროდუქციის გამოშვების შეიღწლიანი დაულება ერთი წლით ადრე გადაჭარბებით შეასრულა. 1965 წლის 11 თვეში კოლექტივმა საწარმო-საფინანსო გვემა 194%-ით გააანაღდა. საგრძნობლად გაუმჯობესდა პროდუქციის ხარისხი, ფაბრიკის მუშა-მოსამსახურეებმა, ინჟინრებმა, ტექნოლოგებმა გმირული შრომით სათანადო წელიწადი შეიტანეს შეიღწლილის წარმატებით დამთავრებაში.

თ. გორჯოვი
3. კიკნაძე
ჯ. უჩიძე

ტრადიცია გრძელდება — იწერება ფაბრიკა-ქარხნების ისტორია

1930 წელს მაქსიმ გორკის ინიციატივით დაიწყო მოძრაობა ფაბრიკა-ქარხნების ისტორიის შესაქმნელად. ამ მოძრაობას ჰქონდა დიდი პოლიტიკური, ეკონომიური და აღმზრდელობით მნიშვნელობა. ამიტომ პარტიამ მხარი დაუჭირა მაქსიმ გორკის ამ ინიციატივას და ფართოდ ვაიშალა მუშაობა ფაბრიკა-ქარხნების ისტორიის შექმნისათვის.

კომუნიზმის გაშლილი მშენებლობა კიდევ უფრო დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს ამ მოძრაობას დღეს, როცა პარტიის მოწოდების პასუხად გოველდღიურად იმსხრევა ძველი ტექნიკური ნორმები, როცა საბჭოთა ადამიანის შემოქმედებითი შრომა სასწაულებს ახდენს, საჭიროა სათანადო შეფასება მიეცეს ყოველივე ამას. აუცილებელია მოწინავეთა გამოცდილების განზოგადება, სოციალისტური შრომის მეთოდების ფართო პოპულარიზაცია და ამით მათი გავრცელება-განვითარებისათვის ხელისშეწყობა.

მოძრაობას ფაბრიკა-ქარხნების, კომპერუნებობისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორიების შექმნისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება დღეს საქართველოში, როცა რესპუბლიკის პარტიული ორგანიზაციები გადაჭრით იბრძვიან მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის ახალი, მძლავრი აღმავლობისათვის, წარსულიდან მიღებული ჩამორჩენის ლიკვიდაციისათვის.

ყოველივე ამან განაპირობა ის, რომ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს უახლესი ისტორიის განყოფილებასთან შეიქმნა საპრობლემო ჯგუფი, რომელიც მეთოდურ ხელმძღვანელობას უწევს საზოგადოებრივ საწყისებზე შექმნილ ავტორთა კოლექტივებს — მუშებს, ინჟინერ-ტექნიკურ ინტელიგენციას, გლეხებს, აგრონომებს, საკუთარი საწარმოს ისტორიით დაინტერესებულ ყველა ენთუზიაზისტს, რომელთაც სურთ შექმნან მშობლიური საწარმოს ისტორია. ამ მოძრაობამ დიდი ენთუზიაზმი გამოიწვია საქართველოში. მუშაობაში ჩაბმულია და აქტიურ შემოქმედებით მონაწილეობას ეწევა 370 ავტორი 200-მდე საწარმოო ობიექტის ისტორიის შესაქმნელად.

პარტიულმა მკითხველმა უკვე მიიღო საქართველოს ფაბრიკა-ქარხნების ისტორიის სერიიდან ორი ნაშრომი: შ. ოქროსცვარიძის — „თბილისის ორთქლ-ვაგონმშენებელი ქარხანა ომის წლებში“ და შ. ყარაულაშვილის — „თელავის აბრეშუმსახვე-სამახავი ფაბრიკა“.

ტექნიკურ მეცნიერებათა კანდიდატი შ. ოქროსცვარიძე დიდი სამამულო ომის წლებში თბილისის ორთქლ-ვაგონმშენებელი ქარხნის მთავარ ტექნოლოგად მუშაობდა და მჭიდ-

როდ იყო დაკავშირებული საწარმოს მთელ ცხოვრებასთან. სწორედ ამიტომ მისი ნაშრომი მეტად დაბაჯერებული და საინტერესოა.

ი. ზ. სტალინის სახელობის თბილისის ორთქლ-ვაგონმშენებელი ქარხანა ერთ-ერთი უძველესი და მოწინავე საწარმოა რესპუბლიკაში. მესამე ხუთწლედის ბოლოს დაისახა მასი ძირეული რეკონსტრუქციის გეგმა. ქარხანას ჰყავდა შესანიშნავი საინჟინრო და ტექნიკური კადრები, რომლებიც საბჭოთა რუსეთში სპეციალური განათლების მიღების შემდეგ დაუბრუნდნენ საწარმოს. ქარხნის სახელოვანი კოლექტივი ცნობილი სტახანოვლის დ. ჭიჭინაძის უნარიანი ხელმძღვანელობით ყველაფერს აკეთებდა, რათა წარმატებით შეესრულებინა სახელმწიფო დაკლებანი, სწრაფად აეთვისებინა და დაენერგა ახალი ტექნოლოგიური პროცესები, რათა მნიშვნელოვნად გადიდებულიყო შრომის ნაყოფიერება.

კოლექტივის დაუღალავ შრომით ენთუზიაზმით მნიშვნელოვნად ხელს უწყობდა ქარხნის პარტიული და კომკავშირული ორგანიზაციების ოპერატიული მუშაობა.

სარეცენზოო წიგნის ავტორი ვერცხლად ცალკეული სამაჟროების მდგომარეობაზე, მათ შრომით საქმიანობაზე, მუშათა შორის გაშლილ სოციალისტურ შეჯიბრებაზე, მოწინავე სტახანოველებზე.

1941 წლის 22 ივნისს ჩვენ ქვეყანაზე ფაშისტური გერმანიის ვერაგულმა თავდასხმამ დროებით შეწყვიტა მშეიღობიანი, შემოქმედებითი შრომა. ჩვენი ქვეყნის მრეწველობის წინაშე დადგა გადაუდებელი ამოცანა — სასწრაფოდ გადასულიყო სამხედრო რელსებზე. ეს ამოცანა დადგა ორთქლ-ვაგონმშენებელი ქარხნის წინაშეც. მას უნდა აეთვისებინა ფორნისათვის საჭირო სპეციალური შეკეთებები და დაეწყო მათი სერიული წარმოება. ამ რთული, მაგრამ საპატიო ამოცანის წარმატებით გადასაწყვეტად დაირაზმა ქარხნის მთელი კოლექტივი. ედაზე ადრე ხდებოდა ფორნტზე გასაგზავნი ორთქლ-ვაგონებისა და ჯავშნოსანი მატარებლების შეკეთება.

ქარხნის მრავალი ცალიფიკური მუშა ომში წავიდა, მათი ადგილი მოზარდებმა და ქალებმა დაიკავეს, საწარმოში დაბრუნდნენ პენსიონერები. ქარხნის ხელმძღვანელობის, პარტიული და კომკავშირული ორგანიზაციის მიერ ყველაფერი კეთდებოდა მთავრობის ყველა დაკლების დროულად და გადაჭრებით შესრულებისათვის. მთავარი იყო რეაქტიული ჭურვის „კატუშას“ ერთ-ერთი ძირითადი № I ნაწილის დამზადება და მისი სერიული გამოშვება.

ავტორი უშუალოდ მონაწილეობდა ჭურვის ამ ნაწილის ტექნოლოგიური დოკუმენ-

ტაციისა და ნახაზების შემუშავებაში. ქარხანაში შეიქმნა სპეციალური სააქრო, რომელიც მაღალკვალიფიკაციური კადრებით დაკომპლექტდა, ხოლო ტექნიკურ განყოფილებასთან — სპეციალური საკონსტრუქტორო-ტექნოლოგიური ბიურო.

სახელმწიფო დაეალებების წარმატებით შესრულებისათვის, ბრძოლაში თავიდანვე აქტიურად ჩაებნენ ქარხნის ახალგაზრდები, ქარხნის მრავალგოვანი კოლექტივი.

ქარხნის ინჟინერები, ტექნოლოგები, კონსტრუქტორები: ბ. სარიშვილი, ა. ხოჯაშვილი, ბ. ჩლაძე, ა. სამსონაია, ნ. ერმოვი, ა. ჟეგლოვი, ლ. გოგოძე, კ. გონჩაროვი, გ. სამსონია, შ. თევზაძე, შ. ოქროსცვარიძე, ლ. ზაკისი, რ. იდელსონი, ჩეხი ინჟინერი ე. პიხოვა და სხვები ძალღონეს არ ზოგავდნენ, ხშირად მთელი დღე-ღამის განაელებოაში თავაუღებლად შრომობდნენ სპეცდაეების ნახაზებზე. ხოლო მათ ჩანაფიქრს ახორციელებდნენ სტახანოველი მუშები: ე. კულეშოვი, მჭედელი კ. ილურიძე, შ. გახუაშვილი და სხვები.

შრომითი გმირობას მაგალითს იძლეოდა ქარხნის ღირეკტორი დ. ჭიჭინაძე. იგი დღის რეა საათიდან საკომენდანტო საათამდე სპეცსამაქროდან იმეითად გამოდიოდა და უშუალო დახმარებას უწევდა კოლექტივს დაეალების შესრულებას.

დასაბუღმა და თეადებუღმა მუშაობამ თავისი შედეგი გამოიღო — საქართველოს მთავრობის მიერ დანიშნულ დღეს სპეცსამაქრომ დაიწყო რაკეტული იარაღის „კატუშის“ მთავარი დეტალის გამოშეება, რომელმაც ბაქოს მთავე ქარხნის მოწონება დაიმსახურა.

აქტორი დამაჯერებლად მოკვითხრობს მუშათა პატრიოტულ შემართებაზე. მუშები და ინჟინერ-ტექნიკოსები ყველაფერს აეთებდნენ, რათა ფრონტისათვის დროულად მიეწოდებინათ საჭირო პროდუქცია და ამით თავისი წვლილი შეეტანათ მტერზე გამარჯეებაში.

მიუხედავად იმისა, რომ ქარხანამ მოკლე ხანში ათევისა სპეციალური შეეეუების სერიული წარმოება, მას ბეერი სირთულის გადალახვა მოუხდა. ეს ეხებოდა უმთავრესად საჭირო მარკის ფოლადის უქონლობას, რომელმაც საფრთხის წინაშე დააყენა სპეციალური შეეეების გამოშეების შესაძლებლობა. მაგრამ კოლექტივის გმირულმა შრომამ, გამოუყენებელი რეზერეების ამოქმედებამ შეძლო ფოლადით მომარაგებაში დროებითი შეფერხების დაძლევა, წარმოების გაუართოება.

შ. ოქროსცვარიძე აღნიშნავს, რომ ომის დროს მტრის მიერ ოკუპირებული ტერიტორიებიდან ევაკუირებული სამრეწველო მოწეობილობათა და თანხლები კადრების გამოყენებით არა

თუ შესუსტდა საწარმოს შესაძლებლობა, არამედ გაიზარდა. ევაკუირებული საქარხნო მოწეობილობათა ამოქმედებით შესაძლებელი გახდა ქარხნის დამატებითი დატეირთეა. თბილისის პარტიის საქალაქო კომიტეტმა გაითეალისწინა ეს და ქარხანას მეორე სპეციალური დაეალება მისცა — მას უნდა აეთეისებინა შაკეინის კონსტრუქციის აეტომატური პისტოლეტის წარმოება, ხოლო სხვა დანარჩენი დიდი ქარხნები იქნებოდნენ მთავე საწარმოსთან კოოპერაციულ დამოკიდებულებაში.

ქარხანაში ფართოდ გაიშალა მუშაობა ახალი დაეალების უმოკლეს ვადაში ათეისებისათვის. სწრაფად იქნა მიღებული იარაღის ტექნოლოგიური დოკუმენტაცია, მაგრამ არასრული, ამიტომ კონსტრუქტორებმა და ტექნოლოგებმა დიდი შრომა გასწიეს და უმოკლეს დროში შექმნეს სრულყოფილი ნახაზები. სწრაფად დაკომპლექტდა ახალი სპეცსამაქრო. მაღე ნაკადურმა წარმოებამ გეგმის მიხედვით დაიწყო ამ იარაღის გამოშეება. ხშირად იარაღი ქარხნიდან პირდაპირ ფრონტზე მიქონდათ. შემდეგ შაკეინის აეტომატი სუდაევის კონსტრუქციის აეტომატი შეიცვალა. ამასთან ერთად აეტორი აღნიშნავს იმ ჩაუარდნებს, რომელთაც ადგილი ჰქონდათ ზოგიერთი დეტალის ტექნოლოგიური დამუშაების დროს. მაგრამ ქარხნის ხელმძღვანელობა სწრაფად ახერხებდა მათ გამოწეორებას.

1942 წლის მეორე ნახეარში ამიერკავკასიის ფრონტის სარდლობის თხოვნით ორთქლმა-ვალ-ევაგონშემეეთებელ ქარხანას უნდა დაეწყო 82 მმ ყალიბის ნალმსატეორცნების მასობრივი წარმოება. ქარხანას დიდი დახმარება გაუწიეს ლენინგრადიდან ევაკუირებულმა ტექნოლოგებმა: ნ. ალექსანდროვმა და კონსტრუქტორმა მ. ტიტინიკმა. ტექნიკური დოკუმენტაციის მიღების შემდეგ დაიწყო მისი სწრაფი დამუშაება. მთავარი დაბრკოლება საჭირო მასალის გამოძებნა იყო. მაგრამ საღირეკტიეო, ხელმძღვანელი ორგანოების დახმარებით შესაძლებელი გახდა ამ საკითხის დადებითად გადაწყეება. იარაღის ათეისებისა წარმოებაში თავი გამოიჩინეს: ა. დედარიანმა, ბ. სოხაძემ, შ. ჯლანტიაშვილმა და სხვებმა. პირველი ნალმსატეორცნის საველე გამოცდა 1942 წლის ბოლის ჩატარდა, რამაც კარგი შედეგი გამოიღო. დაიწყო მისი სერიული წარმოება.

ნაშრომის აეტორი ერცლად ეხება ქარხანაში ევაკუირებული საწარმოების მოწეობილობებისა და კადრების განლაგების საკითხს. მოკლე დროში მიიღო და დააბინავა ქარხანამ სტრის (გარე კარაბები). პაპანიანსკი, ნოეოროსიისკი და ორჯონიკიძის ეავონშემეეთებელი, როსტოვის ე. ი. ლენინის სახელობისა და ტიხორეცკის ორთქლმა-ვალ-ევაგონშემეეთებელი ქარხნები.

ქარხნის ადმინისტრაციამ, პარტიულმა და კომკავშირულმა ორგანიზაციებმა დიდი ყურადღება და ზრუნვა გამოიჩინეს ევაკუირებულთა დაბინაების საქმეში. ევაკუირებული საწარმოების პერსონალმა დიდი დახმარება გაუწია თბილისის ქარხანას სპეციალური დაკეთების წარმოებაში. განსაკუთრებით თავი გააზიარინეს სამსხმელო სამკეროს მუშებმა ო. პოლანოის ზღმძღვანელობით, რომლებმაც დაიწყეს 82 მმ ნადმის წარმოება.

წიგნის ავტორის სასახლეოდ უნდა ითქვას, რომ მან შემოგვიანა მარაგით სახელო რუსეთიდან ევაკუირებული ინჟინერ-ტექნიკოსების, მუშების, რომლებიც ქართველ, სომეხ და სხვა ეროვნების მუშებთან ერთად შეუპოვრად შრომობდნენ, ძალღონის დაუზოგავად სჭედდნენ მრისხანე იარაღს და ამით აახლოებდნენ მტერზე გამარჯვებას.

ნაშრომი საინტერესოდ არის დაწერილი. შ. ოქროსცვარიძის ნაშრომის ღირსება ისიცაა, რომ ავტორი დოკუმენტური სიზუსტით გადმოგვცემს ამბებს, რომლის უშუალო მონაწილეც თვითონ იყო.

აქვე გვინდა შევინშნოთ, რომ ავტორი უფრო ვრცლად უნდა შეხებოდა ქარხნის ძირითად საქმიანობას — ორთქლძაღვებისა და ეავონების შეკეთებას. ამასთან უფრო ფართოდ უნდა აეხსა მუშათა შორის გაშლილი სოციალისტური შეჯიბრება, საფრონტო ბრიგადების მუშაობა და სხვა.

შ. ყარაულაშვილის ნაშრომი „თელავის აბრეშუმსახევე-საძახავი ფაბრიკა“ უთუოდ დაინტერესებს მკითხველთა ფართო მასებს. ავტორი თვით იყო ფაბრიკის მუშა, მერე საამქროს უფროსი და ბოლოს დირექტორი. როგორც ჩანს, იგი მთელი თავისი შეგნებული ცხოვრებით დაკავშირებულია ფაბრიკასთან.

თელავის აბრეშუმსახევე-საძახავი ფაბრიკა XIX-ის დასასრულს დაარსდა. მაშინ აქ კუსტარული წარმოება იყო. მეპატრონე ნაკლებად ზრუნავდა საწარმოს ტექნიკური აღჭურვისათვის, მას არც ფაბრიკის მუშათა გაჭირვებული მდგომარეობა აწუხებდა. ფაბრიკის მეპატრონესთან კლასობრივ ბრძოლაში თანდათან ყალიბდებოდა მუშათა პროლეტარული შეგნება, რასაც მნიშვნელოვად ხელს უწყობდა რსდმპ თბილისის კომიტეტის მიერ წარგზავნილი კატო ახმეტელი. იგი დიდ მუშაობას ეწეოდა ფაბრიკის მუშა-ქალებში. ისინი მალე აქტიურ ბრძოლაზე გადავიდნენ, თავი გამოიჩინეს 1905—07 წლების რევოლუციაში. ავტორი აშუქებს ფაბრიკის მუშების 1905 წლის 29 მარტის გაფიცვას. გაფიცვამ, როგორც ცნობილია, მუშათა დარაზმულობისა და პროლეტარული სიმტკიცის შედეგად, გაიმარჯვა.

ნაშრომში განხილულია ფაბრიკის ისტორია რევოლუციის ახალი აღმავლობისა და პირვე-

ლი იმპერიალისტური ომის წლებში. დეტალურად ეხება ავტორი იმ მიზეზებს, რომლებმაც აბრეშუმის მრეწველობის კრიზისი გამოიწვიეს, რამაც კიდეც უფრო გააუარესა ფაბრიკის მუშათა ცხოვრების პირობები. მენშევიკების უღელური ბატონობის პირობებში კიდეც უფრო დაეცა აბრეშუმის მრეწველობა საქართველოში, ზოლოთელავის ფაბრიკა დაიხურა.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებამ შესაძლებელი გახადა თელავში აბრეშუმის წარმოების სწრაფი განვითარება. საბჭოთა მთავრობამ გადაწყვიტა ყოფილი კერძო საწარმოს საფუძვლიანი რეკონსტრუქცია და გაფართოება. მშენებლობა სწრაფი ტემპით განხორციელდა, რაც მუშათა არანახული ენთუზიაზმით იყო გამოწვეული.

შ. ყარაულაშვილი ეხება სიძნელებებს, იმ დახმარებას, რომელიც გაუწიეს მას პარტიის ადგილობრივმა, რაიონულმა და ცენტრალურმა ორგანოებმა. განსაკუთრებით ჩერდება ავტორი იმ ძმურ დახმარებაზე, რომელიც ფაბრიკის კოლექტივს აღმოუჩინა აზერბაიჯანის (ქ. ნუხა) მუშათა კლასმა.

ახალ საწარმოში ყველაფერი კეთდებოდა მუშათა შრომის პირობების გაუმჯობესებისათვის. დიდი ყურადღება ექცეოდა მუშათა კეალფიციის ამაღლებას, ამ მიზნით მუშათა ერთი წაწილი სისტემატურად იგზავნებოდა თბილისში პროფესიული ოსტატობის ასამაღლებლად. მალე ფაბრიკაში მოვიდა ახალგაზრდობა, რომლებსაც ენთუზიაზმთან ერთად კარგი სპეციალური განათლებაც ჰქონდათ.

ნაშრომის ავტორი დიდ ყურადღებას უთმობს შრომისადმი კომუნისტური დამოკიდებულების ჩამოყალიბების ისტორიას. დიდი ისტორიული ღირებულება აქვს ავტორის მიერ დადგენილი და მეცნიერულ ბრუნებაში შემოტანილი ფაქტს — ჯერ კიდევ საკავშირო მასშტაბით სოციალისტური შეჯიბრების გაშლამდე, თელავის აბრეშუმსახევე-საძახავი ფაბრიკაში სოციალისტური შეჯიბრება ვაიშლა თვით მუშათა თაოსნობით. ავტორი აღნიშნავს მუშათა ურთიერთმეგობრული დახმარების ფაქტებს. ის წერს: „თითოეული ცელის მუშა, როგორც წესი ცელის ბოლოს აუზზე ტოვებდა გარკვეული რაოდენობით მონარშულ პაკს, რათა მომდევნო ცელას ახალი პარკის მოხარებით დრო არ დაეკარგა. ასეთი ამხანაგური დამოკიდებულების შედეგად ამომხვევი დროზე და შეუნერებლად იწყებდა მუშაობას“ (გვ. 33).

ავტორი ციფრობრივი მონაცემებით ნათელს ჰფენს, თუ რა დიდი ეკონომიური შედეგი გამოიღო წარმოებაში სოციალისტური შეჯიბრების გაშლამ, მუშათა ცოდნის ამაღლებამ (გვ. 51).

ავტორი, თვითონ იყო თვითმხილველი და მონაწილე ფაბრიკის პირველი წარმატებებისა.

იგი მოეკითხრობს, თუ როგორ იბრძოდა ფაბრიკის კოლექტივი ღირებულების, პარტიული და კომკავშირული ორგანიზაციების ხელმძღვანელობით საწარმოო გეგმების შესრულებისათვის, შრომის სოციალისტური ფორმებისა და მეთოდების დაწერვისათვის; ნაკლავანებათა აღმოფხვრისათვის და ა. შ.

დიდი ღირებულება აქვს ავტორის მიერ წიგნში მოყვანილ ფაქტებს, რომლებიც გვიჩვენებენ ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის პირობებში როგორ გარდაიქმნა მშრომელი ადამიანის ფსიქოლოგია, როგორ გახდა ის წარმოების ჰუმანიტური გულშემატკივარი, როგორ იბრძოდა ის კონსერვატიზმისა და საწარმოო რუტინის წინააღმდეგ და სხვ. (გვ. 37–38).

მასობრივი კოლექტივიზაციის დროს, როგორც ცნობილია, ფართოდ გაიშალა საშუალო მოძრაობა. ფაბრიკის კოლექტივი ერთ-ერთი პირველი გამოყენებული საბჭოთა მუშათა კლასის ამ პატრიოტულ თაოსნობას.

ავტორი დაწერილებით იხილავს ომის წინა ხუთწლეულებში ფაბრიკის მუშათა შრომით საქმიანობას, მათ მიღწევებს, რასაც მნიშვნელოვნად ხელი შეუწყო ახალი სამამულო ტექნიკის დაწერვამ.

დიდმა სამამულო ომმა ახალი ამოცანების წინაშე დააყენა ფაბრიკის კოლექტივი. საწარმოო სწრაფად გარდაიქმნა მუშაობა საომარ ფაქტორების პირობებში კიდევ უფრო გაიზარდა მუშაქალების შრომითი შემატება, მათი პატრიოტიზმი. ფაბრიკაში იმატა მრავალდაზგოვანთა რიცხვმა, მუშა-ქალები არა მარტო ბეჯითად შრომობდნენ, არამედ ხშირად აგროვებდნენ სანუკერებს ფორტისათვის.

ჟ. ყარაულაშვილი, რომელიც მკიდრო კონტაქტში იყო ფაბრიკასთან, კარგად ერკვევა ფაბრიკის ეკონომიურ მაჩვენებლებში. წიგნში მოყვანილი ცხრილები გვიჩვენებენ იმ დიდ ეკონომიურ ძვრებს, რაც ფაბრიკის ცხოვრებაში მოხდა 40-50-იან წლებში. ეკონომიურმა წინსვლამ ფაბრიკის ხელმძღვანელობას საშუალება მისცა მნიშვნელოვნად გაედიდებინა ასიგნებული მუშათა კულტურულ-საყოფაცხოვრებო პირობების გაუმჯობესებისათვის. ფაბრიკის ადმინისტრაციის ზრუნვას მუშებმა ახალი შრომითი ენთუზიაზმით უპასუხეს. გაიზარდა მაღალხარისხიანი ძაფის ხედილობით წილი საერთო პროდუქტაში და ა. შ.

ფაბრიკაში ყველა წამოწყების ინიციატორები კომუნისტები იყვნენ. ამიტომ ავტორი, ბუნებრივია, ეხება პარტიზაციის ბრძოლას ფაბრიკის ცხოვრებაში მუშათა ავანგარდული როლისათვის.

ფაბრიკის ზრდასთან ერთად იზრდებოდა მუშათა ცოდნის დონე, გამოცდილება. მუშათა დიდი ნაწილი ჩაბმული იყო რაციონალიზატორთა

და გამოგონებელთა საბჭოს მუშაობაში. მათი საქმიანი წინადადებები საწარმოს მნიშვნელოვან ეკონომიურ ეფექტს აძლევდა (გვ. 70–71).

მომავალი წლების ბოლოს ფაბრიკაში თავი იჩინა სერიოზულმა სიძნელეებმა. ხელმძღვანელი ორგანოების დახმარებით ფაბრიკის მუშათა კოლექტივი კვლავ ჩაღვრა მოწინავეთა რიგებში. ავტორი ეხება სიძნელეების გამომწვევ ობიექტურ და სუბიექტურ მიზეზებს, იმ ბრძოლას, რომელიც კოლექტივმა გასწია გარღვევის ლიკვიდაციისათვის.

ავტორი გვაცნობს ფაბრიკის მოწინავეებს: ნ. მარკოზაშვილს, ს. ორკოდაშვილს, მ. დევიძეს, გ. პოპოვას, მ. მაისურაძეს და სხვებს. აღწერს, თუ როგორ, რა გზით, რა ახალი შრომის მეთოდების დაწერვით აღწევდნენ ისინი წარმატებებს, ნაშრომში კარგად ჩანს, თუ როგორ იცვალა სახე ფაბრიკის მუშათა კოლექტივმა, როგორ გაიზარდა ის თეისობრივად და როგორ იბრძვის ის პარტიის დაჯანსაღებათა დროულად შესრულებისათვის.

სწორედ ფაბრიკის მუშათა კოლექტივის მიერ ენერგიის დაძაბვით იქნა შესრულებული IX ხუთწლეულის სახელმწიფო გეგმები გადაჭარბებით. ფაბრიკის კოლექტივის შრომით წარმატებებს მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი საქართველოს კომპარტიის 1973 წლის ივნისისა და შემდგომი პლენუმების გადაწყვეტილებათა ცხოვრებაში ფაქტურაზე, რამაც აამაღლა კოლექტივის ბრძოლისუნარიანობა.

სკკ XXV ყრილობას ფაბრიკის კოლექტივი ახალი შრომითი გამარჯვებებით შეხვდა. ამასთან დაკავშირებით ავტორი წერს ფაბრიკის მუშებზე: „ბევრმა მათგანმა წარმატებით შეასრულა პირადი ხუთწლეული და წლის მეორე ნახევრიდან დაიწყო X ხუთწლეულის ანგარიშში მუშაობა, ეტყობოდა, ა. რამაზიშვილმა, მ. მარკოზაშვილმა, ა. ყარაულაშვილმა და სხვა.“

თელავის აბრეშუმსახევე-საძაბავი ფაბრიკის კოლექტივმა ძირითადად სასახლოდ დაამთავრა IX ხუთწლეული და ახალი ენერგიით შეუდგა სკკ XXV ყრილობის დაჯანსაღებათა შესრულებას.

აქვე შენიშნის სახით შეიძლება დავძინოთ, რომ ავტორს აუცილებლად უნდა გამოეყენებინა რესპუბლიკური პრესა პირველი ხუთწლეულის ისტორიის გადმოცემის დროს. ეს მნიშვნელოვნად გაამდიდრებდა ნაშრომს.

ჩვენი აზრით, ამ სახის ნაშრომების გამოცემით დიდი და სასარგებლო საქმე გაკეთდა — ნათელი მოეფინა ჩვენი ზალხის შრომითი გმირების ამსახველ ბევრ ახალ, საინტერესო ფაქტს.

**ა. დაუშვილი,
ლ. ნანიკაშვილი,
მ. ხარაბიძა.**

ი ს ა ვ ქ ა რ გ ლ ი ს ი ნ ს ტ ი ტ უ ტ ი ს შ ე ს ა ხ ე მ ბ

1976 წ. გამომცემლობა „მეცნიერებათა“ გამოცემა კ. კუციას მონოგრაფია „აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქალაქები XVI—XVIII სს“. წიგნში შესწავლილია XVI—XVIII სს. პირველი ნახევრის აზერბაიჯანისა და სომხეთის ქალაქების სოციალური სტრუქტურა, საქალაქო წყობილება, ეკონომიკა, საქალაქო ორგანიზაციები და სხვა საკითხები. ავტორი აღნიშნული საკითხების კვლევისას ერცლად ეხება საქართველოს ქალაქების ამჟრული ორგანიზაციის სტრუქტურასაც, რომელიც დიდ მსგავსებას იჩენს ირანისა და ზემოაღნიშნული ქვეყნების ანალოგიური ინსტიტუტის სტრუქტურასთან. საკითხთა ამ რიგიდან ყურადღებას იქცევს ქარგლის ინსტიტუტი, რომელიც შემოდის ჩვენი კვლევის სფეროშიც და რომლის შესახებ განსხვავებული აზრისა ვართ.

ავტორის მოსაზრება ქარგლის ინსტიტუტის შესახებ ცნობილია მისი ადრინდელი შრომებიდან¹. აღნიშნულ მონოგრაფიაში იგი იმეორებს და აზუსტებს ქარგლის თაობაზე აღრე გამოთქმულ შეხედულებას, რომლის მიხედვითაც ქარგლის ინსტიტუტი უცნობია როგორც ირანის, ასევე ჩრდ. აზერბაიჯანის, აღმოსავლეთ სომხეთისა და საქართველოს ქალაქების ამჟრული სტრუქტურისათვის². კ. კუციას აზრით, სპარსულ წყაროებში არაა დამოწმებული „ქარგლის“ შინაარსის მქონე ტერმინი. თვით ტერმინი „ქარგარის“, რომელიც ქართულში და სომხურში დამკვიდრდა ქარგლის-ქვეოსტატის მნიშვნელობით, მეტად იშვიათად გვხვდება სპარსულ წყაროებში, ისიც გვიანდელი ხანის თხზულებებში და იხ-

მარება დაქირავებული მუშის აღსანიშნავად³. ამავე დროს, ავტორის სიტყვებით, — ქარგლის მნიშვნელობით ჩრდ. აზერბაიჯანისა და ირანის ქალაქების მიმართ წყაროებში არაა მოხსენიებული აგრეთვე ტერმინი „ხალიფე“, რომელიც თურქეთსა და სომხეთში იხმარებოდა აღნიშნული ცნების გამოსახატავად. ქარგლის ინსტიტუტს, განავრცობს ავტორი, საყოველთაო გავრცელება არ მოუპოვებია და დასრულებული სახე არ მიუღია არც საქართველოში თვით XIX საუკუნეშიც. ქარგლის კატეგორიის არ იცნობს ავღანის ოქრომქედელთა სტატუსი, დასტურლამალი, თბილისის მეწვრილმანეთა 1800 წ. წესდება და ქუთაისის მეპურეთა ამქრის 1871 წ. პირობის წიგნი, არაფერია ნათქვამი ქარგლის თაობაზე დავით ბაგრატიონის თხზულებაშიც. ეს კი, ავტორის აზრით, მხოლოდ იმ გარემოებით უნდა აიხსნას, რომ საქართველოს ქალაქების პროფესიულ ორგანიზაციებში არ არსებობდა ან ძალიან სუსტად იყო განვითარებული ქარგლის ინსტიტუტი. ამოიგად, დასკვნის კ. კუცია, XVI—XVIII სს. ისევე როგორც XIX ს-ის პირველი ნახევრის საქართველოში ქარგლის ინსტიტუტი დამახასიათებელი არ იყო ამჟრული ორგანიზაციებისათვის⁴. ამ საერთო წესიდან ის გამონაკლისად მიიჩნევს ერევანს და ახალციხეს, რადგან ერევანში უკვე XVII ს. დამოწმებული ქარგლის ინსტიტუტი (ხალფას, ქარგაპის სახელწოდებით, ხოლო ახალციხის (XIX ს. მეორე ნახევარში) თვრამეტ-სავე ესნაფში წარმოდგენილი იყო ქართლის-ხალფას კატეგორია. ამ ორ ქალაქში ქარგლის არსებობას ავტორი მიაწერს თურქული ორგანიზაციების გავლენას⁵. ასეთია ავტორის დასკვნა საქართველოს ქალაქების ხელოსნობაში ქარგლის ინსტიტუტის თაობაზე. მაშასადამე ქვეოსტატის მნიშვნელობით ქარგალი არ მოწმდება არც საქართველოსა და არც ირანში.

¹ კ. კუცია, სეფიანთა ირანის ქალაქები, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, თბ., 1966; მ. ი. ს. ვე, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ამჟრული ორგანიზაციების ისტორიიდან XVI—XVIII სს-ის პირველ ნახევარში (1. შევირდისა და ქარგლის ინსტიტუტის საკითხისათვის), მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1972.

² კ. კუცია, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქალაქები XVI—XVIII სს., თბ., 1976, გვ. 161.

³ იქვე, გვ. 156.

⁴ იქვე, გვ. 157.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე, გვ. 158.

⁷ იქვე.

⁸ იქვე, გვ. 159.

ჩანს მხოლოდ მისი შედარებით გვიანდელი ფორმა, რომელიც დაქირავებული მუშის ცნების გამომხატველია მხოლოდ. ამდენად, კ. კუციას მოსაზრებით, ქარგლის ინსტიტუტს ქართულ ამქარში არ მიუღია დასრულებული სახე.

მართალია, XVII—XVIII სს. ქართული დოკუმენტური მასალა არ იცნობს ქარგალს, მაგრამ არ შეიძლება ანგარიში არ გაეწიოს იმ გარემოებას, რომ ქართულმა ეთნოგრაფიულმა სინამდვილემ თვით XIX ს-მდე შემოგვიანა ქარგლის ინსტიტუტი. მართალია, კ. კუცია არ იზიარებს ჩვენს შეხედულებას ამ საკითხზე⁹, და ექვს გამოთქვამს ეთნოგრაფიული მასალის, როგორც სათანადო წყაროს, გამოყენების შესაძლებლობის შესახებ ქარგლის ინსტიტუტის თვალდაპირველი ბუნების დასადგენად. მაგრამ ანგარიშგასაწევია ის გარემოება, რომ ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დასტურდება როგორც ქარგლის — ქვეოსტატის კატეგორია, ასევე მისი გვიანდელი ფორმა — ქარგალი — დაქირავებული. ამ საკითხზე ჩვენ მიერ არაერთხელ გამოთქმული მოსაზრება ასეთია¹¹: აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებში (თბილისი, გორი, თელავი, სიღნაღი, ახალციხე) მომთხრობი მასალით ქარგალი წარმოადგენდა ამქარში ხელოსნის დაოსტატების შუა და აუცილებელ საფეხურს, იგი უნდა გაეცოდა ყველა შეგირდს ოსტატობამდე. გამონაკლისს შეადგენდა ის ამქარი, რომლის ხელობა შრომის ამგვარ კვალიფიკაციას არ მოითხოვდა. ეს ტრადიცია იმდენად ძლიერი იყო, რომ მთხრობელისათვის წარმოდგენილია დაუღოცი ხელოსნის არსებობა; მას არავითარი უფლებები არა აქვს არც დამოუკიდებელი წარმოებისა და არც სახელოსნოს გახსნისა. ხელოსნის დალოცვა კი გულისხმობს ხელობის სრული კურსის შესწავლას, შეგირდობიდან ქარგლად გახდომას — ნახევ-

რად დალოცვას და შემდეგ სრულ ოსტატობას — შრომის კვალიფიკაციის სათანადო ამაღლებას, ქარგლიდან ოსტატად გახდომას. ასეთია ქარგლის თვალდაპირველი ბუნება. მაგრამ, როგორც ველზე მოპოვებული მასალა გვიჩვენებს, ქარგალი ამავე დროს ნიშნავს დაქირავებულ ხელოსანს, რომელიც შეიძლება დალოცვილი იყოს, მაგრამ სახსრების უქონლობის გამო სხვასთან მუშაობდეს¹². დაქირავების მომენტი, ჩვენი აზრით, ჩნდება იმ დროიდან, როდესაც შეგირდი ვადის გასვლის შემდეგ ქარგალი ხდება და ოსტატი მას გარკვეულ გასამრჯელოს უნიშნავს. დაქირავების ტენდენციის განვითარებას ისიც უწყობდა ხელს, რომ დასალოცად შეგირდს „საოსტატო“ უნდა გადაეხადა. ამ თანხას ის სწორედ ამ გზით აგროვებდა. ამიტომ დაქირავება არ გამოირჩევის საერთოდ ქარგლის — ქვეოსტატის არსებობას. დაქირავების მომენტი თანდათან ძლიერდება და XIX ს. ქარგალი სხვა არაფერია, თუ არა დაქირავებული ხელოსანი¹³. ამდენად, ქვეოსტატ ქარგალსა და XIX ს-ის ქარგალს შორის გარდაუვალი ზღვარის დადება შეუძლებელია. ეს იგივე ინსტიტუტია, რომელმაც განვითარების გარკვეული გზა გაიარა და XIX საუკუნეში დაქირავებული ხელოსნის სახე მიიღო. მაშასადამე, ამ ინსტიტუტის თვალდაპირველი ბუნების დადგენა შესაძლებელი ხდება მისი რეტროსპექტული გზით¹⁴ შესწავლის შედეგად. ეს კი იმას გულისხმობს, რომ XIX—XX სს. დასაწყისში ქარგალი დაქირავებული ხელოსნის ცნების გამოსახატვად იხმარებოდა და იგი სავსებით შეფუარდებოდა კაპიტალისტური ხანის წარმოებას, ხოლო ქარგალი-ქვეოსტატი ფეოდალური ხანის ხელოსნური წარმოების ბუნების ამსახველია. საკითხისადმი ამგვარი მიდგომა დამახასიათებელია ეთნოგრაფიული კვლევისათვის. ეთნოგრაფიული მასალა, მართალია „XIX—XX სს. მიჯნისა“, მაგრამ ის თავისი წარმოშობით ადრინდელია და მასში ასახულია სხვადასხვა დროის დანალექი მასალა¹⁵. მკვლევრის მოვალეობას შეადგენს

⁹ კ. კუცია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 159.

¹⁰ კ. კუცია, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ამქარული ორგანიზაციების ისტორიიდან, გვ. 123—128.

¹¹ ქარგლის ინსტიტუტის შესახებ იხ. ჩვენი შრომები: ქარგლის ინსტიტუტი აღმოსავლეთ საქართველოს ხელოსნურ ამქარში, „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, ტ. XV, თბ., 1970; ქარგლის ინსტიტუტის საკითხისათვის, „მაიენ“, ისტორიის სერია, 1971, № 1; К институту подмастерья, тезисы докладов всесоюзной научной сессии, посвященной итогам полевых археологических и этнографических исследований 1970 г., Тб., 1971.

¹² „მაიენ“, ისტორიის სერია, 1976, № 4

¹² ნ. ა. ბ. ე. ს. ა. დ. ე, ქარგლის ინსტიტუტის საკითხისათვის, გვ. 143.

¹³ იქვე, გვ. 140—141. ქვეოსტატი ქარგალი და ქარგალი—დაქირავებული ხელოსანი კვალიფიკაციის მიხედვითაც განსხვავებულია. ქვეოსტატს ეძღვნა ქარგლის — კურსდამთავრებული ხელოსნის ხელფასის ნახევარი (იხ. ნ. ა. ბ. ე. ს. ა. დ. ე, ქარგლის ინსტიტუტისათვის, გვ. 140).

¹⁴ შტრ. Ю. В. Бромлей, Этнос и Этнография, М., 1973, გვ. 205—206.

¹⁵ შტრ. იქვე გვ. 202.

შეისწავლოს მოვლენა ისტორიულ ჭრილში და გამოყოს ძირითადი მომდევნო დროს შეძენილი დანაღებებისაგან. საილუსტრაციოდ გამოდგება თვით ამქრის ინსტიტუტის მაგალითის მოხმობა. ცნობილია, რომ ამქარი თვით XX საუკუნემდე შემორჩა საქართველოს ქალაქებს, მაგრამ თავისი ბუნებით ის უკვე აღარ გამოხატავდა ფეოდალური ხანის ამ ინსტიტუტის ინტერესებს, ვინაიდან დაქირავებული შრომის ფართო გამოყენება ამქარში მიუთითებდა ხელოსნურ წარმოებაში ახალი ელემენტის გაჩენას. მაშასადამე, „XIX—XX სს მიჯნის“ ეთნოგრაფიული მასალა საყვარებით გამოდგება ქარგლის ინსტიტუტის არსებობის დასადასტურებლად და არ უნდა იწვევდეს მკვლევრის გაკვირვებას, რომ „გვიანდელი ხანის ეთნოგრაფიული მასალით“¹⁶ შესაძლებელი ხდება ქარგლის როგორც თავდაპირველი (ქვეოსტატი), ისე მისი გვიანდელი (დაქირავებული) ბუნების დადგენა. XIX ს. ეთნოგრაფიული მასალა არ არის მაინცდამაინც კაპიტალიზმის დროინდელი. ამდენად, ამ მასალის საფუძველზე შესაძლებელია არა მარტო „XIX—XX სს. მიჯნის“, არამედ ხშირად XVII—XVIII სს. ქართული ამქრული წყობილების სტრუქტურის აღდგენა. ჩვენ მხოლოდ საქართველოს საქალაქო ხელოსნური ორგანიზაციების სტრუქტურის წარმოდგენას ვცდილობთ და ხშირ შემთხვევაში მიუეთითებთ იმ პარალელებზე, რაც საქართველოსა და მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების ქალაქების მსგავს ინსტიტუტებს შორის შეინიშნება; თვით ავტორიც ხომ ხშირად და უხვად სარგებლობს შესაბამისი მასალით და არავინ ფიქრობს ქართული ეთნოგრაფიული მასალის საფუძველზე ქარგლის ინსტიტუტის არსებობის მტკიცებას ირანისა და ჩრდ. აზერბაიჯანის ქალაქების ხელოსნობაში¹⁷.

მაშასადამე, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ქარგლის ორივე კატეგორია (ქვეოსტატი, დაქირავებული) გვხვდება აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქების მრავალ ამქარში და მათ შორის

¹⁶ კ. კუციოა, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ამქრული ორგანიზაციების ისტორიიდან, გვ. 124.

¹⁷ კ. კუციოა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 124.

¹⁸ ნ. აბესაძე, ქ. გორის ხელოსანთა ამქარი, „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, ტ. XVI—XVII, თბ., 1972, გვ. 165—166. ქ. გორში ქარგალქვეოსტატის არსებობას ამტკიცებს ვასტევანშვილი; (მისი მასალები ამქრების შესახებ დაუტოვია გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის არქივში, გსი-გმ (535). გვ. 10).

რის გორისა¹⁸ და ახალციხის ამქრებშიც. ე. ი. ახალციხეში დასტურდება „ხალფა“ — ქვეოსტატი და „ხალფა“ — დაქირავებული ხელოსანი. სწორედ ამის საფუძველზე დავასკენით, რომ ამ შემთხვევაში საერთო ქართულ მოვლენასთან ვვაქვს საქმე და მარტო თურქეთის გავლენით მისი არსებობის მტკიცება შეუძლებელია. ქარგალი რომ ახალციხეში თურქული ტერმინითაა წარმოდგენილი, ამას არა აქვს არსებითი მნიშვნელობა, ვინაიდან ერევანში მის აღსანიშნავად ორივე ტერმინი (ხალფა, ქარგალი)¹⁹ მოწმდება. ისე კი არავინ უარყოფს თურქეთის გავლენას საქართველოსა და, კერძოდ, ახალციხის ასანფებზე. პირიქით, ქ. ახალციხის ამქრების შესახებ ჩვენ ვიმოწმებთ. კოეორიძის შეხედულებას ამ საკითხზე²⁰, მაგრამ უსტალარ-უსტასის ანუ შეიხ-სუაბის ინსტიტუტის დამოწმება ახალციხის სომხურ მოსახლეობაში და იმ გადმოცემის მოშველება, რომ ესანფებმა თავიანთი საწყისი თურქეთში მიიღეს²¹, ეერ გამოდგება ახალციხის ასანფების თურქული წარმომავლობის დასამტკიცებლად, ვინაიდან ეს ორივე მასალა დაუტოვია ახალციხის არზრუმიდან (თურქეთიდან) გადმოსახლებულ სომხურ მოსახლეობაში. ის არ დასტურდება ახალციხის ქართულ ხელოსნურ ფენაში, რომელიც შემორჩა რაბათს. ცნობილია, რომ არზრუმიდან გადმოსახლებულმა სომხებმა მოსახლეობამ ახალციხეში შექმნა ცალკე დასახლება „პლიანის“ სახელწოდებით²² და ბოლომდე შეინარჩუნა სომხური სალაპარაკო ენა აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქების სომხურ ხელოსანთაგან განსხვავებით²³, ამდენად, არ არის გასაკვირი, რომ შეიხ-სუაბის ინსტიტუტი და ზემოაღნიშნული გადმოცემა მოწმდება მხოლოდ მათთან. ახალციხეში ამქრების არსებობას სომხების ჩამოსახლებაზე დასტურებს ის გარემოება, რომ ხალფა (ქვეოსტატი, დაქირავებული ხელოსანი

¹⁹ კ. კუციოა, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქალაქები, გვ. 159.

²⁰ ნ. აბესაძე, ქ. ახალციხის ხელოსნური ამქარი, „ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან“, თბ., 1976, გვ. 403, 404.

²¹ კ. კუციოა, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ამქრული ორგანიზაციის ისტორიიდან, გვ. 128.

²² შ. ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, თბ., 1975, გვ. 454.

²³ ნ. აბესაძე, კახეთის ქალაქების ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, ტ. XVIII, თბ., 1975, გვ. 7.

ნი) დასტურდება არა მარტო სომხურ, არამედ არაბთის ქართულ ხელოსნურ მოსახლეობაში. მაშასადამე, მარტო ზემოთნათქვამი ფაქტების საფუძველზე შეუძლებელია ახალციხის ასნაფების თურქულ წარმომავლობაზე დაბეჭდვითი საუბარი.

ახლა შევეხეთ საკითხს იმის თაობაზე, თუ რატომ არ გვხვდება ტერმინი „ქარგალი“ ქვეოსტატის მნიშვნელობით ამქრების პირობის წიგნებში. როგორც ცნობილია, ამქართა წესდებანი შედგენილია XIX ს.-ის პირველ და მეორე ნახევარში²⁴. ამ დროის ქარგალი უკვე დაქირავებულს აღნიშნავს და სასეხებით გასაგებია მისი ამ მნიშვნელობით მოხსენიება. ქუთაისის 1871 წ. მეპურეთა პირობის წიგნის „მოჯამაგირე“ ხომ იგივე ქარგალია, ვინაიდან ქუთაისში ქარგალს მთხრობლები „მოჯამაგირეს“, „ჯამაგირში მყოფს“²⁵ უწოდებენ.

ასეთია ჩვენ მიერ მოპოვებული ეთნოგრაფიული მასალები ქარგლის ინსტიტუტის შესახებ. შეუძლებელია მათი შეუფასებლობა. ქარგალი (ქვეოსტატი) დამოწმებული აქვთ ვ. ბარდაველიძეს²⁶ და ს. ბედუქაძეს²⁷ თელავისა და დუშეთის ქვისმთელთა ამქარში, მოწმდება იგი აგრეთვე ს. მეფერისხევის ხარაზთა ამქარში²⁸. ლ. ბოჭორიშვილი²⁹ ადასტურებს

24 შ. მესხიას აზრით. XIX ს.-ის. ქარგალს XVII—XVIII საუკუნეებში შეესაბამებოდა ოსტატის ამხანაგი (ამის შესახებ იხ. ნ. აბესაძე, ქარგლის ინსტიტუტის საკითხისათვის. გვ. 142).

25 ნ. აბესაძე, ხელოსნური ორგანიზაცია დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1975, № 1, გვ. 167.

26 ე. ბარდაველიძე, ივრის ფშაველებში, „ენიმქის მოამბე“, ტ. XI, თბ., 1941, გვ. 153.

27 ს. ბედუქაძე, სამების ამქარი, თბ., 1942 (ხელნაწერი); მისივე, 1947—48 წწ. ქართლის ექსპედიციის მასალები (ხელოსნობა), ინახება ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივში.

28 ე. ბარდაველიძე, ქართლის III კომპლექსური ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური, 1949 წ. ინახება ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივში.

მას სიღნაღსა და თელავის ოქრომჭედელთა ამქარში. ივ. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით შეკრებილი „შინამრეწველობის“³⁰ მასალებითაც ქარგალი დასტურდება აღმოსავლეთ საქართველოს (ქართლი, ქიზიყი)ში ხელოსნური წარმოების ცენტრებშიც. „შინამრეწველობის“ მასალების შეკრება თავის დროზე იმითაც იყო გამოწვეული, რომ წერილობით ძეგლებში იგრძნობოდა ცნობათა უკმარისობა ამ წყების საკითხების გასაშუქებლად. ისიც ცნობილია, თუ რაოდენ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ამ საქმეს ივ. ჯავახიშვილი³².

მეცნიერული კვლევის დროს აუცილებელია ყველა სახის მასალის შეძლებისდაგვარად სრულად გათვალისწინება. დაუშვებელია რომელიმე წყაროს ხელაღებით უარყოფა და მეორისათვის დაუსაბუთებლად უპირატესობის მინიჭება. კერძოდ, ამ შემთხვევაში არაფრით არ არის გამართლებული კ. კუციას მიერ ეთნოგრაფიული მონაცემების შეუფასებლობა და მათი სრული უგულებელყოფა. მართალია, ჩვენთვის როგორც ეთნოგრაფიისათვის, ამოსავალია ეთნოგრაფიული მასალა, მაგრამ ეს არ გამოირიცხავს ჩვენ მიერ წერილობითი წყაროების გამოყენებას. ოღონდ, რა თქმა უნდა, როგორც ერთი, ისე მეორე რიგის მასალა კრიტიკულად უნდა იქნეს განხილული. მხოლოდ ამ გზით შეიძლება მეცნიერული კვლამართების დადგენა.

29 ლ. ბოჭორიშვილი, მასალები კახეთის ქალაქების ოქრომჭედლობის შესახებ, „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, ტ. VIII, თბ., 1956, გვ. 153.

30 იგულისხმება მასალები წერილი ხელოსნობისა და შინამრეწველობის ისტორიისათვის საქართველოში. ინახება ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის „შინამრეწველობის“ მასალების საგამომცემლო კომისიის არქივში.

31 „შავიკრძობა და ამქრობა“ — ქიზიყი, გვ. 243; ქარგალი — გვ. 78.

32 ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლის საიუბილეოდ გამოდის „შინამრეწველობის მასალების“ პირველი ტომი.

D. M. DUNLCP, ARAB CIVILIZATION TO A. D. 1500,
London—Beyrouth, 1971

Д. М. ДАНЛОП, АРАБСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ ДО
1500 г., Лондон — Бейрут, 1971

В рецензируемой книге рассматривается история развития арабской литературы с периода, предшествующего появлению ислама и первых арабских завоеваний в VII в., вплоть до 1500 г., когда находившиеся в составе арабской империи обширные территории, заселенные разными народами, стали подпадать под господство турок-османов.

Под арабской литературой обычно подразумеваются все отрасли научной и общественно-литературной деятельности народов, населявших в средневековые страны от Средней Азии до Пиренейского полуострова включительно. Поэтому, на наш взгляд, заглавие труда Данлопа вполне соответствует его содержанию.

Д. М. Данлоп поставил перед собой сложную задачу: рассмотреть основные вопросы истории арабской культуры в указанную эпоху, уделив при этом необходимое внимание изложению политической истории халифата до появления на политической арене монголов и их падения. Автором сознательно обойдены такие важные вопросы истории арабской культуры, как история религии, права, архитектуры и музыки, во избежание, как он отмечает в предисловии, возможных серьезных ошибок со стороны неспециалиста.

Уже этот факт показывает, что история арабской культуры Данлопом передана не в полном объеме. Не исчерпывающе рассмотрены им даже те вопросы, которые представлены в книге. Это следует объяснить, как нам кажется, не только наличием огромного фактического материала, но и уровнем развития современного востоковедения в целом, несмотря на его заметные успехи, особенно в послевоенное время.

Поэтому при исследовании той или иной области арабской культуры автор труда пытается выделить наиболее выдающихся личностей и по данным их творческой или научной деятельности воссоздать общую картину состояния арабской культуры.

В связи с отмеченным необходимо сказать и то, что Данлоп все-таки не смог избежать некоторой схематичности и неравномерности изложения материала при

попытке уделить определенное внимание другим менее видным представителям арабской культуры.

Работа Д. М. Данлопа состоит из семи глав, предисловий от издателя Никола А. Зиаде и автора, примечаний и указателя.

В первой главе — «Арабы и арабский мир до 1500 г.» — автором вкратце изложены причины интереса, проявляемого современным Западом к арабскому Востоку. Передана древняя история арабов до возникновения ислама. Отдельный параграф посвящен истории халифата и последующего политического положения ближневосточных стран до 1500 г., а также Северной Африки и далекой, мусульманской в то время, Испании.

Пятая и шестая главы посвящены вопросам арабской философии и развития различных наук и медицины среди арабов. В этих главах, как и в других, даны предыстория и история возникновения философии, медицины и других наук у арабов. Рассмотрены биографии и труды наиболее выдающихся представителей той или иной отрасли философских либо научных знаний.

В последней седьмой главе труда приведены имена некоторых наиболее известных мусульманок. Освещение в отдельной главе подобного вопроса не может не вызывать удивления, тем более, что среди них упомянуты имена и замечательной поэтессы Лайлы ал-Ахйалийи (сконч. в 89/707 или 708 г.) и дочери испанского Умайяда Мухаммада III ал-Мустафки (414/1024 — 416/1025), Валлады, также поэтессы, по словам Данлопа, одной из самых знаменитых женщин Андалузии. Думаем, что их имена с полным правом могли быть упомянуты в главе об арабской литературе.

При общем обзоре труда Д. М. Данлопа по главам мы сознательно не коснулись двух глав — третьей и четвертой, в которых рассмотрены историческая и географическая литература арабов. Обзору историко-географической литературы отведено более одной четверти всего труда.

Попытка обзора арабской историко-географической литературы сделана мно-

гими востоковедами. Среди них есть и знаменитые авторы. Немецким ориенталистом Ф. Вюстенфельдом рассмотрены произведения примерно 600 арабских авторов первого тысячелетия хиджры¹. Следует отметить также курс лекций, прочитанных профессором Оксфордского университета Д. Марголиусом в Калькутте в 1923 г. и опубликованных несколько позднее².

Но эти и многие подобные им труды страдают тем же недостатком, что и работы по истории развития арабской литературы в целом. Каждый из них не лишен схематизма; отсутствует обзор различных направлений, характерных для развития арабской исторической литературы. От такой задачи освободил себя даже Ф. Розенталь, современный американский исследователь арабской культуры, автор объемистого труда по истории мусульманской историографии³.

Глава об арабской исторической литературе (стр. 70—149) автором разбита на шесть параграфов. В них передана история развития этой отрасли научных знаний, начиная с исторической традиции, существовавшей у арабов еще в доисламское время, и кончая самым выдающимся представителем арабской историографии — Ибн Халдуном.

Одной из ранних доисламских исторических традиций были так называемые «айям ал-араб» («дни арабов»), устные рассказы о далеком прошлом арабов, преимущественно прозаические со вставленными в них стихотворными произведениями, возникшие на территории Центральной Аравии, о междоусобицах войнах между различными арабскими племенами. Эти рассказы, первым и самым популярным собирателем которых считается Абу Убайда Маамар ибн ал-Мусалла ат-Тамми (110/728—210/825), содержат богатый исторический материал, хотя к нему необходим строго критический подход.

¹ E. Wüstenfeld, *Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke*, Göttingen, 1882 (aus dem XXVIII und XXIX Bande, *Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*).

² D. Margoliouth, *Lectures on Arabic Historians*, Calcutta, 1930.

³ F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden, 1952, предисловие.

Если «айям ал-араб» возникли на так называемой чисто национальной почве, то среди доисламских арабов существовало также второе направление, непосредственно связанное уже с исторической традицией других народов, в частности персов. Это направление, носившее ярко выраженный легендарный характер, шло из Южной Аравии.

Но над обоими этими направлениями в арабской историографии взяло верх третье направление, берущее свое начало уже в эпоху ислама. Оно связано с хадисами. Хадис (его первоначальное значение «событие, новый факт») явился той единицей, на основе которой стали возникать арабские исторические произведения различных направлений, в частности таких, как «китаб ал-мағаз» (книга о военных походах), «китаб ас-сийар» (книга биографий) Мухаммада и его сподвижников, «китаб ал-футух» (книга о завоеваниях), «китаб ат-табакат» (книга о разрядах), произведения о выдающихся представителях одной какой-либо определенной специальности, целая серия региональной исторической литературы.

Сделав общий обзор исторической литературы предшествующего периода, Д. М. Данлоп вплотную подходит к двум наиболее выдающимся, но разным по своему характеру и методу изложения, представителям арабской историографии — ат-Табари и ал-Масуди, авторам трудов по всеобщей истории, при которых этот жанр арабской исторической литературы достиг своего расцвета. Труды ат-Табари и ал-Масуди определили дальнейшее развитие всей последующей арабской историографии, если не принимать во внимание ал-Бируни и Ибн Халдуна, занимающих также особое место в истории арабской исторической литературы.

Помимо истории в интересы Абу Джафара Мухаммада ибн Джарира ат-Табари (224/839 — 310/923) входили коран и мусульманская юриспруденция. Известен его обширный комментарий на священную книгу мусульман. Им же была основана юридическая школа «ал-Джаририйа», вскоре распавшаяся, по всей видимости, из-за слабой популярности в народе.

Самую большую известность ат-Табари принесла его всеобщая история «Тарих ар-русул ва ал-мулук» («История пророков и царей»). Предполагают, что до нас

дошла лишь краткая редакция этого труда. Тем не менее понадобились совместные усилия ряда ученых для его научного издания. Возглавил это издание известный арабист М. де Гуэ. Эта публикация труда ат-Табари составила 13 объемистых томов, разделенных на три серии. Издание, начатое в 1879 г., было завершено только в 1901 г.⁴

Материал ат-Табари расположен хронологически, настолько строго по годам, что одно и то же событие, приходящееся на два года, излагается историком целиком два раза.

Изложение ат-Табари начинается с древних времен и доводит до 913 г. Обильный материал представлен в работе, в частности, по истории сасанидского Ирана, на который специальное внимание обратил немецкий исследователь Т. Нёльдеке⁵.

Ат-Табари типичный представитель прагматического направления в арабской историографии, которое ограничивается изложением событий в их внешней связи и последовательности, без раскрытия объективных законов исторического развития.

Основой труда ат-Табари является упомянутый выше хадис, а источником — дошедшие и не дошедшие до нас труды целого ряда арабских историков, например таких, как ал-Мадаини (135/752—225/830), Абу Михнафа (сконч. в 157/774 г.) и др.

Ат-Табари имел немало последователей и продолжателей, из которых назовем только двоих.

Первым долгом следует упомянуть Мухаммада ибн Мухаммада ат-Балами, осуществившего в 352/963 г. широко известный персидский перевод труда ат-Табари. До обнаружения арабского оригинала персидский перевод ат-Балами считался одним из важных источников по ис-

тории халифата. Следует отметить и то, что к этому переводу и ныне нередко обращаются специалисты.

Вторым из последователей ат-Табари следует назвать известного Ибн ал-Асира (555/1160—630/1233), имея в виду его главное историческое произведение «Камил фи ат-тарих» («Совершенный по истории»). Этот труд Ибн ал-Асира вплоть до 913 года целиком зависим от сочинения ат-Табари. По существу предлагаемый Ибн ал-Асиром текст до указанного периода является сокращенным изложением труда ат-Табари с добавлением материала из других источников. Легко себе представить, насколько велики были влияние и авторитет ат-Табари, если даже знаменитый Ибн ал-Асир обратился к его труду, внося сокращенный его вариант в свое сочинение.

Ат-Табари был кабинетным ученым, окончательно поселился в Багдаде и изредка выезжал из города, нанося кратковременные визиты своему родному городу Амуду в Табристане. В отличие от него, ал-Масуди всю свою жизнь провел в путешествиях, посетив Иран, Синд, страну индийцев (Восточную Африку), ас-Санаф (Южный ан-Нам или Вьетнам), аз-Забидж (Индонезию), Хорасан, Армению, Азербайджан, Сирию, Оман, Занзибар, Сарандиб (Цейлон) и несколько раз Египет.

Точная дата рождения ал-Масуди неизвестна. Он должен был родиться между 277/890 и 282/895 гг. в Багдаде (а не в Северной Африке, как утверждает ан-Надим, автор известного «Фихриста»). Скончался ал-Масуди в Фустате в 345/956 или 346/957 г.

Ал-Масуди был автором целого ряда сочинений. Из его работ до нас дошли, к сожалению, только два труда — «Мурудж аз-захаб...»⁶, заверченный во второй половине сороковых годов X в., и «ат-Танбих...»⁷. Остальные труды ал-Масуди либо утеряны, либо сохранились фрагментарно. Имеется в виду, в частности, «Китаб ахбар аз-заман» («Книга рас-

⁴ Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari cum aliis ed M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, series I, t. I—VI, 1879—1890; series II, t. I—III, 1881—1889; series III, t. I—IV, 1879—1890; Introductio, glossarium, addenda et imenda, 1901; Indices, 1901.

⁵ Ph. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, Leyden, 1879.

⁶ Хорошо известно европейское издание этого труда на французском языке (Al-Masudi, Les Praires d'Or, Texte et Traduction par Barbier de Meynard, I—IX, Paris, 1861—1877).

⁷ Его европейское издание осуществлено M. J. de Goeje, BGA, VIII, 1894.

«сказов о времени»), законченная в 332/943 г. Об этой книге автор говорит как о самой большой своей работе, которая была переработана им в «Китаб ал-авсат» («Срединная книга»).

Труды ал-Масуди выгодно отличаются от сочинения ат-Табари. В частности, им расширены географические рамки излагаемой истории народов. В его произведениях включены данные и о немусульманских государствах. Например, в «ат-Табих...» истории Византийской империи посвящено значительно больше места, чем Ирану, а в «Мурудж аз-захаб...» народам обеих стран уделено одинаковое количество страниц. Для ал-Масуди характерен своеобразный критический подход к используемым источникам. К примеру, весьма положительно отзываясь он о сочинении ал-Балазури «Футух ал-булдан», отмечая, что не знает лучшей книги о завоевательных походах мусульман. Одним словом, ал-Масуди предстает перед современниками как историк-энциклопедист, с широкими для своего времени знаниями и научными интересами.

В следующих двух параграфах (стр. 114—137), касающихся периода дальнейшего развития исторической литературы и эпохи «тревог» (выражение Д. М. Данлопа), перечислены многочисленные арабские исторические сочинения как общего, так и локального характера, а также исторические труды Запада, т. е. мусульманской Испании. Среди этих работ упомянуто и «Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны» («Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны») Шихаб ад-Дина Мухаммада ан-Насави, личного секретаря хорезмшаха⁸.

По мнению специалистов, зенитом развития всей арабской исторической мысли является труд знаменитого Ибн Халдуна (732/1332 — 808/1406), родившегося в Тунисе и прожившего полную забот, тревог и волнений жизнь.

⁸ См. русский перевод этого сочинения: Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави, Жизнеописание Джалал ад-Дина Манкбурны, (перевод с арабского; предисловие, комментарии, примечания и указатели З. М. Буниятова), Баку, 1973 (См. также нашу рецензию на этот перевод: журн. «Мацне», серия истории, 1974, № 2, стр. 166—170).

Известно, что мировую славу Ибн Халдуну принесла не столько его работа в целом «Китаб ал-ибар ва диван ал-мубтада ва ал-хабар фи айям ал-араб ва ал-аджам ва ал-барбар ва ман асарахум мин зави ас-султан ал-акбар» («Книга поучительных примеров и диван начинания и сообщение о днях арабов, персов, берберов и их современников, владевших верховной властью»), сколько известная «мукаддама» («введение») к этой работе.

«Мукаддама» Ибн Халдуна в основном примечательна тем, что в ней автор излагает свои воззрения на ход исторического развития народов. Автор показывает обширные энциклопедические знания и сообщает сведения о культуре западного ислама того времени. Однако развитые в «Мукаддама» Ибн Халдуном взгляды не подкреплены тем фактическим материалом, который он обильно предлагает читателю в самой работе, касаясь в отдельности арабов и берберов.

Хотя Ибн Халдун и стоит особняком в арабской исторической литературе, тем не менее и у него были своего рода предшественники. Это Ибн Мискавайх (369/980 — 421/1030), считавший историческую науку школой жизни, и ал-Бируни (362/973 — сконч., очевидно, после 442/1050 г.), изучавший историю Индии без предвзятости об исключительности мусульманских народов.

Глава о географической литературе значительно меньше по объему, чем глава об исторической литературе. Однако она привлекает внимание тем, что в ней поставлена задача дать не детальное описание географических сочинений, а выявить географические районы проникновения арабов как на Восток, так и на Запад, уделив при этом внимание вопросу возникновения географической литературы у арабов.

Арабская географическая литература возникла под влиянием греческой. Древние греки различали описательную и математическую географию. Ведущими представителями этих направлений являются соответственно Страбон (сконч. после 21 г. н. э.) и Птолемей (II в. н. э.).

По мнению Данлопа, Страбон арабам совершенно неизвестен, несмотря на то, что его география содержит много материала о них. География Птолемея была известна арабам с давних времен — она была пере-

ведена философом ал-Кинди (185/801 — 252/866), но не совсем удачно. Поэтому вскоре возникла необходимость ее нового перевода, осуществленного на этот раз Сабитом ибн Курри (сконч. в 288/901 г.).

Именно география Птолемея оказала непосредственное влияние на арабскую географическую литературу. Труд Мухаммада ибн Муса ал-Хуваризми (163/780 — 235/850) «Китаб сурат ал-ард» («Книга картины земли») — обширная работа по математической географии, разработана под воздействием греческой географии. Сочинение Птолемея было использовано также Ибн Хурдзабихом (около 205/820 — 300/912), автором первой дошедшей до нас работы по описательной географии.

Другим греческим географом, оказавшим влияние на развитие арабской географической литературы, считается Марин Тирский (конец I — нач. II вв.), старший современник и непосредственный предшественник Птолемея.

Арабская географическая литература должна была развиваться также под влиянием индийской, но выяснение этого вопроса, как отмечает Данлоп, связано со многими трудностями.

Сведения об Индии и особенно о Цейлоне (Сарандибе) считаются своего рода традиционными, скорее легендарными, нежели действительными. Но зато сведения о проникновении арабов на территорию Китая и в столь отдаленный район Востока, каким является Кантон (Чанфу), подтверждены фактами. Арабам же должны были быть известны страна Кавказ (видимо, Япония), Суматра и Корея (аш-Шила или ас-Сила). Основной вывод, сделанный Данлопом, заключается в том, что арабы на Востоке достигали Тихого океана.

Такой же активной была деятельность арабов на Западе. Арабские суда достигали западного побережья Пиренейского полуострова у Лиссабона (ал-Ушбуна) и Опорто (Буртукал), Марокко, островов, сопредельных с африканским континентом и находящихся в Атлантическом океане⁹, и Британских островов. Арабам были известны Канарские острова, ост-

рова Зеленого Мыса и, возможно, группа островов Мадейра. Не до конца выясненным оставлен вопрос о возможности проникновения арабов в Скандинавские страны.

В главе об арабской географической литературе отдельно рассмотрена также описательная география, перечислены выдающиеся представители классической школы арабских географов IV/X века (Кулама ибн Джафар, Ибн ал-Факих ал-Хамадани, ал-Истахри, Ибн Хаукал, ал-Мукаддаси и др.).

Специально упомянуты известные путешествия Тамима ибн Бахра ал-Муттани к орхонским уйгурам в 821 г. при халифе ал-Мамуне (198/813—218/833) (сравнительно подробный текст рассказа об этом, хотя и со многими трудно объяснимыми сведениями, сохранился в Машихадской рукописи труда Ибн ал-Факиха ал-Хамадани)¹⁰, а также путешествия Саллама ат-Тарджумана к страсию Александра Македонского по приказу халифа ал-Васика (227/842—232/847), Ахмада ибн Фадлана на Волгу в 300/921-2 г. при халифе ал-Муктадире (295/908 — 320/932), Мисара ибн Мухалхила в восточные страны около 339/950 г. (его так называемые записки (рисале), так же как и сведения Ахмада ибн Фадлана, неоднократно были предметом специального исследования) и, наконец, Ибрахима ибн Иакуба ат-Таргуши в северо-восточную Испанию¹¹.

Д. М. Данлопом, как мы убедились, проделана кропотливая, трудоемкая работа. При написании книги им учтены почти все новейшие издания первоисточников и специальной литературы. Поэтому, смело можно сказать, что этому труду суждено сохранить научно-познавательное значение на длительный период.

О. В. ЦКТИШВИЛИ.

¹⁰ Эта часть рукописи специально исследована В. Ф. Минорским (V. Minor-sky, Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyg-hurs, BSOAS, 1948, Vol. XII, P. 2, стр. 275—305).

¹¹ Мы не касаемся вопроса о том, насколько правдоподобными считают современные специалисты некоторые из этих путешествий.

⁹ Атлантический океан в арабских источниках упоминается под названиями «Бахр ал-мухит» («Окружающее море»), «Бахр аз-зулмат» («Мрачное море») и «Бахр ал-ахдар» («Зеленое море»).

ფარსადან გორგიჯანიძის დაბადების 350 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია

1976 წლის 14 ოქტომბერს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტმა გორის პედაგოგიურ ინსტიტუტთან ერთად გორში ჩაატარა სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი ცნობილი ქართველი ისტორიკოსის ფარსადან გორგიჯანიძის დაბადების 350 წლისთავისადმი.

სესია შესავალი სიტყვით გახსნა გორის პედაგოგიური ინსტიტუტის რექტორმა პროფ. შ. ზანთაძემ, რომელმაც მოკლედ დაახასიათა XVII ს-ის ქართული მწიგნობრის ფარსადან გორგიჯანიძის მრავალმხრივი და მეტად საინტერესო მოღვაწეობა. მან ხაზგასმით აღნიშნა, რომ ფარსადან გორგიჯანიძეს დიდი წვლილი მიუძღვის ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარებაში.

მოსხენება — „ფარსადან გორგიჯანიძის ცხოვრება წაიკითხა ი. ბ. სტალინის სახლ-მუზეუმის მეცნიერმა თანამშრომელმა ბ. ზუცუშვილმა. მომხსენებელმა ვრცლად განიხილა ფარსადან გორგიჯანიძის ცხოვრების უმთავრესი მომენტები. საყურადღებო ცნობები მოიტანა ფარსადან გორგიჯანიძის საქმიანობაზე ირანში, ისფაჰანში, სადაც ჩვენს ისტორიკოსს მალევე აღმინისტრაციული თანამდებობები ეჭირა. იქვე დაწერა მან თავისი საისტორიო თხზულება „საქართველოს ცხოვრება“. მომხსენებელმა ყურადღება გაამახვილა იმაზე, რომ ირანში ხანგრძლივად მცხოვრები ფარსადან გორგიჯანიძე აქტიურად მონაწილეობდა კულტურულ-ლიტერატურულ საქმიანობაში. მან მონაწილეობა მიიღო „შაჰ-ნამეს“ ქართული ევრსიების გადაწერასა და გალექსავში. მის კალამს ეკუთვნის აგრეთვე რამდენიმე თარგმანი სპარსულიდან და ქართულ-არაბულ-სპარსული ლექსიკონი.

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა რ. კიკნაძემ თავის მოხსენებაში — „ფარსადან გორგიჯანიძე და ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“, ამ თემის ორი ძირითადი ასპექტი განიხილა. პირველია ისტორიოგრაფიულ-წყაროთმცოდნეობითი — გორგიჯანიძის დამოკიდებულება ქართული საისტორიო მწერლობის ძეგლებთან, კერძოდ, „ქართლის ცხოვრებაში“ შესულ თხზულებებთან. მეორე მხრივ, მომხსენებელმა დაახასიათა ფ. გორგიჯანიძის შემოქმედების მნიშვნელობა თანამედროვე ისტორიოგრაფიისათვის, — რამდენად შეიძლება გამოგვადგეს გორგიჯანიძის საისტორიო ნაშრომი „ქართლის ცხოვრების“ ციკლის თხზულებათა ტექსტების დასადგენად და შესაბამისი ხანის საქართველოს ისტორიის საკითხების შესასწავლად. გორგიჯანიძის „საქართველოს ცხოვრების“ ე. წ. მეორე ნაწილი „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით არის შედგენილი და ამდენად იგი ისტორიოგრაფიული ძეგლია, მაგრამ ამავე დროს ის ინარჩუნებს პირველწყაროს მნიშვნელობასაც და შეიძლება წარმატებით გამოიყენეთ თამარის პირველი ისტორიკოსისა და ჟამთაღმწერლის თხზულებათა ტექსტების ზოგიერთი ადგილის დასადგენად.

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა კ. ტაბატაძემ მოხსენებაში — „ფარსადან გორგიჯანიძე და აღმოსავლური საისტორიო მწერლობა“ ისაუბრა გორგიჯანიძის თხზულების ე. წ. მესამე ნაწილზე, რომელიც ძირითადად სპარსული წყაროების მიხედვით არის შედგენილი. მან აღნიშნა, რომ XIV–XV სს. მიჯნის ამბებისათვის ჩვენს ისტორიკოსს გამოყენებული აქვს თემურიანთა ხანის ისტორიკოსთა თხზულებები. მომხსენებლის აზრით, გორგიჯანიძე არ შემოფარგლულა ერთი რომელიმე წყაროთი და სხვადასხვა საისტორიო ნაწარმოებებიდან ამოუკრებია მისთვის საჭირო მასალა. რაც შეეხება XVI–XVII სს. მოვლენებს, აქ ფ. გორგიჯანიძეს უსარგებლია ისკანდერ მუნშისა და მოკამედ თაჰერის ფართოდ ცნობილი თხზულებებით. გორგიჯანიძის „საქართველოს ცხოვრების“ ამ ნაწილს დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართული ისტორიოგრაფიისათვის, „მან თითქმის ორი საუკუნის წინათ შეასრულა ის შრომა, რომელიც ხელმეორედ აკადემიკოსებმა ბროსსემა და ღორნმა გასწიეს სპარსელ ისტორიკოსთა ცნობების შეკრებით საქართველოს შესახებ“ (ი. ჯავახიშვილი).

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის ზ. ალექსიძის მოხსენებაში — „ქართლის გაქრისტიანების გორგიჯანიძისეული ვერსია“ — თხზულების ე. წ. პირველი ნაწილის ანალიზის საფუძველზე

ვამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ ფ. გორგიჯანიძე კავკასიაში ქრისტიანობის სახელმწიფო სარწმუნოებად გამოცხადების შესახებ თხრობისას სარგებლობს V ს-ის სომეხი ისტორიკოსის აგათანგელოსის თხზულების დღეისათვის უცნობი ვერსიით. ცნობები, რაც მას მოცემული აქვს ქართლში წმ. ნინოს ქადაგების შესახებ, ჩვენამდე მოღწეული წყაროებისაგან მნიშვნელოვნად განსხვავდება და ზეპირსიტყვიერ-ლექსენდარულ ხასიათს ატარებს.

პროფ. შ. ხანთაძემ მოხსენებაში — „ფარსადან გორგიჯანიძე, როგორც ისტორიკოსი“, განავითარა აზრი იმის შესახებ, რომ ფ. გორგიჯანიძის მსოფლმხედველობა და მეთოდოლოგია საესეზო-ბით თავსდება ფეოდალური ისტორიული აზროვნების ჩარჩოებში (მას ახასიათებს პროვიდენციალიზმი, სასწაულებისადმი რწმენა, დუალისტური წარმოდგენა სამყაროზე, თემატიკის ერთგვარი შეზღუდულობა, წყაროებისა და ფაქტებისადმი არაკრიტიკული დამოკიდებულება და სხვ.) მაგრამ ამასთან ერთად, ფ. გორგიჯანიძის ნაშრომში აქა-იქ გვხვდება წყაროებთან კრიტიკული დამოკიდებულების მაგალითები, რამდენადაც გაფართოებულია თხრობის თემატიკა, მოცემულია ზოგიერთი მოვლენის მიზეზ-შედეგობრივი ახსნა და ა. შ. ფ. გორგიჯანიძე ილაშქრებს გლეხთა მეტისმეტი ჩაგვრის წინააღმდეგ და თანაგრძნობით აღწერს მათ მიმე მდგომარეობას, მაგრამ იგი აქტიური მებრძოლი არ არის, იმედს ღვთის სამართალზე ამყარებს. ისტორიული პოემების ავტორებთან ერთად (თეიმურაზ I, იოსებ თბილელი, არჩილი) ფ. გორგიჯანიძე ახალი ეტაპის დამწყებია ქართულ ისტორიულ აზროვნებაში.

მეღვა აბაშიძე

აქად. 3. გორდლევსკის დაბადების 100 წლისთავი

საბჭოთა აღმოსავლეთმცოდნე აკად. ვ. გორდლევსკი ფართო პროფილის მეცნიერთა უფროსი თაობის წარმომადგენელია. მისი შემოქმედება ის ნაყოფიერი ნიადაგია, რომელზედაც შემდგომში საბჭოთა თურქოლოგთა თაობები აღმოცენდა. 50-წლიანი სამეცნიერო-კვლევითი მოღვაწეობით მან თურქოლოგიის ყველა სფერო მოიცვა და ზოგიერთ მათგანს საფუძველი ჩაუყარა. ფართოა მკვლევარის ინტერესთა არე, განუზომელია მისი წვლილი თურქული ენათმეცნიერების, ლიტერატურათმცოდნეობისა და ფოლკლორისტიკის, თურქი ხალხების ისტორიის, ეთნოგრაფიის, არქეოლოგიისა და ეკონომიკის შესწავლის საქმეში. დიდი დამსახურება მიუძღვის ე. გორდლევსკის თურქოლოგთა კადრების აღზრდაში, რომელთა ნაწილი დღესაც ნაყოფიერ მეცნიერულ ან პრაქტიკულ მოღვაწეობას ეწევა.

უმოზღა რა დიდ ადგილს თურქეთის შუა საუკუნეების ისტორიას, მრავალი საინტერესო გამოკვლევა უძღვნა ვ. გორდლევსკიმ ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხებს, რაც გაერთიანებულია ნაშრომში „თურქეთის სილუეტები“. მისი ისტორიული ნაშრომებიდან აღსანიშნავია „მცირე აზიის სელჩუკანთა სახელმწიფო“, გამოკვლევა XVI-ს-ის სტამბოლის შესახებ და სხვ.; ლიტერატურული გამოკვლევებიდან „ოსმალეთის ახალი ლიტერატურის ნარკვევები“.

თურქული ხალხურ-პოეტური შემოქმედების არაჩვეულებრივ მცოდნესა და პოპულარიზატორს ე. გორდლევსკის გამოცემული აქვს დიდი სიზუსტითა და კეთილსინდისიერებით შეგროვილი მხატვრული ფოლკლორის მასალა, აღჭურვილი მდიდარი კომენტარებით. რაც შეეხება მის ეთნოგრაფიულ გამოკვლევებს, თურქების გარდა, ისინი მოიცავენ თურქეთის ტერიტორიაზე მცხოვრები სომხური, ქართული და ბერძნული მოსახლეობის ზნე-ჩვეულებებს.

ე. გორდლევსკის შრომებმა თურქული ენის გრამატიკასა და ლექსიკოლოგიაში დასაბამი მისცა თურქული ენების ფორმირებისა და მათი განვითარების თეორიულ შესწავლას. ხანგრძლივი კვლევის შედეგს წარმოადგენს მისი „თურქული ენის გრამატიკა“.

მეცნიერის გამოკვლევები ყოველთვის კრიტიკულად განხილულ ფართო წყაროთმცოდნეობით ბაზას ეყარება (არაბულ, სპარსულ, თურქულ, სომხურ, ქართულ და ევროპულ წყაროებს).

აკად. ვ. გორდლევსკის შემოქმედების სიმდიდრემ განაპირობა მეცნიერის 100 წლისთავისადმი მიძღვნილ სესიაზე წარმოდგენილი მოხსენებების თემატიკის მრავალფეროვნება. სესია გაიხსნა მოსკოვში 1976 წლის 5 ოქტომბერს სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სააქტო დარბაზში. პლენარულ სხდომებს თავმჯდომარეობდა ლენინგრადელი მეცნიერი აკად. ა. კონონოვი.

სესიაზე მუშაობა მიმდინარეობდა 3 სექციაში: 1. ლიტერატურის, ხელოვნების, კულტურისა და ფილოსოფიის, 2. ენათმეცნიერების, 3. ისტორიისა და წყაროთმცოდნეობის. აქედან პირველ სექციაში გათვალისწინებული იყო 12 მოხსენება, ამდენივე — ენათმეცნიერების სექციაში. შედარებით გადატვირთული იყო ისტორია-წყაროთმცოდნეობის სექცია, სადაც სხდომები 4 დღის განმავლობაში მიმდინარეობდა.

ღერძი კონფერენციის მუშაობისა იყო აკად. ვ. გორდლევსკის შემოქმედება. ზოგიერთი მოხსენება უშუალოდ მეცნიერის ცხოვრებასა და შემოქმედებას მიეძღვნა. ასეთები იყო 5 და 8 ოქტომბერს პლენარულ სხდომებზე წარმოდგენილი მოხსენებები: ა. შამშურდინოვის — „ვ. გორდლევსკი როგორც ისტორიკოსი“, ა. კონონოვის — „თურქული სამწერლო-ლიტერატურული ენის ფორმირების ძირითადი ეტაპები“, ნ. ბასაკოვის — „გამოჩენილი საბჭოთა თურქოლოგი ე. გორდლევსკი“, ა. ბაზიანცის — „ვ. გორდლევსკი — ლაზარევის აღმოსავლური ენების ინსტიტუტის სტუდენტი და პროფესორი“, ნ. კუზნეცოვას — „სოციალურ-ეკონომიური პრობლემატიკა ე. გორდლევსკის შრომებში“, მ. გაინულინის — „ვ. გორდლევსკი და თათრული პუბლიცისტიკა“ და სექციებში წაკითხული ზოგიერთი მოხსენება: ი. ბაროლინას — „ვ. გორდლევსკი და ფოლკლორი“, ნ. იაკოვლევას — „ვ. გორდლევსკი თურქული პროზის მცირე ფორმების შესახებ (განსახილველობისა და განუსაზღვრელობის კატეგორია და არტიკლი თურქულ ენაში)“, ი. დობროდომოვის — „ვ. გორდლევსკი და რუსული ენის თურქიზმების შესწავლა“, ვ. ბონდალუტოვის — „ვ. გორდლევსკის წვლილი სოციალური ტერმინოლოგიის შესწავლაში“.

გვგზით გათვალისწინებული იყო ქართველ მეცნიერთა 6 მოხსენება: ლიტერატურის სექციაში ე. ჯაფელიძის — „ხილვისა და შემეცნების საკითხისათვის სუფიზში“ და ისტორიის სექციაში მ. სვანიძის — „მიწათმფლობელობის საკითხები ახალციხის საუაშოში რუსული საარქივო მასალების მიხედვით“, დ. გუდიაშვილის — „სტამბოლის საქალაქო მმართველობის თანამდებობის პირები (ეკლავ ჩელების „სეიაჰთ-ნამეს“ მიხედვით)“, ნ. შენგელას — „სელჩუკებისა და საქართველოს ურთიერთობა XII ს-ის მეორე ნახევარში“, გ. ანაბაძის — „დასავლეთ საქართველოში თურქული ექსპანსიის ისტორიიდან XV—XVI საუკუნეებში“, ო. გიგინეაშვილის — „თურქეთი და აღა-მოჰამედ-ხანი (თურქეთ-ირანის ურთიერთობის ისტორიისათვის)“ და გ. ალასანიას — „მცირე აზიის სელჩუკიანთა ეპისტოლური მეგვიედროებიდან (რუქნ ად-დინის წერილი თამარ მეფისადმი)“.

სესიაზე ქართველ მეცნიერთა ნაშრომებმა მაღალი შეფასება მიიღო.

ისტორიის სექციაში განსაკუთრებული ინტერესი გამოიწვია მ. მეიერის, ს. ორეშკოვას და ი. პეტროსიანის მოხსენებებმა.

თურქეთის სოციალური ისტორიის შესწავლა დღემდე ძირითადად კონკრეტული მასალის შეგროვებითა და დამუშავებით შემოიფარგლებოდა. თურქოლოგიის განვითარების თანამედროვე დონე შესაძლებლობას იძლევა გაკეთდეს გარკვეული განზოგადებები ამ დარგში, რასაც უკანასკნელ ხანებში სულ უფრო მეტ ყურადღებას აქცევენ მეცნიერები თურქეთსა და სხვა ქვეყნებში. საბჭოთა კავშირში ამ საკითხებს დიდი ადგილი ეთმობოდა განსვენებული მეცნიერის ა. ტვერიტინოვას ნაშრომებში. მ. მეიერის და ს. ორეშკოვას ერცელი და ღრმა მოხსენებები ახალი ეტაპია თურქული ფეოდალიზმის შესწავლის დარგში. წარმოდგენილ ორ მოხსენებაში სხვადასხვა თვალსაზრისით არის გაშუქებული ერთი და იგივე პრობლემა, ასე მაგ., თუ მ. მეიერის აზრით ოსმალეთის ფეოდალიზმმა თანაბრად განვლო განვითარების სამივე სტადია, ს. ორეშკოვა უარყოფს განვითარებული ფეოდალიზმის ფაზას. მოხსენებლების ყოველი მოსაზრება დამყარებული იყო დიდ ფაქტობრივ მასალაზე.

ი. პეტროსიანის მოხსენებაში განხილული იყო ტერმინ „ეეროპეიზაციის“ შინაარსის ცვლილება სხვადასხვა ეტაპზე, მისი პროპაგანდას ხასიათი და მნიშვნელობა ოსმალეთის სახელმწიფო-სათვის, მეცნიერებისა და კულტურის განვითარებისათვის.

სესიაზე ჭარბობდა კონკრეტული წყაროთმცოდნეობითი მოხსენებები. ყოველმხრივი წყაროთმცოდნეობითი ანალიზის კარგ ნიმუშს წარმოადგენდა ყაზანელი მეცნიერის მ. უსმანოვის მოხსენება „თემურ-ყუთლუყისა და ჰაჯი-გირაის 1398, 1453 წწ. იარლიყების შესახებ“. ნაშრომში გათვალისწინებული იყო არქეოგრაფიის, სფრაგისტიკისა და დიპლომატიკის მონაცემები. უნდა გამოიყოს ა. ფადეევის მოხსენება, რომელიც მიემდენა იანიჩართა კორპუსზე ცნობების ანალიზს აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილებაში დაცული ერთ-ერთი თურქული ხელნაწერის მიხედვით. წყაროთმცოდნეობითი იყო აგრეთვე რ. პუსეინოვის, დ. ვასილაევის, შ. ასკეროვას, ა. გარკაევის, მ. კლეინმანის მოხსენებები. მოსმენილი იყო რამდენიმე ისტორიული მოხსენება დამყარებული რომელიმე ერთ (მაგ., შ. ფარზალიევის — „ამიერკავკასიისა და ოსმალეთის პოლიტიკური ურთიერთობა 1578—79 წლებში „ზაფარანამე-ი სულთან მურად-ი საღეს“-ის მასალების მიხედვით) ან სხვადასხვა სახის წყაროთა ფართო წრეზე (ს. აშურბეილის — „ძველი თურქული ტომები აზერბაიჯანში V—VII საუკუნეებში“, გ. კურპალიძის — „სულთნის კანცელარიის მდივან-მუნშის თანამდებობა სელჩუკიანთა დროს“, გ. პინგირიანის — „კილიკიის სომხური სახელმწიფო და კინიის სასულთნო XII ს-ის მიწურულსა და XIII ს-ის პირველ ოცწლეულში“, ე. ფორიევის — „ნობანიანები მცირე აზიაში“, ო. ეფენდიევის — „მცირე აზიის თურქული ტომების როლი სელჩუკიანთა სახელმწიფოს შექმნაში“). ისტორიის სექციაში წაკითხული იყო მოხსენებები თურქეთის ახალი და უახლესი ისტორიიდან (ა. ნოეინევი, ნ. დულინა, ა. კულიევი, ა. მუსტაროვი, ი. ფადეევა, რ. კონდაკიანი, ო. კორნიენკო, ნ. კირევი).

სექციის დასკვნითი შემაჯავებელი სხდომა შედგა 8 ოქტომბერს. სხდომაზე მოსმენილ იქნა რამდენიმე მოხსენება და სექციების ზელმძღვანელების ინფორმაციები. სხდომამ მიიღო დადგენილება, რომ ყოველ ორ წელიწადში ერთხელ ჩატარდეს აკად. ე. გორდლეცისადმი მიძღვნილი თურქოლოგიური სესიები.

გიული ალასანია

ანთროპოლოგიურ და ეთნოგრაფიულ მაცნეობათა X საერთაშორისო კონგრესი

1978 წლის დეკემბრის მეორე კვირაში ქ. დელიში (ინდოეთი) შედგება ანთროპოლოგიურ და ეთნოგრაფიულ მეცნიერებათა X საერთაშორისო კონგრესი. კონგრესის ძირითადი სხდომები გაიმართება ქ. დელიში, ხოლო დისკუსიები და სპეციალური სემინარები — კალკუტასა, რანწში და ინდოეთის სხვა ქალაქებში.

ანთროპოლოგიურ და ეთნოგრაფიულ მეცნიერებათა X საერთაშორისო კონგრესის პრეზიდენტი პროფ. ლალიტ ვიდიარტი (რანწის უნივერსიტეტის ანთროპოლოგიის კათედრის ხელმძღვანელი), რომელიც მომავალი კონგრესის საორგანიზაციო საკითხებთან დაკავშირებით ბევრს მოგზაურობს სხვადასხვა ქვეყანაში, 1974 წელს საბჭოთა კავშირში იმყოფებოდა და ჩვენს რესპუბლიკასაც ეწვია.

კონგრესის პრეზიდენტი, მოყოლებული 1974 წლიდან აქვეყნებს წერილებს მომავალი კონგრესის მზადების შესახებ, სადაც ასახულია სხვადასხვა ქვეყნის ეთნოგრაფებთან, ანთროპოლოგებთან, ფოლკლორისტებთან და სხვა სპეციალობების წარმომადგენლებთან მისი კონსულტაციების ამსახველი მასალა, სიმპოზიუმებისა და სექციური სხდომების თემატიკა, მათი ჩატარების მიზანდასახულობა და სხვ. დღემდე ლ. ვიდიარტიმ გამოაქვეყნა კონგრესის მუშაობისადმი მიძღვნილი სამი წერილი. ეს წერილები სამეცნიერო პრესაში გამოსაქვეყნებლად ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის სექტორსაც გამოეგზავნა. ლ. ვიდიარტი მაღლობით მიიღებს ყველა მეცნიერის წინადადებებს მომავალი კონგრესის მუშაობის სტრუქტურისა და სხდომებზე განსახილველი თემატიკის ირგვლივ.

X საერთაშორისო კონგრესის პრეზიდენტის პარველი წერილი ზოგადი ხასიათის ცნობებს შეიცავს მომავალი კონგრესის შესახებ. ავტორი გვამცნობს იმ მუშაობის შესახებ, რომელსაც IX საერთაშორისო კონგრესის დამთავრების დღიდან ეწევა ეთნოგრაფიულ და ანთროპოლოგიურ მეცნიერებათა საერთაშორისო კავშირი. შეიქმნა X კონგრესის სამდივნო და მთელი რიგი კომისიები.

X საერთაშორისო კონგრესზე განზრახულია 5 სიმპოზიუმის მოწყობა შემდეგ თემებზე:

1. ინდიელები; 2. ჰიმალური ანთროპოლოგია; 3. ცვალებადი კულტურების ანთროპოლოგია; 4. კულტურული ანთროპოლოგიის განვითარება აზიაში; 5. ტრადიცია მსოფლიო ანთროპოლოგიაში.

ეინაიდან პალეოანთროპოლოგია ყველაზე ნაკლებად შესწავლილი დარგია ეთნოგრაფიაში, ამდენად მას განსაკუთრებული ყურადღება მიექცევა მომავალ კონგრესზე.

მეორე წერილში შედარებით ვრცელი ინფორმაცია მოცემული X კონგრესის სტრუქტურის შესახებ. აღნიშნული წერილი შედგენილია საბჭოთა კავშირისა და ინგლისში ჩატარებული კონსულტაციების შემდეგ. პროფ. ლ. ვიდიარტი გეაცნობს მომავალი სიმპოზიუმებისა და სექციური სხდომების პროექტს, ითხოვს მის კრიტიკულ განხილვას, თავმჯდომარეთა და თანათავმჯდომარეთა კანდიდატურების დასახელებას. X საერთაშორისო კონგრესის პრეზიდენტი გვთავაზობს სიმპოზიუმების შემდეგ თემატიკას, რომელიც საბჭოთა მეცნიერებთან აზრთა გაზიარების შედეგად ჩამოყალიბდა:

1. აზია თუ აფრიკა? ადამიანის პირველსაცხოვრების პრობლემა, პალეოანთროპოლოგიური, გეოლოგიური, ეთნოლოგიური და ეკოლოგიური ასპექტები; 2. ტენის, შრომის იარაღები და ადამიანის ევოლუცია; 3. ადამიანთა ეთნო-რასული ჯგუფების გეოგრაფიული გარემო და მორფო-ფიზიოლოგიური სახესხვაობა; 4. ენოგამური და ეგზოგამური ფაქტორების გავლენა ადამიანის განვითარებაზე; 5. ადამიანისა და სხვა პრიმატების ბიოქიმიური პოლიმორფიზმი ანთროპოლოგიური თვალსაზრისით; 6. ფიზიკური ანთროპოლოგია და სპორტი; 7. ანთროპოლოგიური მონა-

1 ლ. ვიდიარტის ეს წერილები ინგლისურიდან თარგმნეს ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის სექტორის თანამშრომლებმა ნ. აბაქელიამ და ნ. ჩინჩალაძემ.

ცემების ადგილი მსოფლიოს ხალხთა ეთნოგენეზის შესწავლაში; 8. ეთნიკური ინტეგრაციის პროცესი — თეორიისა და მეთოდოლოგიის ზოგიერთი პრობლემა; 9. ფოლკლორი და ხალხთა ეთნიკური ისტორია; 10. მცირე ერების რელიგია — კონკრეტული გამოკვლევები; 11. ნათესაობის სისტემები მსოფლიოს ხალხებში; 12. რასიზმის სოციალურ-ბიოლოგიური ასპექტები; 13. კულტურულ-ეთნიკური ტრადიციები და შობადობის დონე; 14. ნეოევოლუციონიზმი და მარქსიზმი.

ამას გარდა, ინდოეთისა და რიგი სხვა ქვეყნების უნივერსიტეტებისა და სამეცნიერო ცენტრების ეთნოგრაფებთან კონსულტაციების შედეგად ლ. ვიდიარტი ვთავაზობს წინადადებას კიდევ რამდენიმე სიმპოზიუმის ჩატარების აუცილებლობის შესახებ. კერძოდ, შემდეგ დარგებში:

1. ტრადიციული საზოგადოებები და თანამედროვე მმართველობა;
2. ეთნობოტანიკა;
3. სამედიცინო ანთროპოლოგია;
4. რასიზმი, ეთნიკური, პოლიტიკური, ეკონომიური და სოციალური დისკრიმინაციის შედეგებით ანალიზი მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეში;
5. ურბანული და რეგიონალური კელეკები მესამე სამყაროს ქვეყნებში;
6. ეთნიკური ურთიერთკავშირები;
7. ადამიანი და გარემოს გაჭუჭყიანება;
8. გლეხობის სოციალური ანთროპოლოგია;
9. საკვების წარმოებისა და მოხმარების შედარებითი ეთნოგრაფიული შესწავლა;
10. ნათესაობის სისტემები და მათი თანამედროვე ფუნქციები;
11. ეთნოგრაფია და კანონი;
12. მომთაბარე მწყემსობა;
13. სილატაკის და ექსპლუატაციის ეთნოგრაფიული შესწავლა;
14. ეთნოფსიქოლოგია, კულტურისა და პიროვნების ურთიერთკავშირის პრობლემები;
15. მონადირეთა და შემგროვებელთა თემები მთელს მსოფლიოში;
16. ჩამორჩენილობის სოციალური ინდიკატორები;
17. მითი და ისტორია ეთნოგრაფიაში.

X საერთაშორისო კონგრესი ითვალისწინებს სექციური სხდომების ჩატარებას რამდენ თემაზე:

1. სხვადასხვა პოპულაციაში ბავშვთა ზრდისა და განვითარების ანთროპოლოგიური მეთოდები;
2. კარტოგრაფირების მეთოდები და პრობლემები ეთნოგრაფიასა და ანთროპოლოგიაში;
3. ცირკუმპოლარული ზონის ეთნოგრაფიული პრობლემები.

ლ. ვიდიარტი გვამცნობს, რომ მზადდება ანთროპოლოგიურ და ეთნოგრაფიულ მეცნიერებათა საერთაშორისო კონგრესების ისტორიის მონოგრაფიული გამოკვლევა. X საერთაშორისო კონგრესის მზადების განმავლობაში ანთროპოლოგიურ და ეთნოგრაფიულ მეცნიერებათა საერთაშორისო კავშირის გენერალური მდივანი პროფ. ლ. კრადერი ამყარებს კავშირს სხვადასხვა მონათესავე ორგანიზაციასთან:

1. ხალხური მუსიკის საერთაშორისო საბჭო;
2. პროტო და პრეისტორიული მეცნიერების საერთაშორისო კავშირი;
3. სემიოტიკის საერთაშორისო ასოციაცია.

ინდოეთის ანთროპოლოგთა ასოციაციის გადაწყვეტილებით ანთროპოლოგთა და ეთნოგრაფთა X საერთაშორისო კონგრესის საორგანიზაციო კომიტეტის ფუნქციების შესრულებას კისრულობს ინდოეთის ეროვნული დელეგაცია.

ლ. ვიდიარტის მესამე წერილი გამოქვეყნდა 1975 წლის დასასრულს. წერილის ავტორი გვატყობინებს, რომ იგი მოლაპარაკება აწარმოებდა კანადისა და აშშ-ის რამდენიმე ეთნოგრაფიულ ცენტრთან, დაესწრო ეანკუერის XIII სამეცნიერო კონგრესს.

ლ. ვიდიარტი გვამცნობს, რომ პირველ წერილში მის მიერ შემოთავაზებული 5 სიმპოზიუმიდან პირველი სამი („ინდოელები“, „ჰიმალაური ანთროპოლოგია“, „ცვალებადი კულტივაციის ანთროპოლოგია“) მიღებულია და ამ სიმპოზიუმების ხელმძღვანელებმა ისე უნდა დაგეგმონ მუშაობა, რომ შესაძლებელი გახდეს სიმპოზიუმის მასალების დასტამბვა.

მიღებული და დამტკიცებულია 4 სიმპოზიუმის თემატიკა, რომელიც საბჭოთა დელეგაციამ წარადგინა:

1. ეთნიკური ინტეგრაციის პროცესის ზოგიერთი თეორიული და მეთოდოლოგიური პრობლემა (პრეზიდენტი პროფ. ი. ე. ბრომლეი, მოსკოვი);
2. ნეოევოლუციონიზმი და მარქსიზმი (პრეზიდენტი მეცნ. დოქტორი ი. პ. ავერკიევა, მოსკოვი);
3. ანთროპოლოგიური მონაცემების როლი მსოფლიოს ხალხთა ეთნოგენეზის შესწავლაში (პრეზიდენტი მეცნ. დოქტორი ე. პ. იაკიმოვი, მოსკოვი);
4. მსოფლიოს ხალხთა ნათესაური სისტემა (პრეზიდენტი, პროფ. ფრედ ევანი, აშშ).

წერილის ბოლოს X საერთაშორისო კონგრესის პრეზიდენტი გვაცნობს სხვადასხვა ასოციაციის და კომისიის მზადებას კონგრესისათვის და რიგი საორგანიზაციო საკითხების მდგომარეობას.

დიმიტრი ბაქრაძე

(დაბადების 150 წლის გამო)

დიმიტრი ზაქარიას ძე ბაქრაძე დაიბადა 1826 წლის 26 ოქტომბერს გარე კახეთის პატარასოფელ ხაშში (ამჟამად საგარეჯოს რაიონი), ღარიბი მღვდლის ოჯახში. ბაქრაძიანთ საგვარეულოს ეს შტო ქ. ხაშურიდან გადმოსახლებულა კახეთში. 9 წლის დიმიტრი მიაბარეს თბილისის სასულიერო სასწავლებელში, ხოლო 1841 წელს — სასულიერო სემინარიაში. აქ დიმიტრი კარგად სწავლობდა და ყურადღებას იქცევდა როგორც ბეჯითი და მუყაითი მოსწავლე. სემინარიის კურსის დამთავრებისთანავე იგი გაემგზავრა მოსკოვს და შევიდა სასულიერო აკადემიაში, რომლის დამთავრების შემდეგ 1851 წლის ოქტომბერში ღვთისმეტყველების კანდიდატის ხარისხით დაბრუნდა საქართველოში.

სამშობლოში დაბრუნების დროიდან იწყება დიმიტრი ბაქრაძის დაუღალავი სამეცნიერო და საზოგადოებრივი საქმიანობა. თავდაპირველად იგი გორში ეწეოდა პედაგოგიურ საქმიანობას ხუთი წლის მანძილზე (1852—1857 წწ.). გორში მასწავლებლობა დ. ბაქრაძისათვის ნაყოფიერი აღმოჩნდა ორი მიმართულებით — იგი უფრო ახლოს გაეცნო მშრომელ ხალხს, ქართლის ამ შესანიშნავი მხარის ისტორიას და გეოგრაფიას, რაც სპეციალური კვლევა-ძიების ობიექტად იქცა მისთვის¹. გორში ყალიბდება მომავალი მეცნიერის კვლევა-ძიების ძირითადი საგანი — საქართველოს ისტორია. „ჩვენი მომავალი ჩვენი წარსულის შესწავლაზეა დამყარებული“-ო, აცხადებს იგი². უნდა ხაზგასმით აღინიშნოს, რომ ეს იდეა წითელ ზოლად გასდევს ისტორიკოსის მთელ შემოქმედებას.

დ. ბაქრაძის კვლევა-ძიების სფეროში თავს იყრის საქართველოს წარსულის ყველა ძირითადი საკითხი: ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოგრაფია, სამართალი, ხელოვნებათმცოდნეობა, წყაროთმცოდნეობა, ეპიგრაფიკა, პალეოგრაფია, დიპლომატიკა და სხვ. ისტორიკოსს შესისხლხორცებული ჰქონდა ის თვალსაზრისი, რომლის მიხედვით საქართველოს ისტორიაში წარმატებითი მუშაობისათვის წყაროთმცოდნეობითი ბაზა სათანადო დონეზე უნდა ყოფილიყო დაყენებული. მართალია, ამ მხრივ, აკად. მ. ბროსეს ბევრი რამ ჰქონდა უკვე გაკეთებული („ქართლის ცხოვრების“ ტექსტის ქართულ-ფრანგული გამოცემა კომენტარებითურთ), მაგრამ გასაკეთებელიც არ იყო მცირე (წყაროთა შინაგანი კრიტიკა, მათი მეცნიერული ინტერპრეტაცია და პუბლიკაცია). დ. ბაქრაძემ გამოავლინა და შესწავლის ობიექტად აქცია რიგი პირველხარის-

¹ Д. З. Бакрадзе, Осетинны георгианцы. «Кавказ», 1851, № 69; Его же, Природа нижней Карталинии, «Кавказ», № 73, 1853; Его же, Горисцixe, «Кавказ», № 48—49, 1855.

² ზ. ჭიჭინაძე. დიმიტრი ბაქრაძე (ცხოვრება და მოღვაწეობა), თბ., 1891, გვ. 10.

ხოვანი ქართული საისტორიო წყარო („ქართლის ცხოვრების“ მარიამისეული ნუსხა, სიგელ-გუჯრები), რომელთა შესწავლისა და კრიტიკის გზით დადგენილია ქველთა წარმოშობის ქრონოლოგია, შედგენილობა და მათი მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიისათვის. მანვე წინასიტყვაობებითა და შენიშვნებით გამოსცა ეახუშტი ბაგრატიონის თხზულების პირველი, კომპილაციური ნაწილი³, იოანე ბაგრატიონის „კალმასობა“⁴, მონაწილეობა მიიღო „კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის აქტების“ („Акты Кавказской археографической комиссии“) გამოცემაში და ა. შ.

1850 წელს თბილისში, ხოლო 1851 წელს პეტერბურგში ჟურნალ „Современник“-ში დაიბეჭდა დ. ბაქრაძის საყურადღებო ნარკვევი: „Сцены из грузинской жизни“⁵ აქ გადმოცემულია ქართველი ისტორიკოსის მომავალი საქმიანობის საპროგრამო დებულებები, მისი ისტორიული კონცეფციის ძირითადი არსი. ნარკვევში ყურადღებაა გამახვილებული მატერიალური დოვლათის მწარმოებელთა (გლეხთა) ცხოვრებისადმი ავტორის დამოკიდებულებაზე. დ. ბაქრაძე ქართულ ისტორიოგრაფიაში წარმოგვიდგება როგორც ახალი, რევოლუციურ-დემოკრატიული მიმართულების მკვლევარ-ისტორიკოსი. მას იზიდავს თერგდალეულთა არსებითი ამოცანის — ხალხის კეთილდღეობისა და უანგარო სამსახურის იდეა.

როდესაც გასული საუკუნის 80—90-იან წლებში ადგილი ჰქონდა ქართველი ხალხის კონსოლიდაციის პროცესს და ქართველი ბურჟუაზიული ერის ჩამოყალიბებას, დ. ბაქრაძე ქართულ ისტორიოგრაფიაში მდიდარი ისტორიული მასალის მოშველიებით საფუძველს უყრის ეთნოგენეზის (ხალხთა წარმოშობის) რთულ პრობლემათა შესწავლის საქმეს. ქართველი ხალხის ბურჟუაზიულ ერად ჩამოყალიბებას ქართულ ისტორიოგრაფიაში სინქრონულად დაემთხვა ეთნოგენეზის პრობლემის კვლევა-ძიება. იგი აღინიშნა ძველ-აღმოსავლურ წყაროთა (ასურული, ებრაული, სპარსული) შედარებით ფართო გამოყენებით. დ. ბაქრაძის ისტორიული ნაშრომები საქართველოს შესახებ ძველადმოსავლური წყაროების, ანტიკური ხანის ისტორიკოსების, ბიზანტიელ ავტორთა ცნობებისა და იმჟამინდელი გათხრითი არქეოლოგიის მონაცემთა საფუძველიან ცოდნაზეა დამყარებული. მისი „ისტორია საქართველოსი“ მდიდარ მასალას შეიცავს საქართველოს უძველესი ისტორიისას. აქაა მოთხრობილი „საზოგადო ცნობები ისტორიის წინა-დროებაზე“, „კავკაზი და იმისი უძველესი ისტორია“, „საქართველო და იმისი უძველესი ადგილობრივი ცნობანი“ და სხვ. ეს თავები იმჟამინდელი მეცნიერების (გეოლოგია, ენათმეცნიერება, ისტორია, არქეოლოგია) მონაპოვართა სინათლეზეა წარმოდგენილი და ნაჩვენებია საგულისხმო სურათი ქართველ ტომთა უძველესი განსახლებისა. აქვეა წარმოდგენილი ავტორისეული კონცეფცია ქართველი ხალხის წარმოშობის შესახებ. დ. ბაქრაძე გულისტკივილით შენიშნავს: ქართველ ტომთა (მუსკი, მოსხნი, ტაბლანი, ტუბალნი, ტიბარენნი, იბერნი) „წინა-დროთა არქეოლოგია ჩვენ რომ გამოკვლეული გვექონდეს, შეიძლებოდა მათ ყოფა-ცხოვრე-

3 ე ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ისტორია, თბ., 1885.

4 იო ა ნ ე ბ ა ტ ი ნ ი შ ე ი ლ ი, კალმასობა, თბ., 1862.

5 «Кавказ», № 91—93, 1850; «Современник», т. XXV, 1851, № 1, отд. VI, стр.

I—26; № 2, отд. VI, გვ. 165—191.

6 დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე, ისტორია საქართველოსი, თბ., 1889.

ბას, დამოკიდებულებას ერთისა მეორესთან და უცხო ტომ-ნათესავეებთან შევხებიყავით. მაგრამ ამ შემთხვევაში ძალიან ნაკლებად ვართ“-ო (გვ. 38). ავტორი მაინც არ კარგავს იმედს; უეჭველია, რომ „ქართლ-კახეთში, იმერეთში, მესხეთში და შავი ზღვის პირად უნდა აღმოჩნდეს მრავალი ძველი ნივთეულობა. რომელიც ნათელს მოფენს ჩვენს წარსულ საუკუნეებსა“ (გვ. 39). „ვიდრე იმ დროს მოვესწრებოდეთ. ჩვენ უნდა ვიკმაროთ იმ წყაროებით, რომლებიც ჭერჭერობით ხელთა გვაქვს“-ო, — დასძენდა დ. ბაქრაძე⁷.

პირველწყაროთა გარდა, საქართველოს უძველესი ისტორიისათვის ჩვენ ავტორს ფართოდ აქვს გამოყენებული აგრეთვე ევროპული სამეცნიერო ლიტერატურა ძველი აღმოსავლეთის შესახებ. სახელდობრ, იგი ხშირად ახსენებს ცნობილი ორიენტალისტის ფრანსუა ლენორმანის (1837—1883) ნაშრომს⁸.

დ. ბაქრაძის ეთნოგენეტიკური შეხედულებების განხილვა გვარწმუნებს, რომ მისი სახით საქმე გვაქვს საქართველოს უძველესი ისტორიის გამოჩენილ მკვლევართან. იგი შესანიშნავად იცნობს ამ ხანის ისტორიულ წყაროებს და საფუძვლიანად იყენებს მათ მონაცემებს: ავტორი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს ენას. როგორც ერთ-ერთ ძირითად ნიშანს ხალხის ეთნიკური კუთვნილების განსასაზღვრავად. ენასთან ერთად ეთნოგენეზის საკითხის გადაწყვეტისათვის დახმარების გაწევა შეუძლია აგრეთვე გათხრით არქეოლოგიასაც. მაგრამ დ. ბაქრაძის კვლევა-ძიებას რიგი ნაკლოვანებებიც ახასიათებდა. ავტორი გადაჭარბებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა ქართველთა წარმოშობას წინა აზიის უძველესი მოსახლეობისაგან (თუბალი, მეშენი), რაკი. ძველადმოსავლურ ხანაში (I ათასწლეული) ქართველ ტომებს, მცხოვრებთ თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე. უკვე გააჩნდათ თავისი ენობრივი და ეთნიკური ინდივიდუალობა⁹. მართალია, დ. ბაქრაძე გრძნობდა კიდევ, რომ ქართველი ხალხის წარმოშობისათვის მნიშვნელობა აქვს საკუთრივ მისი ტერიტორიის არქეოლოგიურ შესწავლას. რომლის ცოდნის იმჟამინდელი დონე სასურველ შედეგს ვერ იძლეოდა, მაგრამ გადაწყვეტ ფაქტორად ქართველთა ეთნოგენეზში, მას მაინც ეს ძველადმოსავლური ტომები (თუბალი, მეშენი) წარმოედგინა. ამასთან, როგორც თავისი ეპოქის შვილი, დ. ბაქრაძეც არაა თავისუფალი მიგრაციის თეორიის მავნე გავლენისაგან.

ეთნოგენეზის გარდა, დ. ბაქრაძის ყურადღებას იქცევდა აგრეთვე ისტორიული გეოგრაფიის საკითხების შესწავლა. ამ მხრივ მისი ხანგრძლივი მუშაობა ისტორიული გეოგრაფიის ხაზით დავიკრავინდა თავისი დროისათვის ბრწყინვალე გამოკვლევით — „ისტორია საქართველოსი“. ამ ნაშრომში შეჯამებულია 40 წლის მანძილზე გაწეული მეცნიერული კვლევა-ძიების შედეგები და მოცემულია საქართველოს ისტორიის თხრობა უძველესი ხანებიდან X ს-ის დასასრულამდე¹⁰. ამ ნაშრომში სათანადო ყურადღება აქვს დათმობილი ისტორიული გეოგრაფიის საკითხებს. კერძოდ, ქართულ, სომხურ, ბერძნულ-რომაულ, ებრაულ, ასურულ, სპარსულ პირველწყაროთა ანალიზის საფუძველზე მოცემულია საქართველოს გეოგრაფიული აღწერილობა. უკვე თავის „პროგრამაში“ ავტორს გაუთვალისწინებია საქართველოს ისტორიულ-გე-

⁷ დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე, ისტორია საქართველოსი, თბ., 1889.

⁸ იქვე, გვ. 39.

⁹ F. Lenormant, Histoire ancienne de l'Orient Jusqu'aux guerres mediques, Paris, 1881.

¹⁰ Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, გვ. 13.

13. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1976, № 4

ოგრაფიული სურათის წარმოდგენა უძველესი ხანებიდან ვიდრე X ს-ის ბოლომდე (გვ. VI). ხოლო ცოტა უფრო ზემოთ (გვ. IV) აღნიშნულია მატერიალური ძეგლების (შენობები, ტაძრები, მონასტრები) შესწავლის მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიაში. დასასრულს „პროგრამაში“¹¹ (გვ. VII) გათვალისწინებულია ეკონომიური გეოგრაფიის, მეურნეობის, მიწისშფოთების, არხების, გზების, ხიდებისა და ხელოსნობა-აღებმაცემობის საკითხები. მართალია, „პროგრამაში“ დასმული პრობლემები მეტ-ნაკლებად აირეკლა ისტორიის კურსში, მაგრამ თავისთავად ამ რიგის საკითხთა დასმა ბევრ რასმე მოასწავებს. კერძოდ, მოასწავებს იმას, რომ დ. ბაქრაძე მისი თანადროული ისტორიული მეცნიერების დონეზე იდგა, თუმცა ამ მეცნიერებას თავისი მცდარი, არასრულყოფილი მეთოდოლოგიის გამო ეკონომიური გეოგრაფიის საკითხთა გადაწყვეტის უნარი არ შესწევდა. ამიტომ იგი კმაყოფილდება მხოლოდ ფაქტების აღნიშვნით. კერძოდ, აღწერს კოლხეთ-ლაზიკასა და იბერიას სტრაბონის მიხედვით, აღიარებს ხიდების, გზათა და არხების მნიშვნელობას, ჰაეისა და ნიადაგის როლს, ქალაქებისა და მდინარეთა სიმრავლეს საქართველოში და სხვ. ხაზს უსვამს ტოპონიმების მონაცემების მნიშვნელობას ხალხის გადასახლება-მოძრაობის და მთა-მდინარეთა გაჩენის პროცესის შესწავლაში¹².

დ. ბაქრაძე თავის ერთ-ერთ წერილში დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს ტოპონიმურ მონაცემებს ქართველი ეთნოსის ისტორიულ მონაცვლეობასთან დაკავშირებით¹³. საუბრობს რა თეორიულად ტოპონიმკაზე, იგი აღნიშნავს, „გეოგრაფიული ნომენკლატურის“ (ეს ტერმინოლოგია იხსენიება აგრეთვე „ისტორიაშიც“, გვ. 34) შესწავლას ძალზე რთული და პასუხსაგები მნიშვნელობა აქვს ბათუმის მაზრის ტერიტორიაზე მოსახლე ქართველ ტომთა ისტორიული ცხოვრებისთვის. „გეოგრაფიული ნომენკლატურა... შემდეგში მოაგონებს ხალხს დროთა ვითარებისაგან აღგვილს დედამიწის ზურგიდან ენებს... ქართულ-ოსმალური სახელები მთებისა, წყლებისა და სოფლებისა უეჭველად დაარწმუნებენ ყველას, რომ იქ ერთ დროს ულაპარაკიათ როგორც ქართულად, ისე ოსმალურად“¹⁴.

ტოპონიმია დ. ბაქრაძის ხელში გახდა ერთ-ერთი საშუალება ისტორიულ-გეოგრაფიულ კვლევაში. მას დიდი ადგილი აქვს დათმობილი ავტორის ნაშრომში „ისტორია საქართველოსი“. იგი მრავალგზის მიუთითებს, რომ ქართველ ტომებს თავისი ისტორიული მოძრაობის დროს „ზემო აზიიდან“ (შუა აზია. — ა. ბ.) გამოუტანიათ „ზეპირთქმულებანი, გეოგრაფიული სახელწოდებანი, კულტურა და სხვ.“¹⁵. მაგრამ გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ცვლას ადგილი აქვს აგრეთვე ისტორიულ საქართველოშიც. აქ, მისი სიტყვით, „ძველნი გეოგრაფიულნი სახელწოდებანი შთებიან ადგილობრივ, თუმცა შეც-

11 „ივერია“, 1888, № 235.

12 დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, გვ. 33.

13 დ. ბაქრაძე, ბათუმის მაზრა, „დროება“, № 78, 1880; მ. ი. ი. ვ. Заметки о Батумской области. Известия Кавк. Русск. Геогр. общества, VI, Тфл., 1879—1881, გვ. 153—167.

14 დ. ბაქრაძე, ბათუმის მაზრა, გვ. 1.

15 დ. ბაქრაძე, ახალი გამოკვლევა ისტორიის წინა დროებაზე და ქართველი ტომის დასაწყისზე, თბ., 1881, გვ. 11; შდრ. მ. ი. ი. ვ., ისტორია საქართველოსი, გვ. 7, 21.

ვლით; შემდეგშიაც, როდესაც ამ სახელწოდებათა ენის ადგილი უცხო ტომის ენას დაუჭერია“ (გვ. 273).

იმ დროს ისტორიოგრაფიაში საკმაოდ მძლავრად ფეხმოკიდებული იყო ფილოსოფიური პოზიტივიზმი. ეს უკანასკნელი უარყოფდა მოვლენისა და საგნის შეცნობის შესაძლებლობას და კმაყოფილებოდა მარტოოდენ საკითხის ზედაპირული აღწერით. მისი მეთოდური და თანმიმდევრული დამცველი იყო ჰენრი ბოკლი (1821—1862), რომლის გავლენას შენიშნავენ დ. ბაქრაძის ადრინდელ შემოქმედებაში¹⁶. ამ გარემოების მიუხედავად, დ. ბაქრაძე მაინც არ დასულა ემპირიკოს-ისტორიკოსის დონემდე. იგი არ შემოფარგლულა ფაქტების უბრალო აღწერით და ცდილობდა ამა თუ იმ პოლიტიკურ მოვლენათა შორის მიზეზ-შედეგობრივი კავშირის აღმოჩენას¹⁷. საქართველოს ძველი ისტორიის საკითხში ამ მხრივ მეტად ნიშანდობლივია დ. ბაქრაძის აზრი საქართველოში კლასობრივი საზოგადოების წარმოშობის პრობლემაზე. ზაზაგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენი ისტორიკოსი ამ საკითხზე თავისი დროისათვის პროგრესულ თვალსაზრისს გამოთქვამდა და დიდ ცოდნასაც აქლავებდა. თუ ს. ბარათაშვილისათვის, ეს რთული პრობლემა მექანიკურადაა გადაწყვეტილი და სახელმწიფოს წარმოშობა კეთილი მეფის ნება-სურვილის რეალური გამოხატულების შედეგია, დ. ბაქრაძე საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს აღმოცენებას განიხილავს როგორც რთულ სოციალურ პროცესს და მის გაჩენას ხსნის გვაროვნული წყობილების რღვევისა და კერძო საკუთრების გაჩენის ნიადაგზე¹⁸. „შინაგანი წყობილება იმისი — აღნიშნავს ავტორი, — საზოგადოებრივი, სარწმუნოებრივი და პოლიტიკური იმგვარი თურმე იყო, რა გვარსაც ისტორია უძველეს დროებში თვით სხვა მრავალ ტომებსაც მიაწერს: თვითოეული ტომი თვითვე განაგებდა სათემო საქმეებსა, საეროსა და სასულიეროსა, მის მიერვე ამოჩეულ პირთა შუამდგომლობით, შემდეგ სამეფოები დამყარებულა“¹⁹. მასასადამე, პირველყოფილ-თემური წყობილება დ. ბაქრაძეს მიაჩნია ქართველ ტომთა საზოგადოებრივი განვითარების პირველ საფეხურად, რომელსაც ისტორიულად კლასობრივი საზოგადოება ცვლის. ცხადია, ეს იდეა XIX ს-ის 80-იან წლებში ქართული ისტორიოგრაფიის დიდ მიღწევად უნდა ჩაითვალოს²⁰. მაგრამ ეს კლასობრივი საზოგადოება ფეოდალური სახელმწიფოა. სამწუხაროდ, დ. ბაქრაძეს თავის წიგნში „ისტორია საქართველოსი“ არა აქვს ნახმარი ტერმინი ფეოდალიზმი, მაშინ როდესაც სამეცნიერო მოღვაწეობის გარიჟრაჟზე, კერძოდ, წეზილში „Сцены из грузинской жизни“, იგი რამდენიმეგზის ლაპარაკობს როგორც საერო, ისე სასულიერო ფეოდალთა შესახებ²¹. ამასთან, დ. ბაქრაძის მიერ მეფე ფარნავაზის დროს აზნაურთა პრივილეგირებულ

16 მ. დუშბაძე, ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე, ბათუმი, 1950, გვ. 139, 155; გ. მე-ლიქიშვილი, საქართველოს ისტორიის შესწავლა ოქტომბრის დიდი სოციალისტური რევოლუციის 50 წლისთავეზე, კრებულში: „საისტორიო წერილები“, ნაკვ. პირველი, თბ., 1968, 33-7.

17 მ. დუშბაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 139.

18 დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, გვ. 111.

19 იქვე.

20 ა. კიკელიძე, XIX ს. ქართული ისტორიული აზროვნება, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, თბ., 1951, გვ. 5—6.

21 „Современник“, ტ. XXV, № 1, განყ. VI, გვ. 15 და სხვ.

სოციალურ კლასად მოხსენიება²² საფუძველს იძლევა დავასკვნათ, რომ მისი აზრით, საქართველოში პირველი კლასობრივი სახელმწიფო ორგანიზაცია ფეოდალური ბუნებისა იყო. სახელმწიფოს ამგვარი ბუნების თეორია საერთოა XIX ს-ის ისტორიოგრაფიაში და მისგან რაიმე გადახვევას არც ჩვენი ავტორი ცდილობს. მისი აზრით, იბერიის მოსახლეობის მეოთხე გენოსს ყმა გლეხები შეადგენდნენ. ყმები კი ფეოდალიზმის ხანისთვისაა დამახასიათებელი. აქედან ჩანს, რომ ჩვენი ავტორი იბერიის სახელმწიფოს ფეოდალურ ნიადაგზე აღმოცენებულ სახელმწიფოდ მიიჩნევდა.

დ. ბაქრაძე ქართულ ისტორიოგრაფიაში იმთავითვე გამოვიდა ხალხის შინაგანი (სოციალურ-ეკონომიური) ისტორიის შესწავლის მოთხოვნით. ამ გარემოებას ადასტურებს მისი პირველივე სამეცნიერო ნაშრომი „Сцены из грузинской жизни“, რომელიც მიეძღვნა XIX ს-ის შუა ხანების ქართველ (კახელ) გლეხთა საშინაო ცხოვრების, მათი საქმიანობისა და ეკონომიური მდგომარეობის შესწავლას. მასში მკვეთრად მოჩანს დ. ბაქრაძის დიდი სიმპათიები ქართველ გლეხთა მიმართ; იგი მთელი თავისი არსებით მოხიბლულია მატერიალური დოვლათის მწარმოებელთა კლასის საქმიანობით. დ. ბაქრაძე ვერც მალავს თავის განწყობილებას და ყველა მისი გმირი მაღალ, მშრომელ, პატიოსან და კეთილშობილურ ადამიანებად ჰყავს წარმოდგენილი. ჩვენი ავტორი თავისი მთავარი გმირის ფარსადან კახიშვილის სიტყვებით ლაპარაკობს: „Мне особенно нравится его (ერთ-ერთი გლეხის ალექსანდრე ნინიშვილის. — ა. ბ.) благоразумие: он любит работать“ (გვ. 14).

აქედან აშკარად ჩანს, თუ რა სიმპათიითა და სიყვარულით ექცევა დ. ბაქრაძე ქართველ გლეხობას, რა ხიბლავს მას ამ ხალხში. ეს გარემოება არც არის გასაკვირი, რადგან ჩვენი ავტორი თავისი მსოფლმხედველობით სამოციანელია, თერგდალეულთა დიდი ბელადის ი. ჭავჭავაძის იდეური საქმიანობის მიმდევარია²³. დ. ბაქრაძის მოღვაწეობის ამ მხარეს, ე. ი. ხალხის შინაგანი ცხოვრების შესწავლის მნიშვნელობას საგანგებოდ შეეხო ა. კიკვიძე. მან ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში პირველმა დასვა საკითხი დ. ბაქრაძის დამოკიდებულებისა ხალხის შინაგანი ცხოვრების შესწავლისადმი²⁴. მაგრამ ვერ გავიზიარებთ მოსაზრებას იმის შესახებ, თითქოს ხალხის შინაგანი ისტორიის საკითხების შესწავლაში პირველი მკვლევარი იყო დ. ბაქრაძე²⁵, და რომ იგი XIX ს-ის ქართულ ისტორიოგრაფიაში ასევე პირველია, ვინც მიზნად

²² დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, გვ. 22.

²³ ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში სულ უფრო მეტად მკვიდრდება ის შეხედულება, რომ დ. ბაქრაძე ძლიერ გავლენას განიცდიდა სამოციანელებისას (იხ. П. К. Рагнани, Национальное освободительное движение и передовая культура Грузии во второй половине XIX века, „მაცნე“, № 6, 1964, გვ 91—92). ამასთან, გამოთქმულია მოსაზრება, რომ დიდი ქართველი მამულიშვილი ეკუთვნოდა ქართული ისტორიოგრაფიის რევოლუციურ-დემოკრატიულ ფრთას (ი. კაკაბაძე, ქართული ისტორიოგრაფიის საკითხები, თბ., 1962, გვ. 24. 26. 27. 178, 203).

²⁴ ა. კიკვიძე, XIX ს. ქართული ისტორიული აზროვნება, გვ. 1—19.

²⁵ იქვე, გვ. 4.

დაისახა საქართველოს შინაგანი ისტორიის ცალკე სპეციალური გამოკვლევა²⁶.

დ. ბაქრაძის კონცეფციას ამ მიმართულებით ორი წყარო განსაზღვრავდა. ერთი მხრივ, მისი წინამორბედი ქართული ისტორიოგრაფია, ხოლო, მეორე მხრივ, რუსული და დასავლეთევროპული ისტორიოგრაფია. ევროპულ ისტორიოგრაფიაში ამ საკითხს პირველად ფრანგი ისტორიკოსი ფრანსუა დემეზერე (1610—1683) შეეხო. იგი თავის „საფრანგეთის ისტორიაში“ ამტკიცებდა, რომ „ისტორია უნდა იყოს არა მარტო მეფეთა ისტორია, არამედ, ხალხთა ისტორია“. ამ აზრის შემდგომი განვითარება დაკავშირებულია გამოჩენილი ფრანგი განმანათლებლის ფრანსუა ვოლტერის (1694—1778) სახელთან. რომელიც თავის ფილოსოფიურ ნაშრომებში სოციალური საკითხების შესწავლას მოითხოვდა. მანვე აღნიშნა, რომ ისტორია უნდა სწავლობდეს მხოლოდ ხალხთა ისტორიას და არა მეფეებისას²⁷. საფიქრებელია, რომ დ. ბაქრაძის შეხედულებათა ერთ-ერთ წყაროს სწორედ ფ. ვოლტერის კონცეფცია წარმოადგენდა. ხაზგასმით უნდა შევნიშნოთ, რომ არ დარჩენილა დ. ბაქრაძის არც ერთი მეტ-ნაკლებად მსხვილი ნაშრომ²⁸. რომელშიც აღნიშნულ საკითხს სათანადო ყურადღება არ ჰქონდეს მიქცეული. ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 50-იან წლებში იგი გულისტყვივით წერდა, რომ „ქართლის ცხოვრებაში არიან ჩვენებულნი მხოლოდ გარეგანნი ფაქტები: აქ ვერ ვპოვებთ შინაგან განკარგულებათა, მონახდენის საქმეების მიზეზთა და შემდგომილებათა“²⁸. მხოლოდ იმგვარ საისტორიო წყაროებში, როგორც, მაგალითად, გუჯრებია. შესაძლებელია აღმოჩნდეს საქართველოს „შინაგანი წესდებულება; რა ყოფილა სამეფო მოსავალი და სამეფო გუარის მამული. რა უფლება ჰქონიათ მოურავებს, რა თანამდებობანი და ღირსება მოხელეებს“²⁹ და სხვ.

ასეთი შეხედულებისა იყო ჩვენი სახელოვანი ისტორიკოსი ძველ ქართულ წყაროთა შესახებ XIX ს-ის მეორე ნახევრის დასაწყისში. ხოლო ეს ხანა. დ. ბაქრაძის ერთ-ერთი თანამედროვის სიტყვით რომ ვთქვათ, იყო ისტორიკოსის მოღვაწეობის დასაწყისი, ხანა. როდესაც იგი ჯერ კიდევ სავესებით ჩამოყალიბებულ მეკლევრად ვერ ჩაითვლებოდა და ძირითადად მაინც მატრიანეთა ცნობების ტყვეობაში იმყოფებოდა³⁰. მაშასადამე, მით უფრო საყურადღებოა დ. ბაქრაძის ამ მოსაზრებათა გათვალისწინება, რათა სწორად გავერკვეთ მომავალი მეკლევრის მსოფლმხედველობის წყაროთა საკითხში.

როგორც დ. ბაქრაძის წიგნის „ისტორია საქართველოსი“ წინასიტყვაობიდან ჩანს, ისტორიკოსს ჰქონია განზრახვა „საქართველოს შინაგანის წყობილების“ სურათის წარმოდგენისა (გეოგრაფიული, პოლიტიკური და სოცია-

²⁶ მ. დ. ბაქრაძე, ისტორიკოსი... გვ. 122. ამავე იხ. ა. ბაქრაძე, პირველყოფილთა-მური წყობილებისა და მონათმფლობელური ხანის საქართველოს ისტორიის საკითხები XIX ს-ის პირველი ნახევრის ქართულ ისტორიოგრაფიაში, „მაცნე“, № 2, 1966, გვ. 94—121, განსაკ. გვ. 106.

²⁷ О. Л. Вайнштейн, Историография средних веков, М.—Л., 1940, გვ. 91.

²⁸ დ. ბაქრაძე, საქართველოს ისტორიის წყაროები, „ცისკარი“, 1857, № 2, გვ. 56; Д. Бакрадзе, Об источниках грузинской истории, „Кавказский календарь“, 1857, გვ. 408.

²⁹ დ. ბაქრაძე, საქართველოს ისტორიის წყაროები, გვ. 66—67. შდრ. Д. Бакрадзе, Об источниках грузинской истории, გვ. 415.

³⁰ Современник. Дмитрий Захарьевич Бакрадзе. „Новое обозрение“. № 2117. 1890, გვ. 1.

ლურისა უძველესი ხანებიდან, ვიდრე X ს-ის ბოლომდე)³¹, მაგრამ სათანადო წყაროთა უქონლობის გამო მისი დასრულება ვერ შეძლო. ხოლო ამ წიგნის გამოსვლიდან არც კი გასულა ერთი წელი, რომ იგი გარდაიცვალა (1890 წ. 10 თებერვალს). ამრიგად, დაპირება შეუსრულებელი დარჩა.

სხვა მხრივაც ძნელი წარმოსადგენია, რომ იმჟამად შესაძლებელი ყოფილიყო ხალხის შინაგანი ისტორიის შემცველი ნაშრომის შედგენა. ამ გარემოებას, როგორც ჩანს, თვით ჩვენი ავტორიც კარგად გრძნობდა. „შინაური ცხოვრება ძველს საქართველოსი — წერდა იგი. — სწორედ რომ თქვაჲ კაცმა, ჯერ ჩვენთვის გამოუჩვენებელია. ამის შესახებ სულ მცირე ცნობანი გვაქვს ხელში, ან სულ არა მოგვეპოვება რა. მათიანენი თუ სულ არა, მომეტებულს ნაწილად მაინც მოგვითხრობენ გარეგან ამბებს — მტერთ შემოსევას საქართველოში და მათ განდევნის ამბებს ქართველთაგან. შინაურ ცხოვრებას იგინი სულ არ შეეხებიან და მდუმარებენ. ან თუ ამბობენ რასმე, მხოლოდ ოდნავ, გაკერით, მხოლოდობით მოწამედ ამ შინაურის ცხოვრებისა არქიტექტურული სახსოვარნილა არიან დარჩენილნი, კოშკნი, ციხენი, დანგრეული ხიდენი, აგრეთვე საეკლესიო შენობანი და მათი ზედწარწერანი; მაგრამ მარტო ამგვარ სახსოვართა შემწვობით უწინდელის გამჭრალის ცხოვრების ნამდვილი მოთხრობა და მოგონებით აღდგენა — შეუძლებელია“³².

მამასადამე, ხალხის ისტორიად დ. ბაქრაძეს სამართლიანად მიაჩნია მისი შინაგანი ცხოვრების ანალიზი, დასაბუთება ხალხის სოციალური და ეკონომიური წყობილებისა. ისტორიული მეცნიერების საგანი, ამრიგად, გამოიხატება ხალხის შინაგანი ცხოვრების თავისებურებათა გამოვლენაში. მისმამოძრავებელ საზოგადოებრივ და ეკონომიურ ძალთა შესწავლაში³³.

ამრიგად, ყოველივე ზემოთქმულის ნიადაგზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ დ. ბაქრაძეს საფუძვლიანად ჰქონდა შეთვისებული ხალხის შინაგანი ისტორიის შესწავლის აუცილებლობის აზრი. იგი მთელი თავისი მოღვაწეობის მანძილზე ბეჯითად მოითხოვდა ხალხის, როგორც საზოგადოებრივი ცხოვრების მამოძრავებელი ძალის, ისტორიის შესწავლას. მაგრამ წყაროთა სიმცირე და მათი კრიტიკული შეუსწავლელობა და იმჟამინდელი ისტორიული მეცნიერების მეთოდოლოგიური პრინციპების შეზღუდულობა არ იძლეოდა მყარ საფუძველს საზოგადოების ისტორიაზე ტრადიციული შეხედულების შესაცვლელად.

მრავალფეროვანი იყო დ. ბაქრაძის საზოგადოებრივი მოღვაწეობა. იგი არაერთი ჟურნალისა და სამეცნიერო საზოგადოების ფუძემდებელია: „სიძველეთა მუზეუმის“. „კავკასიის ისტორიულ-არქეოლოგიური საზოგადოების“, „კავკასიის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის საზოგადოების“, „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების“ და სხვ. ამ უკანასკნელმა 1873 წელს გამოსცა კრებულები „Известия“ და „Записки“, რომლებშიც მოთავსებულია საინტერესო მასალები საქართველოს არქეოლოგიისა და სიძველეთა შესახებ.

31 ამ ნაშრომის პროგრამა ავტორმა დაბეჭდა „ივერიაში“, 1888, № 235, გვ. 4.

32 დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე, ახალ გამოკვლევაზე დაფუძნებული საქართველოს ისტორია, „ივერია“, 1883, № 12, გვ. 27.

33 ა. კ ი კ ე ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 4.

დ. ბაქრაძემ აქტიური მონაწილეობა მიიღო რუსეთის არქეოლოგთა V ყრილობის მომზადებაში, რომელიც თბილისში ჩატარდა 1881 წელს. ამ ყრილობაზე ისტორიკოსმა წაიკითხა მოხსენება „ქართული პალეოგრაფია“ (გამოქვეყნდა 1887 წელს ყრილობის შრომებში).

რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიამ გაითვალისწინა რა დ. ბაქრაძის ღიდი დამსახურება ქართული მეცნიერების განვითარების საქმეში, 1879 წლის 29 დეკემბერს საერთო კრებაზე ფარული კენჭისყრით აირჩია იგი აკადემიის წევრ-კორესპონდენტად.

დიმიტრი ბაქრაძე XIX ს-ის ქართული ისტორიოგრაფიის გამოჩენილი მოღვაწეა. თეიმურაზ ბაგრატიონსა და პლატონ იოსელიანთან ერთად მან მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ქართული საისტორიო მეცნიერების განვითარებაში, თანადროული რუსული და ევროპული მეცნიერების შესაბამის დონემდე აიყვანა იგი. დ. ბაქრაძის ბევრ ნაშრომს დღესაც არ დაუქარგავს შემეცნებითი მნიშვნელობა. სასურველია ისტორიკოსის დაბადების 150 წლისთავზე დაისვას საკითხი მათი ხელახალი პუბლიკაციისა სათანადო შენიშვნებითა და კომენტარით.

არჩილ ბარამიძე

აპოლონ როგავას ხსოვნას

ქართულმა საისტორიო მეცნიერებამ მძიმე დანაკლისი განიცადა. 1976 წლის 15 სექტემბერს 70 წლის ასაკში გარდაიცვალა ყოვლადღური ხანის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისა და კულტურის ცნობილი მეცნიერი, სკკ წევრი 1946 წლიდან, აპოლონ ანდრეას ძე როგავა. ჩვენს რიგებს გამოაყლდა გარეთელ ისტორიკოსთა უფროსი თაობის ერთ-ერთი გამოჩენილი წარმომადგენელი, სპეტაკი მოქალაქე და მგზნებარე პატრიოტი-მამულიშვილი.

ა. როგავა დაიბადა 1905 წლის 5 ოქტომბერს სოფელ დადნეში მოსამსახურის ოჯახში. გიმნაზიის დამთავრების შემდეგ მშობლიურ სოფელში მასწავლებლობდა. 1925 წელს იგი შევიდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პედაგოგიურ ფაკულტეტზე, რომელსაც 1929 წელს წარჩინებით დაამთავრა. ა. როგავამ ჯერ კიდევ სტუდენტობისას გამოავლინა კვლევითი ნიჭი და უნარი, რითაც ივანე ჯავახიშვილის ფურადღება დაიმსახურა. 1929–1938 წლებში იგი რესპუბლიკის სხვადასხვა რაიონის სკოლებში მასწავლებლობდა, პარალელურად დაბეჯითებით ემზადებოდა სამეცნიერო მუშაობისათვის. 1938 წლის შემოდგომაზე, მისაღები გამოცდების საბა-

რების შემდეგ, ჩაირიცხა თბილისის უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის ასპირანტად, სადაც 1941 წლამდე მუშაობდა ივანე ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით.

1942–1946 წლებში ა. როგავა საბჭოთა არმიის რაგებშია. სამამულო ომის ფრონტზე მებრძოლმა ოფიცერმა მთავრობის არაერთი ჯილდო დაიმსახურა. 1947–1953 წწ. ა. როგავა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის მეცნიერ თანამშრომელია, აქ მან 1947 წ. წარმატებით დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია, იგი აგრეთვე მუშაობდა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში, ამასთანავე საქართველოს ისტორიის კუროს კითხულობდა ზუგდიდისა და თელავის პედაგოგიკურ ინსტიტუტებში. 1953–1955 წლებში ქუთაისის და ბათუმის პედაგოგიკურ ინსტიტუტში იყო, ხოლო 1955–1956 სასწავლო წელს წილენის საშუალო სკოლის დირექტორი.

1956 წლის ნოემბრიდან სიცოცხლის უკანასკნელ დღემდე ა. როგავა მუშაობდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში. აქ გაიარა მან შემდგომი სამეცნიერო წერტონა, ჩამოკალსიბდა როგორც ჩინებული მკვლევარი და ფართო სამეცნიერო ინტერესებით გამორჩეული ერუდირებული ისტორიკოსი, რომელიც დიდი გიტაცებით, სანიშნით კეთილსინდისიერებითა და მაღალი შეგნებით უანგაროდ ემსახურა მეცნიერებას.

ა. როგავას წილად ხედა შუა საუკუნეების, განსაკუთრებით მისი გვიანი ხანის, საქართველოს ისტორიის მრავალი, ადრე უცნობი პირეულსარასხივანი საისტორიო ძეგლის აღმოჩენისა და გამოცემლის პედნეერება. მან 1960 წელს დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია, რომელიც მიეძღვნა მის მიერ მოპოვებული ძეგლის დიდი პატონიშვილის „საქართველოს სამაროლისა და კანონმდონების“ მიმოხილვას.

ა. როგავას კალამს ეკუთვნის 30-მდე სამეცნიერო ნაშრომი, მათ შორის გამოკვლევები და პუბლიკაციები: „სასახლი განათლება ერეკლე მეორის ხანის ქართლ-კახეთში და ანტონ I“ (1951); „Обзорные Грузии по части прав и законоположения (текст и исследование)“ (1959). „Давид Багратиони, История Гру-

зми, под ред. и вступ. стат. А. Рогава» (1971), «Зачатки капитализма в Грузии и политика Ираклия II» (1974) და სხვ. თა-
ლის ნაშრომებში ავტორმა გვიჩვენა გვიანი შუა
საუკუნეების საქართველოს სოციალ-ეკონომიკ-
ური და კულტურული განვითარების დონე და სა-
ქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული
აუცილებლობა და მნიშვნელობა. მკვლევარმა
სცადა საქართველოში კაპიტალიზმის გენეზისუ-
რი მოვლენების ახლებური ინტერპრეტაცია, —
ამ პროცესის დაწყება XVIII საუკუნის დაუკავ-
შირა, ხოლო გადრეკება — XIX ს-ის დამდეგს.

სიცოცხლის ბოლო წლებში, 70 წლის ასაკს
შეიხლოებული მკვლევარი, ახალგაზრდული შე-

პართებით შრომობდა, — ერეკლე მეორის ეპო-
ქისადმი მიძღვნილი ისტორიული რომანის წე-
რაში დამეებს ათენებდა, ამასთანავე ქართული
კულტურის მნიშვნელოვან ძეგლს — ანტონ I-ის
ოხზულებას — „სპეკალს“ გამოსაცემად ამზა-
ლებდა, არაერთ გამოკვლევას საბოლოო რედაქ-
ციას უკეთებდა. დასაბუთებდა გამზადებული ორი
ნაშრომის გამოცემას იგი ვერ მოესწრო.

ჩვენგან წავიდა გამოჩენილი მეცნიერი, უმ-
წიელო, ალალმართალი მოქალაქე და მამულა-
შვილი ა. როგავა. მისი სახელი დაუვიწყარი იქ-
ნება ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

გრიგოლ გარბიანი

გიორგ საქმანიაშას, ჯერ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ისტორიის განყოფილებას ხელმძღვანელობდა, 1951 წლიდან კი ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტში მუშაობდა, სადაც გარდაცვალებამდე ქვის ხანის არქეოლოგიის განყოფილებას პირველი და უცვლელი ხელმძღვანელი იყო.

პროფესორი ალ. კალანდაძე აგრეთვე ნეოლითური კულტურის პირველი აღმომჩენი საქართველოში — ხელმძღვანელობდა, წიფის მრავალფენოვანი ძლიერ ნამოსახლარის არქეოლოგიურ გათხრებს, რომლის შედეგები დღეს ფართოდ არის ცნობილი. ასევე დიდი მცენიერული მნიშვნელობა აქვს ალ. კალანდაძის რელიგიური განხილვებით გახსოვრებული გათხრები სოხუმში, წყალტუბოში...

მცხეთის არქეოლოგიური აღმოჩენები ალ. კალანდაძის სახელთან არის დაკავშირებული. იგი იყო ივ. ჯავახიშვილისა და ს. ჯანაშიას თანხლებით მცხეთაში წამოყვანილი დიდი არქეოლოგიური გათხრების ერთ-ერთ ხელმძღვანელი და თანაგებრი ფუნდამენტური მონოგრაფიის — „მცხეთა I“. სიცოცხლის უკანასკნელ დღეებამდე იგი მუშაობდა სამთავროს სამართლის კათედრაზე და იქ მოპოვებული მასალის მცენიერულ პუბლიკაციაზე, რომელიც მახლობელი აღმოსავლეთის არქეოლოგიის დიდმნიშვნელოვან ძეგლად არის აღიარებული. განსაკუთრებული თანაგებრი „საქართველოს არქეოლოგიის“ პირველი საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელოა, „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ პირველი ტომისა, მრავალი სამეცნიერო ნაშრომისა, რამდენიმე გამოქვეყნებულია, როგორც ჩვენს ქვეყანაში, ისე საზღვარგარეთ. წლების განმავლობაში კითხულობდა ლექციებს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში; იყო მრავალი სამეცნიერო საბჭოს წევრი.

თვალსაზირო მცენიერის, საუცხოო პედაგოგისა და სპეციალური მოქალაქის ალ. კალანდაძის ხსოვნას მუდამ სათუთად შეინახავენ მისი კოლეგები, მეგობრები და მოწაყვები.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი; საზოგადოებრივი მეცნიერებათა განყოფილება; თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი; იმ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი; ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი; საქართველოს საისტორიო საზოგადოება

გარდაიცვალა გამოჩენილი ქართველი არქეოლოგი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის განყოფილების ხელმძღვანელი, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი ალ. კალანდაძე — საბჭოთა საქართველოში დიდ არქეოლოგიურ სამუშაოს ერთ-ერთი დამწყები და თვალსაზირომდებრივი. ალ. კალანდაძე დაიბადა 1909 წელს სოფელ ხიდისთავში (ხაზატაურის რაიონი). საშუალო განათლება ფოთში მიიღო, შემდეგ სწავლა განაგრძო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტზე.

1933—1937 წლებში ალ. კალანდაძე სწავლობდა ლენინგრადში, ასპირანტი იყო და თვალსაზირო მცენიერების — ნ. მაისის, ა. გუმანოვის, ე. სტრუვეს და ა. ბრულის ხელმძღვანელობით მუშაობდა პარკულაციური საზოგადოების ისტორიის პრობლემებზე. საქართველოში ჩამოსვლის შემდეგ იგი სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტშია, აგრეთვე საქართველოს კულტურის მეცნიერებათა დარგის კომიტეტში მოღვაწეობს.

ალ. კალანდაძე დიდი სამუშაოების მონაწილე იყო დაწყებიდან მის დამთავრებამდე, ფრონტზე მიიღეს სკკპ რაიკომი.

1945 წლის ოქტომბრიდან ალ. კალანდაძე დაუბრუნდა სამეცნიერო და საეურო-არქეოლო-

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19

Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

ტელეფონი 37-95-50 телефон

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 31.XII.76; შეკვ. 2772; ანაწყოების ზომა 7×12 ;
ქაღალდის ზომა $70 \times 108 \frac{1}{16}$; ნაბეჭდი თაზახი 10.03; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაზახი 16.54; უე 150მ6; ტირაჟი 1250
ფასი 1 მან.

•

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова 19

•

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

